Funda Başaran

İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ VE TOPLUMSAL GELİŞME

"yayılmanın ekonomi politiği"

ÜTOPYA
Medya-İletişim

Ütopya Yayınları: 195
Medya - İletişim Dizisi

© 2010 Ütopya Yayınevi

1. Baskı
Ütopya Yayınevi
Eylül 2010

Editör
Ersoy Soydan

Redaksiyon
Mustafa Çoban

Sayfa Düzeni
Ütopya

Kapak Tasarım
Erkal Tülek

Baskı ve Cilt
Sözkesen Matbaası
İvedik Org. San. Matbaacılar Sitesi
558. Sok. B Blok No: 41 Yenimahalle - Ankara
Tel: (0 312) 395 21 10

ISBN 978-605-5580-06-3

Ütopya Yayınevi
Ataç I Sokak 33/15 Kızılay / Ankara
Tel-Fax: (0 312) 433 88 28

İnternet: www.utopyayayinevi.com.tr
E-Posta: utopya@utopyayayinevi.com.tr

İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ VE TOPLUMSAL GELİŞME

Yayılmanın Ekonomi Politiği

Funda BAŞARAN

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7

ÖNSÖZ 11

GİRİŞ 17

I. KISIM *23*

İLETİŞİM KURAMLARINDA YAYILMA 25

Gelişme İçin İletişim Yaklaşımı 28

Gelişme İletişimi Yaklaşımında Yeniliklerin Yayılması *35*

Telekomünikasyon ve Gelişme Paradigması 40

Telekomünikasyon ve Gelişme Paradigmasında Yeniliklerin Yayılması . *43*

Piyasa Merkezli İletişim Yaklaşımı 49

Piyasa Merkezli İletişim Yaklaşımında Yeniliklerin Yayılması *56*

Sanayi Sonrası Toplum Kuramları 60

Enformasyon Toplumu Kuramları *64*

Postmodern Kuramlar *75*

YAYILMANIN EKONOMİ POLİTİĞİ 85

İletişimin Ekonomi Politiği 88

1990'ların Ekonomi Politik Çalışmaları *93*

Uzun Dalgalar Kuramı 99

Marksist Uzun Dalgalar Kuramının Çağdaş Yorumları *105*

Schumpeter ve Yeni-Schumpetercilik 110

Yayılmanın Ekonomi Politiğine Doğru 127

II. KISIM *143*

İNTERNET VE CEP TELEFONUNUN TARİHİ 145

İnternet ve Cep Telefonunun Ortaya Çıkışı 146

Avrupa'da İnternet ve Cep Telefonları 164

Avrupa'da Akademik Ağlar ve İnternet *164*

Avrupa'da Cep Telefonunun Gelişimi *170*

İnternet'in ve Cep Telefonunun Türkiye'ye Girişi 175

Türkiye'de Bilgisayar Ağları ve İnternet *176*

Türkiye'ye Cep Telefonunun Girişi *188*

AB ve TÜRKİYE'DE TELEKOMÜNİKASYON POLİTİKALARI 201

Avrupa Birliği Telekomünikasyon Politikaları 206

Uluslararası Dinamikler *209*

İçsel Dinamikler *211*

Bangemann Raporu *214*

Görüş Farklılıklarının Aşılması *218*

Avrupa Birliği Politikalarında Yayılma *224*

Türkiye'de Telekomünikasyon Alanının Yeniden Yapılandırılması ... 236

Yeniden Yapılandırma Sürecinin Yasal Çerçevesi *240*

Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Politikalara Etkileri *253*

İNTERNET PAZARININ YAPILANMASI 265

Türkiye'de Telekom ve İnternet Altyapısı 267

Türkiye'nin İnternet Altyapısı *271*

İnternet Servis Sağlayıcılar *284*

Türkiye İnternet Pazarı *306*

SONUÇ 315

KAYNAKÇA 333

SUNUŞ

Bu çalışma 2001 yılının Kasım ayında, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı'nda doktora tez çalışması olarak başladı. Başlangıçta amacım Türkiye'de cep telefonu alanı temelinde gelişmekte olan ülkelerde yeni iletişim teknolojilerinin yayılması sürecini çözümlemekti. 2002 yılının Mart ayında TÜBA'nın Sosyal Bilimlerde Yurtiçi-Yurtdışı bütünleştirilmiş doktora burs programına kabul edilmemle birlikte, cep telefonu alanı yanında, internetin ve genel olarak gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler karşılaştırması bağlamında Türkiye-Avrupa Birliği karşılaştırmasının çalışma çerçevesine eklenmesine neden oldu.

Çalışmanın başından itibaren yayılma kavramının genel olarak öznesiz ve kendiliğinden bir süreci ima ediyor olmasına rağmen, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ve bu teknolojiler üzerinden sunulan hizmetlerin yayılmasını yönlendiren ekonomik, politik ve toplumsal belirleyenler olduğunu bir ilk varsayım olarak kabul ettim. Oysa enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasına vurgu yapan çalışmalar, genellikle yayılmanın temel dinamiklerini teknolojinin özellikleri ve bireysel tercihler olarak kabul ediyor, bu süreci yönlendiren ya da yönlendirmeye çalışan politikalar, aktörler, aktörler arası ilişkileri gözardı ediyordu. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yay-

gınlaşması açısından gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında bir farklılaşma yanında, gelişmekte olan ülkelerin kendi arasında da bir farklılık vardı. İlk bakışta, bu farklılıkların temel dinamiği gelişmişlik düzeyi olarak görünse de, gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılık, yaygınlaşma konusunda farklı dinamiklerin de olabileceğini göstermekteydi. Buradan yola çıkarak, yaşanan teknolojik değişimlerin diyalektiğinin, kamusal çıkarlar ile bağlantılı ve iktidar, aktörler, kurumlar, karar alma süreçleri temelinde incelenmesi; değişik teknoloji üreticileri, kullanıcıları ve politika oluşturucu aktörleri elinde değişik biçimler alabileceği kabul edilen teknolojik ve kurumsal değişimlerin eksenlerini ortaya çıkartmanın amaçlanması; yeni teknolojilerin, küresel çerçevede olduğu denli, her ülkenin bu çerçevedeki yeri değerlendirilerek çözümlenmesi gereği ortaya çıkıyordu. Böylece, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının, uygulanan yaygınlaştırma politikaları ile karşılıklı etkileşimi çalışmanın temel sorunsalını oluşturdu.

İletişime ekonomi politik yaklaşım iletişim alanındaki kamusal politikaları, bu politikaların oluşturulma süreçlerini, aktörlerini, uygulanma araçlarını, yasalar, düzenlemeler, kurumlar gibi bir dizi olguyu, verimlilik konusunun ötesine geçerek bütüncül, tarihsel ve adalet, eşitlik ve kamu yararı gibi temel ahlaki sorunlar çerçevesinde ele almanın uygun kavram ve yöntemini sağladığından, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ile iletişim politikaları arasındaki etkileşimi değerlendirmek için önemli bir çerçeve sundu. Bu yaklaşımın çerçevesinden bakıldığında yayılma, iletişime erişimde bir eşitlik ve adalet sorunu olarak belirdi. Bu çerçeveye, teknolojik gelişmelerin kapitalizmin tarihsel gelişim sürecindeki rolünü daha bütünlüklü bir biçimde çözümleyen ve bu bağlamda enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeleri ele alan başka kuramsal yaklaşımları eklemlemekse iletişim çalışmalarının disiplinlerarası niteliğini

güçlendirmek açısından olduğu kadar, teknolojik yenilik ve toplumsal gelişme arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek açısından da önemli oldu. Marx'ın kapitalist gelişmeyi ve bunalımları açıklamak için oluşturduğu kuramdan yola çıkılarak geliştirilen 'uzun dalgalar' kuramı ve bu kuramın akademik yorumlarından yola çıkan yeni-Schumpeterci yaklaşım ve eşitlik, adalet, kamu yararı gibi kavramları öne çıkaran iletişime ekonomi politik yaklaşım, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ve kamu politikaları arasındaki etkileşimi kavramak açısından anlamlı olduğunu düşündüğüm bir kuramsal zemin oluşturdular.

Bu kuramsal zeminde, teknolojik yeniliklerin yayılması, yeniliğin özümsenmesi ve toplumsal dağılımında eşitlik sorunundan yola çıkılarak kavramsallaştırıldı. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmiş ülkelerde ortaya çıkışı ve diğer ülkelere girişi, özümsemeyi etkileyen bir süreç olarak bu çerçevede önem kazandı. Bunun yanında, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde enformasyon ve iletişim teknolojilerine ilişkin politikaların geliştirilme süreçlerinin farklılığı da politikaların ve teknolojik gelişmelerin özümsenmesini etkilediğinden önemli hale geldi. Çünkü politika geliştirme süreçlerinin yapısal özellikleri aynı zamanda ülkelerin teknolojik yeniliklerin yayılması sürecine teknolojik yeniliklerin yaratıcısı olarak, ya da pasif bir biçimde uyum sağlayıcı olarak katılmaları konusunda, belirleyici olmaktaydı. Ayrıca enformasyon ve iletişim teknolojileri sektörünün ulusal yapılanması, var olan enformasyon ve iletişim altyapısı, ulusal yenilik sistemi, bilim-teknoloji ve sanayi politikaları teknolojik yeniliklerin yayılması sürecinin yapısal belirleyenleri olarak önem taşıyorlardı. Bu noktada, yayılmanın kuramsal olarak ele alınış biçiminden ayrı olarak, bir de politik düzeyde ele alınış biçimi olduğundan, farklı yaygınlaştırma politikalarını tanımlamak için çalışmada ele alınan kuramsal yaklaşımların yaygınlaştırma konusundaki önerileri ve tarihsel olarak farklı teknoloji-

ler için uygulanan politikalar dikkate alınarak, farklı modeller ayırt edildi. Sonunda bu kitabın temelini oluşturan doktora tezimi 2004 yılının Ocak ayında tamamladım.

Doktora tezimi yazma aşamasında tez danışmanım ve sevgili hocam Haluk Geray'ın eleştirileri, düzeltmeleri ve tezin bir tez olmasını sağlayan katkıları çok önemliydi. Çağla Kubilay yaptığım derinlemesine görüşmeleri deşifre etti. Doktora tezimi değerlendiren jüriyi oluşturan Prof. Dr. Oya Tokgöz, Prof. Dr. Bülent Çaplı, Prof. Dr. Haluk Geray, Doç. Dr. Murat Güvenir ve Doç. Dr. Kürşat Çağıltay, eleştirileri ve önerileriyle bana yol gösterdiler.

Tez çalışmamın tamamlanmasının ardından geçen uzun sayılabilecek süre içerisinde, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ile toplumsal gelişme arasındaki ilişkiyi meslektaşlarımla ve Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Lisans programında, Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Yüksek Lisans ve Doktora programlarında ve ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim ve Teknoloji Politikaları Çalışmaları Yüksek Lisans programında verdiğim derslerde öğrencilerimle tartışmayı sürdürdüm. Burada hepsinin adını anabilmem mümkün değil, ama benimle hem yaşamı hem de düşüncelerini paylaşan, dostlukları, destekleri ve yardımları ile beni cesaretlendiren Gülseren Adaklı, Aylin Aydoğan, Sema Becerikli, Zafer Kıyan, Gamze Yücesan Özdemir, Babacan Taşdemir, Nurcan Törenli ve Hakan Yüksel'e mutlaka teşekkür etmeliyim. Adını andığım ve anamadığım, dostlarım, meslektaşlarım, hocalarım ve öğrencilerim olmasa, onların yüreklendirmesi ve katkıları olmasa bu çalışmanın bir kitaba dönüşmesi mümkün olmazdı.

Son olarak belirtmeliyim ki Önder her zaman olduğu gibi sevgisiyle benim için yaşamı ve bu çalışmayı kolaylaştırdı. Güney ise zaten varlık sebebim...

ÖNSÖZ

Telekomünikasyon ve bilişim teknolojileriyle ilgili olarak günümüzün düzenleyici kuruluşları kararlarını neye göre veriyor? Ülkemizde de bu alanlarda Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK), Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK) gibi kuruşlar var. Örneğin internet temelli televizyon (IPTV) konusundaki kararlar hangi ölçütlere göre alınıyor? Bir düzenleyici kuruluşun görevi belli bir iletişim teknolojisinin toplumdaki sahipliğinin yaygınlığını mı öne çıkartmalı, yoksa bu görevde temel rolleri üstlenecek olan, örneğin Türk Telekom gibi kuruluşların yararını mı en çoğa çıkartmalı? Acaba fikir dünyasında çeşitliliği ve çoğulculuğu mu en çoğa çıkartalım? Türkiye'nin söz konusu teknolojilerde üretici ve dışsatımcı bir ülke olması için bilimsel ve teknolojik boyutları geliştirecek biçimde yaygınlaştırma/yaygınlaşma modellerini mi desteklemek önemli? Bu soruları çoğaltmak mümkün.

Dünyada 2000'li yılların başında yerleşen yeni telekomünikasyon rejimi 'ağa erişim rejimi' olarak tanımlanabilir. Bu düzenlemede oyuncuların sayısının olabildiğince arttırılması temel felsefe olarak benimsenmiş durumda. Bu açıdan bakıldığında kapitalizmin yeni yatırım alanlarını yeni girişimcilere açarak sermayenin yeniden üretimini sağlamak istemesi söz konusu. Bu nedenle daha önce sermayenin yatırımına konu olmamış

olan alanlar yatırım sahası olarak biçimlendiriliyor. Aslına bakarsanız eğitim, sağlık, elektrik, demiryolları gibi altyapıların yeniden düzenlenmesinin altındaki temel mantık bu.

Oysa tarihsel bir bakış, önceliklerin mutlaka böyle konumlandırılması gerekmeyebileceğini, dahası pazardaki oyuncuların sayısını en çoğa çıkartırken bile başka önceliklerin de düşünülebileceğini gösteriyor. Funda Başaran'ın elinizdeki kitabı, bu tür bir ilgiye sahip insanlar için bulunmaz bir kaynak. Yazar, çeşitli telekomünikasyon ve iletişim teknolojilerinin düzenlenmesi sürecinde birden fazla ölçütün göz önüne alınabileceğini kanıtlıyor. Düzenleme süreçlerinde, gözünü neo-liberal retorikle karartmamış olan herkes, bu kitaptaki modellerden ve tarihsel örneklerden yola çıkarak farklı düzenleme modellerinin oluşumuna katkıda bulunma fırsatına sahip olabilir.

Telekomünikasyon ve iletişim teknolojileriyle ilgili olarak küresel rejimin ana belgeleri arasında olan Hizmetler Ticareti Genel Sözleşmesi (İngilizce GATS) ve Telekomünikasyon Eki yer alıyor. Ne baştan aşağı yenilenen Ticaret ve Tarifeler Genel Anlaşması ne onun onlarca sektördeki ekleri kapitalizmin son yaşanan krizine çare olamadı. Kim bilir, belki şiddetinin azalmasına veya geciktirilmesine katkı yapmış olabilir!

Dünya Bankası Başkanı Robert B. Zoellick geçtiğimiz nisan ayında yaptığı önemli konuşmasının başlığını 'Üçüncü Dünya'nın Sonu' koymuş (http://go.worldbank.org/MI7PLIP8U0). Tarihin sonunun ilan edildiği bir Dünya'da "Ne var bunda, zaten Üçüncü Dünyacılığın sonu çok önceden ilan edilmişti" diyebilirsiniz. Ama Zoellick, bu kez, Üçüncü Dünya'nın sonu derken "anladığımız anlamda" bir sondan bahsetmiyor.

Dünya Bankası Başkanı bu sonu şöyle açıklıyor: "Eğer 1989 Komünizmin çöküşüyle 'İkinci Dünya'nın' sonuysa, 2009 yılı 'Üçüncü Dünya' olarak bilinen şeyin sonuna işaret etmektedir:

Bugün, artık yeni, hızla evrimleşen çok kutuplu bir dünya ekonomisinden söz ediyoruz... ki bu dünya ekonomisinde Kuzey ve Güney, Doğu ve Batı artık kader değil bir pusuladaki noktalardan ibarettir".

Zoellick konuşmasının devamında kıtasal ekonomik kaymalardan söz ederek Asya'nın küresel ekonomideki payının 1980'de %7'den 2008'de %21'e çıktığına dikkat ediyor ve 2009 yılında ilk kez bir gelişmekte olan ülke olarak Çin'in dışsatımının Almanya'yı geride bırakarak dünya birincisi olduğunu ilan ediyor. Başkanın dostları diğer ülkeler arasında Hindistan, Rusya, Brezilya gibi bir dizi ülke sayıyorlar. Türkiye'yi de eklemeyi unutmuyorlar.

Gelişmekte olan ülkelerin dışalımlarının küresel ekonomideki tetikleyici gücü oluşturduğunu söyleyen Dünya Bankası Başkanı, dünya ticaretinde toparlanmanın gelişmekte olan ülkelerin güçlü taleplerinden kaynaklandığını söylüyor. 2000 yılından bu yana dünya ithalat talebinin yarıdan fazlası gelişmekte olan ülkelerden kaynaklanıyor. ABD'nin yeni-muhafazakâr kesimlerinin örneklerinden, yani neo-conlarından olan Zoellick, Dünya Bankası Başkanı olunca "çok kutuplu büyümeyi ve çok taraflı eylemlerin önemini" keşfetmiş oluyor. Irak'a girmeden önce Birleşmiş Milletler'in hiçbir anlamı olmadığını söyleyenler, böylece eski söylemlerini bir yana koyup yeni büyüme kutuplarını çok taraflı olarak desteklemeye başlıyorlar.

Başkan Zoellick'in saptamaları neo-liberal düzenin temel meşrulaştırıcısı olan söylemlerin ve kuramların iflasını sergiliyor. Ne diyordu neo-liberal söylemsel hegemonya?

- Gelişme diye bir iktisat dalına veya kalkınma paradigmasına artık gerek yok, bütün ülkeler gelişmiş ülkelerin normlarını benimserlerse gelişmiş olurlar,
- Sanayi politikası uygulamak, bebek sanayileri geliştirmek için korumacılık kötü bir şeydir,

- Bilim ve teknolojinin ileri olanlarına çevre ülkelerin girmesine gerek yoktur, onlar piyasa dostu ufak tefek teknolojik yenileşmelerle uğraşsınlar
- Gelişmekte olan ülkeler geleceğe ve öngörülere dayalı hedefler yerine günlük krizleri aşmakla uğraşıp uzun dönemli stratejileri bir yana koysunlar

Zoellick'in saydığı ülkelerin tamamı, başta Çin olmak üzere yukarıdaki temel önermeleri reddetmiş ülkelerdir. Birkaç yıl öncesine kadar Dünya Ticaret Örgütü'ne giremeyen Çin, günümüzde Afrika'da yoksulluğu gidermekle görevlendiriliyor. Zoellick'e göre Çin değer zincirinin yüksek katmanlarında mal üretimine geçerek (ileri teknoloji oranı yüksek ürün ve hizmetler olarak okunabilir) kendi işçilerinin ve insanlarının gelirini yükseltir ve basit malların üretimini Afrika'ya kaydırabilir. Microsoft'u bürokrasisinde yasakladığı için ve küresel ticaret rejimini bozduğu için yaptırımlar uygulanması önerilen Rusya listede üst sıralara alınıyor.

Konuya bir de çokuluslu kimya firması olan 3M'nin başkanı açısından bakalım. Firma Başkanı George Buckley, Business Today dergisinin 21 Şubat 2010 sayısında yer alan söyleşisinde Hindistan'ın dev sermaye grubu Tata'ya değiniyor. Buckley, geleceğe yönelik kestirimini şöyle açıklıyor: "Tata grubu Jaguar ve Land Rover'i satın almadan bile piramidin en altından gelen yetenekleri toplamış durumda. Sonuç olarak, gelecek 20 yılda, dünyada birinci sınıf arabaların önemli bir üreticisi durumuna gelecekler".

Buckley "piramidin en altından" derken gelir düzeyi açısından en yoksul kesimi işaret ediyor. Bunun nedeni Tata Grubu'nun Hindistan pazarında iki yıldır 2 bin 500 Dolardan satmaya başladığı Nano isimli küçük araba. Buckley 3M firması açısından baktığında Tata Grubu'yla iş yapmak istediklerini, çünkü gaz salınımını, ağırlığı ve gürültüyü azaltan yeni mater-

yaller üzerine önemli araştırmalar yaptıklarını ve yeni malzemeler hazırlamakta olduklarını söylüyor.

Buckley'in verdiği örnekten yola çıkarak, Tata'nın Nano modeli küçük ve ucuz arabasının ilk bakışta yoksullar için üretildiği ve "kaba teknolojili" bir araba olduğu ön kabulü büyük bir yanılsama olabilir. Aslında Hindistan bu araba aracılığıyla bir platforma soyunmuş gibi gözüküyor. Tıpkı i-pad'in i-phone ve nicesine yol açan bir platform yarattığı gibi. Geleceğin hafif, hidrojen ve/veya elektrikle çalışan melez veya yeni tür motorlara sahip araba platformu. Ayrıca Hindistan önce iç pazara oynuyor ama en geç iki yıl içinde Avrupa ve Amerika'ya girmeye hazırlanıyor.

Pek ya Türkiye? Türkiye'de de başarılı ülke örneklerinde olduğu gibi yüksek katma değere yönelik atılım için yapılmış çalışmalar var mı? Benim bildiğim iki örnekten biri Türkiye Ulusal Enformasyon Ana Planı (TUENA) bir diğeri Vizyon 2023 Teknoloji Öngörüsü ve bu doğrultuda hazırlanmış olan Strateji Belgesi'dir. Her iki belge de neo-liberal hükümetler tarafından adeta gözlerden kaçırılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin asgari anlamda bile hegemonya seçeneği bir program ortaya çıkmamıştır. Nitelikli işgücünün ön planda olduğu, katma değer oranı yüksek olan yeni ve gelişmiş teknoloji ürünlerinde uluslararası rekabette pay kapabilmek akılcı bir ekonomi politikasının asgari unsurlarından biri olmak durumundadır. Uluslararası kapitalist ekonominin belirleyeni değil de belirleneni olan bir ülkenin geniş kesimlerin çıkarlarını geliştirmeye yönelik karşı stratejisinin en önemli ayaklarından birinin bu nokta olduğuna ben inanıyorum.

Buna inanmayanlar arasında iki grubun etkisi altında kalanlar var. Bunlardan birincisi, soldan bakarak her türlü stratejiyi söyleme indirgeyen ve söylemin kurucu unsurunu unutan postmodernist ve post-yapısalcı yaklaşımlar, diğeri gerçekten bundan çıkarı olan Dünya Bankası gibi kuruluşlar.

Türkiye'deki geçmiş 20 yıllık süreç bile bu konuda bazı dersleri içerebilir. Örneğin telekomünikasyon yönlendiricilerindeki sayısal teknolojiler konusunu ele alalım. Türkiye 1960'lı yıllardan sonra kendince yerel bir teknolojik yetenek geliştirmeye yönelik politikalar izlemişti. Türkiye, 1980'li yılların başında sayısal telekomünikasyon santralı üreten 2-3 gelişmekte olan ülke arasındaydı. Bu politikanın diğer bir sonucu da kamusal yarar açısından, telefon yoğunluğu olarak adlandırılan ölçekte (sabit telefon), Türkiye'nin gelişmekte olan ülkeler arasında birinci olmasını sağlamıştı. Diğer iki ülkeyse Brezilya ve Arjantin'di. Türkiye bu özelliğiyle Batılı iletişim araştırmacıları Türkiye'nin en azından kendi bölgesinde sayısal ağları kurabilecek bir ülke olduğunu saptamışlardı. Bu üstünlük 1980'den sonra egemen olan neo-liberal yeni sağ yaklaşım sonucu çöktü. Her şeyi piyasaların otomatik olarak işlemesi sonucu ortaya çıkacak sonuçlara bağlayan egemen söylemi fazla ciddiye alan Türkiye, aslında kendi deneyimini unuttu. Dolayısıyla paradigmaların dönüştüğü çağda, yani sayısal telefon santrallerinde çok önemli bir teknolojik birikim, yetenek elde eden ülke cep telefonları ve internet tabanlı paradigma değişiminde başarısız oldu.

Funda Başaran'ın elinizdeki araştırması, farklı düzenleme ve politika modellerinin nasıl farklı sonuçlar yaratacağını anlamamız açısından önemli ve benzersiz bir çalışma. Araştırma sonunda ortaya konan değişik modeller, dünyadaki iletişim teknolojileri alanında uygulanmış olan modellerden hareketle kurulmuş durumda. Umarım bu modeller yabancı dillerde de yayımlanır ve farklı ülkelerden araştırmacıların da hizmetine sunulur.

Prof. Dr. Haluk Geray,
Ankara, Temmuz 2010

GİRİŞ

Enformasyon ve iletişim teknolojileri,[1] tarihleri boyunca, toplumsal değişimi tanımlayabilme ve onu denetim altına alma çabasının içinde ele alınmıştır. Bununla birlikte, günümüzde enformasyon ve iletişim teknolojilerinin bilgiyi üretme, işleme, saklama ve iletme kapasitelerinin olağanüstü artışı, toplumsal değişimi tanımlama ve denetleme açısından onların önemlerini arttırmış, hatta bütün bir toplumsal değişim sürecinin bu alandaki teknolojik gelişme ve bu gelişmelerin yayılması ile açıklanması sonucunu yaratmıştır. Bilgisayarlar, uydular, fiberoptik, sayısal anahtarlama ve GSM gibi mobil iletişimin yeni biçimlerinin ortaya çıkışı, lokal ve uzun mesafe gibi geleneksel ayrımlar yanında, ses, görüntü, data gibi ayrımların, teknolojik gelişmelere bağlı olarak hızla gereksiz hale gelmiş olması, diğer taraftan da yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin toplumsal ve

[1] Enformasyon ve iletişim teknolojileri ile insanların bilgiyi düzenleyip, iletmek için kullandığı tüm yöntem ve teknikler kastedilmektedir. Enformasyon ve iletişim teknolojileri bu biçimde tanımlandığında, bu teknolojilerin tarihleri yazıdan, posta sistemine, bilgisayarlardan, internete çok geniş bir zaman dilimini kapsar hale gelmektedir. Ancak bu çalışmanın daha sonraki bölümlerinde enformasyon ve iletişim teknolojileri, son yıllarda bu alanda yaşanan teknolojik gelişmelerin sonucunda oluşan yeni araç, altyapı ve hizmetleri ima eder biçimde kullanılacaktır.

ekonomik hayatın geniş alanlarında önem taşımaya ve dünya çapında büyük bir hızla yayılmaya başlamaları bu değişim sürecinin temel görünümüdür.

Bu dönemde enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve yayılması sürecine eşlik eden bir diğer süreç ise, küreselleşmedir. Küreselleşme çerçevesinde tüm alanlara dair düzenleyici çerçeveler gibi iletişim alanının düzenleyici çerçevesi de değiştirilmiş ve özelleştirme, serbestleştirme ve kuralsızlaştırma politikaları, iletişim alanında uygulamaya konulmuştur. Bu, aynı zamanda da geçmiş dönemde iletişim alanındaki düzenlemeleri belirleyen kavramların hızla ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu değişimlerin nedenlerini irdeleyen çalışmalardan pek çoğu, yaşanan değişimlerin kendilerini nedenler ve sonuçlar olarak sınıflandırma eğilimindedir. Bir yandan iletişim alanını düzenleyen çerçevenin değişimi, teknolojik gelişmelerin zorunlu sonucu olarak sunulmakta; diğer taraftan serbestleştirilmiş düzenleyici çerçevenin sonucu olan rekabet, teknolojik gelişmelerin nedeni ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasını hızlandırmanın yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasını çözümleyebilmek için kullanılan en önemli araç epidemik (salgın) yayılma kuramını temel alan ve yeniliğin yayılmasına, salgın hastalıkların yayılmasının matematiksel kuramını uyarlayan modellerdir. Epidemik yayılma modellerinin iletişim alanındaki karşılığı ise, Rogers'ın 'yeniliklerin yayılması' modelidir. Rogers'ın modelinde, 'yayılma' bir yeniliğin bir toplumsal sistemin üyeleri arasında belli kanallar boyunca ve bir zaman içerisinde iletilmesi süreci olarak tanımlanır. Giriş evresinde, yenilik ya da ürün ilk uyum gösterenlerin almaya başlamasıyla birlikte yavaş yavaş yayılmaya başlar. İkinci evre, ilk uyum gösterenlerin diğerlerini ürünün ya da yeniliğin değerine ikna etmeye başladıkları gelişme evresidir. Üçüncü aşama, olgunluk ya da geç uyum göste-

renler evresidir. Son evrede ise, piyasa doygunluğa ulaşır ve düşüş başlar. Rogers'ın modelinde görüldüğü gibi bireylerin, yeniliğe uyum göstermesi önem taşımaktadır.

Bu çalışmada araştırma alanı olarak belirlenmiş olan yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri, kısa tarihlerine rağmen büyük bir hızla yayılmıştır. Ancak hızla yayılmaları, bu teknolojilerin kullanımının gelişmiş ülkelerde yoğunlaşması gerçeğini değiştirmemektedir. 2009 yılı itibariyle, gelişmiş ülkelerde her yüz kişiden 66,6'sı internet erişimine sahipken, bu oran gelişmekte olan ülkelerde 18, dünya genelinde ise 26,8'dir. Cep telefonları da, son yıllarda gelişmekte olan ülkelerde gözlenen hızlı yayılmaya rağmen gelişmiş ülkelerde yoğunlaşmaktadır. Gelişmiş ülkelerde her yüz kişi 115,3 cep telefonuna sahipken, bu oran gelişmekte olan ülkelerde 57,9, dünya genelinde ise 68,2 olarak gerçekleşmektedir (ITU, 2010).

'İnternet' ve 'cep telefonu' teknolojilerinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde eşitsiz bir biçimde yayılması sorunu, bu teknolojilerin gelişmenin ölçütleri olarak sunulduğu göz önünde bulundurulduğunda daha da önem kazanmaktadır. İletişim teknolojilerinin yayılması, gelişme paradigması içerisinde, hem gelişmenin nedeni hem de göstergesi olarak ele alınmıştır. Geliştirilen bazı nicel ölçütler, 1960'lardan bu yana işaret ettikleri iletişim teknolojisi farklılaşsa da, ülkeleri sınıflandırmak ve gelişme sürecinin hangi aşamasında olduklarını ortaya koymak için kullanıla gelmiştir. Bu nicel ölçütlere yöneltilen eleştiriler, aynı zamanda gelişme kavramsallaştırmasına dair eleştirel bir duruşu ifade etmektedir.

Günümüzde de benzer biçimde IDI (ICT Development Index -EİT Gelişme Göstergesi) adı altında ITU (International Telecommunication Union -Uluslararası Telekomünikasyon Birliği) tarafından geliştirilen gösterge, ülkelerin enformasyon toplumu açısından kıyaslanmasında kullanılmaktadır. Bu kıyas-

lamanın da kendi içerisinde bir toplumsal gelişme hedefini içerdiği açıktır. Enformasyon toplumu kavramsallaştırmasından çıkan toplumsal gelişme hedeflerinin, tarihsel olarak gelişme kavramsallaştırması ile benzerlikleri ve farklılıklarını tartışmak elbette zorunludur. Ancak ilk bakışta hedeflere ulaşmanın ölçütlerine ilişkin bir benzerliği, yani iletişim teknolojilerinin yayılmasına dair nicel göstergelerin ölçüt olarak kabul edildiğini belirtmek gerekmektedir. Bu benzerlik, gelişme paradigmasına yöneltilen bir dizi eleştiriyi yeniden gündeme getirmektedir. İletişim teknolojilerini araçsal olarak ele aldığı (Golding, 1974) ve gelişmeyi 'daha iyi yaşam' olarak değil de 'daha çoğuna sahip olmak' olarak kavradığı (Melkote, 2003: 133) noktasından pek çok eleştiriye konu olan nicel gelişme ölçütleri, yayılmayı ekonomik bir sorun olarak ele alırlar. Bu ölçütler tamamen gözardı edilebilir olmasa da, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının bir toplumsal eşitlik ve adalet sorunu olarak kavranması bu noktada son derece önemlidir. Diğer yandan günümüzde tüm ülkelere serbest piyasa genel bir ilke olarak sunulurken, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması piyasa koşullarına bırakılmakta ve yayılmanın başlıca aktörü piyasa ve piyasa güçleri haline gelmektedir. Oysa yayılma, ekonomik olmaktan öte, bir toplumsal eşitlik ve adalet sorunu olarak ele alındığında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının kamu politikaları ile karşılıklı etkileşim içerisinde kavranmaları gereği açığa çıkmaktadır. Bu çalışmanın temel sorunsalı da tam olarak budur. Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması açısından oluşan farklılık ya da eşitsizliklerin nedenleri, bütün bunların uluslararası düzeyde daha derin ve tarihsel eşitsizliklerin yansıması olduğunu unutmaksızın, öngörülen yaygınlaştırma politikaları ve bu politikaların temel aldığı modeller bağlamında ortaya konmaktadır. Farklılık ve eşitsizliklerin nedenlerinin açı-

ğa çıkartılmasının, bu farklılık ve eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için verilecek uğraşa güç vermesi umut edilmektedir.

Çalışma, birbiriyle bağlantılı beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, iletişim kuramlarında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının nasıl ele alındığının izi sürülmeye çalışılmaktadır. 1960'lardan itibaren iletişim alanında politika oluşturma süreçlerini şekillendiren gelişme iletişimi yaklaşımı, telekomünikasyon ve gelişme paradigması ve piyasayı temel alan yaklaşım, hem farklı iletişim araçlarına vurgu yapmaları nedeniyle hem de yayılmayı doğrudan ele alan yaklaşımlar olarak önem taşımaktadırlar. Bunların yanında doğrudan iletişim alanında şekillenmeyen, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasını sanayi toplumunun ya da modern toplumun aşılması olarak ele alan ve 1990'larda küresel düzeyde uygulamaya konulan ve iletişim alanını da belirleyen politikaları meşrulaştırmalarından dolayı önem taşıyan enformasyon toplumu ve post-modernlik kuramları da bu bölümün alt başlıklarını oluşturmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde enformasyon ve iletişim teknolojilerini daha bütüncül bir biçimde, gerçekçi bir temelde ve tarihsel olarak ele alabilecek bir yaklaşımın geliştirilebilmesi için gereken kavramsal gereçleri sağladıkları düşünülen iletişime ekonomi politik yaklaşım ve uzun dalgalar kuramının Marksist ve yeni-Schumpeterci yorumları ele alınmaktadır. Bu kuramların sağladığı birtakım kavram ve göstergeler kullanılarak, özümseme ve eşitlik sorunlardan yola çıkarak yayılma sürecini incelemek için gerekli olan kuramsal zemin oluşturulmaktadır.

Araştırma verilerinin kapsamını belirleyen bu kavram ve göstergeler çerçevesinde, Avrupa Birliği ve Türkiye'de enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasına ilişkin sayısal veriler ve her ikisi de 2. Dünya Savaşı sonrasının teknolojik gelişmeler ortamında ortaya çıkan ve 1990'lara kadar tamamlayıcı yenilik-

lerle bütünlenen, 1990'lardan itibaren ise ticarileşen internet ve cep telefonu teknolojilerinin ortaya çıkış koşulları ile Avrupa Birliği ve Türkiye'ye giriş süreçleri üçüncü bölümün konusunu oluşturmaktadır. Bu bölümde internet ve cep telefonu teknolojilerinin ortaya çıkması ve Türkiye'ye giriş süreçleri özümsemeyi etkileyen kurumsal ve politik yapılanmalar çerçevesinde ortaya konmaya çalışılmaktadır. Ayrıca toplumsal, ekonomik ve politik ilişkilerin ürünleri olan teknik standartların yayılma üzerindeki etkileri üzerinde de durulmaktadır.

Dördüncü bölümde teknolojik yeniliklerin özümsenmesini etkileyen ve ülkelerin teknolojik yenilikler ve bu yeniliklerin yayılması sürecindeki konumunda belirleyici olduğu düşünülen enformasyon ve iletişim alanına ilişkin politikaların geliştirilme süreçleri, Avrupa Birliği ve Türkiye düzeyinde incelenmektedir. Ayrıca bu bölümde, Avrupa Birliği ve Türkiye'de evrensel hizmet ilkesinin yasalarda ele alınış biçimi ve GSM sözleşmelerinin yayılmayla ilgili olabilecek kapsama alanı gibi zorunlulukları üzerinde durulmaktadır.

Beşinci bölümde, Türkiye'nin telekomünikasyon altyapısı ve internet alanı ele alınmaktadır. Türkiye'de 1990'lı yılların sonunda geliştirilen internet pazarının yayılma açısından sınırlarını ve dinamiklerini şekillendiren unsurlar ve aktörleri bu bölümün temel konusunu oluşturmaktadır.

I. KISIM

İLETİŞİM KURAMLARINDA YAYILMA

Yeniliklerin yayılması pek çok akademik disiplin için merkezi önemde bir kavramdır. Yeniliklerin yayılmasını konu edinen ilk çalışmalar 19. yüzyılda "ilerlemenin yayılmasının biçimlerini" anlayabilmek amacıyla gerçekleştirilmiş ve 'taklit' kavramına ilişkin tartışmalara yer vermişlerdir (Mattelart, 1994: 159. Daha sonra 1900'lü yılların başında antropologlar başka bir toplumdan gelen yeniliğin sonucunda gerçekleşen toplumsal değişmeyi (Rogers, 1983: 42) tanımlayabilmek, kültürel coğrafyacılar ise yeniliğin uzamsal hareketini kavrayabilmek için yayılma çalışmalarını sürdürmüşler ve bu çalışmalar 'epidemik' (salgın) olarak adlandırılan yayılma kuramının öncüsü olmuşlardır (Hugill, 2003: 103).

Epidemik yayılma kuramı, yeniliğin yayılmasını, büyük ölçüde salgın hastalıkların yayılmasının matematiksel kuramına dayandırmaktadır. Bireylerin bir yeniliği doğrudan benimsememesinin temel nedeninin, belirsizlik ve yenilik hakkındaki bilgi eksikliği olduğu varsayılır. Potansiyel benimseyiciler yenilik hakkında bir şeyler bilirken, diğerleri çok daha az şey bilmektedirler. İlk benimseyenlerin deneyimlerini gözlemlemek belirsizlikleri azaltır. Diğer bir deyişle, taklitçi davranışlara öncülük eden ve hastalıkla-

rın yayılması eğrisi ile aynı olan S-biçimli eğriye şeklini veren başkalarının deneyimlerden öğrenme sürecidir. Bu eğri, yeniliği benimseyen bireylerin oranı %50'ye ulaşana dek artan bir hızla yükseleceğini, daha sonra ise toptan benimsemeye doğru düşen bir hızda olacağını öngörür (Socte, 1990: 11).

Rogers, 1983'te araştırmalar ve yayın sayısını temel alarak, yayılmayı konu edinen ve epidemik yayılma kuramının matematiksel modelini kabul eden dokuz farklı akademik disiplini tanımlamıştır. En eskisi antropoloji olan bu akademik disiplinler, sosyoloji, kırsal alan sosyolojisi, eğitim, halk sağlığı ve tıp sosyolojisi, iletişim, pazarlama, coğrafya ve genel sosyoloji alanlarıdır. Bu dokuz farklı disiplin, yayılma konusundaki çalışmaların %87'sini gerçekleştirmiş; kalan ise değişik disiplinler tarafından gerçekleştirilmiştir. Her biri farklı bir yenilik üzerine yoğunlaşan bu araştırmaların en önemli özelliği bireyi çözümlemenin temel birimi olarak ele almalarıdır (39-43).

Günümüzde yayılmanın pratik boyutları ile ilgilenen çalışmaların önemli bir kısmının da temelinde epidemik yayılma kuramının matematiksel modeli vardır. Diğer taraftan yayılmanın pratik boyutlarını ele almasalar da, yeni teknolojilerin yayılmasının önemini vurgulayan günümüz kuramsal yaklaşımlarından bazılarının bu modeli örtük olarak kabul ettiği görülmektedir. Damian Miller ve Elizabeth Garnsey, teknolojinin yayılmasına ilişkin farklı disiplinlerde ortaya çıkan epidemik yayılma kuramını temel alan yaklaşımları dört başlıkta sınıflandırmayı önermektedirler. Bu sınıflandırmaya göre kırsal alan sosyolojisi, iletişim çalışmaları, coğrafya ve pazarlama alanlarında kullanılan, çözümleme birimi olarak uyum sağlayan bireyleri ele alan yaklaşım *iletişim yaklaşımı* olarak; ekonomi tarihi ve kamu politikaları alanlarında kullanılan, bireyleri rasyonel ekonomik aktörler olarak ele alan ve yeni teknolojiyi eskisine göre daha fazla sorunu gidereceği için çözümleme birimi olarak kabul eden yakla-

şım *ekonomik tarih yaklaşımı*; ekonomi, gelişme çalışmaları, tarımsal ekonomi alanlarında kullanılan uyum sağlayan bireyleri çözümleme birimi olarak kabul eden, ancak iletişim yaklaşımından farklı olarak toplum içerisinde kaynakların eşitsiz dağılımını varsayan yaklaşım *gelişme yaklaşımı*; coğrafya alanında kullanılan yayılmayı yönlendiren aktörleri çözümleme birimi olarak ele alan ve uyum sağlama konusundaki fırsat eşitsizliğine vurgu yapan yaklaşım ise *pazar altyapısı yaklaşımı* olarak tanımlanmaktadır (2000: 451). Ancak bu farklı yaklaşımlar daha ayrıntılı olarak ele alındıklarında, aralarında bu kadar keskin çizgilerle bir ayrım yapılmasının olanaksız olduğu görülmektedir. Örneğin, iletişim yaklaşımı içerisinde değerlendirilen Rogers'ın S-eğrisi modeli, gelişme yaklaşımı içerisinde de yer almakta, diğer taraftan Rogers'ın S-eğrisi modeli ele aldığı teknolojik yenilik ya da toplumsal gruba bağlı olarak, ekonomik tarih yaklaşımı ya da pazar altyapısı yaklaşımının varsayımlarını içermektedir. Ayrıca gelişme kavramı, yayılmayı sorun edinen tüm yaklaşımların temelinde yer almaktadır. Bu nedenle gelişme kavramsallaştırılmasında eleştiri ve özeleştiriler sonucunda yaşanan değişimler, yayılma çalışmalarının da varsayımlarını ve kavramlarını etkilemektedir.

Bu nedenlerle, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ele alınırken, böylesi bir sınıflandırmaya başvurmak yerine, iletişim alanında politika oluşturma süreçlerini şekillendiren iletişim kuramlarında yayılmanın nasıl ele alındığının izini sürmeye çalışmak daha anlamlı görünmektedir. 1960'lardan itibaren iletişim alanında politika oluşturma süreçlerini şekillendiren gelişme iletişimi yaklaşımı, telekomünikasyon ve gelişme paradigması ve piyasayı temel alan yaklaşım, hem farklı iletişim araçlarına vurgu yapmaları nedeniyle hem de yayılmayı doğrudan ele alan yaklaşımlar olarak önem taşımaktadırlar. Ancak piyasayı temel alan iletişim yaklaşım, ana akım iletişim kuramları

yanında sanayi sonrası toplum kuramları olarak tanımladığımız enformasyon toplumu ve postmodernizm kuramlarından da izler taşımaktadır. Bu iki kuramsal yaklaşım, enformasyon toplumu ve postmodernlik doğrudan iletişim alanında şekillenen diğer yaklaşımlara göre bazı farklılıklar taşımaktadırlar. Bu iki kuramda iletişim alanının ötesine uzanılmakta, bir bütün olarak dünya uygarlığını kapsayan iddialar ortaya atılmaktadır. Enformasyon toplumu ve postmodernlik kuramları enformasyon ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan gelişmeleri geçmişe dair bir şeylerin aşılması ile ilişkilendirmektedirler. Enformasyon toplumu kuramı için aşılan, basitçe ifade edersek sanayi toplumudur. Postmodernlik kuramlarında ise aşılan modernliktir. Kumar'a göre Bell'in sanayi sonrası toplum fikrinden gelişen iki çizgiyi ifade eden enformasyon toplumu ve postmodernlik kuramları (1999: 16), hem enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasını sanayi toplumunun ya da modern toplumun aşılması olarak ele almaları açısından, hem de çağdaş dünya üzerine düşünen birçok sosyal bilimci arasında yankı bulduğundan incelenmeye değerdir. Bunun yanında bu kuramlar, var olan durumu tanımlama biçimleri itibariyle 1990'larda küresel düzeyde uygulamaya konulan ve iletişim alanını da belirleyen politikaları meşrulaştırdıklarından önem taşımaktadırlar.

GELİŞME İÇİN İLETİŞİM YAKLAŞIMI

20. yüzyılın başından, 2. Dünya Savaşı sonuna kadar ki süreç, kapitalist batı Avrupa toplumları için Hobsbawm'ın deyişiyle kırk yıldan fazla süren bir 'felaket çağı' olmuştur (1996: 19). Bu sürece iki dünya savaşı, kapitalist topluma tarihsel olarak alternatif olduğunu iddia eden bir sistemin, sosyalizmin Sovyetler Birliği'nde iktidara gelişi, dev sömürge imparatorluk-

larının sarsılması ve derin bir dünya ekonomik krizi, bu krizin de etkisiyle liberal demokrasi kurumlarının çöküşü ve faşist rejimlerin ilerlemeye başlaması damgasını vurmuştur. 2. Dünya Savaşı faşizme karşı bir zafer olarak ilan edilmiş, ancak bu zafer, kapitalizm ile onun tarihsel alternatifi olan sosyalizmin ittifakı sonucunda kazanılan bir zafer olmuştur. 2. Dünya Savaşı'nın kendisi ve faşizme karşı zafer kazananın kapitalizm-sosyalizm ikilisi olması, 2. Dünya Savaşı öncesi koşulların bir kısmıyla da birleşerek gelişme kuramlarının ortaya çıkışına neden olmuştur.

2. Dünya Savaşı sonrasının temel görünümleri, ABD'nin bir ekonomik güç olarak ortaya çıkışı ve kapitalist blokun liderliğine talip olması; kapitalist Avrupa devletlerinin savaş öncesi dönemde yaşadıkları ekonomik kriz ve savaş döneminde yaşadıkları büyük boyutlu yıkım; bir dizi sömürge ülkenin bağımsızlığını kazanmış olması; ve Sovyetler Birliği'nin temsil ettiği sosyalist blokun 2. Dünya Savaşı sürecinde kazandığı prestijle de birleşen devlet öncülüğünde ve merkezi planlama aracılığıyla hızla büyüme ve sanayileşme modeli eski sömürge ülkeler ve diğer azgelişmiş ülkeler açısından bir alternatife dönüşmüş olmasıdır (Şenses, 1996: 104-105). Bütün bu koşullar içerisinde 1949'da 'gelişme' kavramı uluslararası ilişkiler alanında kullanılmaya başlanmış (Mattelart, 1994: 148) ve gelişme kuramları ile Amerikan hegemonyası birbirine paralel bir biçimde inşa edilmiştir.

Yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerin ABD etrafında bütünleştirilmesinin temel kavramı haline gelen gelişme, 1950'lerden itibaren, başta ekonomi olmak üzere toplum bilimleri ve hükümet politikaları alanlarında açık bir geçerlilik kazanmıştır. Bu geçerlilik kazanma sürecinde, gelişme kuramlarının 2. Dünya Savaşı sonrası koşullarına ve gereksinimlerine denk düşmesi kadar, eski sömürgeleri bir ulus devlet olarak inşa etmek zorunda olan yeni yöneticilerin karşılaştıkları bir dizi karmaşık sorunla baş etmelerinin de aracı olmaları rol oynamıştır (P.W. Preston,

1999: 4). Eski sömürgeci düzenlemeler yerine yeni yönetim biçimlerini koymak ve gruplar arası çatışmaları engellemek zorunda kalan yeni bağımsız ülkelerin yönetici sınıfları, ekonomik gelişmeyi kendilerini meşrulaştırma aracı olarak ele almış ve bu sürece gelişmiş ülkelerin kuramcıları ellerinde bulunan ilgili kuramsal bilgiler ve uzmanlıkları ile dahil olmuşlardır. Tüm bunlar gelişmenin evrensel bir inanç haline gelmesine neden olmuştur (Wallerstein, 1998: 157).

Sonraki yıllarda ABD ve ABD'nin belirlediği uluslararası organizasyonlar aracılığı ile gelişme çalışmaları, bağımsızlığını ilan etmiş ve kapitalist hiyerarşinin en altında bulunan ülkelerin "tanımlanması, sınıflandırılması ve yeniden disipline edilmesi" (Ercan, 2001: 82) hedefine yönelmiştir. Ekonomik ve toplumsal gelişmelerin sağlanabilmesi için, öncelikle bu toplumların neden gelişmediğini anlamak gerektiğinden hareketle toplum bilimleri, batılı olmayan toplumların tüm yaşamlarını araştırmalarının konusu haline getirdiler. Bu ise, yeni alt disiplinlerin gelişmesine neden olmuştur. Bu alt disiplinlerden birisi de gelişme iletişimi kuramlarıdır.

19. yüzyıl ilerleme ideolojisinin, gelişme ideolojisine doğru değişimi, aynı zamanda iletişim ve ona dair teknolojileri gelişme sürecinde anahtar konumu işgal edecek biçimde ele almayı getirmiştir (Mattelart, 1994: 148). İletişim ve ona dair teknolojilerin anahtar konuma gelmesi, iletişim çalışmaları içerisinde gelişmeyi sorun edinen gelişme iletişimi yaklaşımını doğurmuştur. Gelişme iletişimi yaklaşımı, 'yeniliklerin yayılması' sürecine de gelişme açısından temel bir süreç olarak önem atfetmektedir.

Gelişme iletişimi çalışmalarının başlangıç dinamiği, iletişim alanının kurucularından Lasswell'in iletişim araştırmacılarına yüklediği "Sovyet olmayan dünyayı siyasi olarak bütünleşmiş bir topluma dönüştürme" ve "geçmişte sömürge fetihleri ile ulaşılandan çok daha geniş ölçekli bir devlet inşa etme"

(Samarajiva ve Shields, 1990: 87) görevidir. Lerner, Schramm ve Rogers gibi Lasswell'i izleyen araştırmacıların 'gelişme iletişimi' diye tanımlanan çalışmalara başlamaları bu görev çerçevesinde değerlendirilebilse de, Lasswell'in doğrudan ABD dış politikası bağlamında belirlediği sorunsal, bu çalışmalarda politik vurgusu daha az belirgin olan gelişme ile yer değiştirmiş, bütünleşme ise öncelikle ulusal düzeyde ele alınan bir soruna dönüşmüştür (Samarajiva, Shields, 1990).

Gelişme iletişimi yazınında, gelişmenin temel şartı ekonomik ve toplumsal bütünleşme; iletişim ise toplumsallaşmanın, bütünleşmenin ve değişimlerin temel aracıdır (Geray, 1994a; Samarajiva ve Shields, 1990; Stevenson, 1988). Gelişme iletişiminde, gelişme ekonomik büyüme olarak anlaşılmakta ve gelişme programlarının merkezine her koşulda ekonomi oturtulmaktadır (McPhail, 1981: 68).

Gelişme iletişimi yazınında bütünleşmenin temel öneme sahip olması, iletişim alanının kuruluş dinamikleri ile son derece ilgilidir. Samarajiva ve Shields, gelişme iletişimi yazınında egemen olan, ulusal bütünleşme anlayışının temellerini, 1940'larda aynı zamanda bütünleşme ve iletişim konusundaki çalışmaların başlatıcısı olan Karl Deutsch'un attığını söylemektedirler (1990: 89). Deutsch, iç iletişime modern toplumlarda ahlaki ve politik kimliğin oluşturulmasının başlıca aracı olarak büyük önem verir ve iletişim ağlarını *The Nerves of Government* yani yönetimin sinir ağları olarak tanımlar (Giddens, 1987: 213-214; Mattelart ve Mattelart, 1998: 51). Deutsch'a göre, iletişim teknolojileri, "bütünleşmenin, hem eyleyeni hem de göstergesidirler" (Samarajiva ve Shields, 1990).

Bütünleşme ve iletişim araçları arasında kurulan bu ilişkinin kökeninde, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kapitalist toplumların yaşadığı sürekli hareket ve değişim hali ve "bu değişmelerin anlamlarının kamusal olarak temsil edilmesi ve tartışıl-

masının başlıca araçları sıfatıyla" (Murdock, 1994: 365) elektrikli iletişim araçları giderek daha fazla önem kazanmaya başlamış olması bulunmaktadır. Sürekli değişen ve tüm süreçleri metalaştırılan bir toplumda, öncelikli sorun düzen sorunudur. Düzen sorunu ise özünde bireylerin oluşturduğu ve her bireyin kendi çıkarını gerçekleştirmek için diğer bireylerle rekabet içinde olduğu bir sistemi neyin bütünleştireceği sorunudur. Bu toplum tipini tanımlarken kendi iç bütünlüğü olan, sınırları belirlenmiş sistemler, yani ulus devlet tanımı karşımıza çıkar. Giddens, kapitalizmin yarattığı "yeni ve kendine özgü toplumsal ilişkilerin doğuşuna" sadece ekonomik ilişkilerin değil, aynı zamanda ulus devlet egemenliğinin neden olduğunu söylemektedir (1997: 27). Ulus devlet bir toplumun yöneticilerinin şiddet araçlarının yönetimini tekellerine almalarına yarayan siyasal yönetim kurumlarından oluşan bir devlet olarak tanımlanmaktadır (Giddens, 1987: 120). Bu tekeline alma da, denetim gücü yöneticilerin sınırları kesinlikle belirlenmiş topraklar üzerindeki hakimiyetini destekleyen başlıca yaptırım olduğundan iletişim araçlarının yayılması önem taşımaktadır. Sınırları içindeki alanda gücü merkezileştiren ulus devletin, bu yönetme kabiliyeti büyük ölçüde ulaşım ve iletişim ile ilgilidir (Giddens, 1987: 173). Ulus devletin oluşumunun temel şartı olan ulusal bütünleşme, sonraki yıllarda gelişme iletişimi kuramının temel kavramı olmuş; ulusal bütünleşmenin sağlanabilmesi ve dolayısıyla gelişme için her dönemin geçerli iletişim araçlarının yaygınlığına önemli bir rol atfedilmiştir.

Lerner, Schramm ve Rogers'la başlayan bu araştırma geleneğinin gelişme anlayışı, birey merkezlidir. Azgelişmişliğin nedeni gelişme ekonomisinde olduğu gibi bireylerin yeterince tasarruf yapmaması, girişimci ruha sahip olmaması ya da yenilikçi olmamasıdır. Sorunun çözümü ise bireylerin geleneksel düşünme ve davranışları terk ederek, Batı'nın inanç ve değer sistemine, eko-

nomik, toplumsal ve siyasi örgütlenme biçimlerine uyum sağlamaları olarak belirlenmektedir (Samarajiva, Shields, 1990: 88).

Gelişme iletişimi araştırmalarından ilki olan Daniel Lerner'ın yönettiği proje, altı Orta Doğu ülkesinde bireylerin geleneksel düşünme ve davranışları terk ederek, Batı'nın inanç ve değer sistemine, ekonomik, toplumsal ve siyasi örgütlenme tarzlarına uyum sağlamaları sürecinde radyo yayınlarının etkilerine odaklanmaktadır. Bu projenin sonuçları 1958 yılında *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* başlığı altında yayınlanmıştır. Bu kitapta Lerner, gelenekselden moderne geçiş süreci olarak ele aldığı gelişmeye yönelik tutumlarla ilgili bir sistem önermektedir (Mattelart ve Mattelart, 1998: 39). Bu sistemde, okur-yazarlık köşe taşıdır. Nüfusun kırsal yerleşim bölgelerinden kentlere doğru hareketliliği okur-yazarlığı arttırmakta, bu sürece kitle iletişim araçlarının dahil olması ile birlikte 'empati' oluşmaktadır (McPhail, 1981: 64). Bu gelişmenin belirleyicisi 'hareketli kişilik' olmakta, kitle iletişim araçları ise 'hareketlilik katlayıcı' araçlar olarak önem kazanmaktadır. Kişinin kendisini başkalarıyla özdeşleştirilmesi sonucu geleneksel kişilikten modern kişiliğe geçişi olarak tanımlanan empati, son aşama olan ekonomik ve politik katılımın artmasının ön şartıdır. Empati, Lerner'a göre bireylerin giderek kitle iletişimine açık hale gelmesine neden olarak, toplumsal denetlemenin yerini aydınlanmış kamuoyunun almasını sağlar (1971: 49-51). Lerner'ın araştırmalarının desteklediği gelişme modelinde, Batı ülkelerinin geçirdiği bu süreçler evrenseldir ve azgelişmiş ülkelerde de yaşanmaktadır (44). Lerner'a göre, bir aşamadan diğerine geçişin temel belirleyeni fikir ve tutumların iletilme biçimindeki değişikliktir. Bu değişim ise iletişim araçlarının bireyleri geliştirmesi ve yenilikleri yayması ile dolayısıyla iletişim araçlarının yayılması ile mümkün olmaktadır (Stevenson, 1988).

Lerner'ın kitabının ardından bu konuda pek çok kitap yayınlanmıştır. Bu kitapların büyük bir bölümü, 1962'den sonra iletişim alanı ile ilgilenmeye başlayan UNESCO tarafından başka dillere çevrilerek yaygınlaştırılmıştır (Mattelart, 1994: 149). Bu çalışmaların sonucunda toplumsal gelişme, geleneksel toplum ve modern toplum arasında yer alan doğrusal bir yol olarak tanımlanmıştır. Geleneksel topluma, tüm olumsuz özellikler ve eksiklikler, modern topluma ise tüm avantajlar yüklenmiştir. Geleneksel topluma ait tüm değerlerin terk edilmesi ve modern topluma ait olanların kabul edilmesi, azgelişmiş toplumların gelişmiş toplumların geçtiği aşamalardan geçerek gelişmesini sağlayacaktır. Bu toplumsal değişme vizyonunda, kitle iletişim araçları gelişmenin ajanı olarak ve davranışın modern biçimlerinin üreticisi olarak merkezi bir yer işgal eder. İnsanın evriminin bir üst aşaması olarak ele alınan modern toplum üyelerinin gösterdiği davranış biçimlerini ve tüketim modellerini göstererek "beklentilerin yükselmesi devriminin" taşıyıcısı olur. Mattelart'a göre, gelişmenin böylesi evrimci kavramsallaştırılması ile ilgili sorun, sadece genellemelere olan eğilimi ve üçüncü dünya ülkelerinin birbirinden farklı olan tarih, kültür ve gerçekliklerini dışarıda bırakıyor olması değildir. Asıl problem, gelenekselliğe karşı taşıdığı açık bir saygısızlıkla çerçevelenmiş olan nefretidir (1994: 150-151).

Lerner'ın iletişim araçlarına yaptığı vurgu, gelişme iletişimi araştırmacıları tarafından benimsenmiş ve geliştirilmiştir. Wilbur Schram, iletişimi, gelişmeyi sağlama çabalarının 'büyük çoklayıcısı' olarak tanımlamıştır (Stevenson, 2003). Ancak hiçbir azgelişmiş ülkede kitle iletişim araçları gelişmeyi sağlama yönünde tam kapasite ile çalışmıyor olduğundan bunların yarattığı değişimin nasıl olduğu ya da nasıl izleneceği gelişme iletişimi açısından çok fazla açıklanamamıştır. Bu noktada egemen gelişme iletişimi paradigmasına en önemli desteklerden birisi Rogers'dan gelmiştir.

Gelişme İletişimi Yaklaşımında Yeniliklerin Yayılması

Everett Rogers, 1962'de *The Diffusion of Innovation*, 1969-da ise *Modernization Among Peasants* isimli kitaplarını yayınlayarak, değişimin nasıl gerçekleştiğine ilişkin detaylı bir model sunmuştur (Stevenson, 2003). Epidemik yayılma kuramının gelişme iletişimi içindeki başlıca temsilcisi olan Rogers, "gelişme, modern üretim yöntemleri ve düzeltilmiş toplumsal örgütlenmeleri ile daha yüksek kişi başına milli geliri ve yaşam seviyesini üretmek için bir toplumsal sisteme yeni fikirlerin girdiği toplumsal değişimin bir türüdür" demektedir. Rogers'ın araştırmaları, aile planlamasından teknolojiye tüm uygulama alanlarını kapsamıştır. Rogers modelinde, bir ekseninde yeniliğe uyum sağlayan nüfusun yüzdesinin diğer ekseninde ise zamanın olduğu epidemik yayılma kuramlarının S-biçimli eğrisini önermektedir.

1960'larda özellikle kırsal gelişme projelerini etkisi altına alan Rogers'ın S-biçimli eğrisinde, 'yayılma' bir yeniliğin bir toplumsal sistemin üyeleri arasında belli kanallar boyunca ve bir zaman içerisinde iletilmesi süreci olarak tanımlanır. Bu süreçte kitle iletişim araçları da, merkezden çevreye doğru yenilikleri yayması nedeniyle önem taşımaktadır (Beam, 1992: 112). Giriş evresinde, yenilik ya da ürün ilk uyum gösterenlerin almaya başlamasıyla birlikte yavaş yavaş yayılmaya başlar. İkinci evre, ilk uyum gösterenlerin diğerlerini ürün ya da yeniliğin değerine ikna etmeye başladıkları gelişme evresidir. Üçüncü evre, olgunluk ya da geç uyum gösterenler evresidir. Son evrede ise piyasa doygunluğa ulaşır ve düşüş başlar. Rogers'ın modelinde uyum gösterme önem taşımaktadır. Yayılma iletişimin bir işlevi, uyum gösterme ise karar alma sürecinin bir işlevidir. Uyum gösterme süreci, beş aşamalıdır: haberdar olma, ilgilenme, değerlendirme, deneme ve uyum gösterme. Ayrıca uyum gösterenler de beş kategoriye ayrılır: yenilikçiler, erken uyum gösterenler, erken çoğunluk, geç çoğunluk, geri kalanlar

(Rogers, 1983). Yeniliğin yayılması süreci Rogers'ın S-eğrisi modelinde dört unsurdan etkilenir. Bunlar, yeniliğin karakteri, iletişim kanalları, yeniliğin başlangıcından itibaren geçen zaman ve toplumsal sistemdir (Rogers, 1983: 10). Bu modelde yayılma sürecini etkileyen dışsal faktörlerin olmadığı düşünülür. Sonuç olarak yayılma, var olan ve potansiyel uyum sağlayanlar arasındaki bir etkileşim süreci olarak modellenir. Uyum sağlayanların zamana dağılımı yayılmanın hızını gösterir. Zamana bağlı olarak uyum sağlayanların toplam sayısının S-biçimli bir eğri oluşturması beklenmektedir. Uyum sağlayanların sayısı zamana bağlı olarak yavaş bir biçimde yükselir, olumlu geri beslemelerle hızlanmaya başlar, kritik kitle noktasına erişir. Bu noktadan sonra ağ dışsallıkları, sonraki gelişmeyi motive etmeye başlar. Daha sonra da piyasa doyma noktasına erişir (Rai vd., 1998: 99).

Rogers'ın S-eğrisi modeli, diğer alanlardaki pek çok benzeri gibi, ana akım gelişme modellerinin 'taklit' kavramını merkezine alır (Freeman ve Soete, 2003: 404). Taklit kavramı, Rostow'un 1960 yılında CIA ve MIT Uluslararası Araştırma Merkezi destekli *The Stages of Economic Growth* isimli çalışmasında önerdiği modelin de temelinde yer almaktadır. Rostow'un modelinde, her ülkenin mutlaka geçmek zorunda olduğu gelişme aşamaları ortaya konmakta ve bu model evrensel olarak ele alınmaktadır. Rostow, gelişme sürecinin geleneksel toplumdan başlayarak, harekete geçme hazırlıkları, harekete geçme aşaması, olgunlaşma aşaması ve kitle tüketimi ve standardizasyon aşaması olmak üzere beş aşamalı olduğunu ileri sürmüştür (Rostow, 1970: 4-14). Lerner'ın gelişme modeli ile son derece benzer olan bu aşamalar, matematiksel olarak S-biçimli bir eğri ile gösterilmiştir (Soete, 1986: 219). Rogers'ın yayılmayı modellemek için kullandığı S-eğrisi de benzer biçimde, giriş evresi, gelişme evresi, olgunluk ya da geç uyum gösterenler evresi ve piyasanın doygunluğa ulaştığı ve düşüşün başladığı son evre olarak tanımlanan aşamalardan oluşmaktadır.

Gelişme iletişimi yaklaşımı içerisinde Rogers'ın S-eğrisi modeli, daha ziyade aile planlaması ve kırsal gelişme araştırmalarında kullanılmış ve bu araştırmalarda kitle iletişim araçları yeniliğin yayılmasını sağlayan araçlar olarak değerlendirilmiştir. Sonraki dönemlerde ise yayılması beklenen yeniliğin kendisi enformasyon ve iletişim teknolojileri olmuştur. Rogers, bu anlamıyla gelişme yazınının kuramını günümüze taşıyan önemli temsilcilerinden birisidir. *The Diffusion of Innovation* adlı kitabı, her biri ciddi düzeltmeler içeren dört baskı yapmıştır. Kitabının 1983 baskısında ise eleştirileri dikkate alarak bazı yeniden değerlendirmelere gitmiş olduğunu belirtmektedir (1983: xv-xix).

Rogers'ın S-eğrisi modeli gelişme iletişimi içerisindeki kullanımında, özellikle Rostow'un gelişme modeline yönelen eleştirilerle karşılaşmıştır. Rostow'un modeline yöneltilen mekanik ve 'tarih dışı' eleştirileri, Rogers'ın S-eğrisi modeline 'mekanik ve teorisiz' biçiminde yansımaktadır (Freeman ve Soete, 2003: 404). Rogers yayılmanın bireysel tercihler tarafından yönlendirildiğini işaret eden çerçevesi ve evrenselci varsayımları nedeniyle de eleştirilmiştir. Bu eleştiriler, öncelikle Rogers'ın S-eğrisi modelinin "iletişim kendi kendisine gelişmeyi getirir; mal ve hizmetlerin üretimi ve tüketimindeki büyüme gelişmenin özüdür; üretkenliği artıran anahtar kimin yararlandığı ya da zarar gördüğü fark etmeksizin teknolojik yeniliklerdir" varsayımlarına yönelik olmuştur. Öte yandan bireye olan takıntının, karar alma süreçlerinde toplumsal etkenlerin göz ardı edilmesi sonucunu getirdiği, iktidar ilişkilerinin önemsizleştirildiği de getirilen eleştiriler arasındadır (Mattelart, 1994: 160). Rogers'da, yeniliklerin yayılması her zaman için kendiliğinden iyidir; çünkü gelişme, ancak yeniliklerin toplumsal sisteme yayılması ile olur. Burada, gelişme sorununun sadece içsel ve o toplumun özellikleri ile ilgili bir süreç olarak ele alınması etkilidir (McPhail, 1981: 80-81).

Genel olarak değerlendirildiğinde, gelişme iletişimi yaklaşımında 'yeniliklerin yayılması' sorununun, Rogers'ın gelişme tanımında tam ifadesini bulan biçimiyle yeni fikirlerin toplumsal sisteme girmesi ve yayılması olarak ele alındığı görülmektedir. Bu süreçte iletişim araçlarına önemli bir rol yüklenmekle birlikte, bu rol araçsal bir düzeyde ele alınmaktadır. Lerner'da kitle iletişim araçları modern davranış biçimleri ve tüketim modellerini göstererek empati gelişimine neden olan araçlar, Schram'da gelişme çabalarının büyük çoklayıcısı, Rogers'da ise yeniliklerin yayıcısı olarak önem taşımaktadırlar. Bu araçsal ele alışta, kitle iletişim araçlarının kendiliğinden gelişmeye neden olacağı varsayımı içseldir. Bu dönemde ordu, ulusal bilinci en yüksek grup, yetenekleri, araç, insan gücü açısından avantajları, gördüğü toplumsal destek ve toplum tarafından örnek alınması gibi nedenlerle her türlü ulusal projenin garantörü konumundadır (Mattelart, 1994: 154). Bu nedenle gelişmenin, dolayısıyla da yeniliklerin yayılmasının en önemli ajanı devlet ve ordudur. Bu dönemde kitle iletişim ağı devlet tarafından kurulmuştur. Diğer taraftan iletişim, aynı zamanda bir ulusal bütünleşme ve güvenlik sorunu olarak kabul edildiğinden, özellikle o dönemin stratejik iletişim ağı olarak kabul edilen telgrafın ulusal düzeyde coğrafi olarak yayılmasında devletin yönetsel nedenlerle, ordunun ise askeri nedenlerle en önemli aktörler olduğu görülmektedir (Geray, 1994: 194-195). Bu, aynı zamanda da gelişme iletişimi yaklaşımının kitle iletişim araçlarının gelişmeye katkıları konusundaki güçlü vurgularının 2. Dünya Savaşı sonrasında, ekonomik alanda egemen olan Keynesyen sanayileşme stratejileri, ithal ikameci model ve merkezi planlama yaklaşımı ile uyum içerisinde olduğu anlamına gelmektedir (Singh, 2003: 190). Bu yaklaşımla aynı dönemde şekillenen yayılma politikaları ele alındığında, olabilecek en düşük fiyatla ya da tamamen ücretsiz olarak, ülkenin tamamının ilgili hizmete erişiminin sağlanması-

nın hedefleyen *Kamu Hizmeti Modeli*nin, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde uygulandığı görülmektedir. Bu dönemin öne çıkan enformasyon ve iletişim hizmetleri radyo yayınları ve sabit telefon hizmetleridir. Ancak belirtilmelidir ki, radyo yayınlarının ve sabit telefonların tek tek her haneye ulaşması değil, altyapının ülkenin tamamına erişmesi şeklinde uygulanan bu dönemin kamu hizmeti yaklaşımı, özellikle azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde beklenen başarıya ulaşmamıştır ve 1970'lerden sonra hiçbir azgelişmiş ülkede iletişim araçlarının gelişmeyi sağlama yönünde tam kapasite ile çalışmadığı varsayımı üzerinden, gelişmeyi sağlayabilmesi için kitle iletişim araçlarına daha güçlü bir biçimde hükümet politikaları ve uzun vadeli planların eşlik etmesi gerektiği görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır (Oskay, 1985: XVII).

Politikalara ilişkin vurguda yaşanan bu değişimde, 1960'ların sonunda yükselen eleştiriler ve bu eleştiriler çerçevesinde 1970'li yıllar boyunca süren UNESCO tartışmaları önemli rol oynamıştır. UNESCO'da, Bağlantısızlar hareketi içinde yer alan, Stevenson'un militan üçüncü dünya koalisyonu olarak tanımladığı ülkeler öncelikle enformasyon akışında batının egemenliğine işaret ederek enformasyonun iki yönlü ve dengeli akışına ilişkin tartışmayı gündeme getirmiştir (Stevenson, 1988: 43). 1969 yılında UNESCO tarafından düzenlenen iletişim uzmanlarının toplantısında gündeme gelen tartışma, gelişmeyi esas alan iletişim kuramlarının eleştirisi anlamına gelmektedir. 1970'leri kapsayan on yıl, tüm gelişme iletişimi çalışmalarının UNESCO düzleminde tartışmaya açıldığı ve yoğun eleştiriler aldığı bir dönemdir (McPhail, 1991a; Stevenson, 1988).

Tüm bu tartışmaların başlaması, gelişme iletişimi yaklaşımının sorgulanmasına neden olmuştur. 1970'lerden itibaren, gelişme iletişimi yaklaşımı, yoğun eleştiri ve özeleştirilerin hedefi olmuştur. Bu eleştiriler ve alternatif gelişme kavramsallaştırma-

ları, iletişim alanında yeni bir paradigma gereksinimi yaratmıştır. Ancak bu paradigma değişimi, eleştirilerin ve özeleştirilerin sonucu olsa da, eleştirel bir paradigma değişimi değildir. 1970'lerle birlikte yaşanan değişim, gelişmenin temel şartının ekonomik ve toplumsal bütünleşme olduğu ön kabulünü değiştirmemiş, fakat iletişim alanında tek yönlü kitle iletişim araçlarının özellikle de radyonun yanında, iki yönlü, yerel ve yatay iletişime de olanak sağlayan telekomünikasyonun yayılmasının gelişme açısından önem kazanmasına neden olmuş ve 'telekomünikasyon ve gelişme' olarak anılan (Samarajiva ve Shields, 1990) yeni bir alt alan doğmuştur. Bu geçiş esnasında, gelişme iletişimi araştırmacılarından pek çoğu, düşüncelerini yeni paradigmaya uygun hale getirerek çalışmalarına devam etmişlerdir. Bu arada iletişim alanına ilişkin gerçekleştirilen etkinliklerin merkezi, UNESCO'dan ITU'ya (Uluslararası Telekomünikasyon Birliği) kaymıştır.

TELEKOMÜNİKASYON VE GELİŞME PARADİGMASI

Konusu, telefon ve benzeri iki yönlü iletişim teknolojileri ve gelişme arasındaki ilişkiler olan telekomünikasyon ve gelişme araştırmalarını, kendinden önceki gelişme iletişimi çalışmalarından ayıran üç boyut vardır: birincisi, iletişimin içeriğinden ziyade iletişimin üzerinde gerçekleştiği kanallar ve ağlarla, onların temelini oluşturan teknolojiye bakmışlardır; ikincisi, kitle iletişim araçları yerine, karşılıklı etkileşimi mümkün kılan iletişim araçları ile ilgilenmişlerdir; üçüncüsü, gelişme iletişimi çalışmalarında varolan ikna etme teması, telekomünikasyon ve gelişme çalışmalarında yer almamıştır (Samarajiva, Shields, 1990).

Yeni paradigmada gelişme, bir toplumdaki insanların büyük bir çoğunluğu için, çevreleri üzerinde daha büyük bir kontrole

sahip olmaları yoluyla daha fazla eşitlik, özgürlük ve diğer nitelikleri içeren hem toplumsal hem de maddesel gelişmeye neden olmaya niyetlenen, geniş anlamıyla katılımcı bir toplumsal değişim süreci olarak tanımlanmaktadır (Rogers, 1983: 121). Gelişme yazınının bütününe getirilen eleştirilerden esinlendiği belli olan bu gelişme kavramsallaştırması, önemli değişiklikler içeriyor olsa da, telekomünikasyon ve gelişme paradigmasını, gelişme iletişimi paradigmasından bütün olarak farklılaştırmaya yetmemektedir. Telekomünikasyon ve gelişme çalışmalarının, gelişme iletişimi çalışmalarının bir devamı olduğunun en önemli kanıtı, Samarajiva ve Shields'a göre bütünleşme kavramıdır. *Telekomünikasyon ve gelişme paradigmasında bütünleşme*, ulaşılması gereken bir amaç ve tartışılmayan bir kavram halini almıştır (1990: 92).

Telekomünikasyon ve gelişme paradigmasına geçişin, gelişme iletişimi çalışmalarının eleştiri ve özeleştirilerinden kaynaklı akademik nedenleri yanında ve tıpkı gelişme iletişimi araştırmalarının ABD dış politikasından etkilenmesi gibi, akademik alan dışı nedenleri vardır (1990: 91). Bunlar, üçüncü dünya ülkelerinin pazar potansiyelinin ABD telekomünikasyon araçları sanayisi tarafından *fark edilmiş olması*, *1980'lerin uluslararası sistemi* açısından ticaret, doğrudan yabancı yatırım ve uluslararası işbölümü gibi organik bağlantıların önem kazanması yanında her ülkenin kendi özgül durumundan ve dünya ekonomik ve siyasi sistemiyle entegrasyon düzeyinden kaynaklanan içsel faktörlerdir. Üçüncü dünya ülkelerinde, savunma ve güvenlik alanının temel aktörlerinin telekomünikasyon olanaklarının değerini kavramış olması, özellikle dünya kapitalizmi ile eklemlenmiş ulaşım, ticaret ve sanayi gibi sektörlerin iletişim gereksiniminin artması başlangıçta telekomünikasyonu iletişim alanının gözde unsurlarından biri haline getiren önemli faktörler olmuşlardır (Samarajiva ve Shields, 1990; Geray, 1994b). 2. Dünya Savaşı sonrasının

koşullarında telekomünikasyon alanında aşırı birikim gerçekleşmiş ve telekomünikasyon sermayesinin kendiliğinden fazla birikimi 1970'lerden itibaren ABD telekomünikasyon cihazları ve hizmet üreticilerini her yerde, özellikle de gelişmekte olan ülkelerde yeni pazarlar aramaya yöneltmiştir (Urey, 1995).

ITU, 1960'ların başından itibaren telekomünikasyonun gelişmeye olası katkıları hakkında birtakım çalışmalar yapmıştır. O günün koşullarında niceliksel araştırma haline getirilemeyen bu çalışmalar, hem iletişim alanında hem de gelişme yazını içerisinde fazla ilgi çekmemiştir. 1970'lerin başından itibaren, değişen koşullar ITU, Dünya Bankası ve OECD Gelişme Merkezi gibi kuruluşların, telekomünikasyona daha fazla önem vermeye başlamasına neden olmuştur (ITU, 1986: 5-6). Bu kuruluşların çalışmalar, meşrulaştırmalar ve değerlendirmelere duyduğu ihtiyaç öncelikle telekomünikasyon ve sosyoekonomik gelişme arasındaki nedensel bağlantıya yoğunlaşan telekomünikasyon ve gelişme araştırmalarının ilerlemesini getirmiştir (Samarajiva ve Shields, 1990: 92). 1970'lerin başı, ilk yayınların gerçekleştiği zaman olarak aynı zamanda telekomünikasyon ve gelişme araştırmalarının ortaya çıkış zamanıdır. Fakat bu konudaki detaylı ve kapsamlı çalışmalar ve telekomünikasyon ve gelişme diye tanımlanabilecek bir alanın kabul edilmesi asıl olarak 1970'lerin ortalarında gerçekleşmiştir (ITU, 1986: 6).

Telekomünikasyon ve gelişme araştırmalarında, telekomünikasyon elektrik, su ve ulaşım altyapısı gibi bir kamu hizmeti ve altyapı olmanın yanında, geliştirici bir araç olarak ele alınmaktadır. Geliştirici bir araç olması, üzerinden akan enformasyon ile ilgilidir (Hudson, 1983: 296). Yaşamsal önemde bir girdi olarak tanımlanan enformasyon temel alındığında, telekomünikasyon ağının tüm bir ekonomik alanda, farklı sektörlerde yarattığı sosyoekonomik yararlar söz konusu olmakta ve telekomünikasyon da yaşamsal önemde bir girdiye dönüşmektedir

(Tsui, 1991: 71). Pazarda üretici ve tüketicilerin fiyatlar, pazar fırsatları, değişik üretim teknolojisi alternatifleri konusunda eksiksiz enformasyona sahip olmalarının önemini vurgulayan telekomünikasyon ve gelişme araştırmacıları, telekomünikasyonun daha hızlı ve ucuz enformasyon akışı sağladığını, bu nedenle de azgelişmiş toplumlarda telekomünikasyon hizmetlerinin yayılmasının ekonomik gelişme açısından son derece önemli olduğunu iddia etmektedirler.

Telekomünikasyon ve Gelişme Paradigmasında Yeniliklerin Yayılması

Dünyada telefon yoğunluğunun dağılımının gelişmiş ülkeler lehine olduğundan yola çıkarak, "gelişmekte olan ulusların, doğru kararlar alabilmek için gereken enformasyonu elde etme becerisi bakımından açık bir dezavantajı" olduğunu kabul eden (Hudson, 1983: 297) telekomünikasyon ve gelişme çalışmalarının varsayımları şöyledir:

> Birincisi, gelişmekte olan ülkeler genellikle telekomünikasyon altyapılarını geliştirmeye az yatırım yapma eğilimindedir... İkinci varsayım, telekomünikasyon yatırımlarının doğrudan karlılığı, diğer altyapı yatırımları ile karşılaştırılabilir olsa da, dolaylı kârlılığı veya yararlarının birkaç kat daha fazla olduğu ve bunun altyapı öncelikleri belirlenirken hesaba katılması gerektiğidir. Üçüncü varsayım, telekomünikasyon yatırımları ekonomik büyüme ve toplumsal gelişmeye son derece açık ve ölçülebilir katkı yaparlar. (1983: 296)

Bu varsayımlar çerçevesinde, öncelikle ITU'nun desteği ile 1960'larda gerçekleştirilen çalışmalarda telefon yoğunluğu ile kişi başına düşen milli gelir arasında kurulan ilişki telekomünikasyonun sosyoekonomik yararlarını göstermek için kullanılmıştır. Ancak ekonomik refah ile telekomünikasyon arasında

genel düzeyde doğrudan bir ilişkiyi varsayan bu model, verilerin karşılaştırılamayabilir oluşu, genellemenin düzeyi, istatiksel verilerin nedenselliğin başlıca ispatı olarak sunulmasına eğilim göstermesi gibi nedenlerle son derece tartışmalı ve sınırlı bulunmuştur (ITU, 1986: 9). Eleştirilere rağmen, telefon yoğunluğu ve kişi başına milli gelir arasında kurulan bu tartışmalı ilişki, birtakım düzeltmelerle telekomünikasyon ve gelişme çalışmalarına damgasını vurmuştur.

Bu yaklaşımın dünya çapında yaygınlaşmasına neden olan "uluslararası örgütler (International Telecommunications Union, World Bank, OECD) tarafından gerçekleştirilmiş araştırmalar, telekomünikasyonun ekonomik gelişme, sosyal hizmetlerin ve ekonomik yararların eşitçe dağıtımı" (Shields ve Samarajiva, 1990: 197) açısından önemini gösteren pek çok ampirik veri sağlamıştır. Bu ampirik veriler, daha ziyade belli bir toplumsal çevrede ya da belli bir sanayi etkinliği için telekomünikasyon hizmetlerinin yayılmasının yaratacağı pozitif etkiler üzerinedir ve mikro ekonomik çalışmalar olarak adlandırılır. Mikro ekonomik çalışmalar, kırsal bölgelerde küçük çiftçilerin daha fazla bilgi, eğitim ve kredi ile topraklarının verimini artırarak gelir düzeylerinde bir yükselme sağlayabileceklerini ileri sürmektedirler. Bilginin tek başına yeterli olabileceği durumların varlığı kabul edilse bile, ampirik verilere ihtiyaç duymadan kolaylıkla görülebilir; ki azgelişmiş ülkelerin küçük çiftçileri daha fazla toprakları olmadan, bilgi ve diğer kaynakları verimli olarak kullanamazlar ve tarım politikaları değişmeksizin daha fazla gelir elde edemezler (Shields ve Samarajiva, 1990: 202-3). Diğer taraftan, telekomünikasyonun çift yanlı doğası enformasyon sahibi olmanın toplumun dezavantajlı kesimlerini güçlendireceği varsayımının üzerinde düşünülmesini gerektirir. Çünkü, örneğin telekomünikasyon olanakları çiftçileri pazardaki fiyatlar hakkında bilgili kılarken, çiftçilerden ürünlerini toplayan ve

bunları kente götüren tüccarları da kırsal bölge hakkındaki enformasyona daha kolay ulaşabilir kılmaktadır (ITU, 1986: 10).

Telekomünikasyon ve gelişme çalışmalarında karşımıza çıkan makroekonomik çalışmalar ise telekomünikasyon ağlarını, toplulukların üyeleri arasındaki bağları güçlendiren, dayanışma ve karşılıklı bağımlılık ilişkilerini yaratan işlevi ile ele almaktadırlar (ITU, 1986: 10). Telekomünikasyon hizmetlerinin yayılması ekonomik büyümeyi ve büyümenin etkilerinin eşit olarak dağılımını sağlayacak olan kır-kent bütünleşmesini kolaylaştırmak için önemlidir (Tsui, 1991: 71). Gelişmenin ön koşulu olarak kabul edilen bütünleşme ile, değişik toplumsal yapıların ulusal düzeyde birbirine bağlanması ve aynılaşması kastedilmektedir (Shields ve Samarajiva, 1990: 205). Bu anlamıyla bütünleşmenin birimi ulustur ve telekomünikasyon altyapıları toplumsal ve ekonomik faydalar sağladığı gibi güvenlik açısından da önemli bir bilgi taşıyıcı olarak ulus devletin bütünlüğünün güvencesidir (Gille, 1986:41). Kır-kent arasındaki güvenilir telefon hatları, hükümete yönetim, iç güvenlik ve ticaret açısından kontrol imkanı sağlamaktadır. Böylece telekomünikasyonun geliştirilmesinden bahsedilirken, toplumsal ve ekonomik işlevleri yanında ulusal güvenlik işlevi de önem kazanmaktadır.

Telekomünikasyon ve gelişme konusunda gerçekleştirilen makroekonomik ve mikroekonomik çalışmalar, temelde telekomünikasyon hizmetlerinin yayılmasını ele almaktadırlar. Ancak bu araştırmalar, yayılmanın nasıl gerçekleştiğinden çok, yayılmanın sonuçları üzerinde durmaktadır. 1980'lerde telekomünikasyon ve gelişme çalışmaları içinde toplam yurtiçi hâsıla ya da başka sayısal göstergelerin telekomünikasyon ile ilişkileri bağlamında yapılan çalışmaların sınırlılıkları tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalarda, telekomünikasyonun gelişmeye katkılarını kanıtladığı iddia edilen veriler üzerinden, telekomüni-

kasyon altyapıları ve hizmetlerinin belli bir düzeye gelmesinin, verili bir gelişmişlik ve ekonomik yapıyı gerektirdiğini iddia etmenin de mümkün olduğu üzerinde durulmuştur (Gille, 1986).

Ayrıca, teknolojinin yayılmasının önündeki kurumsal engellere dikkat çekilmesi ve yayılma ve uyum gösterme sürecinin anlaşılabilmesi için iktidar yapılarına da eğilinmesi gereğinin vurgulanması yeniden yayılmanın nasıl gerçekleştiğini önemli hale getirmiştir. Böylece, telekomünikasyon ve gelişme paradigmasında toplumsal ve kurumsal engelleri göz önüne alan yayılma çalışmaları yeniden başlamıştır (Singh, 2003: 197). Telekomünikasyon ve gelişme araştırmalarının bir diğer vurgusu ise, ekonomik büyüme ve teknolojilerin yayılmasının, gelişme için gerekli ancak tek başına yeterli olmayan, getirilerinin daha eşitlikçi paylaşılmasının kurumsal düzenlemelerle sağlanması gereken bir unsur olduğudur. Tüm bu eleştiri ve özeleştiriler, telekomünikasyon ve gelişme paradigması içerisinde yayılma sorununa ilişkin olarak geri besleme etkilerine odaklanılmasına, kurumların eşgüdümünün vurgulanmasına, kurumsal destek gereksinimi üzerinde durulmasına neden olmuştur. Telekomünikasyonun gelişmesi/yayılması çalışmalarında etkilenen tarafın da planlamaya katılmasını öngören 'katılımcı iletişim' programları bu dönemde ortaya çıkan araştırma türlerindendir.

Yayılmasına odaklanılan yenilik telekomünikasyon hizmetleri olduğundan, bu dönemde yeniliklerin yayılması açısından kritik kitle kavramı önem kazanmıştır. Önceki yayılma modelinde de yer almasına rağmen, telekomünikasyon ağı gibi etkileşimli yenilikler söz konusu olduğunda kritik kitle daha fazla önem hale gelmektedir. Bu ağ dışsallıkları ile ilgilidir. Telekomünikasyon ağında, hizmetin bir kullanıcı açısından değerini, ağa erişebilen diğer tüketicilerin sayısı belirlemektedir. Bir telefon ağının ne kadar çok abonesi varsa, kullanıcıları açısından değeri o kadar büyüktür. Bu durumda bu yeniliğin yayılması sürecinde kri-

tik kitleye ulaşmak için devlet tarafından bazı stratejiler uygulanması gerekmektedir. Ağ dışsallıkları ve kritik kitle evrensel hizmet kavramının da mantığını oluşturmaktadır (Wilson, 1992: 349-351). Telekomünikasyon hizmetlerinin yayılması politikaları, bu dönemde de *Kamu Hizmeti Modeli* çerçevesinde yapılandırılmıştır. Bu dönemde gelişmeye önemli katkıları olacağı varsayılan telekomünikasyon altyapılarına azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde devlet denetiminde ve devlet eliyle önemli oranda yatırım yapılmıştır. Ancak bu dönemde, kamu hizmeti modeline, ülkelerin kendi ulusal koşulları ve hedefleri çerçevesinde telekomünikasyon hizmetlerini yaygınlaştırmaya öncelik vermesini öngören *Stratejik Yaygınlaştırma* modelinin eşlik ettiği gözlenmektedir. 1900'lü yılların başında ABD'de ortaya atılan evrensel hizmet ilkesi de, bir politika aracı olarak sonraki dönemlerde farklı anlamlar kazanmış olsa da, 1970'li yıllarda Kamu Hizmeti modeli ve Stratejik Yaygınlaştırma modeli çerçevesinde değerlendirilebilir.

Evrensel hizmet teriminin kökeni, 20. yüzyıl başlarında ABD-de telefon ağlarının gelişimi sürecinde, AT&Tnin 'sistemlerin bütünleştirilmesi' politikası ile önce birbirine rakip olan farklı şirketlerin santrallerini birbirine bağlaması, ardından da tamamını Bell sistemine içermesi sürecine dek uzanır. AT&T'nin 1907'de başkanı olan Theodore Vail tarafından "tek politika, tek sistem ve evrensel hizmet" sloganı içinde ifade edilirken modern kullanımdan oldukça uzaktır (Horwitz, 1989: 97). Evrensel hizmet kavramının ilk kullanımı, tam da telefon alanının ölçek ekonomisi olarak kabul edilmesi ve kamu ya da özel tek bir şirket tarafından işletilmesini sağlamak üzere ve tekelci pratiklere gelebilecek eleştirileri bertaraf etmek için ortaya atılmış bir kavramdır. ABD'de tüm bir telefon alanının özel bir tekelin işletmesine verilmesi durumunda ortaya çıkan kamusal düzenleme gereksinimi ile çakışarak kullanılmaya başlanmıştır (P. Preston ve Flynn, 2000).

Evrensel hizmet terimi, 1934 Communication Act belgesinde, hükümet düzenlemesi olarak "olabildiğince çabuk bir biçimde, ABD'de yaşayan herkesi hızlı, verimli, ulus ve dünya çapında, telli ve telsiz haberleşme hizmetlerine, makul bir ücretle ve yeterli özellikler ile haberleşebilir hale getirmek" biçiminde bugünkü anlamına yakın bir biçimde kullanılmıştır. 1980'lere dek bu anlamıyla kullanılmaya devam edilen evrensel hizmet teriminin Avrupa ülkelerindeki karşılığı ise 'kamu hizmeti'dir. Ancak belirtilmelidir ki, evrensel hizmet ya da kamu hizmeti ilkesi ile oluşturulan politikaların sonucu hiçbir zaman her eve bir telefon olmamış ve evrensellik ödemeye gücü yeten herkese telefon düzeyinde kalmıştır. Preston ve Flynn, evrensel hizmet ya da kamu hizmeti ilkesinin telefon hizmetinin yayılması sürecinde toplumun uzun dönemli tüketim alışkanlıklarını kaydıran çok önemli bir politika aracı olduğunu vurgulamaktadırlar (2000: 93). Sonuçta telekomünikasyonun ulusal güvenlik, ulusal bütünleşme ve kalkınma çerçevesinde ele alınışı, gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerin kısıtlı kamu kaynaklarının telekomünikasyon yatırımlarına aktarılmasına (Shields ve Samarajiva, 1990) ve tüm ülkelerde toplumsal gerekçeler ile ulusal düzeyde her birey tarafından karşılanabilir fiyatlarla sunulan bir hizmet olarak düzenlenmesine neden olmuştur.

Telekomünikasyon ve gelişme paradigması 1980'lerin ortalarından itibaren ekonomik paradigmadaki değişimler ile son derece benzer bir eksende değişime uğramıştır. Gelişmenin tekbir çizgi üzerinde ilerlediği görüşü sürmesine rağmen, ekonomik paradigmanın neo-liberal varsayımlar lehine değişimi telekomünikasyon altyapıları ve hizmetlerinin yayılması ve yeni teknolojilerin geliştirilmesi süreçlerinin pazar güçlerine terk edilmesini önermekte ve telekomünikasyon politikalarının oluşturucularına şirketlerin ve kullanıcıların çıkarlarını kucaklama görevi vermektedir (McChesney, 1997: 65). Öte yandan,

1980'lerin sonu ve 1990'ların egemen yaklaşımı yeni iletişim teknolojilerinin gelişmeye katkılarını vurgulamasıyla telekomünikasyon ve gelişme paradigması ile bir devamlılık da içermektedir (Başaran, 2000: 37).

Telekomünikasyon ve gelişme araştırmalarının varsayımları, yeni iletişim teknolojilerinin gelişmeye yapacağı olumlu katkılar bağlamında gerçekleştirilen tüm araştırmaların hâlâ merkezinde yer alır ve bu araştırmalarda kişi başına milli gelir ile ilişkilendirilen telefon yoğunluğu gelişme ölçütlerinden birisi olarak hâlâ kullanılır. Bunun Mansell ve Wehn'e göre iki temel nedeni vardır: telekomünikasyon ağları, diğer yeni iletişim teknolojilerine göre daha fazla yayılmış durumdadır ve her yüz kişiye düşen hat sayısı tüm ülkeler açısından geçerli bir ölçüttür (1998: 31).

PİYASA MERKEZLİ İLETİŞİM YAKLAŞIMI

Son yıllarda, küreselleşme ve ekonomik bütünleşmenin arttığı ve bunun da sermaye hareketlerinin artmasına, dünya çapında rekabete girişmesine ve sanayi stratejilerinin değişmesine neden olduğu konusunda bir fikir birliği söz konusudur. Kaçınılmaz ve kendiliğinden bir süreci tanımlayan öznesiz bir kavram olarak küreselleşme, ekonominin olduğu kadar, toplumsal, politik ve kültürel çözümlemelerinde temel bir kavramına dönüşmüştür. Enformasyon ve iletişim teknolojileri ve bu teknolojilerin olanaklı kıldığı küresel ağlar, küreselleşme açısından önemli role sahiptirler. Enformasyon ve iletişim teknolojileri, büyük şirketler için hem üretimin hem de satışın küreselleşmesini kolaylaştıran yeni bir teknolojik temeli mümkün kılmıştır. Bunun yanında, enformasyon ve iletişim teknolojileri gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerdeki kapitalist yapıların dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşmesi sürecini hızlandırmıştır. Bu nedenlerle, küreselleşme

ya da kapitalizmin küresel yeniden yapılanma süreci büyük ölçüde enformasyon ve iletişim teknolojilerine dayanmaktadır.

Şirketler için üretimin ve pazarlamanın teknolojik temelinin değişmiş olması, yeniden yapılandırmanın birbiriyle uyumlu ve ilişkili kavramları olan küreselleşme, kuralsızlaştırma ve esnekliğin temel gereksinimi olan denetim açısından sağladıkları olanaklardan kaynaklanmaktadır (Göker, 1997: 326). Enformasyon ve iletişim teknolojileri şirket örgütlenmelerinin geleneksel tarzlarının dışında, coğrafi bağımlılıklarından kurtulmalarına, farklı bölümlerin kolayca dağıtılabilir ama yine de bir merkezden yönetilebilir hale gelmesine neden olmuştur.

Kapitalist sistemin 1970'lerde yaşadığı krizin çözümü olarak ortaya çıkan sermayenin küresel düzeyde yeniden yapılanmasının önemli görünümlerinden birisi olan ulus ötesi şirketler, küresel ekonominin başlıca aktörleri durumundadır. Küreselleşme süreci, uluslararası piyasalara girebilmek ve ucuz işgücüne erişim sağlamak isteyen tüm büyük şirketleri ulus ötesi şirketler biçiminde örgütlenmeye yöneltmekte ve bunun sonucunda, gerek şirket birleşmeleri gerekse de ulus ötesi etkinlikler giderek artış göstermektedir. Ulus ötesi şirket etkinliklerinin artışının en önemli kanıtı, 1990'larda dünya mal ve hizmet ticaretinin üçte ikisini bu tür şirketlerin gerçekleştirmiş olmasıdır (D. Schiller, 1999: 40). Ulus ötesi şirket etkinlikleri, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin varlığının ötesinde telekomünikasyonun düzenleyici çerçevesinin büyük kullanıcılar lehine serbestleştirilmesini de gerektirmektedir (Audenhove vd., 1999: 392). Bu gereksinim çerçevesinde, telekomünikasyon alanında piyasanın serbestleşmesi ve ücret tarifelerinin kuralsızlaştırılmasına çok uluslu şirketlerin artan bir talebinin olması kaçınılmazdır. Bu talep, aynı zamanda ulus ötesi şirketlerin farklı ülkelerde karşılaştıkları farklı teknik ve idari düzenlemeler nedeniyle telekomünikasyon altyapısından yararlanma hız ve etkinliklerinin farklılaşması ile eklem-

lenmiştir. Bazı ülkelerde ve bazı sektörlerde kendi altyapılarını kuran şirketlerin oluşan fazla kapasiteyi satmak isteyince karşılarında PTT'leri ve ulusal yasaları bulmaları da bir diğer sorun olarak ortaya çıkmıştır (Geray, 2003: 81). Küresel kapitalizmin en önemli unsuru olan ulus ötesi şirketlerin taleplerinin karşılanabilmesi ve aynı zamanda da sermaye birikiminin değişen koşulları ve gereklilikleri, diğer toplumsal yapılar gibi iletişim alanının da yeniden yapılandırılmasının dinamiklerinden birisidir.

Yeniden yapılandırmaların dinamiklerinden bir diğeri de 1929 bunalımı sonrasında Keynesyen politikalar ve soğuk savaşın etkisi ile ulus-devlet egemenliğine bırakılan iç pazarlarda ulusal olarak üretilen hizmetlerin, küreselleşen dünyada uluslararası ticaret rejiminin içine alınarak büyük önem kazanmış olmasıdır. Önce ABD'nin 1974 tarihli Ticaret Yasası'nda düzenlendiği biçimiyle uluslararası ticarete mallar yanında hizmetlerin de dahil edilmesi önerisiyle, dünya ticaretinin serbestleştirilmesini hedefleyen Ticaret ve Tarifeler Genel Anlaşması (GATT) görüşmelerinde hizmetler ticareti gündeme getirilmiştir. 1986 yılında başlayan Uruguay Yuvarlak Masa Toplantıları, hizmetler ticaretinin artan öneminin tüm ülkelere kanıtlandığı ve kabul ettirildiği toplantılar olarak 1994 yılına kadar sürmüştür (Petrazzini, 1996: 11).

Uruguay Yuvarlak Masa Toplantılarının tamamlanmasının ardından, uluslararası hizmet ticaretine ilişkin kuralları ortaya koyan ilk çok taraflı anlaşma olan Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS), Dünya Ticaret Örgütü'nün önemli bir bileşeni haline geldi. GATS, telekomünikasyon, inşaat, ulaşım, turizm, finans ve uzmanlık hizmetlerini kapsamaktadır. Anlaşma, ayrıca yabancı doğrudan yatırımlar, mesleki nitelikler ve uluslararası düzlemde insan ve elektronik veri hareketlerini de kapsayacak biçimde hak ve yükümlülüklerin uygulama alanını genişletmiştir. Yabancı hizmet sunucularına karşı ayrım yapılmasına, onların pazara girişinin engellenmesine neden olan ulusal yasalardan

kaynaklı kısıtlamaların görüşmeler yoluyla ortadan kaldırılması için uluslararası bir hukuki temel oluşturan GATS'da telekomünikasyon hizmetlerine de özel bir önem atfedilmiş ve telekomünikasyon alanında serbestleştirme, kuralsızlaştırma ve özelleştirmeleri kapsayan yeniden yapılandırmalara ilişkin görüşmeler özel olarak sürdürülmüştür. Bu önem Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın gelişmiş ülkelerde %70'ini, azgelişmiş ülkelerde ise %50'sini kapsayan ve yılda yaklaşık olarak %12 büyüyen hizmetler sektörü içinde, telekomünikasyon-enformasyon hizmetlerinin yılda ortalama %20-40 büyümeyle en önemli sektör olmasından kaynaklanmaktadır (Petrazzini, 1996: 11-14).

Hizmetler sektörü içinde telekomünikasyonun önem kazanması ve uluslararası anlaşmalar yoluyla telekomünikasyon alanının serbestleştirilmesine gidilmesinde, gelişmiş ülkelerin büyük telekomünikasyon şirketlerinin de etkisi son derece büyüktür. Telekomünikasyon sermayesi fazla birikimi gelişmiş ülkelerin telekomünikasyon cihaz ve hizmet üreticilerini her yerde, özellikle de azgelişmiş ülkelerde yeni pazarlar aramaya yöneltmiştir. Gelişmelerini sürdürmek için birleşme yoluna giden bu şirketler, hem temel hizmetler alanında hem de katma değerli hizmetlerde uluslararası piyasalarda genişlemeyi amaçlamaktadır. Telekomünikasyon sermayesinin en önemli ihtiyacı, ulus-devletlerin korumacı kurallarının ortadan kaldırılması, yabancı sermaye yatırımlarının kolaylaştırılması ve güvenli bir hale getirilmesi, yeni yatırım alanları açılmasıdır. Tüm bu gereksinimlerin karşılanması için, ulus-devletlerin ellerindeki politika yapma araçlarının uluslararası kurallara göre standartlaştırılması gerekmektedir (Yıldızoğlu, 1996: 101).

Yeniden yapılanmaya ilişkin zorlamaların, genellikle gelişmiş ülkelerin büyük ve dinamik şirketlerinden ve bu şirketlerin ulus ötesi etkinliklerinden kaynaklanması, yeniden yapılanmaları gelişmiş ülke ekonomileri açısından daha içsel, gelişmekte olan ül-

kelerde ise daha dış güçlerce yönlendirilen bir süreç olmasına neden olmuştur (Urey, 1995: 54). Gelişmekte olan ülkelerde telekomünikasyon alanına yapılan yatırımlar, telekomünikasyon altyapısını ulus ötesi şirketlerin ihtiyaçlarına uygun bir biçimde yapılandırmaya dönük olmuştur.[1] Çünkü küreselleşen ekonomi içerisinde son derece önemli hale gelen sıcak para akışı ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesinin ön koşulu gelişmiş bir iletişim altyapısıdır. Bu koşullar enformasyon ve iletişim teknolojileri sektörünün diğer sektörlere göre daha büyük bir hızla küreselleşmesini beraberinde getirmiştir. Son birkaç yılda, enformasyon ve iletişim sektörünün ekonomik değeri artmış, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin kullanımı genişlemiş ve ayrıca bu altyapılardan akan enformasyon miktarında patlama yaşanmıştır (Audenhove vd., 1999: 392-393).

Bu yeniden yapılandırmalar süreciyle paralel bir gelişim izleyen piyasa merkezli iletişim yaklaşımı, Dünya Bankası, ITU ve WTO (Dünya Ticaret Örgütü) gibi uluslararası kuruluşların desteğiyle üretilen büyük miktardaki enformasyon ve iletişim teknolojileri literatürü ve politika önerileri ile şekillenmektedir (Nulens ve Audonhove, 1998). Piyasa merkezli iletişim yaklaşımında politik ve ekonomik faktörler, var olan kurumlar ve başlıca aktörler, enformasyon ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan gelişmelerle sınırlandırılarak tartışılmaya başlanmıştır (Hudson, 1997: 35-50). Küresel enformasyon devriminin yönlendirdiği enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yakınsaması ve hızla artması toplumsal değişimleri kavramsallaştırmak için kullanılmakta (Hud-

[1] Bu yatırımlar, aynı zamanda da ulus ötesi enformasyon ve iletişim teknolojileri üreticilerine ve telekomünikasyon hizmetleri sağlayan ulus ötesi şirketlere ihtiyaç göstermektedir. Telekomünikasyon altyapılarının işletmesi ve hizmetler alanı serbestleştirilmesine rağmen, uluslararası piyasanın az sayıda dev telekomünikasyon hizmet ve araç sağlayıcıdan oluşması, rekabetçi piyasa modeli ile çelişki içerisindedir (Urey, 1995: 53-54).

son, 1997: 1-9); teknolojik gelişmeler ise toplum yararına bir rekabetin gelişmesinde belirleyici ve genellikle bilim insanları, mühendisler ve onları destekleyen kurumların yaratıcı rollerine işaret ederek ele alınmaktadır (Mansell, 1993: 4).

Bu süreçte, tıpkı gelişme iletişiminden telekomünikasyon ve gelişme paradigmasına geçerken, politikaları etkileme gücünün de UNESCO'dan ITU'ya geçmesi gibi bir kayma yaşanmaktadır. Önceki dönemde ITU'da toplanan güç ve sorumluluk, bu yeni dönemde Dünya Ticaret Örgütü (WTO -World Trade Organization) gibi başka kuruluşlara geçmiştir (Audenhove vd., 1999: 394; Murphy, 1996). WTO'nun yeni düzenleyici rejimde öne çıkmasının en önemli nedeni, yeni dönemde iletişimin temel bir hak olduğu görüşünden vazgeçilmiş olması ve ticareti yapılabilir bir ürün ya da hizmete dönüşmesidir.

Piyasa merkezli iletişim yaklaşımının temel araştırma konuları, enformasyon ve iletişim teknolojileri pazarındaki yapısal ve örgütsel dönüşüm, hizmetlerin ekonomiye ve topluma katkısı, düzenlemenin yapısında ve amaçlarındaki değişim, ulusal ve uluslararası politika yapıcı kurumların yapısıdır. Ancak bu konuların araştırılma nedeni, enformasyon ve iletişim hizmetleri alanındaki hizmet sağlayıcıların, kullanıcıların ve politika yapıcıların gelişmiş enformasyon ve iletişim teknolojilerine nasıl uyum sağlayacağının ortaya çıkartılmasıdır (Mansell, 1993: 4). Bu dönemde, önceki dönemde gelişmeye dönük var olan ilgi, enformasyon ve iletişim altyapılarının gelişmesi biçiminde formüle edilmeye başlanmıştır. Enformasyon ve iletişim altyapılarının gelişmesi konusunda farklı yaklaşımları çözümleyen Mansell'in idealist olarak isimlendirdiği model, günümüz piyasa merkezli iletişim yaklaşımının çerçevesini ortaya koymaktadır. İdealist model, rekabetçi pazar teorilerinden türetilmektedir. Bu modelde, mal ve hizmet satan bir satıcının etkisini önemsizleştirecek kadar çok sayıda satıcının etkin olduğu ve alıcıların akılcı kararlar almalarını sağlayacak gerekli bil-

giye sahip oldukları ideal bir rekabetçi pazar esas alınır. Bu tarz bir rekabet, pazara giriş çıkışta hiçbir engel olmaması ile nitelendirilir. Teknolojiyi dünyanın tüm gerçek sorunlarını çözecek bir çare olarak mistikleştirme temeline dayanan idealist çözümlemenin, politika önerileri de doğal olarak telekomünikasyon alanından devletin çekilmesi, kamu ağlarının özelleştirilmesi, enformasyon ve iletişim teknoloji ve hizmetleri pazarının kuralsızlaştırılması ve sektöre girişlerin serbestleştirilmesi yoluyla rekabetin sağlanmasıdır (Mansell, 1993: 5-7). İdealist model, teknolojik yenilik ve rekabeti, enformasyon ve iletişim altyapı ve hizmetlerinin tekelci kontrolünü kıran bütünleşik güçler olarak ele almaktadır.

Dünya Bankasının ana akım gelişme tartışmalarının doğasını ve sınırlarını belirleyen ve egemen gelişme vizyonunun geniş bir çerçevede yayılmasının aracı olan (Mawdsley ve Rigg, 2002: 93-111) Dünya Gelişme Raporu adıyla 1978 yılından beri yıllık olarak yayınladığı raporlardan 1998-99 yılına ait olanının başlığı *Knowledge for Development* (Gelişme için Bilgi) olarak belirlenmiştir (WB, 1999). Bu ismin seçilmiş olması, enformasyon ve iletişim teknolojileri ve gelişme ilişkisini ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Bu rapor, enformasyon ve iletişim teknolojilerinden uluslararası beklentileri ortaya koyan ve iletişimi ele alan ana akım kuramlara yön gösteren en önemli belgelerden birisi durumundadır. Bunun yanında, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin sunduğu fırsatların, gelişmekte olan ülkeler için bilgi eksikliğinin az gelişmenin sorumlusu olduğu varsayımına dayanan geniş bir modernizm ve gelişme söylemi içerisinde formüle edildiğini ortaya koymakta ve daha önceki dönemlerin kuramları ile günümüzün egemen paradigması arasındaki ilişkiyi de gözler önüne sermektedir. Bilgi ve gelişmeye bu tür bir bakış, 1960'ların modernizm ve gelişme yazınının pek çok temel varsayımının günümüz egemen paradigması tarafından içerildiğini ortaya koymaktadır (Schech, 2002: 13).

Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ve bu teknolojik altyapı üzerinden sunulan hizmetlerin ulus ötesi şirketlerin talepleri ve onları destekleyen gelişmiş ülkelerin desteğiyle G7 (Grup of 7), OECD, WTO, Dünya Bankası ve ITU'nun gündemlerine girmesi ve yeniden yapılandırmalarla serbest ticaretin konusu haline getirilmesi, bu teknolojilerin yayılmasını ele alan çalışmaların da giderek daha fazla pazarlama ve işletme alanlarında gerçekleştirilmesine neden olmaktadır. Ancak yayılmanın ele alınışının temelinde yine epidemik yayılma kuramları vardır.

Bu kuramlarda yer alan model, büyük ölçüde bireysel tercihlere, tüketici davranışlarına yoğunlaşmaktadır. Tüketici davranışlarının çözümlenmesi ise, pazarlama stratejileri geliştirmek ve bir yeniliği yerinden edebilecek diğer bir yeniliğin piyasaya sürülme zamanına karar verebilmek için firmalar açısından son derece önemlidir. Bunun yanında özellikle yeni ürün ve hizmetlere ilişkin, firmaların gerçekleştirecekleri yatırımları hesaplayabilmeleri için yayılma hızının tahmin edilmesi gerekmektedir.

İletişim alanında ise Rogers'ın da aralarında olduğu çok sayıda araştırmacı, son yıllarda 'yeniliklerin yayılması' konusunda çok sayıda çalışma gerçekleştirmiş ve yeniliklerin yayılması modelini yeni teknolojilerin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yayılmasına uygulamışlardır (Mahler ve Rogers, 1999; Vrechopoulos vd., 2001; Gruber, 2000; Gruber ve Verboven, 2001a, 2001b). Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ele alınırken, Rogers'ın S-eğrisi modelinin genel çerçevesine sadık kalınmaktadır. Ancak enformasyon ve iletişim teknolojilerinin bazı özellikleri, modelin bazı varsayımlarının gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Alwin Mahler ve Everett Rogers, Alman bankalarının yeni telekomünikasyon hizmetleri-

ne uyum sağlamaları sürecini inceledikleri 1999 tarihli çalışmalarında yayılmayı çözümleyebilmek için yeniliğin yayılmayı etkileyen özelliklerinden uyumluluğun eskisinden daha önemli hale geldiğini belirtmektedirler. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin etkileşim özelliği nedeniyle bu alandaki yeniliklerin uyumluluk düzeyi, kritik kitlenin yüksek ya da düşüklüğü açısından önem taşımaktadır. Mahler ve Rogers'a göre cep telefonları gibi bazı yenilikler açısından kritik kitlenin önemi azdır. Çünkü cep telefonu kullanıcıları sabit telefon ağına da ulaşabildiklerinden, cep telefonu ağındaki diğer kullanıcıların sayısı çok önemli değildir (1999: 721). Burada sabit telefonun varlığı, cep telefonuna uyum gösterme sürecini hızlandıran bir etkide bulunmaktadır. Uyumluluk, cep telefonları örneğinde olduğu gibi kritik kitlenin önemini azaltan bir işlev görmektedir. Etkileşimli bir yeni hizmet, diğer hizmetlerle uyumlu olduğu koşulda kritik kitlenin önemi azalmaktadır. Modelin eski halinde yeniliğin yayılmasına etkide bulunan diğer özellikler olan göreli avantaj, karmaşıklık, denenebilirlik, gözlenebilirlik ise, etkileşimli bir yenilik açısından ancak kritik kitleye ulaşıldıktan sonra önemli hale gelmektedir (722-723).

Enformasyon ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan yakınsama ise, Rogers'ın S-eğrisi modelinin temel varsayımlarından olan "yeniliğin yayılmasının diğer yeniliklerden bağımsız" olması durumunu da değiştirmiştir (Mahajan vd., 1990: 13). Başka ağlarla 'uyumluluk' özelliği taşımadığı için güçlü ağ dışsallıkları gösteren yeniliklerden birisi olan internet düşünüldüğünde bu iddia önem kazanmaktadır. Çünkü internet her ne kadar başka hizmetlerle uyumluluk özelliği taşımasa da, telekomünikasyon hizmetlerinin yaygınlığına ve bilgisayar gibi teknolojik yeniliklerin yaygınlığına büyük ölçüde bağımlıdır. Bu bağımlılığı aşabilmesinin koşulu ise mobil internet ya da sayısal TV gibi başka yeniliklerdir.

Son yılarda yayılma konusunda gerçekleştirilen çalışmaları önceki dönemlerin çalışmalarından ayıran en önemli özellik ise, "rekabetin enformasyon ve iletişim hizmetlerinin fiyatlarının düşmesine ve kalitenin artmasına neden olduğu" ve böylece yayılmayı hızlandırdığı varsayımıdır. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ile özelleştirme ve serbestleştirme politikaları arasında pozitif bir korelasyon olduğu iddiasını içeren ve özelleştirme ve serbestleştirme politikalarının uygulanmaya başlanmasının öncesi ve sonrasını karşılaştırmak suretiyle yapılan bu çalışmalarda, özellikle gelişmekte olan ülkelerde piyasanın serbestleştirilmesi ya da rekabete açılmasının pozitif etkileri vurgulanmaktadır (Gruber, 2000; Gruber ve Verboven, 2001; Mbarika, 2002). Ancak bu çalışmaların ülkeler arasındaki ekonomik, politik ve toplumsal farklılıkları ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ülkeye giriş zamanı ve koşullarını göz ardı ettiği dikkat çekmektedir. Gelişmiş enformasyon ve iletişim altyapılarının yayılması ise herhangi bir rekabetçi ticari etkinliğin yayılması ile benzer olarak kabul edilir. Yayılmanın yavaş olduğu ülkelerde rekabetin enformasyon ve iletişim altyapılarının önceki durumuna göre bir sıçramayı gerçekleştireceği ya da diğer ülkeleri yakalamayı sağlayacağı varsayılır (Mansell, 1993: 7-8).

Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ele alınırken, Rogers'ın S-eğrisi modelinde bazı değişiklikler yapılmış olsa da, temel varsayımların aynı kaldığı belirtilmelidir. Rogers'ın modelini temel alan enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasına ilişkin çalışmalarda, yeniliklerin yayılması sadece kişiler/kullanıcılar ile ilgili olarak tanımlanmakta, devlet ve sermaye grupları ile bağlantıları hiçbir zaman kurulmamaktadır. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması bir yandan piyasanın büyümesi açısından ele alınırken, diğer yandan 1960'lı yıllardaki gibi gelişme vurgusunu taşımaktadır. Ancak piyasayı temel alan yaklaşımda, 1960'ların gelişme yaklaşımından farklı

olarak gelişmenin temel aktörü piyasa güçleridir (Sorensen, 1991: 122). Piyasa güçlerinin temel aktör durumuna gelmesi, bu dönemin yayılma politikalarının da farklılaşmasına neden olmaktadır. Piyasa merkezli yaklaşım tarafından önerilen yayılma modeli, *sosyal-Darwinist* olarak adlandırılabilecek olan hizmete parası olanın erişmesini ve piyasa koşullarını esas alan modeldir. Cep telefonu, bilgisayar ve dolayısıyla da internet konusunda bu model pek çok ülke tarafından uygulanmaktadır. Sabit telefon hizmetler alanında ise, küresel politikalar *dezavantajlının kollanması* olarak adlandırılabilecek olan bir modeli önermektedirler. 1990'larda özellikle de evrensel hizmet fonları kullanılarak piyasa şartlarına göre maliyeti fazla olduğundan ya da kârlı olmadığından hizmetin götürülemeyeceği yerlere ya da kesimlere devletin müdahalesiyle fiyatının altında hizmet götürülmesini öngören bu model, evrensel hizmetin günümüzde kazandığı anlamı ortaya koymaktadır. Ancak, gerek 1960'larda gerekse günümüzde gelişme modeli, yeni teknolojilerin ülkeye girişi ve yayılması üzerine kurulu olmaya devam etmektedir. Sonuç olarak gelinen noktada stratejiler değişmiştir, ama hedef yine gelişmedir ve gelişme modeli yine işbölümünde ya da üretimde değişiklik yaratan belli teknolojik gelişmelere uyum sağlanması üzerine kuruludur (Trainer, 1990).

Son yıllarda 1960'ların gelişme kavramsallaştırmasının yukardan aşağıya modeli karşısında alternatif paradigmaları esas alan 'katılımcı iletişim' tarafından temsil edilebilecek kuramların da ikinci kuşak gelişme iletişimi yaklaşımları olarak ortaya çıktığı görülmektedir (Melkote, 2003: 133). İletişime ilişkin ağ stratejileri, katılımcılık ve çoğulculuk gibi yaklaşımların gündeme geldiği, kimlik, kolektif bilinç oluşumu gibi kavramların tartışıldığı ve kadınlar, engelliler gibi güçsüz grupların güçlendirilmesi eylemleri için dünya çapında ağların oluşturulmasının projelendirilmesi, iletişim çalışmaları içerisinde, yayılmaya iliş-

kin gerçekleştirilen araştırma ve projelerin kavram ve çerçevesinde de bir değişim yaşanmasına neden olmaktadır. Piyasa merkezli iletişim çalışmalarını da etkileyen bu değişim, 'katılımcı iletişim' yaklaşımı, feminist yaklaşımlar gibi alternatif yaklaşımların eleştirileri yanında, 1960'lardan itibaren kuramsal olarak tartışılmaya başlanan sanayi sonrası toplum kuramlarının etkilerinden de kaynaklanmakta (Singh, 2003: 200-203). Bu dönemde, katılımcı iletişim yaklaşımı ya da feminist yaklaşımın önerileri doğrultusunda uluslararası (BM gibi örgütlerin) fonlarını kullanarak öncelikli kesimlere projeler bağlamında teknolojinin yaygınlaştırılmasına dayalı *Odaklanmış Serpme* modelinin ya da yayılmayı yapısal bir biçimde ele alan kuramsal yaklaşımların önermelerine uygun olarak ülkelerin belirlediği stratejik hedeflere ya da toplumsal amaçlara uygun olarak başka modellerin uygulandığı da görülmektedir.

SANAYİ SONRASI TOPLUM KURAMLARI

1960'lar gelişme yazınının yükselişi yanında bir başka düşüncenin doğuşuna daha sahne olmuştur. Mattelart, ilerleme ideolojisinin iletişim ideolojisi tarafından yerinden edilmesi diye adlandırdığı bu yeni düşüncenin doğuşunun 2. Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren "elektronik enformasyon ve iletişim teknolojileri nasıl bir toplumun ve nasıl bir dünyanın habercisi" olduğu sorusuyla ilgili olduğunu belirtmektedir (1994: 125). Bu soruya yanıt arayan toplum bilimlerinin farklı alanlarından araştırmacılar ve değişik ülkelerin hükümet danışmanları ortaya çeşitli varsayımlar atmış ve bu varsayımlar çerçevesinde gelişen terim ve kavramlarla enformasyon ve iletişim teknolojilerinin sadece o dönemin toplumsal, ekonomik ve politik statüleri değil, aynı zamanda gelecekte nasıl bir statüye sahip olacakları tartışılmaya başlanmıştır.

Etkileri 2000'li yıllara kadar uzanan 'sanayi sonrası toplum' kavramı 1970'li yıllarda Daniell Bell'in *The Coming of Post-Industrial Society* isimli kitabı ile tartışılmaya başlanmıştır. 'Sanayi sonrası toplum' kavramı ve bu kavram dolayımı ile geliştirilen kuram, Daniell Bell ile birlikte anılmaktadır. Bell, *The Coming of Post-Industrial Society* isimli kitabını 1973'te yazmış olsa da, 1960'lı yıllarda, gerek makalelerinde gerekse katıldığı bilimsel toplantılarda sanayi sonrası toplum kavramını kullanmış ve bu kavrama ilişkin düşüncelerini iletmiştir. Ancak kavramın tarihi İngiliz sosyolog Arthur J. Penty tarafından ilk kez kullanıldığı 1920'lere kadar uzanmaktadır (Mattelart, 1994: 129). 1970'li yıllarda bu kavram üzerine gerçekleştirilen yoğun tartışmalar, sanayi sonrası toplum düşüncesini popülerleştirmiştir (Kumar, 1999: 14). Bu popülerleşme, "savaş sonrası kesintisiz büyüme" döneminin sonunun gelmesi ile kendisini gösteren 1970'lerin kriz ortamı ile son derece ilişkilidir.

Daniell Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*[2] isimli kitabının girişinde, bir 'toplumsal tahmin' çalışması yapmış olduğunu söylemektedir (1973: 3). Bell'e göre yaptığı kehanet değildir. Kehanet toplumsal ve bireysel kararlar, güçler ve benzeri vektörlerin kesişim noktasında gerçekleşen olayları bilmeye dönüktür ve bunların hepsine hakim olmak mümkün olmadığı için son derece zordur. Kehanette bulunabilmek uzun süre bir durumun içinde bulunmaktan kaynaklanan içsel bir bilgi ve yargı birikimi gerekmektedir. Oysa tahminde bulunmak daha akılcı bir etkinliktir. Çünkü olguların düzenlilikleri ve döngüsellikleri-

---

[2] Bell, kitabının büyük bir bölümünü Marx ile tartışmaya ayırmış ve tüm argümanlarını Marx ve Sovyetler Birliği tartışmalarının içinden çıkarmıştır. Bu durum, Mattelart'ın "açıkça anti-komünist olan ve çok satan kitaplarında 'teknolojik devrimi' sol olan her şeye karşı yürüttükleri mücadelenin yeni savaş atına dönüştüren ve onlarla aynı fikirde olmayan herkesi otoriter kamp ile birlikte olarak sınıflandıran" yazarlar ve ideologlar eleştirisinin haklılığını gösterir niteliktedir.

ne bakılır, istatistiksel zaman dizileri ile eğilimlerin yönü saptanmaya çalışılır ya da tarihsel yönelimler formüle edilmeye çalışılır. Herhangi bir duruma ilişkin bir dizi tahmin oluşturulabilir ve bunlar arasında seçim yapmak gerekebilir, bu nedenle tahmin yaparken seçmek ve karalaştırmak son derece önemli aşamalardır. Çünkü bu seçim ve karar alma eylemi, aynı zamanda bir ülke ya da kurumun tarihindeki bir dönüm noktasını ifade eden belli bir politik müdahaledir (3-5). Bell, kendi çalışmasını 'toplumsal tahmin' çalışması olarak nitelendirirken, sanayi sonrası toplum kavramından başlayarak gelişen kuramların büyük bölümü fütüroloji olarak sınıflandırılır (Kumar, 1991: 185-187).

Sanayi sonrası toplum kavramının ortaya çıkış nedenleri de bu sınıflandırma çerçevesinde düşünülebilir. Öncelikle, tüm sanayileşmiş ülkelerde refah ve ekonomik gelişme için planlamaya başvurulması, hükümetlerin icraatlarının uzun dönemli etkilerini anlayabilmek ve neyi planlayacaklarına dair karar verebilmek için toplumun sonraki yıllarda nasıl şekilleneceğini bilmek istemesine neden olmuştur. Hükümetlerin bu ihtiyacı sanayi toplumunun geleceğine dair sistematik bir biçimde düşünmeyi sağlamıştır. Diğer taraftan gelişme yazınını sarsan 1960'ların çatışma ve eleştiri koşulları, ilk dönem sanayi sonrası toplum düşünürlerini sanayileşmenin geleceği üzerine düşünmeye itmiştir. Fütüroloji bu koşullarda tüm çatışma ve eleştirilere verilecek tepkinin son derece ilkesel bir yolu olmuştur. Çözülmekte olduğu düşünülen sistemin, bir üst aşamada tüm sorunlarından kurtularak refah ve ekonomik gelişmesini sürdüreceğini ispatlayarak yeniden bütünleştirilmesine dönük 'yeni bir bakış' oluşturulmuştur. Bir diğer neden ise, bu dönemde önce Sovyetler Birliği daha sonra da ABD tarafından Ay'a insan gönderilmesiyle bilim ve teknolojinin yeniden toplumsal gündemin baş sıralarına oturması ve bilimsel fantezilerin sanayi toplumlarının geleceğine ilişkin düşüncelere eklemlenmesidir (Kumar, 1991: 186-

190). Ancak, gelişme paradigması 1945 sonrasının koşullarında ortaya çıkarken, kendisini 19. yüzyıl toplum kuramlarının bir devamı ve tamamlayıcısı olarak oluşturması durumu, sanayi sonrası toplum kavramında da gözlenmektedir.

Gelişme paradigması ve sanayi sonrası toplum kavramı ikisi birden, sürekliliği, karşılıklı bağımlılığı ve bütünleşmeyi ısrarla vurgulamaları ve Giddens'ın belirlediği dört temel özelliği[3] göstermeleri yüzünden 'toplum bilimlerinde evrimci kuram' üst başlığı altında sınıflandırılabilirler. Kumar, "fütüroloji, gelişme kuramının başlıca biçimi ile yakınsadı" (1991: 191) derken, pek çok ortak nokta yanında özellikle her iki düşüncenin de "büyük çaplı toplumsal değişimi kavramsallaştırmak için daha önceden elde bulunan evrimci şemalara" başvurduğunu ve bu şemaları 'kendi amaçları için' var olan duruma uyarladığını vurgulamaktadır. Yapılan işin bu anlamıyla çok basit bir uyarlama olduğu ve aslında 19. yüzyıl toplum bilimcilerinin yaptığından farklı olmadığını iddia eden Kumar, sanayi sonrası toplum kavramından yola çıkan düşünürler ile 19. yüzyıl toplum bilimcileri arasında temel bir fark olduğunu belirtmektedir. Bu fark, 19. yüzyıl toplum bilimcilerinden hemen hemen hiçbiri yaşadıkları çağın insanlığın başlıca dönüşümlerinden birini deneyimlediğini iddia etmezken, günümüz düşünürlerinin sanayi çağını ya da modern çağı sona erdirecek denli önemli ve büyük bir dönüşümü inatla vurgulamalarıdır (192).

---

[3] Giddens tarafından doğrusal çizgiye sıkıştırma, eşbiçime sıkıştırma, normatif yanılsama ve zamansal çarpıtma olarak adlandırılan bu özelliklerden ilki, gelişmenin doğrusal bir çizgiyi izlediği ve aynı aşamalardan geçtiği yanılsaması üzerine kurulmaktadır; ikincisi toplumsal gelişme aşamalarının, bireysel kişiliğin gelişimi ile eşbiçimli olarak kavranmasıdır; üçüncü tehlike, gelişme çizgisi üzerinde daha üstün ekonomik, siyasal ya da askeri gücün, bir ahlaki üstünlükle özdeşleştirilmesidir; son olarak zamansal çarpıtma ise tarihi, toplumsal gelişmelerin tarihi olarak yazmayı getirmektedir (1999: 308-312).

Sanayi sonrası toplum kavramında Bell'in vurguladığı modern toplumun devrimci bir dönüşüme varacağı iddiası bir dizi kuramsal yaklaşımın temelini oluşturmuştur. Bu çalışmada ele alınacak olan enformasyon toplumu ve postmodernlik kuramları da sanayi sonrası toplum kavramından türeyen kuramsal yaklaşımlardır (Kumar, 1999: 16). Ancak enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının toplumsal dönüşümün önemli nedenlerinden birisi olacağı vurguları nedeniyle önemli olan bu yaklaşımlar, yayılmanın nasıl gerçekleşeceği üzerinde durmamaktadırlar.

Enformasyon Toplumu Kuramları

'Enformasyon toplumu' üst başlığı ile ele alabileceğimiz bir dizi kuramsal yaklaşım arasında bazı vurgu farklılıklarından söz etmek mümkündür. Ancak hepsinin ortak özellikleri enformasyonun niteliklerine temel bir önem atfetmeleridir. Ancak enformasyon toplumunu tanımlarken, enformasyon kavramının algılanma biçimine göre değiştiği gözlenebilir.

Frank Webster, bu tanımların çözümlemeyi kolaylaştırmak amacıyla her biri yeniyi tanımlama açısından ele aldığı farklı kıstaslara göre beşe ayrılabileceğini söyler. Bunlar teknolojik, ekonomik, mesleki, uzamsal ve kültürel kıstaslardır (Webster, 1995: 6). Ancak bu ayrım, bir tanımın bu kıstaslardan birine vurgu yaparken diğerlerini dışladığını ima etmez. Tam tersine enformasyon toplumu kuramları, enformasyon toplumunu tanımlarken bu beş kıstas üzerinde de dururlar ancak bir kıstas diğerlerine göre daha fazla öne çıkar.

Enformasyon toplumu kuramlarının ilk örneklerinde, enformasyon ekonomisinin büyümesi ve enformasyon sanayilerinin GSMH'ya yaptığı katkı üzerinde duran ekonomik kıstasla enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasına odaklanan teknolojik kıstas daha fazla ön plana çıkmaktadır. Enformasyon toplu-

mu tanımlarının merkezinde genellikle enformasyon işleme, depolama ve iletimi alanında yaşanan teknolojik gelişmeler ve enformasyonun ekonomik alanda yaratacağı değişimler bulunmaktadır.

Teknolojik kıstası merkezine alan tanıma göre, mikro işlemciler, üretim maliyetlerinin düşmesi nedeniyle ofislerde ve evlerde her türlü araç gerecin, ürünün içine girmişler ve böylece yeni toplumsal deneyimler yaratarak yeni bir çağa girilmesine neden olmuşlardır. Popüler yazının tercih ettiği bu tanım, kuramsal yaklaşımlarda, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yakınsamasının sonuçları üzerinden kurulmaktadır. Enformasyon işleme ve depolama teknolojilerinin giderek ucuzlaması yayılmalarına neden olmuştur. Bu süreçten en fazla etkilenen alanlarından birisi de iletişim teknolojileri alanıdır. Bu alanda anahtarlamalı sistemlerin bilgisayarlaşması ile iletim kapasitesi giderek artmıştır. Böylece enformasyonun işlenmesi ve depolanması konusundaki değişimlere, enformasyonun yönetilmesi ve dağıtılması konusunda yaşanan değişimler eklenmiştir. Bu durum üretim, bankacılık, eğitim gibi toplumsal yaşamın pek çok alanında yaşanan deneyimleri farklılaştırmıştır. Bu süreçte enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yakınsaması ile oluşan enformasyon ağları giderek evrimleşerek, enformasyon toplumunun altyapısı ve kurucu unsurlarından birisi haline gelmişlerdir (Webster, 1995: 6-8). Neredeyse tüm enformasyon toplumu tanımlarında varolan bu bakışta, bilgisayar teknolojilerine bu kadar büyük önem veriliyor olması, enformasyonun toplumsal gelişmenin bir dönemini tanımlayacak kadar önem kazanması, ya da Kumar'ın deyişiyle, ideoloji (1999: 20) haline gelmesi süreci ile bilgisayar teknolojilerindeki gelişmelerin birbiri ile bağlantısından kaynaklanmaktadır.

Teknolojik gelişmeleri merkezine alan tanımlardan en popüleri, Avrupa'da ilk defa, sanayileşmiş ülkelerden birisi olarak Fransa'nın teknolojik gelişmeleri ciddiye alması ve bu alanda bir ulusal politika oluşturmaya girişmesi sürecini de ifade eden Nora

ve Minc raporudur (Duff, 2001: 233). Mattelart, Fransa'da Nora ve Minc raporu öncesinde gerçekleşen üç olayı aktarmaktadır: bu olaylardan ilki, 1975 yılında Paris'te gerçekleştirilen OECD toplantısında bilgisayar teknolojisi ile telekomünikasyonun yakınsamasının, Ithiel De Sola Pool, Marc Porat ve Edwin Parker tarafından hazırlanan bazı taslak belgelerden yola çıkılarak tartışılmasıdır; ikincisi, 1977 yılının Nisan ayında telekomünikasyon alanındaki sosyal bilim araştırmaları konusunda Fransız CNET (National Center for Study of Telecommunication) ve CNRS'ın (National Center for Scientific Research) işbirliği ile gerçekleştirilen bu konudaki ilk kolokyumdur; sonuncusu ise Paris'te 1979 yılının sonbaharında gerçekleştirilen ve video bağlantısı Bell'in de katıldığı bir haftalık 'bilgisayar ve toplum' sempozyumudur (Mattelart, 1994: 140-142). Bu üç olay, enformasyon toplumu kuramının yayılma şemasını göstermektedir. Bu şemada, bilgisayar ve telekomünikasyon ve ayrıca ikisinin birbirine yakınsaması olgusu, enformasyon toplumu kuramları ile dönemin egemen paradigması durumunda olan telekomünikasyon ve gelişme kuramları arasında bir köprü oluşturmuştur.

Fransa'nın raporunda bilgisayar ve telekomünikasyon teknolojilerinin yakınsaması telematik terimiyle ifade edilmiş ve bu terime yurttaş-devlet ilişkisini yeniden tanımlayacak derecede önemli bir anlam yüklenmiştir. Telematik, Nora ve Minc raporuna göre, küresel bir toplum yaratacaktır; bu nedenle yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerine yatırım yapmak zorunludur. Enformasyon teknolojilerine toplumsal bütünlüğün yeni biçiminin temel araçları olarak bakan bu görüşe göre, Fransa büyüyen küresel pazarda ve süren bir rekabetin içinde yer almak istiyorsa telekomünikasyon ve bilgisayar ikilisinin gelişmesi için sanayi stratejileri geliştirmeli ve gelişmeler karşısında ulusal bağımsızlığını koruyabilmek adına ileride 'ortaklaşa hafıza' anlamına gelecek olan veri bankalarının kurulması işine girişmelidir

(Mattelart, 1994: 140-42). Fransız devletinin bu raporu son derece ciddiye almış olduğu, 80'lerde sınırlar arası veri akışıyla daha özel olarak ilgilenen ve bu akışın denetimine mutlaka katılınması gerektiğini onaylayan iki resmi raporun daha hazırlanmış olmasından bellidir (Mattelart, 1994: 142). Fransa'nın bu çabası, enformasyon toplumu tezlerinin Avrupa versiyonunu da şekillendirmiştir. Avrupa Birliği, enformasyon toplumu tanımını, enformasyon teknolojilerini temel alan bir biçimde yapılandırmıştır. Alistair S. Duff, bu nedenle teknolojik değişmeyi temel alan enformasyon toplumu kuramlarının, 'Avrupa versiyonu' olarak adlandırılmasını önermektedir (2001: 233). Enformasyon toplumu tanımında 'enformasyon sektörü' kavramı dolayımı ile ekonomik kıstası temel alan yaklaşımın başlangıcı ise Machlup ve Porat'ın araştırmalarıdır ve Machlup'un yöntemsel çerçevesi bu yaklaşım açısından hâlâ geçerlidir. Duff'a göre bu yaklaşım, Webster tarafından tanımlanan beş kıstastan Bell'e atfedilen mesleki kıstas[4] ile eklemlenerek enformasyon toplumu kuramlarının Amerikan versiyonunu oluşturur (233-234).

Sanayi sonrası toplum kavramı ile enformasyon toplumu kuramlarını ortaya çıkartacak tartışmaları başlatan Daniell Bell'in görüşleri, bu kuramların temel tezini anlayabilmek açısından önem taşımaktadır. Bell'e göre, sanayi sonrası toplum düşüncesi, tıpkı sanayi toplumu düşüncesi gibi, kavramsal bir şema anlamı taşımaktadır. Toplumsal örgütlenmenin yeni bir eksen ilkesini tanıtmakta ve giderek daha sanayi sonrası haline gelen toplumların mücadele etmek zorunda kaldıkları sorunların ortak çekirdeğini tanımlamaktadır (1973: 114). Sanayi sonrası toplum kav-

[4] Mesleki kıstas, Bell'in sanayi sonrası toplum tartışmalarında, enformasyonun sektörünün büyümesi sonucunda mesleklerin öneminde değişiklikler olacağı vurgusunu, enformasyon toplumu tanımında esas alan yaklaşımı tanımlamak için kullanılmaktadır (Webster, 1995).

ramı, yeni teknoloji, ekonomik büyüme ve toplumsal tabakalaşmanın bir ekseni olarak kuramsal bilginin[5] merkeziliğini vurgular (112). Sanayi sonrası toplum, önceki toplumlardan belli özellikleri ile ayrılır. Bunlar Bell'e göre başlangıçta hizmet ekonomisinin önem kazanması, uzman ve teknisyenler sınıfının büyümesi, kuramsal bilginin yeniliğin ve değişimin kaynağı olarak önem kazanması, sistem analizi, oyun teorisi, karar teorileri ve benzerlerinin yaratılması ve bilimsel yöntem anlamında egemenlik kazanması ve son olarak da özerk teknolojik büyümenin olanaklı hale gelmesidir (Mattelart, 1994: 129-130). Bell'in kitabında bu özelliklere sanayi toplumunda merkezi önemde olan enerjinin yerini enformasyonun alması, sanayi toplumunun temel ekseni olan ekonomik büyümenin yerini kuramsal bilginin merkeziliğinin alması gibi yeni başlıklar eklenmiştir. Bell'e göre bu toplumun çözmesi gereken en önemli sorun ise yeni sınıfın bütünleşmesidir (1973: 117-118). Tüm bunlar 1960'lara formüle edildiğinde, sanayileşmiş ulusların o yıllardaki refahının ve büyümesinin artarak sürdürülebilir olduğunun iddiası anlamına geldiği ve bu anlamıyla da aynı dönemde gelişme yazınında var olan iyimserliği paylaşıyor olduğu söylenebilir. Diğer taraftan tüm bu tanımların ve özelliklerin, Rostow'un modernizasyon kuramında olduğu gibi tarihin çizgisel kavramlaştırılmasından doğduğu Mattelart tarafından belirtilmektedir (1994: 130).

Bell, 1973'te "sanayi toplumunun mal üretimine dayandığı gibi, sanayi sonrası toplum da enformasyon toplumudur" (467) demesine rağmen, sanayi sonrası toplum kavramını bu yeni toplumu tanımlamak açısından tercih etmiştir. Çünkü sanayi sonrası

---

[5] Türkçede 'bilgi' sözcüğü, İngilizcede *knowledge* ve *information* olarak ifade edilen iki farklı sözcüğe karşılık geldiğinden, bu farklılığı vurgulamak amacıyla, *knowledge* sözcüğünün karşılığı olarak 'bilgi', *information* sözcüğünün karşılığı olarak da 'enformasyon' kullanılmaktadır.

toplum, enformasyonun merkezi önemi dışında hizmet toplumuna geçişi ve beyaz yakalı olarak adlandırılan profesyonel ve teknik adamların istihdamının büyümesini içermektedir. Bu gelişmenin kaynağı ise, tek başına enformasyon değil, yeni enformasyon teknolojilerinin gelişimi ve bu teknolojilerin toplumun her kesimine yayılabilmesinin yaratacağı potansiyel ile özdeşleştirilen kuramsal bilgidir. Bell, sanayi sonrası toplum kavramını kurarken enformasyon ekonomisi konusundaki öncü çalışmayı gerçekleştiren Machlup'un verilerini kullanır. Machlup'un 1962 yılında gerçekleştirdiği çalışması, 1958 yılı verilerine göre ABD'de bilgi sanayinin GSMH'ye %29 oranında katkıda bulunduğunu ve çalışan işgücünün %31'inin bilgi sektöründe çalıştığını ortaya koymuştur. Machlup'a göre bilgi sanayisi eğitim, araştırma, basın ve yayının da aralarında olduğu elliden fazla etkinliği kapsamaktadır ve 1947 yılından 1958 yılına kadar ki dönemde yılda %10,1 oranında bir büyüme göstermiştir (Jussawalla, 1986: 70).

1980'lere gelindiğinde ise, Bell'e göre artık enformasyon edinme, işleme, dağıtma ve saklama konusunda giderek gelişen yeni yöntemler 'yeni' toplumu tanımlamakta ve enformasyon toplumu olarak adlandırmakta; hatta modern toplumu devrimci bir dönüşüme doğru götürmektedir (Kumar, 1999: 15). Bilgisayar ve telekomünikasyonun yakınsaması, enformasyonun işlenmesi ile iletilmesi arasında varolan ayrımı ortadan kaldırmış ve topluma yeni bir uzam-zaman çerçevesi sunmuştur. Bu yeni uzam-zaman çerçevesi içinde neredeyse gerçek zamana bağlanan enformasyon, benzeri görülmedik ölçüde bir teknik yenilenme ve ekonomik büyümeyi yönetir ve hızla ekonominin temel etkinliği ve mesleklerin değişiminin temel belirleyicisi durumuna gelmiştir (Kumar, 1999: 24).

Daniell Bell, 1980'lere gelindiğinde enformasyon toplumu tartışmalarının en önemli aktörlerinden birisi olmuştur. Frank Webster, sanayi sonrası toplum kavramının yerine enformasyon

toplumunu geçirirken, Bell'in çözümlemesini ve çözümlemesinin terimlerini değiştirmediğini iddia etmektedir. "Tüm niyet ve amaçlar açısından, onun enformasyon toplumu, sanayi sonrası toplumun aynısıdır" (1995: 50). Bell, enformasyon toplumunun yaklaşmasına ilişkin açıklamasının merkezine, değişimin temel simgesi ve itici gücü olarak bilgisayarı koyar. Bilgisayar kendi başına, sanayi toplumunun pek çok işlevini dönüştürecektir (Kumar, 1999: 23). Bell'in enformasyon toplumu açıklamalarında 'enformasyon etkeni'ne ilişkin yaptığı değerlendirmeler, büyük ölçüde Marc Porat'ın ABD'deki enformasyon ekonomisinin büyüklüğüne ilişkin yaptığı çalışmaya dayanır. Porat'ın 1976'da gerçekleştirdiği çalışma, Bell'in sanayi sonrası toplum değerlendirmesinde kullandığı verileri sağlayan Machlup'un çalışmasını genişletmiştir. Öncelikle enformasyon sektörü tanımını genişleten Porat, birincil ve ikincil sektör ayrımına gitmiştir. Birincil enformasyon sektörü, bilgi, iletişim ve enformasyon mal ya da hizmetlerini üreten, işleyen, ileten sanayi dallarını, ikincil enformasyon sektörü ise üretime planlama, pazarlama gibi dolaylı yollardan katkıda bulunan, resmi olarak enformasyon hizmeti sayılmayan ancak kamusal ve özel örgütlerin 'teknoyapıları' içinde sürdürülen etkinlikleri içermektedir. Bu yeni tanımlamaya göre, 1967 yılı verileriyle her iki sektörün ABD GSMH'sına katkısı %46,2'dir. Bu katkının %25'i birincil enformasyon sektöründen, %21'i ise ikincil enformasyon sektöründen kaynaklanmaktadır (Porat, 1978: 70). Bell, 1967 verilerine göre büyüklüğü ABD'nin GSMH'sının %46'sını oluşturan enformasyon sektörünün, 70'lerin ortalarına kadar daha da genişlemiş olduğunu varsayarak, enformasyon çalışanlarının işgücü içerisindeki en büyük grubu oluşturduğunu iddia etmektedir (Kumar, 1999: 25).

Bu dönemde Bell'in kuramsal çalışmaları, Peter Drucker, Alvin Toffler gibi bazı düşünürlerin popüler kitapları aracılığı ile yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca, bilgi ve iletişim teknolojileri ala-

nında yaşanan gelişmelerin, 'yeni' bir toplum biçimi oluşmasında merkezi role sahip olduğu iddiasındaki 'enformasyon toplumu' kuramı, ortaya çıkışından kısa süre sonra hükümetler düzeyinde de ele alınmaya başlanmıştır. Bu kuramdan yola çıkarak hükümet politikaları oluşturma konusunda ilk adım Fransa'dan gelmiş ve 1978'de 'toplumun bilgisayarlaşması' başlıklı Nora ve Minc raporu ortaya çıkmıştır. Bunu ele alan ve benzer bir doküman üreten diğer ülke ise Japonya'dır. 1979'da ise bu kez Kanada'da bu konuda bir diğer rapor üretilmiştir (Mattelart, 1994: 141).

Japonya'nın enformasyon toplumunu konu alan raporunu hazırlayan Yoneji Masuda, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin belirleyiciliği üzerinde dururken, sanayi toplumunu, "gelecekteki toplumun tarihsel bir analojik modeli" olarak kullanmaktadır (1985: 620). Enformasyonun yaşanılan ortamın belirsizliğinin ortadan kaldırılması ve her türlü seçimde seçeneklerin sayısının azaltılması açısından toplumlar ve bireyler için önem taşıdığı ve gelişme yazınında gelişmeyi sağlama açısından önemli kabul edilmesi gibi görünümleri dışında enformasyon toplumu kuramlarında daha farklı özellikleri ile vurgulanmaktadır. Her ne kadar Headrick, enformasyon çağı ne zaman başladı sorusuna, 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başı arasındaki üç çarpıcı değişimi, aydınlanma, Avrupa ve Amerika'da yaşanan siyasi değişimler ve sanayi devrimini hatırlatarak yanıt vermeye girişiyor ve bu dönemde ilerleme ruhu ile birlikte bilginin insanlığı geliştireceğine olan güçlü inancı vurgulayarak sanayi toplumu açısından enformasyonun önemine işaret ediyor olsa da (Headrick, 2002: 17-23), enformasyon toplumu kuramlarında enformasyon toplumu ekonomik, politik, kültürel boyutlarda olağanüstü bir biçimde değiştirerek yeni bir aşamaya geçirdiğinden daha önce olmadığı kadar önemli kabul edilmektedir. Örneğin, ekonomik olarak 1967'de ABD ekonomisine yaptığı katkıya dikkat çekilmekte ve bu katkının giderek büyüdüğü iddia edilmektedir.

Porat'a göre, enformasyonun gelecekte ekonomiye yapacağı katkılar öngörülemeyecek kadar büyüktür. Çünkü enformasyon tüm diğer kaynaklar arasında en karmaşık olanıdır, sonsuz kereler yenilenebilir, kullanılarak tüketilemez, kullanıldıkça değeri artar, enformasyon mal ve hizmetleri üretimi büyük çaplı hammadde ve enerji girdileri gerektirmez, kirliliğe ve çevre tahribatına neden olmaz (1978: 79). Masuda'ya göre ise, enformasyon kullanıldıkça kendiliğinden üretilen bir kaynaktır ve enformasyon ortak işlenmesi ve paylaşılmasının sağlanması da bu nedenle daha fazla enformasyon üretimini ve birikimini sağlayacaktır. Enformasyonun kullanımı ve paylaşılmasını sağlamakla sosyoekonomik gelişme kendiliğinden gerçekleşecektir. Enformasyon toplumunda herkesin enformasyona erişebilmesi, ekonomik, siyasal ve kültürel alanda bir dizi toplumsal değişmeyi beraberinde getirecektir: sanayi üretiminde içsel olan merkezileşme, standartlaşma, emeğin sömürüsü ve tekelleşme son bulacak ve çoğulcu pazar anlayışı egemen olacaktır; tüm yurttaşlar daha fazla oranda enformasyona sahip olacağından ve sadece bir düğmeye basmakla gerçekleştirilebilecek referandumlar olanaklı hale geleceğinden karar verme yetkisi yönetici elitin elinden alınacak ve katılımcı demokrasi gerçekleşecektir; enformasyon, hem bireyler hem de ülkeler arasındaki farklılıkları gidereceğinden eşitlik sağlanacak, bu da uluslararası uyum ve anlayış anlamına gelecektir (Masuda, 1985: 621-630).

Enformasyonun toplumu dönüştürmesi sürecini, sanayi toplumu ile benzeştirerek açıklamak ve sanayi toplumunun buhar makinesi yerine enformasyon ve iletişim teknolojilerini koymak, bu kuramların evrimciliklerini ortaya koymaktadır. Ancak Masuda, evrimci modeline rağmen, uygun müdahaleler yapılmaz ise enformasyon ve iletişim teknolojilerinin 'denetim toplumu'nu da yaratabileceğini belirtmektedir. Bilgisayarların maliyetleri nedeniyle devlet kurumları ve büyük şirketler dışında

kullanılamaması ve böylelikle demokratikleşememesi nedeniyle bu öngörüde bulunan Masuda, yine de toplumların yavaş bir dönüşümle enformasyon toplumuna ulaşacağını düşündüğünden iyimserliğini koruduğunu belirterek tekrar evrimci bakışına dönmektedir (1985: 630-632).

20. yüzyılın son on yılında ise enformasyon ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan yeni gelişmeler ve ortaya çıkan internet, sayısal televizyon, cep telefonları gibi yeni iletişim teknolojileri uygulamaları enformasyon toplumu tezlerinin somutlaşması olarak ele alınmış ve bu bilgi ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan 'devrim' niteliğindeki gelişme, pek çoklarına göre toplumun, ekonominin, kültürün ve politikanın 'yeni' biçimini yaratmıştır. 21. yüzyıl insanı 'yeni zamanlar'da yaşamaktadır. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişme "yeni ekonomik, toplumsal ve kültürel bütünlüğün" çözümlenmesinde "insan etkinliğinin tüm alanlarına yayılma özelliği nedeniyle" başlangıç noktası olarak tanımlanmaktadır (Castells, 1998: 5). Enformasyon toplumu kuramlarının son dönem versiyonlarında ise enformasyon ağlarının yerellikleri bağladığı ve uzam ve zamanın örgütlenişinde devrim niteliğinde bir değişim yarattığını vurgulayan uzamsal kıstas ile yaşanan enformasyon bolluğunun gündelik yaşam biçimleri üzerindeki etkileri üzerinde duran kültürel kıstas daha fazla önem kazanmaktadır (Webster, 1995: 6-23).

Duff, enformasyon toplumu kuramlarının tarihsel süreç içerisinde bütün toplumsal yapıları içine alacak niteliksel bir gelişme göstermesine rağmen, enformasyon toplumu politikalarının Avrupa ve Amerika versiyonlarının sayısal verileri esas aldığını, bunun temelinde de ABD ve Avrupa versiyonları olarak belirtilen enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ve enformasyon sektörünün hacmi gibi belirleyicilerin esas alındığı enformasyon toplumunu tanımlama biçimlerinin olduğunu ileri sürmektedir (2001: 232-235).

Enformasyon toplumu kuramları başlangıçta gelişmekte olan ülkeler ya da azgelişmiş ülkeler ile ilgilenmemiştir. Bunun nedeni enformasyon toplumu kuramlarının ortaya çıkışında etkili olan süreçte bulunabilir. 1960'larda toplum bilimler alanı gelişme kavramı dolayımı ile azgelişmiş ülkeleri konu edinirken ve azgelişmiş ülkelere sanayileşme yoluyla ulaşabilecekleri ileri aşama olarak gelişmiş toplumlar gösterilirken, gelişmiş toplumlara da geleceklerini işaret etmek ve bir ilerleme doğrultusu göstermek zorunluluğu enformasyon toplumu kuramlarının ortaya çıkış dinamiklerinden birisidir. Bu anlamıyla, enformasyon toplumu kuramları, gelişme paradigmasına kuramsal bir meydan okumayı içermez. Tam tersine, gelişme kuramları azgelişmiş ülkeleri konu edinirken, enformasyon toplumu kuramları da gelişmiş ülkeleri konu edinerek onu tamamlar. Bu anlamıyla enformasyon toplumu kuramları gelişme iletişimi yaklaşımının gelişmiş ülkeleri konu edinen bir devamı niteliği taşımaktadır (Winseck, 1998). Ancak gelişme yazını 1960'ların sonlarından itibaren egemen konumunu kaybetmeye ve eleştirilmeye başlanınca, enformasyon toplumu kuramları bir yandan gelişme kuramlarına yöneltilen içeriden eleştirilere sanayileşmenin sona erdiği iddiası ile kuramsal bir alternatif olması, diğer taraftan kökten eleştirilerin çözülmekte olduğunu iddia ettiği sistemi, bir üst aşamada tüm sorunlarından kurtularak refah ve ekonomik gelişmesini sürdüreceğini ispatlayarak yeniden bütünleştirmesi ile 1980'lerin başından itibaren önemli hale gelmiştir.

Gelişme ölçütleri açısından eşitsizlikler hâlâ devam ederken, enformasyon toplumu kuramlarının gelişmiş ülkelerle, azgelişmiş ülkeler arasındaki farkı kapatacak unsurun, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması olduğu iddiası dışında herhangi bir görüşü yoktur. Sadece ülkeler arası bir eşitlik için değil, bireyler arası eşitliğin sağlanması için de enformasyon, dolayısıyla da enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasına

önem vermektedirler. Bu anlamıyla, enformasyon toplumu kuramları gelişme yazınının belli başlı özelliklerini sürdürürken, herhangi bir yayılma modeli ya da yayılma için birtakım politika araçları tanımlamayı göz ardı etmişlerdir. Bu, aynı zamanda da gelişme kuramlarının pek çok özelliği gibi, yayılmayı ele alış biçimini de sürdürdükleri şeklinde yorumlanabilir.

Kapitalizmin sonuçları olarak karşımıza çıkan kitlesel işsizlik ve yoksulluk, artan otomasyon, doğal çevrenin yıkımı gibi sorunların çözümünü günümüz kapitalizminin temel dinamiklerinde arayan enformasyon toplumu kuramları (Frankel, 1991) toplum bilimleri alanını etkisi altına alırken, 1980'lerden itibaren gelişmiş ülkelerin politik gündemlerine yerleşen enformasyon toplum kavramı, 1990'ların başlarından itibaren de, tüm gelişmiş, gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerin politik gündemlerine girmiştir. Sonuç olarak enformasyon toplumu kuramlarının enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması yoluyla yeni bir toplumun ortaya çıkıyor olduğu görüşü, günümüzün neo-liberal iletişim politikalarının en önemli meşrulaştırıcılarından birisi olmuştur.

Postmodern Kuramlar

Sanayi sonrası toplum kavramından yola çıkan kuramsal yaklaşımların bir ucunu enformasyon toplumu kuramları, diğer ucunu ise postmodernlik kuramları oluşturmaktadır. Postmodernizm enformasyon toplumu kuramcılarının enformasyon toplumunun kanıtı olarak ele aldığı şeyleri, postmodern durum konusundaki kendi kavramsallaştırmalarının bileşeni olarak kabul etmektedir. Postmodern kuramın önde gelen temsilcilerinden Jean-François Lyotard'a göre postmodern durumun en önemli özelliği bilgi durumundaki değişmedir (1994: 11). Fransa'da Nora ve Minc raporundan sonra sınırlar arası veri akışı konusunda Lyotard, Kanada

hükümeti için 'Bilgi Üzerine Bir Rapor' hazırlamış ve daha sonra bunu *Postmodern Durum* adıyla yayınlanmıştır (Mattelart, 1994: 142). Lyotard'a göre postmodern toplum, teknoloji ve bilginin toplumsal örgütlenmenin temel ilkeleri haline geldiği, bilim ve teknolojideki gelişmelerin hızla değişimine neden olduğu bir toplumdur (1994). Postmodernliğin tanımının temeline yerleşen bilginin özellikle bilgisayarın gelişmesi ve iletişim araçlarının yaygınlaşmasının yarattığı etkiyle tanımı değişmiştir. Bu değişim 1950'den beri sürmektedir. Lyotard, özellikle sanayi sonrası toplumlarda teknolojinin dilin yapısını da değiştirdiğini ileri sürerek böylece bilimsel bilginin niteliğinde de bir dönüşüm yaşandığını anlatır. Böylece ona göre bilimsel bilgi de, uzlaşıma dayalı ve söylemsel bir bilgi haline dönüşmüştür. Kapitalizmi, sadece ekonomik bir sistem olarak değil, aynı zamanda istenç metafiziği olarak tanımlayan Lyotard, bu süreci sermayenin hep sonsuz olanı elde etme isteğinin dile yönelmesi olarak nitelendirmektedir. Ancak o bilgisayarlaşmaya optimistik ve ütopyacı bir şekilde bakmaktadır. Ona göre bu süreç var olan paradigmaların aşılmasına yardımcı olacaktır. Lyotard'ın bu değişimi tanımlamak için başlangıç noktası teknolojik dönüşümlerdir. Teknolojik değişimler bilgi üzerinde etkide bulunurken özellikle araştırma ve kazanılmış öğrenmenin aktarımı işlevleri üzerinde etkide bulunmaktadırlar. Bu değişimler toplumsalın tüm boyutlarını değiştirmektedir (16-24).

Lyotard, postmodern olanı bilginin değişen durumu ile tanımlarken, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının önemini de vurgulamaktadır. Ancak postmodernizm, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasını bilginin değişen durumu açısından önemli bulurken diğer taraftan da algısal ve dışavurumsal etkilerine odaklanarak ele alır (Kumar, 220). Baudrillard'a göre enformasyon ve iletişim teknolojileri, dünyayı teknolojik olarak dolayımlayan bir üst gerçeklik yaratmışlardır. Gelişmiş enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması,

gösteri ve simülasyon toplumunun her yere ulaşmasını sağlamıştır. Günümüzde artık her şey bir göstergeye dönüşmüştür. Bu da postmodern toplumda gerçek ile gerçek olmayanın, doğru ile yanlışın, tüm tanımların ve karşıtlarının aralarındaki sınır çizgilerini ortadan kaldıran gerçek üstü bir durumu yaratmaktadır (Webster, 1995: 248). Bu süreçte enformasyon ve iletişim teknolojilerinin dolayımı ile işaretlere ve dolayısıyla simülasyona dönüşen gerçekliğin/üst gerçekliğin aslında temsil ettiği bir şey yoktur. Jean Baudrillard, tüketimi ise bir çeşit genel histeri, hiçbir zaman tatmin olmayacak bir istek, nesnelere duyulan doyurulamayacak bir açlık olarak tanımlamakta ve gereksinimlerin, ne tanımlanabilir ne de giderilebilir olduğunu söylemektedir. Çünkü tüketim bazı işlevleri yerine getirecek bir nesneye duyulan istekten değil, farklılık ya da toplumsal anlam isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu nesne teknolojinin kendisi ya da onun ilettiği içerik olabilir (Silverstone ve Haddon, 1996: 63). Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin kullanıcılar temelinde yayılmasının temelinde de Baudrillard'a göre, hem teknolojinin kendisine hem de onun aracılığı ile sunulan içeriğe duyulan doyurulamaz açlık, farklılık ve toplumsal anlam arzusu vardır.

Postmodern kuramda, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasına tüm bunların yanında, küreselleşme açısından da vurgu yapılmaktadır. Postmodernizm, Kumar'a göre, küresel kapitalizmin temel görünümü olan sermayenin küreselleşmesi ile uyum içerisindedir. Bu uyumu bozmaksızın postmodernizm yerel olana eğilir. Harvey'e göre enformasyon ve iletişim teknolojileri uzamı birleştirirken, parçalanmaların nitelikleri toplumsal kimlik ve eylem açısından daha önemli hale gelmektedir (Kumar, 1999: 221). Bu, postmodernizmde enformasyon ve iletişim teknolojileri ile kültürel kimlik arasında kurulan ilişkinin de temelini oluşturmaktadır. Ancak enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması sonucunda muazzam boyutta artan enfor-

masyon, Baudrillard'a göre gerçek ile gerçek olmayanın sınırlarını ortadan kaldırırken, Vattimo'ya göre de gerçeklik ve doğruluğa ilişkin modern güveni ortadan kaldırmıştır. Enformasyon ve iletişim araçlarının çoğalması ve yaydıkları enformasyonun çoğul hale gelmesi, farklı grupların, bölgelerin ve ulusların da seslerini duyurabilmeleri olanağını yaratırken, izleyiciler sorunlara ya da olaylara ilişkin birçok gerçeklik ve perspektife maruz kalmakta; böylece gerçekliğe olan inanç ve ona bağlı olarak ikna gücü ortadan kalkmaktadır (Webster, 2002: 249-250).

Mark Poster ise enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının, toplumsal ilişki ağlarını değiştirerek yaşam ve kendi hakkında düşünme tarzları üzerindeki etkileri ile ele almaktadır (Poster, 1990:8). Poster'a göre gelişmiş enformasyon ve iletişim araçları, temsili olmayan karakterleri nedeniyle önemlidir. Postmodern çağda küreselleşme modern dönemin ulus devletlerini aşarken, internet ise kullanıcılara daha fazla özgürleşme ve yurttaş olmaktan kaynaklanan hakları ve yükümlülükleri reddetme şansı yaratmaktadır (Webster, 2002: 251).

Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasını, yarattıkları enformasyon bolluğu dolayımı ile ele alan bu postmodern düşünürler teknolojinin içerik açısından sağladığı yeniliklere odaklanmakta, teknoloji, yenilik ya da politikalar üzerinde durmamaktadırlar. Postmodern kuramların enformasyon toplumu kuramları ile hem aynı kökeni paylaşmaları, hem de modernliğin aşılmasına ilişkin aynı kanıtları ve benzer kavramları öne sürüyor olmaları, tariflenen enformasyon toplumunun aynı zamanda da postmodern olduğunu oraya koymaktadır. Bu da postmodernizmin enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasına ilişkin vurgusuna rağmen yayılmaya ilişkin boşlukta bıraktığı pek çok alanın enformasyon toplumu kuramları ile doldurulabileceği anlamına gelmektedir.

DEĞERLENDİRME

İletişim alanındaki ana akım kuramlar, yayılmayı gelişme sürecinin bir parçası olarak ele almaktadır. Bu doğrultuda enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması gelişmenin ölçütü olmaktadır. 1960'larda kitle iletişim araçlarının yaygınlığı, 1970'lerde telefonun yaygınlığı, sonraki dönemde ise yeni iletişim teknolojilerinin yaygınlığı, okur-yazarlık oranı, kentleşme ve ekonomik göstergelerle birlikte, gelişmenin temel ölçütleri arasındadır. Tüm bu gelişme ölçütleri, içeriğin tamamen boşaltıldığı eğitimin bir kültürel iletim değil, okullara devam eden öğrenci sayısı; kitle iletişiminin kullanımıyla ilgilenilmeksizin radyo sayısı; gazetelerin içeriğine bakılmaksızın baskı sayısı ile değerlendirildiği bir gelişme anlayışına neden olduğu ve özellikle iletişim teknolojilerini araçsal olarak ele aldığı noktasında eleştirilmiştir (Golding, 1974). Ayrıca, gelişme için, hem üretimde hem de tüketimde her şeyin daha fazlasının öngörülüyor olması, bu yaklaşım içerisinde gelişmenin 'daha iyi yaşam' olarak değil de 'daha çoğuna sahip olmak' olarak ele alındığı eleştirilerine de neden olmuştur (Melkote, 2003: 133). Ancak bu eleştirilere rağmen her dönem için değişen bazı birimler, özellikle de enformasyon ve iletişim araçlarının yayılmasının niceliği, gelişme ölçütü olarak değerlendirilmeye ve toplumlar bu niceliksel verilerle sınıflandırılmaya devam edilmektedir. Günümüzde ise, ITU tarafından, daha önce geliştirilmiş başka göstergelerin[6] farklı yanlarını ve onlardan çıkarılan dersleri bütünleştiren bir gösterge olarak, sayısal bölünmeyi izleme ve enfor-

[6] DAI (Digital Access Index –Sayısal Erişim Göstergesi), DOI (Digital Opportunity Index –Sayısal Fırsat Göstergesi) ve ICTOI (ICT Opportunity Index, Enformasyon ve İletişim Teknolojileri Fırsat Göstergesi) ITU tarafından enformasyon ve iletişim teknolojileri temelinde geliştirilmiş daha önceki göstergelerden bazılarıdır.

masyon toplumu gelişmelerini kıyaslama amacıyla IDI (ICT Development Index -EİT Gelişme Göstergesi) geliştirilmiştir (ITU, 2009: 2).

Neo-liberal ekonomi yanlıları, tüm ülkelere serbest piyasayı genel bir ilke olarak sunarken, buna 'yeni gelişme stratejisi' adını vermektedirler (Trainer, 1990). Ancak, gerek 1960'larda gerekse günümüzde gelişme modelleri, üretim sürecinde kullanılacak yeni teknolojilerin ya da doğrudan tüketime sunulan teknolojilerin ülkeye girişi ve yayılması üzerine kurulu olmaya devam etmektedir. Sonuç olarak hedef toplumsal ve ekonomik gelişmedir, gelişme modeli işbölümünde ya da üretimde değişiklik yaratan belli teknolojik gelişmelere uyum sağlanması üzerine kuruludur. Bu tabloda değişen gelişmenin, dolayısıyla da teknolojik yeniliklerin yayılmasının başlıca aktörünün piyasa ve piyasa güçleri haline gelmiş olması ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının ise pazarın büyümesi anlamını taşımasıdır. Bu değişim, yaygınlaştırma politikalarının ise, *Sosyal-Darwinist modeli* temel almasını beraberinde getirmektedir. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ve hizmetlerinin yayılması, piyasa koşullarına bırakılmaktadır. Piyasa koşullarında, belirsiz bir zaman içerisinde fiyatların düşmesi ve yaygınlaşmanın gerçekleşmesi beklenmektedir. Bu beklenti gerçekleşene kadarki süreç içerisinde hizmete erişecek parası olmayanların toplumsal olarak dışlanması göz ardı edilmektedir. Parası olmayanların enformasyon ve iletişim hizmetlerine erişememesi durumu bir tür 'doğal ayıklanma' olarak görülmektedir.

Yayılmanın gelişme sürecinin bir parçası olarak ele alınması, gelişmenin ise içsel etkenlerle açıklanması ve gelişmemiş toplumların mutlaka gelişeceği ve kapitalist toplumlara erişeceği doğrultusundaki çizgisel kavramsallaştırılması, bir toplumsal sistemdeki bireylerin yeniliğe uyum sağlama yeteneklerine vurgu yapan yayılma modellerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yayıl-

ma modellerinin iletişim alanındaki temsilcisi olan Rogers'ın S-eğrisi modeli, 1960'lardan günümüze kadarki süreçte yeni iletişim teknolojilerinin yayılması çözümlenirken başvurulan en önemli akademik araç konumundadır. Rogers'ın S-eğrisi modelinde kullanıldığı dönemin egemen paradigması gereği bazı gözden geçirmeler yapılmış olsa da, kökten değişimler gerçekleşmemiştir. Bu da başlangıçtaki eleştirileri hâlâ geçerli kılmaktadır.

Yeniliğin ortaya çıkışı, yeniliğin özümsenmesi ve başka yeniliklere neden olması gibi olguların göz ardı edildiği Rogers'ın S-eğrisi modelinde, yeniliklerin coğrafi olarak ve niceliksel yayılması esas alınmakta, bu da uyum gösterme ve taklit kavramlarını önemli kılmaktadır. Uyum gösterme sürecinin önemine vurgu yapılması teknolojinin ele alınma biçiminde kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşımlar, yeni teknolojileri bilimsel etkinliğin özel alanı içerisinde teknik çalışmalar ve deneyler sonucunda ortaya çıkan bir sonuç olarak ele almaktadırlar. Bilimsel etkinliğin özel alanı, yarı özerk veya ekonomik ve toplumsal alana tamamen dışsal ve bu özerk alanın bir ürünü olan teknolojinin yayılması, uygulamaları ve kullanımı da çizgisel ya da öngörülebilir kabul edilmektedir. Toplumsal aktörler yeni gelişen teknolojilere uyum sağlamak zorundadır ya da er geç uyum sağlayacaklardır.

Öte yandan yayılmanın ele alınışı, yenilikten yana bir taraflılık içerisindedir ve yeniliğin yarattığı tehditleri göz ardı etmektedir. Oysa, teknolojik gelişmeler az gelişmiş ülkeler açısından bir dizi yeni sorunu gündeme getirmektedir. Gelişmiş teknolojilerin az gelişmiş ülkelere girişi, öncelikle yabancı yatırımları gerektirmektedir ve ayrıca bu altyapıların kurulması ve işletilmesi için gereken uzmanlık bilgisi ve teknolojik araçlar az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere artan bağımlılığını yaratmaktadır (Dickson, 1992: 44). Çok uluslu şirketlerin büyük bir bölümü, teknolojik bilgiyi potansiyel rakiplerine sızdırmamak için teknoloji geliştirme sürecini merkezileştirmeyi, sadece üretim birimle-

rini parçalamayı tercih etmektedirler (Soyak, 1996: 79-80). Böylece, gelişmiş iletişim teknolojilerinin az gelişmiş ülkelere girişi, eşitlikten ziyade bağımlılığı ve eşitsizlikleri daha da artıran bir sonuca yol açmaktadır. Diğer taraftan yayılma yaklaşımı uyum sağlamayan bireyi ya da teknolojinin uluslararası yayılması durumunda uyum sağlamayan ulus devleti ve yerel firmaları suçlayan bir imaya sahiptir. Bu noktada teknolojik yeniliğin getirilerinden herkesin eşit bir biçimde yararlanamaması durumu, eşitsizliği ya da kaynakların eşitsiz dağılımını değil doğrudan uyumsuzluğu işaret etmektedir. Oysa enformasyon ve iletişim teknolojilerine erişim noktasında ortaya çıkan eşitsizlikler, çok daha derin başka eşitsizliklerin yansımasıdır. Teknolojik yeniliğin yayılmasının uluslararası düzeyde yaratacağı bağımlılık ilişkileri, teknolojiyi geliştiren ülkeye sağladığı ticari avantajlar ve teknolojik yayılmanın sonucunda oluşabilecek hızlı toplumsal değişimlerin toplumsal yapıda yaratabileceği sorunlar da bu yaklaşım açısından önem taşımamaktadır.

Bütün bu özellikleriyle yayılmanın bireysel tercihlere ve birey özelliklerine bağlı olduğu varsayımı çerçevesinde 1960'lı yıllardan bu yana oluşan kuramsal yaklaşımlar gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılaşmayı açıklamak ve bu çalışmanın girişinde belirtilen sorulara yanıt bulmak konusunda yetersiz kalmaktadır. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ile kamu politikaları arasındaki etkileşim ve bu etkileşimin gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkelerde yayılmanın farklı biçimler göstermesi ile ilişkisini ele alabilmek için, bu bireyci ve piyasa yanlısı çerçeveyi aşan başka yaklaşımlara başvurulması gerekmektedir. İletişime ekonomi politik yaklaşım kamusal politikaları, bu politikaların oluşturulma süreçlerini, aktörlerini, uygulanma araçlarını, yasalar, düzenlemeler, kurumlar gibi bir dizi olguyu, verimlilik konusunun ötesine geçerek bütüncül, tarihsel ve adalet, eşitlik ve kamu yararı gibi temel ahlaki

Tablo 1) 1950'lerden itibaren yayılmanın dönemsel olarak ve sanayi sonrası toplum kuramlarında ele alınışı

	Gelişme İletişimi Yaklaşımı	Telekomünikasyon ve Gelişme Paradigması	Liberalleşme Dönemi	Sanayi Sonrası Toplum Kuramları
Yayılmasına Vurgu Yapılan Teknoloji	Kitle İletişim Araçları	Telekomünikasyon	Bilgisayarlar ve İnternet	Bilgisayarlar ve İnternet
Temel Varsayımları	Kitle iletişim araçları Modern davranış biçimlerinin yayılmasını sağlayarak gelişmeye katkıda bulunur.	Telekomünikasyonun yayılması, hem GSMH'yı artırarak hem de belli grupların gelirlerini iyileştirerek ekonomik gelişmeye neden olur.	Serbestleştirmeler ve rekabet yayılmayı hızlandırır, ekonomik gelişmeye neden olur.	Bilgisayarlar ve internetin yayılması enformasyon ekonomisinin ve demokrasinin gelişmesini sağlar. Küreselleşmeyle birlikte yerel kimliklerin kendilerini ifade etmesini sağlar.
Teknolojinin Uluslararası Yayılmasının Yolu	Teknoloji Transferi	Teknoloji Transferi Yanında, Lisanslar ve Know How Transferi	Teknoloji Transferi, Lisanslar ve Know How Transferi, Ulus Ötesi Şirket etkinlikleri	Öneri Yok
Ele Aldıkları Yayılma Mekanı	Azgelişmiş Ülkeler	Az Gelişmiş Ülkeler	Küresel	Gelişmiş Ülkeler ve Küresel
Aktörleri	Ulusal Hükümetler, Seçkin Bireyler, Ordu	Uluslararası Örgütler, Ulusal Hükümetler, Ordu	Uluslararası Örgütler, Çokuluslu Şirketler, Ulusal Hükümetler (rekabeti olanaklı kılan düzenlemeleri yaparak)	Uluslararası örgütler, özel şirketler, Kullanıcılar
Politika Araçları	Kamu Hizmeti Modeli	Kamu Hizmeti Modeli ve Stratejik Yaygınlaştırma Modeli	Sosyal-Darwinist Model ve Dezavantajlıyı Kollama Modeli	Politika aracı önermiyor.

sorunlar çerçevesinde inceleyebileceğinden, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ile iletişim politikaları arasındaki etkileşimi değerlendirmek için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçeveye, teknolojik gelişmelerin kapitalizmin tarihsel gelişim sürecindeki rolünü daha bütünlüklü bir biçimde çözümleyen ve bu bağlamda enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeleri ele alan başka kuramsal yaklaşımları eklemlemek ise iletişim çalışmalarının disiplinlerarası niteliğini güçlendirmek açısından önemli olduğu kadar, teknolojik yenilik ve toplumsal gelişme arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek açısından da son derece önemlidir. Marx'ın kapitalist gelişmeyi ve bunalımları açıklamak için oluşturduğu kuramdan yola çıkılarak geliştirilen 'uzun dalgalar' kuramı ve bu kuramın akademik yorumlarından yola çıkan yeni-Schumpeterci yaklaşım ve eşitlik, adalet, kamu yararı gibi kavramları öne çıkaran iletişime ekonomi politik yaklaşım, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ve kamu politikaları arasındaki etkileşimi kavramak açısından anlamlı bir kuramsal zemin oluşturmaktadır.

YAYILMANIN EKONOMİ POLİTİĞİ

Enformasyon ve iletişim teknolojileri, Willard D. Rowland'ın telekomünikasyon için ifade etmiş olduğu gibi "iletişim teknolojilerinin toplumsal tarihinin" bir parçasıdırlar (1993: 208). Ancak iletişim çalışmaları içerisinde enformasyon ve iletişim teknolojileri genellikle teknik kapasiteleri ve sağladıkları olanaklar ile ele alınmaktadırlar. Son yıllarda politikalar düzeyinde ise enformasyon ve iletişim teknolojilerinin piyasa temelinde ve ekonomik terimlerle ele alındığı göze çarpmaktadır. Bu iletişim teknolojilerinin toplumsal tarihinden büyük ölçüde kopartıldığını göstermektedir. Sonuç olarak, iletişim alanında enformasyon ve iletişim teknolojilerine ilişkin gerçekleştirilen araştırmaların önemli bir kısmı, ağır bir teknoloji vurgusunu ve yönetsel eğilimlerle uyumu, aynı zamanda da ütopik bir iyimserliği sergilemektedir.

İletişim araştırmaları, geçmiş dönemlerde açık bir biçimde politik olmuştur. Ana akım versiyonların ulusal iletişim politikaları üzerinde UNESCO ve ITU, son dönemde de WTO dolayımı ile son derece etkin olması yanında, Yeni Dünya Enformasyon ve İletişim Düzeni tartışmalarında iletişim alanındaki eleştirel ekonomi politik çalışmaların açık ve meşru bir biçimde etkin olduğu bilinmektedir. Son yıllarda ise iletişim kuramlarının, ile-

tişim politikaları özellikle de telekomünikasyon politikaları üzerindeki etkilerinin azaldığı, hatta ekonomi disiplini ile karşılaştırıldığında 'neredeyse fark edilmez' hale geldiği iddiası son derece önemlidir (Mueller, 1995: 459). Çünkü geçmişte iletişim politikaları üzerinde hayli etki sahibi olan iletişim kuramlarının yerlerini ekonomiye bırakmaları, aynı zamanda da ekonomik verimliliğin tek politika amacı haline geldiğini göstermektedir.

Noam'a göre, iletişim çalışmalarının geleneksel olarak kitle iletişimini temel alırken, noktadan noktaya ve bilgisayar iletişimine pek az ilgi göstermiş olmaları bu durumu yaratan etkenlerden birisidir (1993: 204). Noam, bu durumun düzeltilmesi için bir dizi öneride bulunmaktadır. Öncelikle iletişim çalışmaları, sadece kitle iletişimi ile ilgilenmekten vazgeçmeli ve kendi alanını genişletmelidir. İkinci olarak akademi sınırlarının dışına çıkmalı ve gerçek hayatla yani üretim, hükümet, sanayi ve kamu çıkarı gibi konularla ilgilenmelidir. Üçüncüsü iletişim alanının disiplinler arası konumu güçlendirilmeli ve teknoloji, siyaset bilim, hukuk ve ekonomi gibi disiplinlerle zenginleştirilmelidir. Dördüncüsü, iletişim çalışmaları içerisinde ana akım gelenekle eleştirel gelenek arasında var olan birbirini reddetme durumu ortadan kaldırılmalı ve iki geleneğin diyalektik bir süreçte birbirine katkıda bulunması sağlanmalıdır. Beşincisi, iletişim çalışmaları, kuram, yöntem, araştırma ve politikaların her birini ivmelendirecek güçlü bir ampirik ve uygulamalı temeli yeniden yaratmak zorundadır (204-205).

Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin son yıllarda geldiği nokta, "iletişimi tüm toplum bilim alanlarının merkezine yerleştirirken, iletişim çalışmalarını neden kenara itmiştir" sorusunun yanıtı Milton Mueller'e göre, iletişim çalışmalarının ana akım versiyonlarının bile, geçmiş dönemde kamu iletişim politikaları ile ilgilenirken, "kaynakların paylaşılması, adalet, ekonominin ve ekonomik davranışların doğası ve devletin rolü" gibi kavramları

kullanıyor olmalarındandır. Oysa bu kavramlar, toplum bilimlerin diğer alanlarında doğrudan ekonomi politik yaklaşım tarafından kullanılmaktadır (1995: 460). Ancak son yıllarda, ana akım iletişim kuramları, iletişim politikalarını tanımlar hale gelen serbestleştirme ve kuralsızlaştırma uygulamalarını, demokratikleşmenin önündeki tek engelin devlet olduğu, bu uygulamaların iletişim alanında devletin tekeline son verdiği ve dolayısıyla kendiliğinden iletişim ağının demokratikleşmesini getireceği düşüncesiyle savunurlarken (Lenert, 1998: 12), aslında politikaların belirlenmesi sürecindeki etkilerinin temelinde yer alan kavramları da unutmuşlar ve böylece iletişim çalışmalarının etkin konumunun altını oymuşlardır. Ekonomi politik yaklaşımın siyaset biliminin, ekonominin ve politikaların belirlenmesi süreçlerine ilişkin ilgilerin bir sentezi olduğu düşünüldüğünde Noam'ın özellikle iletişim çalışmalarının alanını sanayi, üretim, kamu politikaları ve kamu çıkarına doğru genişletmesi ve teknoloji, siyaset bilim, hukuk ve ekonomi gibi disiplinlerin hiçbirini merkezine almasa da, hepsini kapsayacak bir biçimde disiplinler arası konumunu güçlendirmesi önerileri son derece önem taşımaktadır.

Mueller, iletişim çalışmalarının kendi durumundan kaynaklanan bazı engeller olduğunu tespit etmekle beraber, iletişim araştırmacılarına Noam'ın önerilerine ek olarak bir de iletişimin ekonomi politiğine sahip çıkmalarını ve enformasyon ve iletişimin ekonomi politiğini kurmalarını önermektedir (1995: 462). Noam'ın önerilerinde de vurgulanan, iletişim çalışmaları alanın kendisini kitle iletişimi ile sınırlamış olması, eleştirel olarak nitelenen Marksist yaklaşımları dışlaması ve iletişim sürecinin kendisini çalışmaların konusu haline getirmiş olması, Mueller'e göre de iletişim çalışmaları alanı yeniden yapılandırılırken aşılması gereken sorunlardır. Bu sorunlar iletişim çalışmaları ile iletişim politikaları arasında oluşan boşluğun sorumlusudur ve boşluğu gidermenin tek yolu, kuramsal çözümleme ve kamu politikala-

rının eleştirisi temelinde geliştirilecek olan enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ekonomi politiğini yaratmaktır (465-469).

Mueller'in 1995'te enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ekonomi politiğini yaratmak için yaptığı çağrı, aslında yine aynı yıllarda karşılığını bulmuştur. İletişimin ekonomi politiği içerisinde 1990'ların ikinci yarısında ortaya çıkan çalışmalar bu çağrıya bir cevap niteliği taşır. Bu bölümde, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ekonomi politiği yaklaşımının kuramsal çerçevesini belirlemek için, öncelikle iletişimin ekonomi politiğinin temel özellikleri, daha sonra ise teknoloji ve gelişme ilişkisini farklı bir biçimde ele alan Marksist uzun dalgalar kuramı ile bunun yanında teknolojik yeniliklerin ulusal ve uluslararası yayılma süreçlerine dair farklı bir bakış geliştiren Schumpeter ve yeni-Schumpetercilerin uzun dalgalar kuramı ele alınacak ve enformasyon ve iletişim teknolojileri ile telekomünikasyon politikalarının etkileşimini gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından karşılaştırmalı olarak ele alınırken kullanılabilecek bir perspektif oluşturulmaya çalışılacaktır.

İLETİŞİMİN EKONOMİ POLİTİĞİ

İletişime ekonomi politik yaklaşım, 1970'lerde ana akım iletişim araştırmalarına getirilen eleştiriler temelinde yöntem, varsayım ve kavrayış açısından birbirinden farklılıklar göstermesine rağmen tek bir başlık altında sınıflandırılabilecek denli benzerlikler içeren bir dizi yaklaşımı kapsamaktadır. Ekonomi politik yaklaşım başlığı altında sınıflandırılan tüm yaklaşımların başlıca ortak özellikleri, toplumsal dönüşümü sorun edinmeleri, toplumsal bütünlüğü göz önünde tutma çabaları, toplumsal etik anlayışları ve kuramla pratiğin bir aradalığı anlamındaki praksistir (Mosco,

1998). Bu ortak nitelikler, ekonomi politiğin temel amacını, toplumsal değişimleri ve tarihsel dönüşümleri anlamaya çalışmak ve bunu yaparken, ekonomi, siyaset, iletişim gibi ayrı ve uzmanlaşmış alanların varlığını reddederek bütünlüklü bir biçimde, "ekonomik örgütlenme ile politik, toplumsal ve kültürel yaşam arasındaki" etkileşim ile ilgilenmek olarak belirginleştirmektedir (Golding ve Murdock, 1991). Ekonomi politik yaklaşım, ekonomik örgütlenme ve politik, toplumsal, kültürel yaşam arasındaki etkileşimle ilgilenirken, kurumsal ve teknolojik engellerin piyasayı nasıl şekillendirdiği, bu engelleri kontrol eden şirket ve hükümetler, ekonomi ve uluslararası ticari ilişkilerin dinamikleri, gelişme ve az gelişme kavramları, ülkeler arasındaki enformasyon üretme, dağıtma ve paylaşma konusundaki eşitsizlikler, uluslararası tekeller gibi, iletişim kurumlarının toplumsal düzeyi diye tanımlayabileceğimiz çözümleme birimlerine başvurmaktadır.

Enformasyon ve iletişim teknolojileri söz konusu olduğunda da, iletişimin ekonomi politiği benzer analiz birimlerini kullanmayı sürdürmektedir. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmiş ülkelerdeki ekonomik ve siyasal doğuş koşulları, uluslararası güç dengeleri içinde oynadıkları rol, az gelişmiş ülkelere girişi ve bu ülkelerde nasıl ve kimler tarafından, ne pahasına kullanılıyor oldukları konularının eleştirel analizi (Tsui, 1991), 1970'lerden itibaren iletişime ekonomi politik yaklaşım çerçevesinde, enformasyon ve iletişim teknolojileri ile ilgili olarak yapılmış çalışmaların temel amacı olmuştur.

Eleştirel ekonomi politik yaklaşımda, devlet kavramlaştırması tüm iletişim politikalarının temel kavramıdır. Çünkü devlet bu politikaları iktidar araçları olarak kullanır. 1990'larda devlet ve telekomünikasyon politikaları arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmacılar, telekomünikasyon politikaları ile devletin biçimi arasındaki karşılıklı belirlenim üzerinde dururlar ve devlet ve iktidar kavramlarını da bu doğrultuda yeniden tanımlamaya çalı-

şırlar (Barrera, 1995; Sparks, 1995; Sussman, 1995). Telekomünikasyon teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin, telekomünikasyon ağı çevresinde iktidarın yeni biçimlerini belirleyerek devletin yeni formunu ortaya çıkardığını iddia eden çalışmalar, aynı zamanda bu gelişmelerin ulus devletin denetim yeteneğini ortadan kaldırdığı üzerinde dururlar (Braman, 1995). Ancak bu konuda başka düşünceler de vardır. İletişim alanında devlet ile sermaye ilişkilerinin değişimi ve yeniden yapılandırmalar sürecinde belli iç ve dış güçlerin çıkarlarının devlet tarafından önceki biçimlerden farklı olarak nasıl içerildiği sorularına yoğunlaşan yaklaşım, devletin dönemsel olarak aldığı biçimlerden –ulus devlet gibi– çok, devletin nasıl kavramlaştırıldığını ele almaktadır. Devletin çıkarları ile sermaye birikiminin biçiminin her zaman uyum içinde olduğu kabul edilirse, iletişim alanı yeniden yapılandırılırken devletin kendi mülkiyet haklarını özel sermayeye devretmesi devleti kırılganlaştıran değil, devleti güçlendiren bir durum olabilir (Mody, 1995).

Mosco, eleştirel ekonomi politiği temel alan bir dizi çalışmayı inceledikten sonra, iletişimin eleştirel ekonomi politiğinin gerçekçi, kapsayıcı, oluşturucu ve eleştirel bir epistemolojik temeli olduğunu belirtmektedir (Mosco, 1998: 22). Mosco'ya göre iletişimin eleştirel ekonomi politiği, üç kavram çerçevesinde şekillenir. Bunlar metalaşma, uzamsallaşma ve yapılaşmadır. Mosco'ya göre metalaşma iletişim açısından iki nedenle önemlidir. Birincisi, iletişim pratikleri ve teknolojileri metalaşma sürecine katkıda bulunurlar. İkincisi, metalaşma, belli iletişim kurumlarını ve pratiklerini değerlendirmemizi kolaylaştırır ve sınıfsal iktidar, medya elitleri, mülkiyet kalıpları yanında, egemen sınıfın çıkarları, sermaye birikimi ve toplumsal denetim gibi konularda eleştirel ekonomi politiğin çerçevesine dahil olmasını sağlar (1997: 19). Uzamsallaşma, Mosco tarafından toplumsal yaşamdaki zaman ve uzam engellerinin üstesinden gelinmesi süreci

olarak tanımlanmaktadır. Uzamsallaşma dolayımı ile enformasyon ve iletişim teknolojilerinin üretim süreçlerinde yarattıkları değişimler, küreselleşme ve sanayi alanının yeniden yapılanması, şirket menzilinin genişlemesi süreci, firmalar arasında yaşanan yatay ve dikey bütünleşmeler yanında, uluslararası işbölümü, emeğin uluslararasılaşması da iletişimin ekonomi politiğinin kapsamına girmektedir (1998: 26-29). Yapılaşma ise, birey etkinliğinin ve kurumsal yapıların diyalektik bütünlüğünü ifade eden bir kavrayışı esas alırken iletişimin ekonomi politiğinin praksis felsefesine göndermeler yapmakta ve iletişimin ekonomi politiğinin sınıf kavramına işaret etmesine, aynı zamanda da iletişim sistemindeki eşitsizlikleri, toplumsal eşitsizlikleri ve iletişim araçlarının bu eşitsizliklerin yeniden üretilmesinde oynadıkları rolün görünür hale gelmesini sağlamaktadır (1998: 29-30).

Mosco'nun dikkat çektiği bir başka nokta, telekomünikasyon politikaları araştırmalarında kuralsızlaştırmayı konu edinmek yerine, politika yapma süreçlerinde rol oynayan –cihaz üreticileri, hizmet sağlayıcılar, regülatörler ve kullanıcılar– aktörleri ve onların iddia ettiği başlıca konuları –sanayi yapısı, ücretlendirme, düzenlemenin sınırları– tanımlamayı ve bunu yaparken analitik olmak yerine betimleyici olmayı tercih etmesidir. Mosco, analitik bir bakışın yokluğunun basitleşmiş sonuçlara neden olabileceğini kabul etmekle birlikte, telekomünikasyon politikaları araştırmalarının analitik bir biçimde çözümlenmesinin, politika yapmanın teknolojik ve ekonomik nedenlerine daha fazla güvenme eğilimine neden olduğunu ve bunun da gelişmiş teknolojilerin yönlendirdiği hizmet ekonomisinde, alıcı ve satıcı çeşitliliğinin ve tam rekabetçi olmasa da rekabet edilebilir pazarların gelişmesinin arttığı durumda, serbestleştirme, kuralsızlaştırma ve özelleştirmeyi tek alternatif haline getirdiğini söylemektedir (1988: 107).

İletişime ekonomi politik yaklaşım içerisinde değerlendirilen çalışmalar kullanılan kavramlar ve varılan sonuçlar açısından

farklılaşsalar da, bütüncüllük, tarihsellik, merkezi olarak kapitalist teşebbüsle devlet müdahalesi arasındaki dengeyle ilgilenmek ve adalet, eşitlik ve kamu yararı gibi temel ahlaki sorunlara eğilebilmek için verimlilik konusunun ötesine uzanmak gibi (Golding ve Murdock, 1991) ortak özelliklere sahiptirler. Bunun dışında iletişimin ekonomi politiği her ülkenin yaşadığı karmaşık gerçekliğin –iletişim teknolojilerinin ülkeye girişinin temel özelliklerinin, toplumların temelini oluşturan iç sınıf yapısının, temsil biçimi ve uluslararası işbölümüne katılım biçiminin– ortaya çıkan sonuçlarda belirleyici olduğunu kabul etmektedirler (Barrera, 1995: 54).

90'larda ise iletişim teknolojilerinin farklı yanları üzerinde duran, farklı kavramlar kullanan, ancak eleştirel, gerçekçi, kapsayıcı ve teknolojik determinist olmama noktasında birleşen bir ekonomi politik yaklaşımdan bahsetmek olasıdır (Garnham, 1997). Burada, öncelikle kapitalist ekonominin temel bir varsayımı reddedilmektedir. Bu, hiç sözü edilmemesine rağmen, enformasyon ve iletişim teknolojilerine iyimser yaklaşan tüm çalışmalarda içsel olan, kapitalist ekonominin temel sorunsalının, yani üretim ve tüketimde etkinliğin, en iyi piyasa mekanizması ile sağlanabileceği varsayımıdır. En önemli unsuru rekabet olan piyasa mekanizmasının eleştirisinin, eksik rekabet, dışsallıklar, tekelleşme, çok uluslu firmalar gibi birtakım ekonomik kavramlar üzerine oturuyor görünse de, temelde birey yerine toplumu esas alan ve kapitalist ekonominin "insanların rasyonel olduğu ve kendi yararlarını en iyi bildikleri" varsayımına karşı geliştirilen bir eleştiriden temellendiği söylenebilir. Bu eleştiriler, kamusal politikaları, bu politikaların oluşturulma süreçlerini, aktörlerini, uygulanma araçlarını, yasalar, düzenlemeler, kurumlar gibi bir dizi olguyu ekonomi politik yaklaşımın ilgi alanına dahil eder (Schneider, 1997).

Ekonomi politik yaklaşımın günümüzdeki ilgileri, tüm bunların yanında, küresel üretim ve ticaretin aldığı biçimi ve bu ye-

ni ekonomik, politik ve toplumsal çevrede iletişim ağlarının rolünün değişimini de kapsamaktadır. İletişim ağları üzerinde dolaşan enformasyonun teknolojik gelişmeler sonucunda niceliksel ve niteliksel bir değişim geçirmesi ve bu değişimle birlikte enformasyon ve iletişim ağlarına ilişkin politikalarda rekabetçi piyasa ekonomisinin ya da başka bir deyişle neo-liberalizmin etkisinin arttığı, politikaların aktör ve kurum bazında ampirik ve niteliksel çözümlemeleri sonucunda açığa çıkmaktadır (Mansell, 1993). Enformasyon ve iletişim teknolojilerini temel alarak gerçekleştirilen projeler, bu değişimlerin sonuçları ile birlikte uluslararası işbölümünü ve küresel iktidar odaklarını yeniden yapılandıran ekonomik, politik ve toplumsal projelere dönüşmektedir. Bu projeler, aynı zamanda neo-liberalizmin doğallaştırılması sürecinin ve küreselleşme ideolojisinin en önemli dayanak noktası olmaktadır. Oysa Rowland'ın vurguladığı gibi enformasyon ve iletişim teknolojileri ile yaratılan iletişim pratiğinin temel özelliklerinin, iletişimin tarihi ile birleştirilerek açığa çıkartılması ve ekonomik, politik ve toplumsal iktidar yapıları ile bağlantılı bir biçimde çözümlenmesi, bu iktidar yapılarının yeni iletişim pratikleri içerisinde yeniden üretiliyor olduğunu ortaya koymaktadır. Yaşanan teknolojik değişimlerin diyalektiğinin, kamusal çıkarlar ile bağlantılı ve iktidar, aktörler, kurumlar, karar alma süreçleri temelinde çözümlenmesi, ekonomi politik yaklaşımın praksis felsefesi ile birleştiğinde, süreçleri tüm düzeylerde betimlemek dışında, amaçlanan geleceği yaratmak için siyasalar önerme gücünü de kazanmaktadır.

1990'ların Ekonomi Politik Çalışmaları

İletişime ekonomi politik yaklaşım çerçevesinde 1990 sonrasında yapılan bir dizi çalışma içerisinden ilk ayırabileceğimiz Robin Mansell ve arkadaşlarının çalışmalarında kullandıkları

yaklaşımdır. Mansell, enformasyon ve iletişim politikalarını idealist ve stratejik model adını verdiği iki model çerçevesinde çözümlemektedir. İdealist modelde, mal ve hizmet satan bir satıcının etkisini önemsizleştirecek kadar çok sayıda satıcının etkin olduğu ve alıcıların akılcı kararlar almalarını sağlayacak gerekli bilgiye sahip oldukları ideal bir rekabetçi pazar esas alınır. Bu tarz bir rekabet, pazara giriş çıkışta hiçbir engel olmaması ile nitelendirilir. Teknolojiyi dünyanın tüm gerçek sorunlarını çözecek bir çare olarak mistikleştirme temeline dayanan idealist çözümlemenin, politika önerileri de doğal olarak iletişim alanından devletin çekilmesi, kamu ağlarının özelleştirilmesi, cihaz ve hizmet pazarının kuralsızlaştırılması ve sektöre girişlerin serbestleştirilmesi yoluyla rekabetin sağlanmasıdır (Mansell, 1993: 5-7). Serbestleştirme, özelleştirme ve kuralsızlaştırma politikalarının 1980'lerden bu yana uluslararası ve ulusal ekonomik ve politik belirleyiciler eşliğinde uygulanmakta olduğu düşünüldüğünde, idealist modelin egemen politika oluşturma pratiğini yansıttığı görülebilir. İdealist modelin karşıtı olarak tanımladığı stratejik model ise, eksik rekabet, tekelci rekabet ve oligopol rekabeti teorilerine dayanmaktadır. Bu modelde, pazar, ulus ötesi firmaların uzun dönemli kârlar ve yabancı ya da yerli ulusal pazarlarda tekel konumunu oluşturmak için kısa dönemli fiyatlandırma stratejileri uyguladıkları, düzenli olmayan bir oligopol yapısına sahip varsayılır. Bu anlamıyla stratejik model, çok uluslu firmaların stratejik ve taktik manevralarını, politika oluşturma ve düzenleme rejimlerinin ekonomik ve politik belirleyenlerini hesaba katan daha gerçek bir analizdir. Stratejik modelde az sayıda firma arasında sürekli bir yarış vardır. Rekabet, tekelleşme ve sanayinin yeniden yapılanması tüm pazar katılımcılarına eşit olarak yarar sağlamaz, tam tersine az sayıda firmanın varlığı, tercih edilebilecek mal ve hizmetlerin göreceli olarak azalmasına neden olur (Mansell, 1993:6-9).

Hızlı teknolojik gelişmeler ve küresel ekonomide gerçekleşen değişimler, ekonomik büyümede enformasyon ve iletişim teknolojilerinin rolünü tartışmaya açmaktadır. Ancak telekomünikasyon ve gelişme araştırmalarında varsayılan ekonomik büyüme ile telekomünikasyonun gelişmesi arasında kurulan nedensel ilişki, yeni yazında eleştirilmekte ve teknolojik determinizmden kaçınılmaya çalışılmaktadır (Riaz, 1997: 557). Bu çözümleme biçiminde, ana akım iletişim çalışmalarının doğrusal gelişme modeli de eleştirilerek, yerine sürdürülebilir gelişme kavramı koyulmaktadır.

Sürdürülebilir gelişme, özellikle dünya çapında yaygınlaşan neo-liberal politikaların yarattığı yıkıma bir tepki olarak gündeme gelmektedir. Sürdürülebilir gelişme kavramı, genellikle WCED[1] tarafından yapılan "bugünün ihtiyaçlarını karşılarken gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını sağlama yetilerini kısıtlamayan bir gelişme" tanımına gönderme yapılarak tartışılmaktadır. Bu tanım kavramın genel yönelimini ortaya koymaktadır. Burada temel sorun sanayileşme ve ekonomik büyümenin dünyanın yerine konulamaz kaynaklarını etkiliyor olmasıdır. Bu etki, aynı zamanda da bugün ile gelecek kuşaklar arasında kuramsal bir çelişkiyi ima etmektedir. Bu çelişkinin görülmesi, gelişme politikaları gündemine gelecek kuşakların ihtiyaçlarını, yani sürdürülebilirliği eklemelerini gerektirmektedir (Stokke, 1991). Sürdürülebilir gelişme için ekonomik politikalarla, toplumsal politikaların çok yanlı bir eşgüdümü gerekmektedir. Bu eşgüdüm, uluslararası düzeyde üretim, tüketim ve iletişim düzeylerinde karşılıklı bağımlılığın artması nedeniyle de piyasa yanlısı politikalardan daha

[1] The World Commission on Environment and Development (WCED), 1983'te çevre kirliliği ve yoksulluk ve açlık konusunda geliştirilen gelişme stratejilerinin başarısızlığa uğramasının nedenleri ile ilgili olarak kuruldu. Kuruluşundan kısa sure sonra sürdürülebilir gelişme ile ilgili araştırmalara yöneldi.

fazla gerekli hale gelmiştir (Brutland, 1991: 77). Bu yeni gelişme politikası, öncelikle dünya çapında geçerli tek bir gelişme modeli yerine, her ülkenin ekonomik, politik ve toplumsal farklılıklarını gözeten özgün gelişme stratejileri oluşturulmasını önermektedir (Ercan, 1996: 246). Sürdürülebilir gelişme kavramının, günümüzde gelirin dengeli dağılımı, çevreyle uyum, cinsiyete dayalı eşitsizliklerin aşılması, gelişme sürecinin aşağıdan yukarıya olması ve demokratik iletişim yapısı gibi başlıca unsurları içerdiği konusunda genel bir uzlaşma bulunmaktadır.

Sürdürülebilir gelişmede, yeni iletişim teknolojilerine önemli bir görev yükleyen bu yaklaşım, her ülkenin kendi tarihsel, ekonomik, politik koşullarından yola çıkarak, enformasyon teknolojilerinin geliştirilmesinde kamu çıkarlarını koruyan, enformasyon ve iletişim teknolojileri pazarına sadece alıcı olarak değil sağlayıcı ve yatırımcı olarak da katılan, tüketici ve yurttaşların ihtiyaçlarını esas alırken eşitlikçi olan ulusal stratejiler oluşturulmasından ve telekomünikasyon ağlarının tasarımının bu ilkelerle düzenlenmesinden yanadır (Mansell ve Wehn, 1998: 239). Çünkü mühendislik seçimleri, ağ mimarisi ve telekomünikasyon alanındaki standartlar, ekonomik, politik ve toplumsal değişimlerle sıkı sıkıya ilişkilidir, teknolojik tasarım ekonomik ve politik güce aracılık eder ve "bilim ve teknoloji, uğraşılacak sorunların ve uygulamaya konulacak olan bilginin seçimine iştirak eder... bu seçimler güç ilişkilerinin toplumsal yapısının sürmesini etkiler, şartlarını oluşturur ya da ortadan kaldırır" (Mansell, 1993: 5).

Telekomünikasyon politikalarını, enformasyon ve iletişim politikaları bağlamında inceleme konusu haline getiren bu araştırmalar, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin üretimi ve kullanılışının bireysel, kurumsal ve pazar etkilerini araştıran yönetsel yönelimleri eleştirerek, sanayi stratejileri ve kamu politikaları üzerinde dururlar. Bu yaklaşım çerçevesinde gerçekleştirilen çalışmalarda, ana akım araştırmalar, teknoloji kavramını mistifiye

ettikleri için eleştirilir ve hızlı teknolojik gelişmelerin ve bu teknolojilerin yaygınlaşmasının tek başına gerçek dünya problemlerini çözmeyeceğini belirtilerek, bu sorunların çözülmesinin enformasyon ve iletişim teknolojilerinin toplum tarafından özümsenmesine ve toplumun bu teknolojilerin karakteristiklerine uyabilme yetisini kazanmasına bağlı olduğu vurgulanır (Mansell, 1994). Ağ ekonomisinde telekomünikasyon politikalarının, teknik yeniliklerin yayılmasının ve üretimde iştirakleri olan firmaların performanslarının istatistiksel göstergelerinin toplamından daha ileri giden bir politika çözümlemesi temeline dayanmayı gerektirdiğinden yola çıkan araştırmalar, geliştirilen telekomünikasyon pazarının sınırlarını, dinamiklerini ve taraflılıklarını şekillendiren faktörleri ele almıştır. Tartışmalı politika konularından birisi olan enformasyon ve iletişim ağlarına erişim ve evrensel hizmet konusunda ise teknolojik gelişmeler yerine, telekomünikasyon sanayisindeki teknolojik ve kurumsal değişimlerin altında yatan ekonomik ve politik belirleyicileri incelemek gerektiği üzerinde dururlar (Mansell, 1993: 4-6).

Mansell ve Silverstone, bu araştırma perspektifinin dayandığı temelin, kurumsal ve teknik değişimlerin dinamikleri konusundaki toplumsal, politik ve ekonomik yaklaşımların bütünleştirilmesi sonucunda oluşturulduğunu belirtmektedirler (1996: 6-7). Bu doğrultuda, telekomünikasyon teknolojilerinin gelişmesi, eksen ilkeler olarak tanımlanan tasarım ve yetenek kavramları çerçevelenmiştir. Tasarım, insan faktörünün önemine ve karmaşıklığına dikkat çekmekte, yetenek ise iletişim sürecinin dinamikleri ve teknik ve kurumsal değişimler süreci boyunca insan yeteneklerinin oluşumuna yönelmek için kullanılmaktadır (Mansell, 1996: 21).

Eksen ilkeler, nedensel ampirik ilişkileri değil, konuların göreli merkeziliğini işaret eder. Araştırmanın çerçevesini örgütlemede etkin rol oynayan ve çalışmanın kavramsal şemasında ele

alınan başlıca konuları ifade etmeyi sağlayan bu iki kavramdan tasarım, amaçlı insan eylemlerinin kesinliğini sorgulamayı değil, daha ziyade enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişimini etkileyen teknik araçlar ve kurumların tasarımını sorunsallaştırmayı önerir. Tasarım, amaçlı ya da amaçsız olarak, telekomünikasyon ağları üzerinde diğer aktörler için fırsatlar yaratan ya da kısıtlayan eylemleri şekillendirir. Yetenek ise, teknik sistemleri geliştirmede ve kullanmada insan yeteneğinin merkeziliğini işaret etmektedir. Yeni teknolojileri üreten ve kullanımlarını etkileyen aktörlerin davranışlarının belirleyiciliğini daha derinlemesine araştırmak için kullanılır (Mansell, 1996: 27).

Bu eksen ilkeler, Giddens'ın *structuration* (yapılaşma) kuramını yaklaşımın çerçevesine katmaktadır. Yapılaşma kuramının çekirdeği, Giddens'a göre toplum kuramının gereklerine uyacak biçimde kavramlaştırılamamış olan yapıdır. Giddens, yapı kavramını, "kurallar ve kaynaklar ya da toplum dizgelerinin özellikleri olarak düzenlenmiş dönüşüm ilişkileri" olarak tanımlar (1999: 69). Toplumsal bütünlüklerin yeniden üretiminde yer alan en köklü yapısal özellikler ise yapısal ilke olarak adlandırılır. Yapılaşma ise bunlardan yola çıkarak "yapıların sürekliliğini ya da değişimini, dolayısıyla da toplum dizgelerinin yeniden üretimlerini yöneten" koşullardır (69). Yapılaşma, Mosco'nun tanımladığı gibi birey etkinliğinin ve kurumsal yapıların diyalektik bütünlüğünü ifade eden bir kavrayışı ifade etmesine rağmen (Mosco, 1998: 29), Mansell ve arkadaşlarının yaklaşımında toplumsal, ekonomik, politik ve kültürel tüm boyutlarda radikal değişimlere neden olan enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin yörüngelerinin belirlenmesinde de teknoloji üreticileri ve politika yapıcılar kadar kullanıcıların da belirleyen olarak ele alınmasını sağlayan bir kavram olarak önem kazanmaktadır (Mansell ve Silverstone, 1996: 5). Mansell ve arkadaşlarının yaklaşımı, değişik teknoloji üreticileri, kullanıcılar ve politika yapıcı-

ların elinde değişik biçimler alabilen teknik ve kurumsal değişimlerin yörüngelerine ampirik olarak bakmaktadır. Araştırmalarda hedefledikleri ise, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmesinin ve kullanılmasının toplumsal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilir hedeflere katkıda bulunmasının yollarının açığa çıkartılmasıdır (Mansell ve Silverstone, 1996: 6).

Enformasyon ve iletişim sistemlerinin kullanıcılarının ve üreticilerinin yeteneklerinin dönüşümünün, kamu ve özel çıkarlar arasında ortaya çıkan çelişkilerin ve teknolojilerin tasarımı ve yenilik sürecini yöneten kuralların saptanmasının iç içeliği, araştırmacıların kendileri tarafından analitik olarak tanımlanan bu yaklaşımın temel noktasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda iktidar ilişkileri üzerinde de duran yaklaşım, teknolojik gelişmenin aile ve ev ilişkilerinin dinamiklerini, iş pratiklerinin örgütlenmesini ve kamu politikalarını ve düzenleme ölçütlerini nasıl etkilediğini çözümleyerek, değişimlerin belirleyenlerini görünür hale getirmeye çalışır.

UZUN DALGALAR KURAMI

Uzun dalgalar kuramı, Marx'ın gelişme ve teknolojiyi ele alış biçiminden yola çıkılarak geliştirilen bir kuramdır. Marx, 1859 tarihli *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* isimli yapıtında Ekonomi Politiğin Yöntemi başlığı altında, toplumsal gelişme kavramına ilişkin aşağıdaki tanımı yapmaktadır:

> "Tarihsel gelişme denen şey, son tahlilde, en son biçimin geçmiş biçimleri, kendi öz gelişme derecesine vardıran aşamalar olarak değerlendirmesine dayanır, ve bu son biçim çok ender olarak ve ancak belirli koşullarda kendi özeleştirisini yapabildiğine göre, eski biçimleri her zaman tek yanlı bir açıdan değerlendirir" (Marx, 1979: 243).

Bu tanımda en son biçim, üretimin en gelişmiş ve en çeşitli tarihsel örgütlenmesi olarak tanımlanan burjuva toplumudur. Burjuva toplumu, kendinden önceki toplumların kalıntıları ve öğeleriyle kurulmuş olan bir toplum biçimidir ve "uzun bir gelişim yolunun" (Marx ve Engels, 1993: 111) ürünüdür. Bu gelişmede belirleyici olan üretici güçlerin genişlemesidir. Üretici güçlerin genişlemesi herhangi bir aşamada artık var olan toplumun kurumları arasında tutulamaz ve toplumu bir devrim sürecine götürürler.

Önceki toplum biçimlerinde gözlemlenen birtakım basit işaretler, burjuva toplumu içerisinde gelişerek tam anlamlarına kavuşmuşlardır. Aynı şekilde, Avrupa ülkelerinde 19. yüzyılda yaşanan sanayi devrimi de, bir dünya sistemi olarak kapitalizmin kendinden önceki gelişmelerle beslenmiş bir aşamasını ifade etmektedir. "Feodal toplumun yıkıntıları arasından uç vermiş olan" (Marx ve Engels, 1993: 110) burjuvazi, kapitalizm içerisinde tam anlamına kavuşmuştur. Aynı yöntemi takiple denilebilir ki, "kapitalizmin içerisinde gözlemlenebilen bazı basit işaretler, bir sonraki gelişme aşamasının kurucu unsurları olacaklar ve o zaman asıl anlamlarına kavuşacaklardır" (Marx, 1979: 243)

Marx'ın toplum düşüncesinde 'gelişme' kavramı geçmiş, şimdi ve geleceği kapsayan bir zaman aralığını ifade eder. Ele alınan toplumu tanımlayan gelişme kavramı, gelişmeye neden olan bir geçmiş, içinde yaşanan bir şimdi ve bir sonraki gelişme aşamasının kurucu unsurlarını içinde taşıyor olduğundan da bir geleceği kapsar. Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* isimli kitabının önsözünde, "Asya üretim tarzı, antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumsal ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak nitelenebilir" (1979: 24) diye belirtiyor olsa da, burjuva toplumundan çok önce "ekonominin en yüksek biçimlerini" uygulayan "ama tarihsel bakımdan yeterli olgunluğa erişmemiş bulunan toplum biçimlerinin" var olduğunu söyleyerek, zamansal sıralanışın her koşulda doğru olmadığı-

na ilişkin uyarmaktadır (1979: 240). Öte yandan, zamansal sıralanışın önemsiz olduğunu vurgulayarak, asıl derdinin 'modern burjuva toplum' olduğunu söylemektedir (1979: 245). O halde, tarihsel süreç içerisinde toplumlar sürekli bir değişim içerisinde olmalarına rağmen, gelişme kavramsallaştırmasının sınırlarını, Batı Avrupa'da tüm toplumsal yapıları altüst ederek yeni bir toplumun ortaya çıkışına neden olan kapitalizm belirlemektedir. Bu anlamıyla, Marx'ın gelişme kavramsallaştırması, bir yandan feodalizmden kapitalizme geçişi, diğer yandan da kapitalist toplumun tarihsel gelişimini ele almaktadır.

Marksist kuramda, hem kapitalizme neden olan gelişmenin hem de kapitalist gelişmenin temel kavramı, üretici güçlerin genişlemesidir. Üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi ise üretim için kullanılan teknoloji ve emek gücünün niteliği ile tanımlanmaktadır. *Kapital*'de kapitalizmin aşamaları olarak tanımladığı basit elbirliği, manüfaktür ve modern sanayi, basitten karmaşığa bir gelişim çizgisi izlemektedirler. Tanımlanan aşamalar boyunca, Marx'ın kapitalizmin en önemli özelliği olarak belirttiği üretim araçlarının özel mülkiyeti sabit kalmakla beraber, sermayenin birikimi, merkezileşmesi, işbölümü, emek gücünün istihdam koşulları ve istihdam büyüklüğü ile kullanılan üretim araçları farklılaşmaktadır.

Basit elbirliği aşaması, o zamana kadar kendi başlarına ve kendi ortamlarında, sanayi burjuvazisinin elde ettiği hammaddeyi işlemekte olan üreticilerin, ortak mekanlarda bir araya getirilmeleri ve bir arada yan yana çalışmalarını ifade eder (1978: 340-349). Manüfaktür aşamasında, işbölümü derinleşmiştir. Üreticiler aynı ürünü yan yana üretmiyor, aynı ürünün üretiminin farklı aşamaları farklı işçiler tarafından üstleniliyordur. Bu arada bu aşama, işbölümünü olanaklı kılan ve ürünün her bir parçasının ayrı bir işçi tarafından üretilmesine olanak veren teknolojik gelişme ile koşullanmaktadır. Üretici güçlerin bu biçimde gelişmesi ortalama kâr oranını arttırmanın aracı olur. Bu

aşamada emek araçlarında yaşanan devrim ve bu devrimin en gelişmiş biçimine ulaşması, fabrikadaki organize makine sistemi sayesinde gerçekleşir (1978: 380).

Modern sanayi aşaması ise makineli[2] üretimle, yani teknolojiyle tanımlıdır. Makine kullanımı işbölümünün daha önceki biçimlerini ortadan kaldırmış ve üretimin her aşamasında çeşitli enerji biçimlerini bir arada kullanan düzenekler yaygınlaşmıştır. Bu arada sermaye birikimi esnasında meydana gelen tüm ek sermayeler "özellikle yeni buluşlarla keşiflerin sömürülme aracı olarak" yeni makinelere yatırılmakta ve sanayi alanında sürekli iyileştirmeler yaşanmaktadır (1978: 599). Bunun nedeni, büyük sanayinin mevcut üretim sürecini hiçbir zaman 'son ve değişmez' bir biçim olarak görmemesidir. Makineler, kimyasal süreçler ve diğer yöntemler, yani sürekli teknolojik gelişmeler yardımıyla, "yalnızca üretimin teknik temelinde sürekli değişikliklere yol açmakla kalmaz, işçilerin görevleriyle, emek sürecinin toplumsal bileşiminde de değişikliklere yol açar" (1978: 464). Bu nedenle de diğer üretim tarzlarının özünde tutucu olmalarının tersine büyük sanayinin 'teknik temeli devrimcidir'.

Marx'a göre, teknoloji, üretim süreci içerisinde iki tür değere sahiptir: birincisi kendi değeri, "yani bir emek ürünü, nesnelleşmiş halde bir emek niceliği olduğu için bir değeri vardır"; ikinci-

---

[2] Teknoloji, değişik biçimlerde tarif edilmektedir. Gündelik dilde, herhangi bir alanda değişiklik ifade eden teknik yenilikleri anlatan teknoloji kavramına ilişkin farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bir teknik yeniliğin, ancak üretime yönelik yatırım için seçildiğinde ve bilinçli olarak belirli bir toplumsal kullanım için geliştirildiğinde teknoloji niteliği kazanacağı (Williams, 1989: 125) ya da teknolojinin hem bir toplumun kullandığı alet ve makineleri, hem de bunların kullanımı sonucunda ortaya çıkan ilişkileri içerdiği (Dickson, 1992: 36) yolundaki görüşlerin tamamı, aslında teknolojinin insan yapımı ve üretim süreci içerisinde değeri olan nesneleri kapsadığı yönünde bir anlamı içsel olarak taşırlar. Bu nedenle Marx'ın emek araçları ya da üretim araçları olarak tanımladığı ve makine olarak somutladığı öğe teknoloji olarak ele alınmaktadır.

si "emeğin üretici gücünü artırarak artık-emeğin zorunlu emeğe oranını artırdığı, yani canlı emek kapasitesini geçindirmek için gereken ürünlerin daha kısa sürede ve daha büyük miktarda üretilmesini sağladığı için" bir değeri vardır (Marx, 1979: 645-646). Marx, teknolojinin üretim süreci içindeki değerinden yola çıkarak, kendi döneminde teknoloji sayesinde emeğin işinin kolaylaştığı yolundaki akıl yürütmeleri 'burjuva lafazanlıklar' olarak tanımlarken, teknolojinin emeğin yerini aldığı ve bağımsız bir değer üretme aracı haline geldiği yolundaki görüşleri de eleştirir. Marx'a göre teknoloji, kendi başına yeni bir değer yaratmaz, yalnızca oluşmasına hizmet ettiği ürüne kendi değerini katar (1978: 373). Teknolojinin bağımsız bir değer üretme aracı haline geldiği düşüncesinin temelinde kapitalizmin evrensel doğru olarak kabul edilmesi, yani makinenin sabit sermaye olarak özel mülkiyette oluşunun verili ve değişmez bir durum olduğu kabulü vardır. Oysa emek araçlarının gelişimi emekçileri bağımsızlaştırıcı *bir özelliğe de sahip olabilir (Marx, 1979: 647). Bunun* önündeki tek engel özel mülkiyet, artı-değer yasası, sermayenin egemenliği gibi kapitalist sistemin temel kurallarıdır. Buradan yola çıkarak, teknolojinin, üretim sürecinin, dolayısıyla da toplumsal ilişkilerin emek ve hammaddelerle birlikte belirleyeni olduğu kabul edilmekte, ancak emek ve teknolojinin örgütlenme biçimleri, ancak var olan toplumsal ilişkiler, ekonomik ve politik örgütlenmeler, uluslararası işbölümü ve üretim ilişkileri bağlamında ele alındığında anlam kazanmaktadır.

Marx'ın kapitalist gelişmeyi ve teknolojiyi bu ele alış biçiminden yola çıkan kapitalist gelişmenin uzun dalgaları kuramı, Marksist yazarlar açısından kapitalist ülkelerin ekonomik geleceklerini tahmin edebilme ve dönüm noktalarını önceden saptayabilmek açısından önemli olmuştur (Mandel, 1988). Uzun dalgalar kuramının kurucuları, SSCB ve diğer ülkelerden Marksist ekonomistlerdir. Rus Marksist Parvus, tarımsal bunalımları incelerken

Engels'in dikkat çektiği 1873 yılında başlayan 'uzun çöküntünün' yerini yeni bir uzun dönemli gelişmenin alacağı sonucuna varmış ve bunu 1896 tarihli yazısında dile getirmiştir. Uzun dönemli dalgalanma hareketlerinin kapitalist ekonominin teknoloji, para piyasası, ticaret ve sömürgeler gibi bütün alanlarında olagelen ve dünya üretiminin temelini daha kapsamlı bir hale getiren değişikliklerden dolayı dünya pazarının genişlemesi ile açıklayan Parvus, bunu istatiksel verilerle destekleyememiş ancak daha sonraki çalışmalar açısından önemli bir başlangıç noktası oluşturmuştur. 1913'te Hollandalı Marksist J. van Gelderen 19. yüzyıl sonrası için bir uzun dalgalar varsayımı ortaya atmış ve bunu ampirik verilerle desteklemeye girişmiştir. Onun varsayımı, pazarın genişlemesine değil, üretimin genişlemesinden yola çıkmaktadır. Aynı tarihlerde Kautsky'nin de benzer çalışmaları vardır. Ancak adı uzun dalgalar kuramı ile anılan Sovyetler Birliği'nde bu konuda bir araştırma merkezini de kuran Kondratieff'dir. Kondratieff, çözümlemesinde, fiyat dalgalanmalarını ele aldığı ve sanayi üretim ile üretkenlik artışındaki dalgalanmaları gözden kaçırdığı gerekçesi ile yoğun bir şekilde eleştirilmiştir (Mandel, 1988: 104-116). Kondratieff'den sonra bu kuram, belli hatalardan kaçınmaya çalışan akademik ekonomistler tarafından da benimsenmiştir. Ancak kuramın çözümleme yöntemini benimseyenlerden her biri için kilit göstergelerin seçimi farklılaşmış, bu da uzun dalga çözümlemelerinin merkezini ve vardığı sonuçları etkilemiştir. Uzun dalgalar kuramı, günümüzde enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ve ekonomik gelişmeye katkıları noktasında, yeni-Schumpeterciler tarafından yeniden ele alınmaktadır. Yeni-Schumpetercilik, adından anlaşılacağı üzere Schumpeter'in uzun dalga kuramını ele alış biçiminden yola çıkmakta ve Schumpeter'in yapıcı eleştirisiyle kendisini kurmaktadır. Bu nedenle yeni-Schumpetercilerin uzun dalgalar kuramı, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ve bu teknolojilerin getirilerinden

yararlanmak için ulus devletler tarafından uygulanması gereken kamu politikaları ile ilgili önermeleri ele alınacaktır. Ancak bundan önce Marksist uzun dalgalar kuramının teknolojiyi ele alan çağdaş yorumları üzerinde durulacaktır.

Marksist Uzun Dalgalar Kuramının Çağdaş Yorumları

Ernest Mandel, kapitalist üretim tarzının ayırıcı öğesinin, genişleyen yeniden üretimin her yeni çevriminin bir öncekinden farklı makinelerle başlaması olduğunu söyleyerek (1988: 92), Marksist uzun dalgalar kuramında üretimin teknik temelinin devrimci bir tarzda yenilenmesine, yani üretim temelini değiştiren teknolojik gelişmelere özel bir önem vermektedir. Mandel, Marx'ın sermaye kuramından yola çıkarak üretim tekniğinde, hem sabit sermayeyi genişleten hem de emek üretkenliğinde nitel bir değişme yaratan büyük çaplı yenilenmeleri 'teknolojik devrim' olarak adlandırır. Teknolojik devrimlerin oluşmasında, daha önceki dönemlerin eksik sermaye yatırımı önem taşımaktadır. Eksik sermaye yatırımı, hem ortalama kâr oranlarında dönemsel olarak beliren bir düşüşü haber verir hem de bu düşüşün frenlenmesine hizmet eder. Ayrıca üretim tekniğinin temelinden değişmesi için olağan genişleyen yeniden üretimin ötesinde gerekli olan ek birikim kaynaklarını oluşturur. Eksik yatırım dönemlerinin çevrimsel olarak geri dönüşü, teknolojik devrim için gerekli sermayeleri serbest bırakmak gibi nesnel bir işlevi yerine getirir. Eksik sermaye yatırımı yaparak ek sermaye oluşturulmasının kâr oranlarındaki düşüşle ilgili olması gibi, bu ek sermayelerin kütle halinde harcanması da kâr oranlarındaki ani bir artışla açıklanabilir. Bu artışın nedenleri, sermayenin organik bileşiminin çok düşük olduğu alanlara ya da ülkelere sermaye aktarılması sonucunda organik bileşimde düşme yaşanması; emek yoğunluğunun arttırılması sonunda ya da işçi sınıfının

köklü bir yenilgiye ve atomlaşmaya uğrayıp emek gücünü değerinin altında satmak zorunda kalmasından dolayı artık değer oranının yükselmesi; değişmez sermaye öğelerinin, özellikle de hammaddelerin birdenbire ucuzlayarak sermayenin organik bileşiminde ani bir düşüşe neden olması; dolaşır sermaye devir süresinin taşımacılık ve iletişim sistemlerinin yetkinleştirilmesi, dağıtım tekniğinin iyileştirilmesi, stok rotasyonunun hızlandırılması gibi gelişmeler sonucunda birdenbire kısalması olabilir. Bu nedenlerin hepsinin ya da bir kısmının eşzamanlı ve birikimli olarak ortalama kâr oranlarının yükselmesi yönünde etki yapması daha önceden yatırılmamış sermayenin topluca belli bir yere yatırılması ve üretim tekniğinde kütlesel ve genel bir devrimin gerçekleşmesi olanağını yaratır (Mandel, 1988: 97). Kapitalist gelişme süreci içerisinde, makinelerin, en başta da hareket sağlayıcı makinelerin başka makinelerce mekanik olarak üretilmesi, teknolojide köklü bir değişimin meydana gelmesini sağlamıştır. "Büyük sanayi, belli bir gelişme aşamasında kendisinin el zanaatları ve manüfaktür tarafından atılmış temeli ile teknik bakımdan çatışma haline girmiş", bu temelle 'uyuşmaz' hale gelmiştir (Marx, 1978: 29-30). Bu nedenle de kendi karakteristik üretim aracını, yani makineyi makinelerle yapmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla hareket sağlayıcı makinelerin makinelerle üretilmesi tekniğinde meydana gelen devrimler, teknolojinin bütününde meydana gelen devrimin belirleyici uğrağıdır (Mandel, 1988: 99). Bu noktada üç büyük teknolojik devrim ayırt edilir. 1848'den sonra buhar gücüyle hareket sağlayan motorların makinelerle üretilmesi, 19. yüzyılın sonlarında elektrikli ve patlamalı motorların makineyle üretilmesi, 1940'lı yıllardan bu yana da elektronik aletlerin makinelerle üretilmesi. Bu teknolojik devrimlerin her biri bir kez gerçekleştiğinde, sanayinin sadece belli bir alanında üretim biçimini köklü bir değişime uğratırken, aynı zamanda diğer alanlarda da benzer değişimleri ge-

rektirir. Bu ilk önce toplumsal işbölümünün sonucunda birbirine bağlı sanayi alanlarında gerçekleşir ve daha sonra üretimin ihtiyaç ve gerekleri olan diğer alanlara yayılırlar (99-100). Marx, üretimin teknolojik temelinde yaşanan devrimlerin ulaştırma ve haberleşme alanına etkilerini şöyle açıklamaktadır:

> Mihveri, (...) yan ev-endüstrisi ile birlikte küçük tarım ve şehir zanaatları olan bir toplumun haberleşme ve ulaşım araçları, genişlemiş bir toplumsal iş-bölümüne, iş-araçlarına ve işçileri bir araya getirip bir yerde toplama ve kolonilerde pazarlara sahip bulunma gibi özellikleri olan manüfaktür döneminin üretim ihtiyaç ve gereklerine nasıl son derece yetersiz kalmışlarsa ve bundan dolayı da nasıl köklü bir değişikliğe uğratılmışlarsa; manüfaktür döneminden devralınan haberleşme ve ulaştırma araçları da çok geçmeden, üretimin baş döndürücü bir genişliğe ulaştığı, sermaye ve işçi kitlelerinin devamlı şekilde bir alandan çekilip bir başka üretim alanına sokulduğu ve dünya piyasalarında yeni ilişkilerin ortaya çıktığı modern endüstri dönemi için tahammül edilmez ayak bağları olmuşlardı. Bundan dolayı, baştan sona köklü bir değişikliğe uğramış olan gemi endüstrisi bir yana, haberleşme ve ulaştırma araçları, nehir vapurlarından, demiryollarından, okyanus vapurlarından ve telgraflardan meydana gelen bir sistemle yavaş yavaş büyük endüstrinin üretim biçimine uydurıldular (1978: 28-29).

Marx'dan yola çıkarak Mandel, teknolojik devrimi "kapitalist üretim ve dağıtımın, ulaşım ve haberleşme dahil tüm alanlarındaki temel tekniklerin köklü bir revizyonu" olarak tanımlamaktadır (1991: 26). Üretimin var olan teknolojik temeline uygun üretim yapan sanayilere, birbirini izleyen dönemler boyunca yatırılan sermayeler piyasaya hakim olduğu sürece, büyük çapta yenilik ve icatlar görülmez. Çünkü bu dönemlerde, yani duraklama uzun dalgası boyunca yenilik ve icatlara sermaye yatırmaya cüret edebilecek olanlar yalnızca küçük ve maceracı sermayeler-

dir. Ancak diğer taraftan üretim tekniğinin bütününde yaşanan bir devrim, sermayenin organik bileşiminde hatırı sayılır bir artışa, bu artış da eninde sonunda kâr oranlarında bir düşüşe yol açar. Kâr oranının düşmesi ise eksik yatırım ve atıl kalan sermayeyi yaratır. On yıllar boyunca yığılı kalan bu atıl sermaye özgül koşulların bir araya gelmesiyle ortalama kâr oranlarında ani bir yükseliş yaşadığında, hiç uygulanmamış ya da marjinal olarak uygulanmış bir yenilik ve icatlar yığını ile karşılaşır ve teknolojik yenilik oranını yükseltmek için atıl kalan sermayeyi bu alanlara aktarır. Zaten bu yeni temel, bir teknolojik devrimi ifade ediyor ise uzun sürelidir. Bu yeni teknolojik temeli yaratan maddi araç gerece, var olan sermaye birikimine eklenen mali araçlar eşlik ederler ve böylelikle sermaye birikimi oranında güçlü bir artış yaşanır (1991: 26). Mandel, kapitalizmin uzun dalgalar boyunca genişleme ve duraklama dönemleri içerisinde teknolojik devrimlerin nedenlerini bu yolla açıklamaktadır. Bu uzun dalgalar, yaklaşık elli yıllık dönemleri kapsamaktadırlar. Ancak, uzun dalgalar kuramının 1826 öncesine ya da 1980'lerin sonuna uygulanabilirliği konusunda kuşkulu olan Mandel (1991: 14), genişleme sürecinden duraklama sürecine geçişin daha çok içsel nedenlere dayandığını, ancak tekrar genişlemeye geçişin içsel değil, daha çok kapitalist üretim tarzının genel tarihsel ve coğrafi çevresinde oluşacak ve ortalama kâr oranında güçlü ve kalıcı bir yükselmeyi başlatabilecek köklü değişimlere bağlı olduğunu söylemektedir (1991: 46). Bu dışsal koşulların ise başlangıçta belirgin olmayan sayısız toplumsal, politik ve ideolojik mücadelelerin sonuçları ve etkileşimlerine bağlı olduğunu söyleyerek, kendi yaklaşımına yöneltilen uzun dalgalar kuramının 'teknolojik bir açıklaması' eleştirisini savuşturmaya çalışır. Bu dışsal etkenlerin niteliği, her bir uzun dalganın doğasını belirlemektedir. Bu anlamıyla da, kapitalizmin 1929-32 kriz ve çöküşünden sonra, uluslararası kapitalist ekonomide hızlanan bir büyümenin yaşandığı 1940(48)-

68 uzun dalgası, diğer uzun dalgalardan farklı bir nitelik göstermiştir. Bu farklılığın temel nedeni, 1929-32 arasında yaşanan kapitalizmin en vahim krizinin sistemin içsel çelişkilerinin ulaştığı boyuta, SSCB'nin kuruluşundan kaynaklanan siyasal ve toplumsal tehditlerin eşlik etmesindendir (1991: 60). Bu toplumsal ve siyasal tehditlerle birlikte, 2. Dünya Savaşı sonrasında oluşan dışsal koşulların belirlediği 1940(48)-68 genişleme devresi, Keynesyenizmin belirlediği maddi üretimde, emek üretkenliğinde, istihdam ve yaşam düzeyinde ciddi düzelmelerin olduğu bir süreçtir ve kapitalist toplumun kendi kendini korumaya geçmesini de ifade etmektedir (1991: 60-65).

Uzun dalgaların bu biçimde ele alınmasının doğrulanışı, Mandel'e göre egemen ideolojik eğilimler ile genel ekonomik gelişme eğilimleri arasındaki ilişkide bulunabilir. 1948-68 arasındaki hızlanmış ekonomik büyüme boyunca büyüme iyimserliği, güvenceye alınmış tam istihdam ve teknolojik rasyonelliğin tüm toplumsal bilim alanlarına ve ekonomik politikalara biçim vermesi, 1968'den sonra tekrar duraklama dönemine girildiğinde ise bütün bunların içeriden eleştirilere uğraması, ekonomik gerçekliği değiştiren şeyin egemen ekonomik öğreti değil, tam tersine egemen ekonomik öğretiyi değiştirenin ekonomik gerçeklik olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu, aynı zamanda da bu egemen ideoloji ile genel ekonomik gelişme eğilimleri arasındaki dolayımlayıcının sınıf mücadeleleri olduğu gerçeğini değiştirmez (1991: 78).

Mandel'in uzun dalgalar kuramı, teknolojik determinizmden bilinçli olarak kaçınmakta ve toplumsal, politik, ekonomik ve ideolojik düzeyleri kapitalizmin genişleme ve duraklama dönemlerini tanımlama sürecinin içine katmaktadır. Ancak teknolojik determinizmden kaçınması, teknolojiyi görmezden gelmesi anlamına gelmemektedir. Teknolojiyi üretim sürecinin bir parçası olarak kabul etmesi nedeniyle, teknolojik yeniliklerin yayılması

sürecini değil, teknolojik devrimleri ele almaktadır. Teknolojinin rolünü göz ardı etmeksizin ve dışsal etkenlerin kolay tahmin edilemezliğini kabul ederek, 1970'lerden 1990'lara bakışı ise son derece ilginçtir: 1974-75 krizi sonrasında, kapitalist genişleme sürecinin tekrar başlaması olasılığı, mikro işlemcilere bağlı yeni teknolojilerin kütle halinde uygulanması ve sermayenin devir hızında yeni bir devrimci ivme ile mümkündür. Ancak bu kuramsal olasılıkların gerçekleşmesi ve "kapitalist büyümenin uzun vadeli hızında yeni bir güçlü yükselişin teknik olabilirliği" kapitalist ülkelerde sermaye ile emek arasındaki, yarı-sanayileşmiş ülkelerde sermaye ile emek arasındaki, ulusal kurtuluş hareketleri ile emperyalizm arasındaki ve kapitalist olmayan ülkeler ile emperyalizm arasındaki mücadelelerin sonuçlarına bağlı olacaktır (1991: 83-91). 1970'lerde Ernest Mandel'e bu mücadelelerin tamamının kapitalizm lehine sonuçlanması olası görünmemiştir. Ama gelinen nokta, emeğin tüm tarihsel kazanımlarının ve sendikal örgütlerinin özelleştirme uygulamaları ile ortadan kaldırıldığı, ulusal kurtuluş mücadelelerinin tüm tarihsel kazanımlarının uluslararası örgütler ve onların yapısal uyum programları ile yerle bir edildiği ve kapitalist olamayan tüm ülkelerin kapitalist piyasa ekonomisine dahil edildiği bir noktadadır ve bu noktada yeni teknoloji kütlesel bir biçimde uygulamaya koyulmuş ve sermayenin devir hızında devrimci bir ivme sağlanmıştır. Mümkün olmadığını düşünse bile yeni bir kapitalist genişlemenin gerekleri olarak sıraladığı koşulların gerçeklemiş olması Ernest Mandel'in kuramının çözümleyici gücünü ortaya koymaktadır.

SCHUMPETER VE YENİ-SCHUMPETERCİLİK

Joseph Schumpeter, 20. yüzyılın başında teknolojik değişmelerin etkileri ve yenilik süreçlerinin değişik boyutları konusuna

ciddi olarak eğilen başlıca ekonomistlerden birisidir. Avusturya Okulu diye bilinen grubun üyelerinden birisi olan Schumpeter, uygulamalı ekonomiden ziyade, ekonomi kuramları üzerinde çalışmıştır. Erken dönem çalışmalarında, kapitalizmi yaratıcı yıkım süreci metaforu ile tanımlamış ve bu tanımlaması ile kapitalizmin mükemmel rekabet koşullarında en iyi işlediği tezine saldırmıştır (Bauer, 97). Kondratieff'den esinlendiği uzun dalgalar kuramını da bu çerçevede kurmuştur. Schumpeter, Mandel tarafından uzun dalgalar kuramını ele alan ilk Marksist olmayan ekonomist olarak değerlendirilir (1988: 116). Öte yandan uzun dalgalar kuramına teknolojik değişmeleri ve yenilik süreçlerini temel gösterge olarak dahil etmesi nedeniyle de ilktir.

Schumpeter'ın çalışmalarından pek çoğu ekonomi, politika ve sosyoloji arasında olduğu kabul edilen geleneksel sınırları gözetmeyi reddetmiştir. Paschal Preston, Schumpeter'ın çalışmalarının son derece muhafazakar ve pozitivist olduğunu, ancak çözümlemelerinde güçlü bir Marksist ekonomi politik etkisinin görüldüğünü söylemektedir (2001: 38). Diğer taraftan Bauer ise, Schumpeter'in çok miktarda ve etkileyici bilimsel araştırması bulunmasına rağmen, bunların anlaşılır ve bütünleştirilmiş bir kuram halinde olmadığını, bu durumun da birbirinden bağımsız olan birtakım kavramların, modelin uygunluğu tartışılır olduğu halde belli olaylara uygulanması tehlikesini yarattığını iddia etmektedir (1997). Bu kurama ilişkin var olan sorun, genç Schumpeter, yaşlı Schumpeter ayrımı yapılmasına da neden olur (Freeman, 1992: 75).

Schumpeter'in uzun dalgalar kuramı Kondratieff'den etkilenmiştir. Kapitalizmin gelişme sürecini yaklaşık yarımşar yüzyıllık dönemlere ayıran ve bunları 'döngüler veya devreler' olarak adlandıran Schumpeter, bu döngülerin 'ardışık sanayi devrimleri' olarak adlandırdığı teknolojik değişimler sayesinde ortaya çıktığını öne sürmüştür. Bu uzun dalgaların her biri, ortaya çıkmasına

neden olan teknolojik yeniliklerin farklılığı ve savaşlar, altın madenlerinin keşfedilmesi ya da kıtlıklar gibi tarihi olayların farklılığı nedeniyle birbirinden farklıdır. Ancak bu uzun dalgaların sistem davranışının özelliklerini incelemek ve ortaya çıkartmak gereğini ortadan kaldırmaz (Freeman ve Soete, 2003: 22).

Schumpeter, 'icat', 'yenilik' ve 'yayılma' kavramlarını ayrıştırmıştır. Bu kavramlardan özellikle 'yenilik' kavramı, uzun dalgalar tartışması açısından kilit bir role sahiptir (Freeman, 1992: 76). Yenilik, kapitalist sürecin başlıca harekete geçiricisidir. Yenilik, ekonomik süreci ateşler ve bu da başka yenilikleri getirir. Yenileşmenin hızı azaldığında, ekonomi durgunlaşır ve yeni bir denge noktasına ayarlanır. Schumpeter'a göre ekonomi dinamik değişim güçleri ile statik denge güçleri arasındaki birbirine bağımlı sıralamadan oluşur. Dinamik değişim güçleri açısından önemli olan girişimcilik ise, kâr maksimizasyonundan daha karmaşık özelliklere sahiptir. Girişimciler, hayal gücü, hırs, kendini kanıtlama isteği, azim, sadece maddi gereksinimler için değil, kendini tatmin için başarma isteği gibi kişilik özellikleri ile tanımlanırlar. Teknolojide, mallarda ya da hizmetlerde birtakım yeniliklerin gerçeklemesinin sorumlusu bu özelliklere sahip girişimcilerdir (Bauer, 1997). Girişimciler, yeni kâr olanakları yaratırlar ve bu olanakları kullanmak isteyen 'taklitçiler' ya da 'geliştiriciler' ise çok hızlı bir genişlemenin koşullarını yaratırlar (Freeman, 2003: 22). Girişimcilik ve bütün bir yenilik sürecinin önemli boyutlarını sürdürülebilir ve hızlı bir büyüme sürecinin temelini oluşturmak üzere bütünleştirmesi Schumpeter'ı günümüz açısından son derece önemli kılmaktadır.

Freeman'a göre Schumpeter, ekonomik kuramda teknolojik yenilikleri tartışmak için mutlaka gidilmesi gereken bir başlangıç noktasıdır. Ancak bu, Freeman tarafından var olduğundan emin olunan Schumpeter'in 'yenilik kuramının' çelişkiler taşımadığı anlamına gelmemektedir (Freeman, 1992: 75). 'Kökten yenilik-

ler' (radical innovation), genellikle ekonomik alana ilk kez sunulduklarında, geçmiş üretim pratiği ve deneyiminde kopuşlar yaratırlar ve hem yöneticiler hem de iş-gücü tarafından tanıdık olmadıkları için engellenirler. Bu nedenle de girişimcilerin, bilim insanlarının, mühendislerin üretkenlikte büyük bir değişim oluşturacağını düşündükleri pek çok kökten yenilik, ekonomik alana ilk uygulanışında hayal kırıklığı yaratmıştır. Yeniliklerin yayılması modelinin bilinen S-eğrisi ile temsil edilmesi, piyasanın kabullenmesi süreci yanında, kökten yeniliklerin bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Tek bir yenilik için yayılmayı tanımlayan bu model, ürün yaşam devresi modeli olarak bilinir.

Freeman'a göre ise Tablo 2'de gösterildiği gibi yenilikler üçe ayrılmaktadır. Kökten yeniliklerle ilgili bu sorunların aşılabilmesi, 'tamamlayıcı yenilikler' (incremental innovation) sayesinde mümkün olabilir. Ürün ya da sürecin yeniden tasarlanması açısından kullanıcıların ve üreticilerin deneyimlerinin toplanması ile düzeltmeler yapılır. Yaparak öğrenme, kullanarak öğrenme, ölçek ekonomilerinin oluşturduğu bir kombinasyon, ürün ya da sürecin yayılmasına neden olur ve ancak bu sürecin sonunda üretkenlik artışı sağlanır. Ancak bu oldukça uzun bir zaman alır. Bu zaman yıllardan ziyade on yıllardır (Freeman, 1992: 74). 'Teknolojik devrimler' ise Schumpeter'in uzun dalgalar kuramının merkezinde yer almaktadır. Bu tür bir teknolojik yenilenme, bir dizi kökten ve tamamlayıcı yeniliğin bir araya gelmesiyle oluşan teknoloji sistemleridir. Bu tür yeniliklerin temel özelliği tüm bir ekonomik alanda yaygın etkilerinin olmasıdır (Freeman, 1992: 163-164). Yenilikleri üçe ayırmak farklı türdeki yenilikler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisini de ortaya koymaktadır. Kökten ve tamamlayıcı yenilikler arasında bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi vardır ve bu karşılıklı bağımlılık, 'teknoloji sistemleri' kavramını önemli kılmaktadır. Teknoloji sistemleri kavramı, "bir sistem içindeki çeşitli ürünlerin yaratıl-

ması için gerekli bilgi, beceri ve deneyim" birbiriyle ilişkili ve birbirini destekler nitelikte olduğundan önem taşımaktadır. Ayrıca, teknolojilerin sistem kavramı içinde çözümlenmesi, "öğrenme ve yakalama zamanını kısalttığı kadar, kalkınma ve büyüme ufkunu açacak ürün ve üretim süreçleri gruplarının belirlenmesine imkan" vermektedir (Freeman ve Soete, 2003: 412). Bu anlamıyla üretkenlik artışı, ilgili yeniliklerin bir kombinasyonuna bağlıdır. Eğer yeni altyapı yatırımları gerekiyorsa ve yeni teknolojik sistem kapsamlı ve ekonominin diğer alanlarında çok etkili ise, aynı zamanda bir 'tekno-ekonomik' paradigma değişimi de gerekir (Freeman, 1992: 75).

Tablo 2) Teknolojik Yenilik Türleri

Yenilik Türü	Belirleyici Özellikleri
Tamamlayıcı Yenilikler	Varolan bir teknolojide düzeltmeler yapılmasının ya da işlevlerinin genişletilmesinin sonucudur. Bu sürecin sonunda üretkenlik artışı sağlanır.
Kökten Yenilikler	Önemli ve ayırt edici yeni araç, sistem veya diğer teknolojileri işaret eder Ekonomik alana ilk kez sunulduklarında, geçmiş üretim pratiği ve deneyiminde kopuşlar yaratırlar. Bu nedenle hem yöneticiler hem de iş-gücü tarafından tanıdık olmadıkları için engellenirler. Yayılmaları çok uzun zaman alır ve yaparak öğrenme, kullanarak öğrenme ve ölçek ekonomilerinin oluşturduğu bir kombinasyon gerekir.
Teknolojik Devrimler	Teknik ve ekonomik olarak birbiriyle ilişkili kökten ve tamamlayıcı yeniliklerin bir araya gelmesiyle oluşan sistemlerdir. Ekonomik alana yaygın etkileri vardır. Üretimin ve dağıtımın teknolojik altyapısını, girdi maliyetlerini değiştirirler. Uzun dalgaların başlangıcını oluştururlar Yayılmaları tekno-ekonomik paradigma değişimini gerektirir ve on yıllar sürer.

Kaynak: (Freeman ve Soete, 2003).

Freeman'a göre Schumpeter'in yenilik kuramı, girişimciliği kapitalist toplumun en dinamik gücü olarak tanımladığı ve ürün, süreç ya da sistem yeniliklerinin ortaya çıkışının bireysel girişimciye bağladığı için tek yanlı bir kuramdır. Bu tek yanlılık Schumpeter'in yenilikle icat arasında keskin bir ayrım yapmasına ve bu ayrımda asıl olarak yeniliği ve yenilikçi girişimciyi temel almasına neden olurken, aynı zamanda yeni ürün ve süreçleri cisimleştiren bilimsel ve teknolojik düşüncelerin kaynağını göz ardı etmesine neden olmuştur. İcat ve yenilik arasındaki gibi keskin bir ayrımı, Schumpeter, 'yaratıcı girişimci' ile 'normal işadamı' arasında da yapmaktadır. Bu ayrımsa Schumpeter'in yayılmanın yeni ürün ya da sürecin düzeltmeleri ve uyarlamaları ile devam ettiğini gözden kaçırmasını beraberinde getirmiştir (Freeman, 1992: 76). Bu eksiklikler, büyük olasılıkla 1. Dünya Savaşı öncesinin ekonomik ikliminden kaynaklanmaktadır. Ancak Schumpeter günümüzde tekrar ele alınırken mutlaka görülmesi gereken eksikliklerdir.

Freeman ve arkadaşları, 'girişimci' kavramı dolayımıyla piyasa vurgulu ve öte yandan teknolojik determinist olan Schumpeter'in yaklaşımını eleştirmekle beraber, teknolojik yenilikleri ekonominin merkezine yerleştiren ve ekonomik siyasaları bu doğrultudan oluşturan yaklaşımı nedeniyle Schumpeter'i yeniden ele alır; kendilerini yeni-Schumpeterci olarak adlandırırlar (Freeman, 1986: 1). Bu anlamıyla Chris Freeman, Schumpeter'in uzun dalgalar ya da kapitalist gelişmenin çevrimleri kavramını, 30'lardan günümüze taşıyanların en önemlilerinden birisidir. Bilim ve teknoloji politikası, teknoloji yönetimi, teknoloji ve istihdam ilişkileri ve yenilik ekonomisi üzerine çalışmalarını 1966'da kurduğu Sussex Üniversitesi Bilim Politikası Araştırma Birimi'nde (SPRU) sürdüren Freeman'a göre teknolojik yenilik, hem ekonomik gelişmenin temel koşulu hem de firma ve ulus-devletlerin rekabet unsurlarından biri olarak son derece önemlidir. Yeni-Schumpeterci kuram-

da, Schumpeter'in yaklaşımının teknolojik determinist niteliğine ve bireysel girişimcinin kuramdaki etkisine yönelik eleştirilerinin kaynağı, teknolojik yeniliklerin karşılıklı bağımlılığını ima eden teknoloji sistemleri ve tekno-ekonomik paradigma kavramıdır.

Kapitalist gelişmenin uzun dalgalarını belirleyen kökten teknolojik değişimlere eşlik eden tekno-ekonomik paradigmanın değişimi, bazı yönlerden Thomas Kuhn'un temel bilimler ve sosyal bilimler alanına ilişkin olarak getirdiği 'normal bilim' 'bilimsel devrim' (Kuhn, 1995) ayrımına benzemektedir. Bir "tekno-ekonomik paradigmanın 'yaşam devresi' bir dizi birbirine bağlı teknoloji sistemlerinden oluşur". Ancak yeni bir tekno-ekonomik paradigma için yeni teknoloji sistemleri yanında, onların yayılmasını, uygulamalarının ve hızlı ve süren bir ekonomik gelişme için kullanılmalarının sağlanması için bu teknoloji sistemlerine karşılık gelen kurumsal ve örgütsel yeniliklere ve hukuki ve düzenleyici ilkelerin değişimine ihtiyaç vardır. Tekno-ekonomik paradigma, kökten bir teknolojik yenilik ve ona uyum sağlayacak kurumsal, örgütsel ve düzenleyici yeniliklerin kombinasyonudur (P. Preston, 2001: 39). Yeniliklerin teknik olarak olabilir kombinasyonları arasından ekonomik bir seçim yapma sürecini tanımlayan tekno-ekonomik paradigmanın ortaya çıkışı çok uzun bir zaman alır, tüm bir sisteme yayılması ise daha uzun bir zamanı gerektirir (Freeman, 1989: 89). Verili tekno-ekonomik paradigma altında oluşan teknoloji sistemleri tüm bir üretim sürecine yayılırken temel bir dönüşüme uğrayarak yeni tekno-ekonomik paradigmayı oluşturur. Bu tekno-ekonomik paradigma değişimi, gelişmekte olan ülkeler açısından yeni sanayilere girmek için hızla değerlendirilmesi gereken 'geçici bir fırsat penceresi' açacaktır (Freeman ve Soete, 2003: 413). Bu açıdan tekno-ekonomik paradigma değişimleri, kapitalist gelişmenin uzun dalgaları ile paralel bir gelişme izlemektedirler ve tekno-ekonomik paradigma teknolojik yeniliklerin yayılması süreci ile doğrudan ilişkilidir.

Schumpeter'e göre birinci uzun dalga tekstil makineleri alanındaki yeniliklere, ikinci uzun dalga demiryollarına, üçüncü uzun dalga ise elektrik, kimya sanayi ve içten yanmalı motorlara bağlıdır. Yeni-Schumpeterciler bu sıralamayı Tablo 3'te görüldüğü gibi 1940'lar ve 1990'lar arasında otomobil ve sentetik maddelerde kitle üretimi çağı ve 1990'lardan itibaren mikro-elektronik ve bilgisayar ağları çağı olarak devam ettirirler. Freeman'ın mikro-elektronik ve bilgisayar ağları alanında yaşanan teknolojik devrimin tekno-ekonomik paradigması olarak önerdiği, 'enformasyon ve iletişim teknolojisi' paradigması da, aralarında sanayileşmiş ülkelerde hızla büyüyen bilgisayar, elektronik devreler ve telekomünikasyonun olduğu bir dizi teknolojiyi temel almaktadır. Gerçek ve potansiyel ekonomik ve teknolojik avantajları nedeniyle ekonominin tüm sektörlerini etkileyen bu devrimde, paradigma değişimi, sadece ürün ve süreçlerin değişimini değil, bu teknolojik gelişmeden etkilenen tüm firma ve sanayilerin örgütsel ve yapısal değişimini içermektedir. Geleneksel üretim hattı, esnek sistemlerle değişirken, firmaların yönetim yapıları ve davranışları değişmekte; ürün ve süreç tasarımında hızlı değişimler yaşanmakta; sermaye yoğun kitlesel üretime dair olan büyük ölçeklerin önemi azalmakta; pek çok ürünün mekanik bileşenlerinin sayısı ve ağırlığı azalmakta; üretimin farklı aşamalarını üstlenicileri daha bütünleşik ağlar oluşturmakta; üretici firmaların giderek daha fazla ihtiyaç duydukları yeni yazılım, tasarım, teknik bilgi ve danışmanlıkları sağlayan hizmetler alanı büyümekte ve yeni donanım ve yazılımlar yanında ihtiyaç duyulan yeni hizmetleri sağlamak üzere pek çok küçük yenilikçi girişim ortaya çıkmaktadır. 1990'lardan itibaren tüm diğer teknoloji alanlarının kilidi enformasyon ve iletişim teknolojileri olmuştur. Tekno-ekonomik paradigma değişiminin temel problemi ise artık bu teknolojilerin üretimi değil, ekonominin geri kalanının uyumudur (Freeman, 1989: 91).

Tablo 3) Birbirini izleyen teknolojik değişim dalgaları

Zaman	Uzun Dalga	Bilim Teknoloji Eğitim	Ulaştırma Haberleşme	Enerji Sistemi	Evrensel Ucuz Temel Faktör
1780'ler-1840'lar	Sanayi Devrimi	Çıraklık Yaparak Öğrenme, Resmi Dindışı Akademiler, Bilimsel Dernekler	Kanallar, At Arabası Yolları	Su Gücü	Pamuk
1840'lar-1890'lar	Buhar Gücü ve Demiryolları	Teknoloji Enstitüleri, Kitlesel İlk Öğretim	Demiryolları ve Telgraf	Buhar Gücü	Kömür, Demir
1890'lar-1940'lar	Elektrik ve Çelik Çağı	Ar-Ge Laboratuarları, Standart Kurumları	Demiryolları ve Telefon	Elektrik	Çelik
1940'lar-1990'lar	Otomobil ve Sentetik Maddelerde Kitle Üretim Çağı	Büyük Kamu ve Özel Sektör Ar-Ge'si Kitlesel Yüksek Öğretim	Motorlu Araç Yolları, Radyo ve TV, Havayolları	Petrol	Petrol ve Plastik Maddeler
1990'lar-	Mikroelektronik ve Bilgisayar Çağı	Veri Ağları, Ar-Ge'de Küresel Ağlar, Hayat Boyu Eğitim ve Öğretim	Enformasyon Otoyolları, Sayısal Ağlar	Gaz/Petrol	Mikroelektronik

Kaynak: (Freeman ve Soete, 2003: 23).

Mikro-elektronik ve bilgisayar ağları alanında yaşanan teknolojik gelişme, uygulama potansiyellerinin kapsamı nedeniyle ekonomik ve toplumsal sistem tarafından özümsenmesi ve yayılması uzun yıllar alacak bir teknolojidir. Çeşitli toplumsal kurumların ataleti, her büyük teknolojik dalganın olduğu gibi, mikro-elektronik ve bilgisayar ağlarının da tüm ekonomik sistem boyunca yayılması önünde engel oluşturmaktadır. Ancak yeni teknolojiye uygun toplumsal kurum ve örgütlenmeler ortaya çıktığında yayılma kolaylaşır ve hızlanır. Yayılma sürecinin uzaması kaçınılmazdır, çünkü birçok toplumsal değişim, iş yönetimi değişimleri, ölçeklerin büyütülmesi ve eğitim kadar, çeşitli uygulamaları mümkün kılacak tamamlayıcı teknolojik yenilikleri de gerektirmektedir (Freeman ve Soete, 2003: 217).

Yeni Schumpeterci çözümlemede, Schumpeter'in yaratıcı girişimcisinin yerini teknolojik yeniliklerin yaratıcısı olarak 'firma' alır. Bu noktada, Freeman ve Soete, küçük ve rekabetçi firmaların enformasyon ve iletişim teknolojileri alanındaki yeniliklerin en önemli aktörü olduğuna dair iddialara eğilerek, firma ölçeği, AR-GE büyüklüğü, yenilik çıktısı, yenilik ihtiyacı açısından istatistiki genellemeleri gözden geçirirler. Onlara göre, bir teknolojinin gelişme sürecinde küçük firmalar farklı aşamalarda farklı roller üstlenirler. Rekabet baskısının daha çok yenilik yapılmasını teşvik edebileceği doğrudur, ancak bu baskı yüksek düzeyde yoğunlaşmış uluslararası oligopol piyasalarında da tamamen küçük firmalardan oluşan bir sanayi dalında olduğu kadar güçlü olabilir. Yenilik süreci ile piyasa yapısı arasında genel ve pozitif bir ilişki olduğunu gösteren bir kanıt yoktur (2003: 267-274).

Freeman ve Soete'nin bu vurgusu, özellikle telekomünikasyon alanına hakim olan kamu ve özel tekel durumundaki işletmecileri parçalamaya ve alanı deregüle ederek serbestleştirmeye yönelik politikalara ilişkin önemli imalar taşıyan Schumpeter'in yenilik ve tekel ilişkisi kuran modelini tartışmaya açmaya dönüktür. Schumpeter'in yenilik süreçleri ile firma büyüklüğü arasında ilişki kuran ve yeni bir ürün, yeni bir teknoloji, yeni bir arz ya da yeni tipte bir organizasyonu içeren rekabet tanımından yola çıkan "zaman zaman yeniliklerin gündeme gelebilmesi için tekel mekanizmasına gereksinim vardır" önermesine göre, serbest ve deregüle edilmiş bir telekomünikasyon alanından, tekelci süreçle karşılaştırıldığında ancak sınırlı bir yenileşme beklenebilir. Çünkü, Schumpeter'ın modeline göre telekomünikasyon alanında bugüne dek gerçekleşen teknolojik yenilikler, kurumsal yapılanma ile kompleks bir etkileşim içindedir ve deregülasyon ve serbestleştirme, teknolojik yenilikleri yaratan kurumsal yapılanmayı hızla çökertmektedir. Schumpeter'e göre fiyat temelinde değil de yenilikler temelinde bir rekabet için, tekeller ya da tekelci pratik-

ler, yararlı yapılardır. Çünkü, ancak tekelci yapılar yeni bir ürün, yeni bir teknoloji için gereken yatırımı yapma gücüne sahip olurlar, gereken riski alabilirler, yenilikleri gerçekleştirebilecek kalifiye insan gücü için çekici olabilmeyi başarırlar. O halde, tekelci kârlar yenilikler için önemli bir şarttır (aktaran Bauer, 1992).

Freeman ve Soete, Schumpeter'in bu konuda açık ve tek anlama gelebilecek bir tezi bulunmadığını belirtmektedirler. Çünkü Schumpeter, bir yandan yeniliklerde bireysel girişimcinin rolüne işaret etmiş, bir yandan büyük ve tekel durumundaki firmaların yenilikleri yaratmak konusundaki avantajlarından söz etmiş, bir yandan da büyük örgütlerde bürokrasinin yarattığı tehlikelere işaret etmiştir. Ayrıca istatistiki değerlendirmeler firma büyüklüğüyle yenilik süreçleri arasında bir ilişkiyi doğrulamamaktadır (2003: 275). Telekomünikasyon ağı söz konusu olduğunda çoklu ve çoğulcu ağların, farklı toplumsal grupların oluşturduğu pazarlara hizmet verdiklerinden, bu toplumsal gruplara daha uygun yenilikleri hızlı bir biçimde üretmeye çok daha açık olduğu iddia edilmektedir. Ancak tanımlanan yeniliklerin tamamlayıcı yenilikler olduğuna dikkat çekilmelidir. Diğer taraftan tamamlayıcı yeniliklerin daha yavaş ortaya çıkması göze alınırsa, tekel olarak örgütlenmiş ağlarda yayılma hızının çok daha fazla olduğu da aynı iddianın devamıdır (Curtis, 1998: 127).

Freeman ve Soete firmaları ele alırken, firma davranışlarının ve stratejilerinin her bir uzun dalgada başka özellikler göstereceğini, bu nedenle genellenemeyeceğini vurgularlar. Örneğin enformasyon ve iletişim teknolojileri, özellikle "dışsal ilişki ağları ve diğer firmalarla işbirliği açısından, firma davranışında birçok değişikliğe neden olmaktadır" (2003: 306). Herhangi bir firma, dünya bilim ve teknolojisiyle dünya pazarlarının büyümesi sonucu ortaya çıkan teknolojik yelpazenin ve piyasa imkanlarının oluşturduğu bir ortamda faaliyette bulunur. Firma varlığını sürdürebilmek ve gelişebilmek için bütün bu sınırlama-

ları ve tarihi koşulları göz önünde bulundurmak zorundadır. Bu sınırlamalar ve koşullar arasında klasik ekonomi kuramında genellikle göz ardı edilen teknoloji kritik bir unsurdur. Firmalar varlıklarını sürdürebilmek için yeniliklere bir biçimde uyum sağlamak zorundadırlar. Bu noktada kaynaklarına, geçmişlerine, yönetim davranışlarına ve şanslarına bağlı olarak izleyebilecekleri alternatif stratejiler vardır (2003: 307).

Saldırgan bir yenilik stratejisi, yeni ürünlerin ortaya çıkarılması konusunda rakiplerinin önüne geçerek teknoloji ve piyasa liderliğini ele geçirmek anlamına gelir. Böyle bir strateji, ya dünya bilim teknoloji sisteminin bir parçası ile kurulmuş özel bir ilişkiye, ya güçlü bir Ar-Ge yapısına, ya da yeni fırsatlardan çok daha çabuk yararlanma yeteneğine ve bütün bunların bir bileşimine dayanmak zorundadır. Saldırgan stratejinin dayandığı zemin, ortalamanın üstünde bilimsel eğitimli personel istihdam eden bilgi yoğun bir firma gerektirmektedir. Savunmacı yenilik stratejisi, teknoloji ve piyasada liderlik amacı yerine, teknolojik değişim dalgasının etkisiyle geride kalmaya karşı geliştirilen bir stratejidir. Bu nedenle, bu tür stratejiyi takip eden firmalar da bilimsel eğitimli personel istihdamı yüksek bilgi yoğun firmalardır. Ar-Ge'nin önemli olduğu bu firmaların diğerlerinden farkları, araştırma geliştirme sürecinin yeni ürünlere değil, ürün iyileştirmelerine yönelik olmasıdır. Savunma stratejisi saldırgan strateji riskini göze alamayan, yeterli bilimsel çevreye ve pazara sahip olmayan küçük sanayi ülkeleri firmalarında yaygın bir durumdur. Taklitçi strateji izleyen firmalar yerleşik teknolojilerin liderlerini geriden izlerler. Aradaki mesafe sanayi dalına, ülkeye ve firma özelliklerine göre değişir. Eğer ara fazlaysa lisans almaları gerekmeyebilir. Mesafe fazla değilse lisans ve know-how alırlar. Taklitçi firma, teknik hizmetler ve eğitim için kaynak ayırmaz, genellikle Ar-Ge faaliyetinde bulunmaz. Bağımlı bir strateji, güçlü firmalarla ilişkilerde uydu ya da bunların altında bir rol anlamına gelmektedir.

Bağımlı firma, teknolojik yenilik bir yana, gerçekleştirilen yenilikleri taklide bile yeltenmez demektir. Geleneksel firma tarafından üretilen ürün, ya hiç değişmez ya da çok az değişir. Sanayileşmiş bir kapitalist toplumda geleneksel sanayilerle, hızlı teknolojik değişiklikler yaşayan sanayiler bir arada bulunur. Ancak enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ile birlikte dünyanın her yanındaki firmalar stratejilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kalmaktadır. Bunun nedeni paradigma değişimidir.

Enformasyon ve iletişim teknolojileri paradigması, Freeman'a göre herhangi bir merkezi hükümet stratejisinden çok firma davranışlarına ve firmaların uyum yeteneklerine bağlı olsa da, firmanın stratejisi mensup olduğu ülkedeki ulusal çevreden ve kamu politikalarından büyük ölçüde etkilenir. Sözgelimi yarı iletken sanayiinde faaliyet gösteren Avrupa firmaları saldırgan bir strateji izlemek yerine savunmacı bir stratejiyi benimsemişlerdir. Saldırgan strateji izleyenler ise daha ziyade ABD firmalarıdır. Buna karşılık gelişmekte olan ülkelerin firmaları çoğunlukla taklitçi, bağımlı ya da geleneksel stratejiler izlerler. Japonya ise giderek artan sayıda firmanın gelenekselden, önce taklitçi, sonra savunmacı, şimdi de saldırgan strateji izlemeye doğru yöneldiği bir ülkedir (Freeman ve Soete, 2003: 308-326).

Yeni-Schumpeterci çözümlemede firmaların önemli bir unsur olarak ele alınması, bu firmaların yenilik yaptığı ulusal ve uluslararası ortamı da önemli hale getirmekte ve bu uluslararası ortamda gelişmiş ülkelerde yaşanan teknolojik devrim ve paradigma değişimini gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerin yakalaması önemli bir sorun olarak belirmektedir. Bu sorun bağlamında Freeman ve arkadaşları, Japonya ve Doğu Asya ülkelerini örnek olarak ele alırlar. Japon firmalarının geleneksel stratejilerden başlayarak ve önce taklitçi, sonra savunmacı, şimdi de saldırgan strateji izlemeye doğru yönelmesi, Japon ulusal politikasının bu durumu kolaylaştıracak biçimde tasarlanmış olmasıyla

doğrudan ilişkilidir. Doğu Asya ülkelerinin teknoloji politikalarının da benzer şekilde bağımlılıktan taklitçiliğe, oradan da bağımsız bir yenilik stratejisine uzanan bir gelişmeyi sağladığı görülmektedir. Doğu Asya kaplanlarının uyguladığına benzer bir teknoloji politikası teknoloji sisteminin AR-GE yoğun bir duruma doğru yavaş bir geçişini sağlayacak unsurların yanında, hükümet tarafından desteklenen geniş kapsamlı bir teknoloji sistemi ve 'yavru teknolojilerin' korunmasını sağlayacak bir yapı ve uzun dönemli bir ulusal politikaya dayanan bağımlı ya da taklitçi firma stratejilerinden oluşabilir. (Freeman ve Soete, 2003: 317; Freeman, 1989: 92-95; Freeman, 1992: 65-67).

Japonya ve Doğu Asya ülkeleri örneklerinden yola çıkarak Freeman ve arkadaşları, küçük bir grup sanayileşmiş ülke ile azgelişmiş ülkeler arasındaki giderek açılan aranın bir biçimde kapatılmasında ülkelerin teknolojik yeniliklerin yayılması ve bu yeniliklerin özümsenmesi konusunda uygulayacakları politikaların ve bu bağlamda da 'ulusal yenilik sistemi' diye bilinen kavramın önemli hale geldiğini söylemektedirler. Ancak ulusal yenilik sistemi konusunda doğrudan uygulanacak bir şablon yoktur. Teknolojik yeniliklerin yayılması ve bu yeniliklerin ekonomik gelişme yanında toplumsal ve kültürel olarak da avantaja dönüştürülmesi için uygulanacak politikaların belirlenmesi her ülkenin büyüklüğüne, kaynak donanımına ve tarihi geçmişine bağlı olarak değişmektedir (Freeman ve Soete, 2003: 361).

Ulusal yenilik sistemi kavramı ele alınırken Schumpeter yerine 19. yüzyıl Alman ekonomisti Frederich List'in kuramı temel alınmaktadır. Freeman, günümüzde ekonomik politikaların Keynezyenizm öncesine döndüğünü belirterek, eğer mutlaka 19. yüzyıla dönülecekse List'ten öğrenilecek çok şey olduğunu söylemektedir (1992: 68). Freeman'a göre List asıl olarak serbest piyasaya inanan bir ekonomisttir. Ancak serbest piyasanın sadece birbiriyle refah ve teknoloji açısından eşit belli sayıda ülke varsa anlamlı ola-

cağını, aksi takdirde daha güçlü olan ülkenin diğer ülkeler aleyhine tüm dünya piyasasına egemen olacağını savunmuştur. List'in kuramsal analizi, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren sanayi malları ile ilgili sektörlerin neredeyse tamamında kurulan İngiliz egemenliği ve buna karşılık olarak Almanya'nın İngiltere'yi geçmesi üzerine kurulmuştur. Bu noktada List, yeni kurulan sanayilerin korunması yanında, sanayi ve eğitim politikaları ile sıkı sıkıya bağlı uzun dönemli bir ulusal teknoloji politikası önerisinde bulunmuştur (1992: 62-63). List'e göre ulusal bir teknoloji stratejisinin temel özellikleri, yeni teknolojileri öğrenmek ve uygulamakla ilgilidir. Yeni teknolojileri öğrenmek ve uygulamak söz konusu olduğunda, entelektüel sermaye ve buna bağlı olarak eğitim ve öğretim kurumları önem kazanmaktadır. Ayrıca sanayi ile bilim ve öğretim kurumlarının ilişkilendirilmesi de yeni teknolojileri öğrenmek ve uygulamak açısından önem taşımaktadır. List, yabancı teknoloji ithalinin yerli teknolojik gelişmeler ile etkileşim içerisinde olduğunu ve bu etkileşimin yerli teknolojik gelişmeleri hızlandıracağını da ileri sürmüştür (Freeman ve Soete, 2003: 340-342). Tüm bunların yanında List'in kuramında, devletin uzun vadeli ekonomik gelişmeyi teşvik eden etkin yatırımcı ekonomik politikalar oluşturması ve uygulaması son derece önem kazanmaktadır (Freeman, 1992: 63). List, 19. yüzyılda geliştirdiği tüm bu öneriler, günümüzde son derece önem kazanan 'ulusal yenilik sistemi' kavramının ana hatlarını belirlemektedir. Ancak günümüzde 'ulusal yenilik sistemi' kavramı, 19. yüzyıla göre farklı nitelikler taşıyan küreselleşme koşullarını da dikkate almak zorundadır.

Küreselleşme, ulusal yenilik sistemleri üzerinde hayli çelişkili etkilere sahiptir. Küreselleşmenin temel aktörü olan ulus ötesi şirketler, Freeman ve Soete'ye göre yeniliklerin dünya çapında yayılmasında önemli roller üstlenmektedirler:

> Bunlar (Ulus ötesi şirketler) isterlerse gerekli öğrenme sürecini uyarıp örgütlemek için özel becerilerini, makine ve

> teçhizatı, bir şekilde, transfer edecek durumdadırlar. Bu firmalar, aynı zamanda rakipleriyle teknoloji değişimi yapabilecekleri gibi, dünyanın herhangi bir yerinde ortak girişimlerde de bulunabilirler. Bu nedenlerle, Üçüncü Dünya ülkeleri ve eski sosyalist ülkeler kadar birçok Avrupa ülkesinin hükümetleri, ABD ve Japonya çıkışlı bu firmaların yatırımlarını ve buna bağlı teknolojilerini transfer edebilmek için teşvikler getirmeye çabalıyorlar (2003: 358).

Ancak bu olasılıkların gerçekleşebilmesi, birtakım kurumsal düzenlemeleri gerektirmektedir. Bu kurumsal düzenlemeler yapılmadan, özellikle kökten yeniliklerin yayılması, benimsenmesi ve ekonomik gelişmeye neden olması mümkün olmamaktadır. Bu noktada ulusal yenilik sistemi ve teknolojik gelişmede ulus temelinin önemi ortaya çıkmaktadır. Freeman ve Soete, ikili bir yaklaşımı öngörmekte ve bazı durumlarda ulus ötesi şirketler aracılığı ile teknoloji transferini ve bu şirketlerin ülkede yatırım yapmasını özendirecek önlemlere gerek duyulabileceğini, ancak yerel ve özgün teknolojileri ve çeşitliliği özendiren politikaların da en az bu önemler kadar önemli olduğunu vurgulamaktadırlar (2003: 359). Çünkü küreselleşmenin bazı çözümlemelerde bir avantaj olarak sunulan standartlaştırıcı etkileri, yerel koşulların çeşitliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Bu çeşitlilik, küreselleşme ve gelişen uluslararası teknolojik işbölümünün önemli hale getirdiği teknoloji ithalatı konusunu ulusal düzeyde yeniden ele almak zorunluluğuna neden olmaktadır. Teknoloji transferi kaçınılmaz olsa da, sadece kopyalamak yerel koşulların çeşitliliği nedeniyle söz konusu değildir.

İleri bir teknolojiyi özümsemek ve onu etkin olarak kullanabilmek için, bağımsız AR-GE kapasiteleri gerekmektedir. Bu sadece ekonomik bir gereklilik değil, aynı zamanda da politik ve kültürel bir gerekliliktir (Freeman ve Soete, 2003: 414-415). Bu noktada, ulusal yenilik sistemlerinin diğer unsurları son de-

rece önem kazanmakta ve enformasyon ve iletişim teknolojileri paradigması açısından kamu politikaları önem kazanmaktadır. Geçmiş deneyimler göstermektedir ki, tarihsel dönüşümleri yaratan diğer teknolojik gelişmelerde olduğu gibi, enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeleri hazırlayan etken de, ekonomik amaçlardan ziyade politik öncelikler çerçevesinde devletin bu alanlara yaptıkları yatırımdır. 2. Dünya Savaşı öncesi, esnası ve sonrasında temel bilimlere sağlanan askeri ve ekonomik avantajlar günümüz enformasyon ve iletişim teknolojilerinin temelini oluşturmuştur (424). Bu durum açıkça göstermektedir ki, temel araştırma faaliyetlerinin desteklenmesi, gelişmiş ülkelerde olduğu kadar başlıca sorunları teknoloji ithali, taklit, özümseme ve geliştirme olan azgelişmiş ülkelerde de son derece önemlidir. Bunun yanında, sanayi için yapılan AR-GE'ye kamu yatırımı, tüketim mallarında ve hizmetlerde yenilikler yapılması için planlamaya başvurulması, politikaların oluşturulması sürecinde salt ekonomik olmayan farklı amaçlar arasından önceliklerin belirlenmesi ve bu amaçların tüm diğer alanlara yaygınlaştırılması ulusal teknoloji politikası açısından önemlidir (2003: 358-360). Bu nedenlerle Freeman ve arkadaşlarına göre, "tam da teknoloji ve sanayi politikalarının önemi (...) anlaşıldığı sırada ulusal politikaların sınırlarının vurgulanması ve ulusal sistemlerin geçerliliğinin de giderek sorgulanmaya başlanması tarihin bir cilvesidir" (2003: 361).

Yeni-Schumpeterciler enformasyon ve iletişim teknolojilerini yaygın ve yeni özellikleri ile Schumpeter'in "yaratıcı tahrip fırtınalarının" en son tayfunu olduğunu belirtmektedirler (Freeman ve Soete, 2003: 378). Enformasyon ve iletişim teknolojileri, ekonominin her alanında ciddi yenilenmelere neden olurken, aynı zamanda bir tekno-ekonomik paradigma değişimini de ifade etmektedir. Bunun anlamı günümüzde bir geçiş dönemi yaşanıyor olmasıdır. Enformasyon ve iletişim teknolojileri ve bu teknoloji-

lere uygun tekno-ekonomik paradigma tüm üretim sistemlerine yayılırken, diğer teknoloji sistemlerini de temelden bir dönüşüme uğratacaktır. Bunun anlamı, gelişmekte olan ülkeler açısından bir fırsat penceresi ve gelişmiş ülkeleri yakalama şansının ortaya çıkmış olduğudur. Enformasyon ve iletişim teknolojileri diğer teknolojik sistemlere göre daha az sermaye gerektirdiğinden sermaye kıtlığı nedeniyle gelişmesi geciken ülkeler için uygundur. Gelişmekte olan ülkelerin, enformasyon ve iletişim teknolojilerini değerlendirebilecek bir kapasite, uygun bir strateji ve uygulamada siyasi irade ile bir gelişme sıçraması yaşaması için Freeman ve Soete'ye göre uygun bir ortam söz konusudur (2003: 413-414).

YAYILMANIN EKONOMİ POLİTİĞİNE DOĞRU

İletişime ekonomi politik yaklaşım kamusal politikaları, bu politikaların oluşturulma süreçlerini, aktörlerini, uygulanma araçlarını, yasalar, düzenlemeler, kurumlar gibi bir dizi olguyu, verimlilik konusunun ötesine geçerek bütüncül, tarihsel ve adalet, eşitlik ve kamu yararı gibi temel değerler çerçevesinde inceleyebileceğinden, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ile telekomünikasyon politikaları arasındaki etkileşimi değerlendirmek için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçeveye, teknolojik gelişmelerin kapitalizmin tarihsel gelişim sürecindeki rolünü daha bütünlüklü bir biçimde analiz eden, özellikle de enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeleri, enformasyon toplumu kuramlarından farklı bir biçimde önemli kabul eden başka kuramsal yaklaşımları eklemlemek ise iletişim çalışmalarının disiplinler arası niteliğini güçlendirmek açısından önemli olduğu kadar, gelişmenin çizgisel bir biçimde kavranışına alternatif oluşturmak için de son derece önemlidir. Bu, aynı zamanda ekonomi politik yaklaşımın bütüncüllüğü dü-

şünüldüğünde, iletişimin ekonomi politiğinin teknoloji ve sanayi politikaları, teknolojik yenilik süreçleri, yeniliğin yayılmasının ulusal ve uluslararası koşulları gibi konuları da kapsamına almasını sağlayarak, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ekonomi politiğine doğru bir yönelimi oluşturmak açısından da yararlı olacaktır. Marx'ın kapitalist gelişmeyi ve bunalımları açıklamak için oluşturduğu kuramdan yola çıkılarak geliştirilen 'uzun dalgalar' kuramı ve bu kuramın akademik yorumlarından yola çıkan yeni-Schumpeterci yaklaşım ve eşitlik, adalet, kamu yararı gibi kavramları öne çıkaran iletişime ekonomi politik yaklaşım, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ve telekomünikasyon politikaları arasındaki etkileşimi kavramak açısından anlamlı bir kuramsal zemin oluşturmaktadır.

Öncelikle sanayileşmiş ve yarı sanayileşmiş ülkelerde uzun dönemli gelişme ele alındığında Marksist uzun dalgalar kuramının geçerlilik kazandığı, öte yandan bu ülkelerin gelişmesinde kritik bir rolü olan teknolojik değişimlerin, uzun dalgalar kuramının kapsamını Schumpeter ve yeni-Schumpeterciler tarafından ele alınan biçimine yaklaştırdığı belirtilmelidir. Ancak yeni-Schumpeterci yaklaşımın belli sorunları olduğu da açıktır. Öncelikle yeni-Schumpeterciler, teknolojik gelişmelerin uluslararası yayılması sürecini incelerken, küreselleşme ve ulus ötesi şirketlerin ulusal yenilik sistemleri üzerindeki çelişkili etkilerini ele almalarına rağmen, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkeler arasındaki uluslararası ilişkilerin gelişmiş ülkeler lehine eşitsiz bir temelde gerçekleşiyor olması sorununa eğilmemektedirler. Yeni-Schumpeterci yaklaşımın uzun dalgalar kuramını teknolojik gelişmeler, bu gelişmelerin firma stratejileri ile ilişkileri ve firma stratejileri üzerinde önemli etkileri bulunan kamu politikaları düzeyinde ele alıyor olması, devletin ekonomik alana müdahale etmemesini öngören egemen paradigmaya karşı eleştirel bir meydan okumayı içeriyor olsa da, tüm bu süreçler kapita-

lizmin sermaye birikimini en çoklaştırma dinamiğini ve devletin bu süreçteki rolünü dışarıda bırakan bir anlayışla ele alınmaktadır. Sermaye birikimi, hem üretim sürecini, hem üretim sürecine içsel olan sömürü kavramını ve sınıf egemenliğini, hem de ideolojik mistifikasyonu içeren toplumsal bir ilişki olarak, toplumsal egemenlik ilişkilerini ortaya seren bir kavramdır. Bu noktada Ernest Mandel'in yaklaşımı, ekonomik sistemlerin uzun dönemli hareketleri tartışmasına, teknolojik değişmeler yanında sermaye birikimi ve başka dışsal koşulları da eklediğinden daha kapsamlı ve daha açıklayıcı hale gelmektedir. Mandel de aşamalar arasında teknolojik devrimler temelinde bir ayrım yapar, teknolojik değişimlerin kâr oranını arttırmaya dönük olarak işçi sınıfının direncini kırma amacına yönelik olduğunu ileri sürer ve buradan yola çıkarak kapitalist gelişmenin her bir uzun dalgasının sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasi ve ideolojik unsurları da olan bütünsel bir dönüşüm anlamına geldiği sonucuna ulaşır.

Mandel'in yaklaşımının siyasi ve ideolojik unsurlar önermesinden yola çıkılarak, her bir uzun dalgaya eşlik eden toplumsal tüketim tarzından ve toplumsal tüketim tarzını değiştiren müdahalelerden de bahsedilebilir. Diğer taraftan Marksist yazında, Mandel'in yorumunu tamamlayan bir diğer kavram da sermaye birikimi ile toplumun kurumsal yapıları arasındaki etkileşimi öngören 'birikimin toplumsal yapıları' kavramıdır. Birikimin toplumsal yapıları kavramı, sermaye birikimi ile onun 'toplumsal yapısı' arasında bir belirlenim ilişkisine değil, diyalektik bir etkileşime dayanır (Gülalp, 1995: 117). Ekonomik gelişme için teknolojik yenilikler ile kurumsal ve örgütsel yenilikleri birbirini tamamlayan bir tarzda ele alan tekno-ekonomik paradigmanın kapsamı, yeni-Schumpeterci yaklaşımını genişleterek Marksist uzun dalgalar kuramı ile birleştirmeyi mümkün kılmaktadır. Tekno-ekonomik paradigma, 'birikimin toplumsal yapıları' kavramı ile birlikte toplumsal, politik ve kültürel alanlara genişle-

mektedir. Tekno-ekonomik paradigma kavramının bu biçimde toplumsal, politik ve kültürel alanlara genişlemesi, Paschal Preston'un yeni-Schumpeterciliğe yönelttiği benzer eleştirilerden yola çıkarak geliştirdiği ve tekno-ekonomik paradigma yerine önerdiği sosyo-teknik paradigma kavramını kullanmayı anlamlı hale getirmektedir (2001: 125).

Preston'un sosyo-teknik paradigması, teknolojinin belirleyiciliği ve toplumun belirleyiciliği yaklaşımlarının bazı unsurlarını alarak diyalektik bir model yaratma çabasıdır. Preston, ilkesel olarak doğru bulduğu tekno-ekonomik paradigma kavramının toplumsal ve politik güçleri tarihi değiştirme noktasında saf dışı bırakmasını eleştirmekte ve sosyo-teknik paradigma kavramıyla toplumsal ve politik güçlerin geçmiş gelişmeleri şekillendirdiğini teslim ederek, gelecekte enformasyon ve iletişim teknolojileri ile bağlantılı olarak gerçekleşecek ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel gelişmeleri de şekillendirme potansiyelini vurgulamaktadır (125-127). Preston'un potansiyel olarak adlandırdığı durum, aslında tekno-ekonomik paradigma değişimi açısından son derece önem taşıyan politika oluşturma süreçlerinin somut bir 'siyasal mücadele' düzeyi olarak algılanması ile gerçeğe dönüşmektedir. İletişimin ekonomiği politiğinin adalet, eşitlik ve kamu yararı kavramları politikalar üzerindeki bu somut siyasi mücadelenin amaçlarını belirlerken, diğer taraftan kuram ile pratiğin birliği anlamındaki praksis özelliği, bu yaklaşımı benimseyen bilim insanlarını mücadelenin aktörlerinden birisi haline getirmektedir.

İletişimin ekonomi politiği, Marksist uzun dalgalar kuramı ve yeni-Schumpeterciliğin çerçevesini oluşturduğu bir yaklaşım içerisinden yayılma ile politikaların etkileşimine bakmak, yayılmanın genel özellikleri ile politika alanının yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir. İletişimin ekonomi politiği yaklaşımı, yayılmayı ekonomik olmaktan öte, bir toplumsal eşitlik ve adalet sorunu olarak görmekte ve bu ele alışla politikaların *Kamu*

Hizmeti modeli çerçevesinde yapılandırılmasını desteklemektedir. Çünkü bu yayılma modeli telekomünikasyon ağının göreli olarak daha eşit bir biçimde paylaşılmasını mümkün kılmaktadır. Yeni-Schumpeterci yaklaşım ise, daha ekonomik bir noktadan da olsa yayılmanın genel özelliklerini ortaya koymaktadır.

Yeni Schumpeterci yaklaşımda yayılma, öncelikle icat ve teknolojik yenilik süreçlerinin bir devamıdır. Bir teknolojik yeniliğin yayılması süreci, yeniliklerin karşılıklı bağımlılığı nedeniyle tek başına ele alınamaz. Yeni teknolojilerin yayılması, uygulamaları ve sürdürülebilir bir gelişmeye katkı sağlaması için bu yeniliğe karşılık gelen kurumsal ve örgütsel yeniliklere ve hukuki ve düzenleyici ilkelerin değişimine ihtiyaç vardır. Yeni teknoloji ve ona karşılık gelen kurumsal ve örgütsel yenilikler ile hukuki ve düzenleyici ilkelerin kombinasyonu tekno-ekonomik paradigmayı oluşturur. Bu anlamıyla, kökten bir teknolojik yenilik ve ona uyum sağlayacak kurumsal, örgütsel ve düzenleyici yeniliklerin teknik olarak olabilir birden fazla kombinasyonu vardır. Her ne kadar bu noktada yeni-Schumpeterci yaklaşım, tekno-ekonomik paradigmayı bu kombinasyonların arasından ekonomik bir seçim yapma süreci olarak tanımlasa da, Preston'un toplumsal ve politik güçlerin bu süreçte potansiyel olarak şekillendirici özellikleri olabileceği vurgusu önem taşımaktadır. Böyle bakılınca, bu süreç sadece ekonomik bir seçim süreci değil, toplumların tarihsel ve kültürel özelliklerine bağlı bir toplumsal seçim, aynı zamanda da iktidar yapılarının dahil olduğu bir politik seçim sürecidir. Yeni-Schumpeterci yaklaşım, küreselleşme ve ulus ötesi şirketlerin yeniliklerin yayılması sürecine katkıda bulunmalarının da bir dizi kurumsal düzenlemeyle mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Yeni-Schumpeterci yaklaşımda yeni teknolojinin yayılmasının temel şartı onu özümsemek ve etkin kullanabilmektir. Özümseme için de hem ekonomik, hem de politik ve kültürel gereklilik olarak bağımsız AR-GE kapasiteleri gerekmektedir. AR-GE kapasiteleri ulusal ye-

nilik sistemi kavramının da bir parçasıdır. Ancak ulusal yenilik sistemi kavramı AR-GE ile sınırlandırılamaz. En genel anlamda, yenilik ve teknolojik yayılmanın hızını ve yönünü etkileyen tüm kamu ve özel sektör kuruluşlarının ulusal yenilik sistemini oluşturduğu kabul edilmektedir (Taymaz, 2001: 26). Ulusal yenilik sistemi kavramı, 1990'lı yıllarda teknolojik gelişme sürecinin hızı ve yönünü etkilemek amacıyla uygulanan tüm devlet politikalarının oluşturulmasında sıkça başvurulan bir kavram haline gelmiştir. Aynı zamanda da ulusal yenilik sistemi kavramının, yenilik ve yayılma sürecinin tüm aşamalarını içine alacak bir biçimde genişlemesi, bunun yanında bu aşamalarda etkili olabilecek diğer politikalarla (eğitim, istihdam, iletişim politikaları gibi) beraber değerlendirilmesi gereken bir yapı kazanması gerekmektedir.

Bu politikalar bütünü, yenilik sürecinin aşamalarına göre sınıflandırıldığında, bilimsel buluşlara yönelik olarak bilim sisteminin geliştirilmesi, temel araştırma ve eğitim etkinliklerinin desteklenmesine; teknolojik yenilik sürecinin en önemli girdilerinden biri olan Ar-Ge etkinliklerinin desteklenmesine; teknolojik yeniliklerin yaygınlaşmasına yönelik politikaların oluşturduğu üç gruptan söz edilebilir. Ancak ulusal yenilik sistemi kavramına ilişkin yapılan tartışmalarda, teknolojik yeniliklerin yaygınlaşmasına yönelik politikalar grubu, genellikle verimlilik artışı sağlaması beklenen teknolojik sistemlerin sanayiye yaygınlaştırılması politikalarından oluşmaktadır. Lundvall ve arkadaşları ise, 'öğrenen ekonomi' kavramı dolayımı ile teknolojik yeniliklerin sanayi alanında yayılması yanında, bu teknolojilerin sıradan kullanıcı tarafından da kullanılması anlamında yayılmanın da önemli olduğunu vurgulayarak, ulusal yenilik sistemi kavramının teknolojiye talep yaratılmasına yönelik politikaları da içermesi gerektiğini belirmekte ve bu doğrultuda genişletilmesini önermektedirler (Lundvall vd., 2002: 224). Ancak bu politikaların neler olabileceğine dair herhangi bir önermede bulunmamaktadır.

Yeni-Schumpeterci yaklaşımın yaygınlaştırma politikası *Tekno-Ekonomik Paradigma Yayılması* modeli olarak adlandırılabilir. Tekno-ekonomik paradigma yayılması modelinde ekonomik açıdan yeni tekno-ekonomik düzenin, örneğin enformasyon ve iletişim teknolojilerinin sermaye birikim biçimi açısından, ya da kâr oranlarını arttırmak açısından uygun olduğuna ilişkin egemen kesimlerin ya da toplumun bir inanç geliştirmesi, paradigmayı yaratmakta ve tekno-ekonomik paradigma bağlamında uygun hukuksal, kurumsal, kültürel ve maddi altyapının oluşturulmasıyla teknolojinin ya da hizmetin yaygınlaşmasının sağlanabileceği öngörülmektedir. Gerekli altyapının oluşturulmasının ya da genel olarak paradigmanın yayılmasının kullanıcı bazında yayılmayı sağlayacağı öngörüsü, kullanıcılar bazında daha somut yaygınlaştırma politikalarının geliştirilmesi gereksinimini ortadan kaldırmaktadır.

Tablo 4) Yeni-Schumpeterci yaklaşımda yayılmanın ele alınışının epidemik yayılma modelleri ile karşılaştırılması

Epidemik Yayılma Yaklaşımı	Sosyo-Teknik Yaklaşım
Bireysel	Yapısal
Yayılma gelişme sürecinin bir parçası	Yayılma icat ve yenilik sürecinin bir parçası
Taklit ve fırsatçılık kavramlarını temel alıyor	Yeniliğin öğrenilmesi sürecini temel alıyor
Uyum gösterme esas	Özümseme esas
Tek bir yeniliğin yayılmasını modelliyor	Yenilikleri karşılıklı bağımlı olarak niteledikleri için bütünsel olarak ele alıyor
Yayılmaya ulusal ya da topluluk düzeyinde bakıyor	Yayılmanın, hem ulusal hem de uluslararası boyutlarına bakıyor
Tekil yayılma politikaları öngörüyor. Yayılmayı piyasa koşullarına bırakıyor.	Yayılma politikaları, bilim/teknoloji, eğitim, istihdam, iletişim politikaları gibi bir dizi politikayı içeren ulusal yenilik sisteminin tamamlayıcı bir parçasıdır. Eşitlik, adalet gibi değer yargıları ve sürdürülebilir insani gelişme gibi hedefleri vardır.

Yayılma politikaları ile ulusal yenilik sistemi arasındaki ilişkiyi kurmak açısından, özellikle geçmiş dönemin en çok açığa çıkan yayılma politikalarından olan evrensel hizmet/kamu hizmeti ilkesi üzerinde yeniden durmak gerekmektedir. François Bar ve Annemarie Munk Riis'in kamu hizmeti ilkesinin yenilikçi potansiyelleri üzerinde durduğu çalışmaları, bu açıdan önemli bir başlangıç noktası oluşturmaktadır (2000: 99). Kamu hizmeti ilkesi, geçmişte ağ dışsallıkları argümanı ile güçlendirilerek, eşitlik ve refah temelinde kavramsallaştırılmıştır. Bar ve Riis ise kamu hizmeti ilkesinin tüm enformasyon ve iletişim teknolojilerini içeren bir biçimde uygulanmasını önerirken, bu teknolojilerin etkileşimli olmasına ve 'yeniliğe dayalı' ekonomik gelişme modeline vurgu yapmaktadırlar. Evrensel olarak erişilebilir ve gelişmiş bir iletişim ağı, Bar ve Riis'e göre deneme, yenilik ve öğrenme süreçlerinin eklemlendiği bir omurgayı oluşturmaktadır. Bu nedenle kamu hizmeti, öncelikle yerel kullanıcıların üreticiler ile etkileşim içinde olabilmesine ve yenilik sürecine katılabilmesine yarayacak ve bu süreci geliştiren ve sürdürülebilir kılan bir unsur olacaktır. İkincisi, kamu hizmeti, yeniliklerin denenmesi sürecinde kullanıcı ve kullanım çeşitliliğini genişletecektir. Üçüncüsü, kamu hizmeti, deneme, öğrenme ve yenilik süreçlerini eklemleyebilecek ve destekleyebilecek gelişmiş bir altyapının sürekliliğinin garantisi için gereklidir. Ağın üreticileri ve kullanıcılarını deneme ve öğrenme süreçlerinde buluşturmak yoluyla hem altyapı düzeyinde, hem de altyapının kullanım biçimi düzeyinde yenilikler olanaklı hale gelecektir (1998: 4).

Bu biçimde ele alındığında ulusal yenilik sistemi kavramı ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin kullanıcılar düzeyinde yayılması sorunu, aynı zamanda da ekonomik açıdan ele alınışı ile toplumsal eşitlik ve adalet açısından ele alınışı bütünleşmektedir. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının temel şartı onu özümsemek ve etkin kullanabilmek anlamındaki

özümsemedir. Özümseme için bu teknolojileri tamamlayıcı yeniliklerle yerel şartlara uygun hale getirecek AR-GE kapasitelerini de içeren bir ulusal yenilik sistemine gereksinim vardır. Aynı zamanda belirlenmiş stratejik hedefleri ve öncelikleri olan yaygınlaştırma politikaları ile enformasyon ve iletişim teknolojileri alanında yeniliklerin sürdürülebilirliği için geniş bir kullanıcı tabanı gereksinimi göz önünde bulundurulursa Kamu Hizmeti modelini esas alan yaygınlaştırma politikaları da ulusal yenilik sisteminin önemli boyutlarından birisini oluşturmaktadır. Yayılmanın yenilik süreci ile bu biçimde bağlantılandırılmasının, yayılma ve gelişme ilişkisi üzerine kurulu olan birey temelli epidemik yayılma modellerinin 1990'lardaki ele alınışından hangi noktalarda farklı olduğu Tablo 4'te gösterilmektedir.

Yeniliklerin yayılmasının bu çerçevesi, yayılma sürecine birtakım kavram ve göstergelerle bakmayı gerektirmektedir. Diğer taraftan, yayılmayla politikaların etkileşimini de ortaya koymaktadır. Teknolojik yeniliklerin yayılması ve bu yeniliklerin ekonomik gelişme yanında toplumsal ve kültürel olarak da avantaja dönüştürülmesi, her ülkenin kendi tarihsel, toplumsal ve kültürel koşullarını göz önüne alan bir dizi kamu yayılma politikasını gerektirir. Bu politikalar sadece telekomünikasyon ve medya alanını değil, bilim ve teknoloji politikaları, sanayi politikaları ve eğitim politikalarını da kapsamaktadır. Çünkü teknolojik yeniliklerin yayılması ve toplumsal gelişme açısından kullanılabilir olması için gereken kamu politikalarının temel amacı, bu teknolojilerin özümsenmesi ve avantajlarından toplumun tüm üyelerinin eşitçe yararlanmasının sağlanması olmalıdır. Özümseme ve eşitlik sorunun ise dört boyutu vardır. Birinci boyut, bu teknolojileri sadece kullanmak değil, yerel şartlara uyumlu hale getirmek ve geliştirmek için gereken AR-GE etkinliklerini kapsamaktadır. Yeni teknolojilerin üretim alanında kullanılması ve geliştirilmesi ikinci boyutu oluşturur. Üçüncü boyutta yeni teknolojilerin avantajla-

rından toplumun tamamının eşitçe yararlanabilmesi için gereken öğrenme ve geliştirme faaliyetleri ve dördüncü boyutta ise gerekli enformasyon ve iletişim altyapısı bulunmaktadır. Bu dört boyut, bilim ve teknoloji politikaları, sanayi politikaları, eğitim politikaları ve telekomünikasyon politikalarının birbiriyle kesiştiği bir alanı gerektirmektedir. Toplumsal eşitliğin amaçlanması, aynı zamanda da gelirlerin genel düzeyi ve gelir bölüşümü politikaları gibi eşitsizliklerin daha derin nedenlerini de ele almayı gerektirmektedir (Buğra, 2002: 93). Bunun anlamı, bu politikaların uzun vadeli amaçlara uygun olarak ve bütünsel olarak ele alınmaları gerektiğidir. Bütünsellik ise, enformasyon toplumu politikalarının, teknoloji, sanayi, iletişim ve eğitim politikalarının özümseme sürecinin gereği olarak birbiriyle kesiştiği bir alan olarak ele alınması ve en önemlisi uzun vadeli uygun bir gelişme politikasını bütünleyecek bir tarzda yapılanmasıdır. Ancak en önemlisi bu politikaların her ülkenin kendi şartları çerçevesinde oluşturulmasıdır. Bu gereklilik, politika oluşturma süreçlerinin de yayılma noktasında önemli hale gelmesine neden olmaktadır.

DEĞERLENDİRME

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ile iletişim politikaları arasındaki etkileşime odaklanan bu çalışmada, yeniliklerin yayılmasına ilişkin birey temelli ele alışlardan herhangi biri ile alanın incelenmesinin olanaksız olduğu görülmektedir. Ancak yayılmayı ele alan farklı yaklaşımlar ve onların önerileri dikkate alındığında, tarihsel olarak enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması için oluşturulan politikaların temel aldığı birden fazla modelin söz konusu olduğu söylenebilir. Çalışmanın birinci bölümünde ve bu bölümde ele alınan yaklaşımların ortaya çıkarttığı bu mo-

deller, Kamu Hizmeti modeli, Sosyal-Darwinist model, Dezavantajlıyı Kollama modeli, Tekno-Ekonomik Paradigma Yayılması modeli, Stratejik Yaygınlaştırma modeli ve Odaklanmış Serpme modeli olarak adlandırılmıştır. Bu modellerden hiçbirinin en saf haliyle uygulanmadığı, farklı teknoloji ve hizmetler için farklı modeller uygulandığı ya da aynı anda birden fazla modelin birlikte uygulandığı söylenebilir. Bu modeller kısaca ele alınırsa, *Kamu hizmeti modeli*, enformasyon ve iletişim hizmetlerinin olabilecek en düşük fiyatlarla veya parasız olarak, özellikle ülkenin tüm coğrafyasına erişilebilmesi hedefini vurgulamaktadır. Serbestleştirme öncesi dönemde, sabit telefonların yayılması sürecinde kamu hizmeti modeli, ülkenin bütününe ve edinilmesini kolaylaştıracak fiyatlandırma sistemleriyle, dışlanmayı olabildiğince engelleyecek yaygınlaştırma politikaları olarak karşılaşılan bu modelde, genellikle evrenselliğe ulaşma hedefi zamansal anlamda planlama yoluyla gerçekleşmektedir. *Sosyal-Darwinist modelin* temel özelliği, piyasa odaklı olmasıdır. Burada hizmete, parası olanın piyasa koşullarında erişebilmesi söz konusudur. Dolayısıyla gelir düzeyi yeterli olmadığından ya da piyasa koşullarında hizmetin götürülmesinin kârlı olmadığı coğrafyalarda yaşadıklarından, hizmete erişemeyenler açısından bir dışlanma normal karşılanmaktadır. Model, zamansal anlamda da bir hedef içermemekte, 'belirsiz' bir zaman içinde fiyatların düşeceği ve böylece hizmetin yaygınlaşacağı beklentisine dayanmaktadır. Parası olmayanın erişememesi durumu Darwin'in 'doğal ayıklanma' tezi gibi ele alınmaktadır ve model de adını buradan almaktadır. Bu model, ilerleme mitini de içererek, 'olmakta olan iyidir' görüşüyle de birleşmektedir. Örneğin bilgisayarlar için bu modelin bütün dünyada geçerli kılındığı söylenebilir. Dolayısıyla internet açısından da bu model dünya çapında geçerli sayılabilir.

Dezavantajlı Kesimleri Kollama modeli, Sosyal-Darwinist modelin eksiklerini gidermeye yönelik olarak ortaya çıkmaktadır.

Burada piyasa temel olmakla birlikte, piyasanın yaratabileceği dışlanmışlıkların engellenmesi hedeflenmektedir. Bu durum, piyasa şartlarına göre hizmetin çok pahalıya geleceği veya yeterince kârlı olmadığı için hizmetin götürülmeyeceği coğrafyalara devletin müdahalesiyle fiyatının altında hizmet götürülmesinin sağlanması veya belli zorunluluklarla kapsama alanı taahhütlerinin alınması gibi yöntemler içermektedir. Bu modelin öngördüğü bir diğer yöntem de 'evrensel hizmet fonlarının' oluşturulmasıdır. Model, toplumun geniş kesimlerinin refah düzeyinin yüksekliğini ve ilgili hizmetin görece eşit dağılımını öngörmektedir. Dolayısıyla kollanacak olan dezavantajlı kesimler (nüfus ve coğrafya alanı olarak) küçüktür. *Tekno-Ekonomik Paradigma Yayılması modelinde*, ekonomik açıdan (birikim düzeni, kâr oranları ya da gelişmenin uzun dalgasının yakalanması gibi) yeni bir tekno-ekonomik düzenin uygun olduğuna ilişkin olarak egemenlerde ve toplumda bir inanç birliğinin oluşması ile 'paradigma' ortaya çıkmaktadır. Tekno-ekonomik paradigma bağlamında yayılma ele alındığında makro düzeyde paradigmanın gerektirdiği kurumsal, hukuksal, kültürel ya da hizmet altyapısının kurulması bağlamında kamusal politikalar önerilmektedir. Örneğin enformasyon ve iletişim teknolojileri paradigması bağlamında, elektronik ticaret kuralları, sayısal imza, bilgi güvenliği gibi sorunların çözülmesi, bu konularda hukuksal ve kurumsal düzenlemelere gidilmesi, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaştırılmasının yolu olarak ele alınmaktadır. Ayrıca tekno-ekonomik paradigmanın gerektirdiği ekonomik dönüşümün sağlanması için de teknolojilerin sanayide yaygınlaştırılması politikaları önem taşımaktadır. Bu model, diğer modellerle birleşebilir veya desteklenebilir. *Stratejik Yaygınlaştırma modeli*, ülkelerin belirledikleri hedef ve öncelikler çerçevesinde belli bir mal veya hizmeti yaygınlaştırma politikası izlemesine dayanır. Örneğin telekomünikasyon sanayisine sahip bir ülkede, işletmecilerin bu mal-

ları almaya devam etmesine, bu nedenle de hizmetin yaygınlaştırılmasına gereksinim vardır. Noam'ın posta-sanayi ittifakı olarak tanımladığı serbestleştirmeler öncesi dönemde, neredeyse bütün gelişmiş ülkelerde uygulanan yaygınlaştırma politikaları bu model bağlamında değerlendirilebilir. Burada yayılma, 'milli şampiyon' firmaları ortaya çıkartmakta ve devamlılıklarını sağlamaktadır. Dolayısıyla bu model ile kamu hizmeti modeli pek çok iletişim teknolojisinde birlikte uygulanmaktadır.

Odaklanmış Serpme modeli, sürdürülebilir insani gelişme politikası doğrultusunda, belirlenen öncelikli hedefler doğrultusunda ve projeler bağlamında teknolojinin yaygınlaştırılmasının sağlanmasına dayalıdır. Yaygınlaştırmaya odaklanmış olarak kamu hizmeti modeli ilkeleri çerçevesinde ya da özel firmaların, sivil toplum örgütlerinin desteğiyle, uluslararası fonlar kullanılarak gerçekleştirilebilir. Bu model, tekno-ekonomik paradigmanın öznesi değil nesnesi ya da teknolojilerin üreticisi değil kullanıcısı olan küçük boy gelişmekte olan ülkelerde belli etkileri olabilecek bir modeldir. El sanatları dışsatımını arttırmak ya da kadın dayanışma ağları geliştirmek ve bu hedeflere ulaşabilmek için ilgili kesimlere internet götürmek, kullanıcı eğitimleri vermek gibi bazı projeler bu kapsamda değerlendirilebilir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu modeller göz önünde bulundurularak, iletişimin ekonomi politiği, Marksist uzun dalgalar kuramı ve yeni-Schumpeterci yaklaşımın sağladığı kavramlar ve belirleyiciler çerçevesinde Avrupa Birliği ve Türkiye'nin internet ve cep telefonları alanında uyguladıkları politikalarda hangi yayılma modellerini temel aldıkları ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bu, aynı zamanda bu teknolojilerin yayılması açısından ortaya çıkan farklılıkların nedenlerini de ortaya koyacaktır. Yeniliklerin yayılmasının yapısal belirleyenleri kullanılarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin uyguladıkları farklı yayılma modelleri ve yayılma açısından gösterdikleri farklılıkların

nedenlerinin tespit edilmeye çalışılacağı bu çerçevede gerçekleştirilecek bir araştırma için üç düzey tanımlanabilir:

1) Politik düzey: enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmiş ülkelerde ortaya çıkış süreçlerini ve diğer ülkelere giriş süreçlerini, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde enformasyon ve iletişim teknolojilerine ilişkin politikaların geliştirilme süreçlerini, enformasyon ve iletişim hizmetlerine uygulanan ücret, vergi ve benzeri politik araçları ve yayılma üzerinde etkili olabilecek ulusal ve bölgesel projeleri kapsamaktadır. Ayrıca, bu düzeyde standartlar üzerinde de durulması gerekmektedir. Çünkü standartlar toplumsal, ekonomik ve politik ilişkilerin ürünleridir. Standartların seçilmesi sürecinde teknik olmayan çok sayıda koşul söz konusudur ve "standartlar pek çok politik ve ticari taraflılığı şekillendirirler" (Hawkins, 1996: 158). Standartlar alanındaki çeşitlilik, standart seçimi sürecini ve bu seçimi yapanları yayılma konusunda önemli hale getirmektedir.

2) Sanayi düzeyi: enformasyon ve iletişim teknolojileri sektörünün ulusal/bölgesel yapılanması, varolan enformasyon ve iletişim altyapısı, ulusal yenilik sistemi, bilim-teknoloji ve sanayi politikalarını kapsamaktadır. Bu düzeyin belirleyicilerini ortaya koymak açısından önemli olan veriler, düzenlemeler, sektör büyüklükleri, sektördeki firmaların sayısı, sektörde çalışanların sayısı, AR-GE yapısı, AR-GE destekleridir. Bu düzeyin ulusal politikaları ile temelde yapılmak istenen, üzerinde toplumsal uzlaşmanın sağlanmış ekonomik, toplumsal ve politik hedeflere erişebilmek amacıyla, 'Araştırma-Geliştirme (AR-GE)' ve bunun içinde yer alan 'yenilik' etkinliğini belirli yörüngelere oturtabilmek; etkinlik hacmini artırmak ve düzeyini yükseltmektir. Bu ise, kurumsal ve yasal pek çok düzenlemeyi, teknolojik altyapı yatırımlarını ve AR-GE'nin kamu fonlarından desteklenmesini gerektirir. Bütün bunlar, devleti bu düzeyin en önemli aktörü durumuna getirmektedir.

3) Toplumsal düzey: eşitlik ve toplumsal adalet kavramları temelinde yayılmanın niteliğini ve niceliğini sorgulamayı amaçlayan düzeydir. Bu düzeyde yayılmayı yönlendiren evrensel hizmet ilkesinin ulusal/bölgesel çerçevede uygulanma ve evrim biçimleri ve sonuçları irdelenecektir. Bu düzeye ilişkin olarak, yasa ve politika belgelerindeki evrensel hizmet ya da kamu hizmeti tanımları, geçmişe dönük olarak sabit telefonların yaygınlığı ve günümüze ilişkin internet ve cep telefonu hizmetlerinin yaygınlığı istatistiklerini incelemek gerekmektedir. Bunların yanında kişi başına ulusal gelir, yaşam standardı gibi ekonomik göstergeler yanında, okuma yazma oranları, eğitim kurumlarının sayısı, basılı kitap ve gazete sayıları gibi kültürel göstergelerin ve içeriğe ilişkin düzenlenmeler ile fikri mülkiyet hakkı gibi olguların eklenmesi de yayılmanın niteliğine ilişkin fikir verici olacaktır.

Ancak, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması ile iletişim politikaları arasındaki etkileşim ve bu etkileşimin Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerinde yayılmanın farklı biçimler göstermesi ile ilişkisini ele alan bu çalışma yapılandırılırken tanımlanan düzeylerin her biri alt başlıklarıyla birlikte bölümleri oluşturmamaktadır. Çünkü her bir düzeyin belli alt başlıkları, diğer bir düzeyle ilişki içindedir. Örneğin ulusal yenilik sistemi, hem sanayi düzeyinin bir bileşeni hem de toplumsal düzeyde yayılma politikaları incelenirken başvurulması gereken bir bileşendir. Bu durumun yaratacağı tekrarlardan kaçınmak için düzeylerin her birinin bir bölüm olarak ele alınması yerine farklı bir yapılanmaya gidilmekte; bununla birlikte, tanımlanan bu üç düzey araştırmanın ekseni olarak dikkate alınmaktadır. Diğer taraftan bu belirleyenlerin tamamını bu çalışmada değerlendirmek olanaklı değildir. Yukarıda adı geçen belirleyenlerden bir kısmının ulusal istatistikleri tutulmamakta ya da bazı belirleyenlerin ele alınması bu çalışmanın hacmini çok fazla arttırmaktadır.

II. KISIM

İNTERNET VE CEP TELEFONUNUN TARİHİ

Son yıllarda küresel enformasyon toplumu ve küresel enformasyon altyapısı kavramları, gelişmiş ülkelerin ve uluslararası kuruluşların gündemlerinde oldukça önem kazanmıştır. Bu kavramların önem kazanması, 1980'lerden bu yana birbirine paralel olarak devam eden iki süreçle, medya ve telekomünikasyon sektörlerinde özelleştirme, serbestleştirme ve kuralsızlaştırma ya da kuralların yeniden belirlenmesi süreçleri ve enformasyon ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan teknolojik gelişme ile yakından ilgilidir. Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler arasında, internet ve cep telefonlarının ortaya çıkışına özel bir önem verilmektedir. Her iki teknolojik gelişmenin de teknolojik yeniliklerin, rekabetin kurallarını ve iletişim alanının, hem teknolojik temelini hem de sanayi yapısını değiştirdiği iddiasını doğrular nitelikte olduğu sıkça vurgulanmaktadır. İnternet, dünya çapında binlerce bilgisayar ağını birbirine bağlayan bir ağ olarak iletişim teknolojilerinin bilindik niteliklerinin sınırlarını zorlayan ve iletişim pratiğini büyük ölçüde dönüşme uğratan bir teknolojidir. Cep telefonları ise iletişim ağına ulaşmanın mekanla ilgisini ortadan kaldıran ve insanı her yerden iletişime ağına ulaşabilir kılan bir teknolojik yenilik olmanın ötesinde dünya çapında son derece büyük bir hızla yayıldığından son

yılların en gözde sektörünü oluşturmaktadır. Telekomünikasyon sanayisinde, internet ve cep telefonu alanları ile ilgili olarak Cisco ve Nokia gibi yeni oyuncuların ortaya çıkması ve hızla büyümeleri de sanayi yapısı üzerindeki etkilerinin göstergesi sayılmaktadır. İnternet ve cep telefonu hizmetlerinin ve teknolojilerinin hızla birbirine yakınsıyor olması ise, sanayinin liderleri, politika yapıcılar açısından tahmin edilemeyecek birtakım dönüşümlerin işareti sayılmaktadır (Lyytinen ve King, 2002: 97).

İNTERNET VE CEP TELEFONUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Modern bilgisayarın keşfinden sadece 15 yıl sonra bilgisayar ağları ile ilgili araştırmalar başlamıştır. 1960'ların başında başlayan bu araştırmalarda araştırmacıların büyük bir bölümü DoD (Department of Defense -Savunma Bölümü) tarafından finanse edilmiştir (Mowery ve Simcoe, 2002: 1371). Bilgisayar ağlarına ilişkin araştırmalara ABD Savunma Bölümünün verdiği bu finansal desteğin nedeni, yeni bilgisayarla ilişkili teknolojilerin savunma uygulamalarında kullanılabilir olduğunu düşünmelerindendir. Ancak verilen bu destek, aynı zamanda savunma ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeniliklerin sivil kullanımlar için piyasaya sürülebileceği beklentisinden kaynaklı olarak, hem yeni araştırmaların yapılmasında hem de akademi ve sanayideki araştırmacılar için uygun bir altyapının kurulmasında kullanılmıştır.

1960'lar boyunca aralarında ABD'de MIT'den Leonard Kleinrock, RAND'dan Paul Baran ve İngiltere'de National Physical Laboratories'den Donald Davies'in bulunduğu çok sayıda araştırmacı, paket anahtarlama üzerine çalışmış ve önemli gelişmelere neden olmuştur (Mowery ve Simon, 2002: 1371). Paket anahtarlama teknolojisi o güne kadar kullanılan analog ağlar karşısında daha verimli ve daha güvenilir olmayı vaat et-

mektedir. Analog ağların en önemli özelliği merkezi olması ve olası bir saldırıda bu merkezi yapı nedeniyle kolaylıkla devre dışı kalmasıdır. Paket anahtarlama teknolojisi ise merkeze ihtiyaç duymayan ve mesajı hedefe giden pek çok alternatif yoldan birinden gönderebilen bir teknolojidir. Paket anahtarlama teknolojisinin ortaya çıkışında soğuk savaşın etkisinin ve olası saldırı durumuna ilişkin önlemlerin son derece belirleyici olduğuna kuşku yoktur. Paul Baran, paket anahtarlama teknolojisi konusunda 1964 yılında RAND için yazdığı raporlarda, bu teknolojinin 26 avantajını sıralarken ilk sıraya "olası düşman saldırısından daha az etkilenebilir olmasını" yerleştirmiş ve sistemin tamamen askeri güvenlik, fiziksel sürdürülebilirlik, sayısal veri esnekliği ve yeni hizmetleri eklemenin kolaylığı gibi geleceğin ihtiyaçları düşünülerek tasarlandığını belirtmiştir (1964).

1960'lar, paket anahtarlamalı teknolojinin avantajlarının gerçeğe dönüşebilmesi için iletişim protokolleri ve cihazların geliştirilmesi çabalarına sahne olmuştur. 60'ların sonlarında tüm kuramsal ve deneysel çalışmaların sonucunda, ABD Savunma bölümüne bağlı DARPA bir prototip ağın kurulması için oluşturulmuş ve 1968 yılının Aralık ayında özel bir mühendislik firması ile ilk paket anahtarının yapımı için anlaşma imzalanmıştır. IMP (Interface Message Processor -Mesaj İşlemci Arayüzü) adı verilen bu ilk cihaz ve ona bağlı bilgisayarlardan oluşan sistem WAN (Geniş Alan Ağı) olarak adlandırılmıştır. Bu ağ bağlantısı için ayrılan bilgisayar ise 'host' (ana makine) olarak adlandırılmıştır. Arpanet adı verilen bu sistem internetin ilk halidir.

Daha sonradan internetin başarısının en önemli nedenlerinden birisi olarak mitleştirilecek olan paket anahtarlama teknolojisinin soğuk savaş dönemi ABD hükümeti ve savunma bölümü açısından nükleer saldırı durumunda kumanda ve kontrol verilerinin ve ses trafiğinin sürekliliğini sağlayabilecek bir gelişme olarak ele alındığı açık olsa da, internetin tarihi ile ilgilenen araştır-

macılar, internetin ilk hali olan Arpanet kurulurken paket anahtarlamalı sistemin bu özelliğinin ne kadar merkezi olduğunu tartışmasını sürdürmektedirler (Flanagin vd., 2000: 421). Arpanet kurulurken paket anahtarlamalı teknolojinin seçilmesinin tamamen ekonomik nedenlere dayandığı, Arpanet'in tasarımı, planlanması, başlatılması ve gelişmesinde önemli roller üstlenen Lawrence Roberts tarafından belirtilmektedir (Roberts, 2000: 50-51). Bu tartışma daha ziyade interneti günümüzde demokrasi kavramı ile bütünleştiren inisiyatifler açısından önem taşımakta ve internetin askeri bir teknoloji olmadığını vurgulamak için sıkça gündeme getirilmektedir. Ancak soğuk savaş koşulları, Darpa'nın kuruluşunun 1957'de SSCB'nin Sputnik'i uzaya göndermesi sonrasında ABD hükümetinin akademik araştırmalara büyük yatırımlar yapmasıyla olan ilişkisi (Adamson, 2002: 259) ve paket anahtarlama teknolojisinin ortaya çıkış iddiaları düşünüldüğünde bu seçimin ekonomik nedenlerle ya da tesadüfi olarak yapılmadığını söylemek mümkündür.

Arpanet'in ilk uygulaması, 1972 yılında kullanıma açılan elektronik mektuptur. 1973 yılında Arpanet trafiğinin %73'ünü e-mektup trafiği oluşturmaktadır (Zakon, 2003). 1975 yılında Arpanet, 100 düğümden oluşan bir ağ haline gelmiştir. İnternetin ilk hali olan Arpanet'i diğer teknolojik yeniliklerden ayıran bir dizi özellik söz konusudur. Bu özellikler, Mowery ve Simcoe'ya göre internetin yarattığı teknolojik yenilikler ve internetin yönetimi için oluşturulan esnek ve gönüllü örgütlenmelerin yanı sıra, tarihsel bir farktır (2002: 1370).

Bu yeniliklerden teknolojik olanların başında TCP/IP protokolü ve bu protokolü internet açısından tek protokol haline getiren Unix işletim sistemi gelmektedir. 1973'te DARPA tarafından finanse edilen iki mühendis, IMP'ye ihtiyacı ortadan kaldıran ve fiziksel olarak birbirinden uzakta olan ağları gateway adı verilen özel bir donanımla paket alış verişi yapabilir hale getiren bir veri

iletişim protokolünü geliştirdiler. TCP (Gönderim Kontrol Protokolü) adı verilen bu protokol, internetin gelecekteki yapısının temel taşını oluşturdu. TCP daha sonra ikiye bölünerek, TCP/IP (Transmission Control Protocol/Internet Protocol) adını aldı.

TCP/IP günümüzde internet uygulamalarının tek standardı durumuna gelmiş olsa da, ortaya çıkışından sonra ABD dışında yaygınlaşması ve uluslararası bir standart haline gelmesi uzun zaman almıştır. 1980'ler boyunca, aynı konuda çok sayıda protokol ortaya çıkmış ve denenmiş, ancak TCP/IP sonunda uluslararası bir ağ protokolü haline gelmiştir. Uluslararası ağ standardı haline gelmesinde TCP/IP'nin her türlü ağ donanımında çalışabilmesinin, güvenilirliğinin ve açık[1] bir standart olmasının etkili olduğu iddia edilmektedir. Ancak zamanlaması ve uluslararası yayılma stratejisi de bu durumunun önemli nedenleridir. TCP/IP ile aynı dönemde AT&T Bell laboratuarlarında yürütülen çalışmaların sonucunda Unix işletim sistemi her türlü donanım üzerinde çalışabilen ortak bir platform olarak ortaya çıkmıştır. Anti-tröst yasası gereği ticarileştirilemeyen Unix işletim sistemi, akademik araştırma topluluğu arasında ticari olmaması ve kodlarının açık olması nedeniyle hızla yaygınlaşırken, bu platformun içine yerleştirilen TCP/IP onunla birlikte yaygınlaşmıştır. Son olarak TCP/IP'nin 1985 yılında NSF tarafından, akademik araştırma ağlarına bağlanmak için ön şart olmasıyla, uluslararası bir standarda dönüşmüştür.

Örgütsel yenilikler ise, Arpanet'in ilk kuruluşundan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların başında 1969 yılında Steve Crocker tarafından RFC (Request for Comments) ismiyle başlatılan informal belgeler gelmektedir. Bu belgeler, özellikle öğrencilerin katkılarıyla gelişmiş ve yaygınlaşmış, Arpanet'in ge-

[1] Açık olması ile TCP/IP'nin tüm tanımları ve kullanım haklarının ücretsiz olarak sağlanabilmesi ima edilmektedir.

lişmesi için teknik kullanıcıların önerilerinin alındığı, yeni fikirlerin tartışıldığı bir platforma dönüşmüş, diğer taraftan da başlangıcında en az standartla tasarlanan internetin tasarım ilkeleri yanında, FTP, Telnet gibi belli standartlarını oluşturmuştur. TCP/IP'nin de son haline gelmesi bu platform sayesinde olmuştur (Mowery ve Simcoe, 2002: 1374). Bu belgeler, diğer standart belgelerine göre bir dizi farklılık göstermektedir. Öncelikle RFC'lerde teknik kavramlar, detaylı teknik öneriler ve performans raporları kadar internet konusundaki mizahi yaklaşımlara da rastlanıyor olması informal özelliklerini, diğer standart belgelerinden farklılıklarını vurgulamaktadır. Bunun yanında, diğer standartların uygulanması zorunlu olmasına rağmen, RFC'ler isteğe bağlıdır, internet üzerinden herkesin erişimine ve katkısına açıktır, geleneksel standart belgelerinden kısa olmaya çalışırlar ve standartlar belirlenirken başvurulan tartışma ve öneri süreçleri diğer standart kuruluşları gibi seçilmiş üyelere değil, tüm gönüllülere açıktır (Adamson, 2002: 261).

İnterneti ABD'de gelişen diğer teknolojilerden farklılaştıran bir başka özellikse, uzun süre ticarileşmemiş olmasıdır. ABD'de pek çok teknolojik yenilik askeri amaçlarla ve hükümet tarafından finansal olarak desteklenerek ortaya çıkmıştır. İnternet bu açıdan diğer yeniliklere benzemektedir. Ancak teknolojik yeniliklerin askeri amaçlarla ve hükümet tarafından desteklenerek ortaya çıkışı ve prototipinin gerçekleştirilmesinden hemen sonra özel şirketlere transfer edilmesi telgraftan bu yana işleyen bir modeldir, oysa Arpanet ilk sonuçlar alınmaya başladıktan sonra uzun bir süre özel şirketlere transfer edilmemiştir. Ancak bu niyet edilerek böyle işleyen bir süreç olmamıştır. Tam tersine Arpanet kurulup işlemeye başladıktan sonra bu yönde çabaların gündeme geldiği ve DARPA'nın interneti AT&T'ye vermeye çalıştığı belirtilmektedir. 1971 sonu, 1972 başlarında bu konuda gerçekleştirilen görüşmeler, AT&T'nin bu teklifi ticari ge-

rekçeler göstererek reddetmesi nedeniyle başarısızlığa uğramıştır (Adamson, 2002: 260).[2]

1980'lerde ağ, askeri amaçlı kullanımı yanında, araştırmacıların ve akademisyenlerin birbirleriyle hızlı ve kolay bilgi alışverişinde bulunmalarının da başlıca ortamı haline geldi. 1983 yılında internetin ticarileştirilmesine dönük ilk adım gerçekleşti. DARPA, Arpanet'i iki paralel çalışan ağ haline getirdi. Arpanet sanayi, üniversite ve kamu kurumlarının araştırma birimlerini birbirine bağlarken, Milnet tamamen askeri amaçlara özel hale getirildi. 1980'lerin ilk yıllarından itibaren internet teknolojisinin yayılması konusunda kendisinin sorumluluğu olduğunu varsayan ve internet teknolojisi ile kurulmuş özel amaçlı ağlara destek veren NSF (National Science Foundation) 1985'te NSFNET adıyla kendi altyapısını kurdu ve üniversitelere hizmet vermeye başladı (Rai vd., 1998: 102; Kahn, 1994:). NSF'in altyapıya erişime ilişkin getirdiği kurallar TCP/IP'nin durumunu güçlendirmekteydi. 1988'de Kanada, Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç ve İsveç kendi araştırma ağlarını NSFNET'e bağlantılandırdılar. 1989'da Avustralya, Almanya, İsrail, İtalya, Japonya, Hollanda, Meksika, Yen Zelanda ve İngiltere NSFNET'e bağlandı.

---

[2] Bu durum bazı araştırmacılara göre, internetin ticari kullanıma uygun olmadığının en önemli kanıtıdır. 80'lerden itibaren ABD hükümetinin internete finansal destek vermekten ve yönetiminden yavaş yavaş çekilmeye başlaması, 1983'te Milnet ismiyle bir askeri ağ kurularak Arpanet'ten ayrılması, 1990'da Arpanet'in kapatılması ve 1995'te NSFNET'e hükümetin verdiği fonların kesilmesi, diğer taraftan da internetin yönetsel sorumluluğunun önce ICANN, ardından da IETF'e (Internet Engineering Task Force) geçmesi yanında, 2000 yılının sonlarında yaşanan dotcom adıyla anılan internet şirketlerinin borsada büyük zararlar ederek iflasa gitmeleri durumu internetin ticari uygulamalara uygun olmadığının, internetin yapısının kâr üreten bir yapı olmaktan ziyade kamu malı niteliği gösteren bir yapı olmasının diğer kanıtları olarak sunulmaktadır. Bu görüşün savunucularına göre internet 'genel amaçlı' bir teknoloji ve kamu malı niteliği ile hükümetler tarafından desteklenmek zorundadır. Bu arada da standartlarının açık olmasına, yönetiminin gönüllülük esasına göre sürdürülmesine devam edilmelidir (Adamson, 2002).

Aynı yıllarda altyapı işleten tüm kamu kuruluşları *federal internet exchange* (FIX) adı verilen yapıyı oluşturdular ve internet altyapısının temel özellikleri böylece ortaya çıkmış oldu. 1990 yılında ise Arpanet'e bağlı olan tüm kullanıcılar ve ana bilgisayarlar NSFNET'e devredildi. NSFNET değişik üniversite, araştırma kurumu ve kamu idarelerinin ağlarından oluşan bir araştırma ağı haline geldi (Mowery ve Simcoe, 2002: 1375-1376). Bu arada 1980'lerde IBM BITNET (because it's time) adı verilen ağı finanse etmekteydi. Bu ağ internetin çok daha popüler hale gelmesiyle 1 Ocak 1997'de kapatıldı.

1990'ların başında World Wide Web[3] (WWW)'in ortaya çıkışı ile internet, hem mültimedya uygulamaları açısından uygun bir platforma dönüştü hem de ticari kullanıma hazır hale geldi. WWW üzerindeki iletişimin kurallarını belirleyen HTTP'nin (Hyper Text Markup Language -Hipermetin Aktarım Protokolü) ortaya çıkışı WWW'nin hızla yaygınlaşmasına neden oldu. 1990 yılında Avrupa'da Tim Berners-Lee tarafından yaratılan sistem, ABD'de Vannevar Bush tarafından geliştirildi ve farklı pencerelerdeki dokümanlar birbirine bağlı hale geldi. World Wide Web 1991 yılında kamuoyuna duyuruldu. 1993 yılında ABD'de *University of Illinois*'de NCSA (National Center for Supercomputer Applications) laboratuarında Mosaic adı verilen görüntüleyici ortaya çıktı. Bu görüntüleyicinin geliştiricilerinden olan Marc Andreessen, 1994 yılında NCSA'den ayrılarak kendi şirketini kurdu. Başlangıçta deneysel ve herkesin kullanımına açık olan Mosaic, böylece 1994 yılından itibaren Netscape adıyla pazarlanmaya başlandı (Werle, 2001). Bu yeni araç USENET üzerindeki tartışma gruplarında hızla yayıldı.

---

[3] World Wide Web, Avrupa Nükleer Araştırmalar Merkezi'nde (CERN) geliştirilmiştir. İnternetin ticarileşmesi sürecini hızlandıran bu icat, bir ABD değil Avrupa icadıdır.

Arpanet'in geliştirilmesi sürecinin başlarında, UCLA'da yüksek lisans öğrencisi olan John Postel, kullanıcı isim ve adres listelerinin oluşturulması işini üzerine almıştır. Kullanıcı sayısı arttıkça bu işin bir düzen içerisinde yapılması gereği ortaya çıkmış ve o yıllarda Postel'in çalıştığı yer olan UCLA Bilgi Bilimleri Enstitüsü (ISI –Information Science Institute) DARPA ile bir sözleşme imzalayarak tahsis edilen internet isimlerinin listesini oluşturmaya devam etmiştir. Bu arada UCLA ISI'da yapılan çalışmalar sonucunda, protokol geliştiriciler tarafından kullanılması hedeflenen bir teknik parametreler listesi oluşturulmuştur. 1984'te RFC920'de kuruluşların alabilecekleri yayınlanan bu listeye göre, Arpanet'e bağlanan kurumlar askeri, ticari, kamu ve eğitim kurumları olarak kategorileştirilerek isimlendirilmektedir. Uluslararası yayılma başlayınca, bu alan isimlerine iki karakterli ülke kodları eklenmiştir (Mueller, 1997). İnternetin dünya çapında yayılması, internet protokol parametrelerinin düzenlenmesi ve koordine edilmesi yanında, IP adreslerinin dağıtılması sürecinin de koordine edilmesi ihtiyacını yaratmış ve bu işlevleri yerine getirmek üzere IANA (Internet Assigned Numbers Authority -İnternet Numara Dağıtma Otoritesi) kurulmuş ve Dr. Postel bu kurumun başkanlığına getirilmiştir.

IANA yetkisini İnternet Topluluğu (ISOC –Internet Society) ve Amerikan Federal Ağ Konseyi (FNC –Federal Network Council) gibi örgütlerden almıştır. ISOC, internet teknolojileri ve uygulamalarının koordinasyonu ve operasyonlarının dünya çapında gerçekleştiren hükümet-dışı (NGO) uluslararası bir örgütlenmedir. FNC ise NSF tarafından ABD'de internet programlarının araştırma, eğitimini desteklemek, uzun vadeli stratejiler oluşturmak üzere kurulmuştur. IANA, IP adreslerinin dağıtılmasını da bölgesel olarak yetkiler vermek suretiyle sürdürmüştür. Bölgesel olarak IANA'dan yetki almış üç kuruluş vardır. ARIN (American Registry of Internet Numbers) Kuzey ve Gü-

ney Amerika, Güney Afrika ve Karaibler bölgesinden sorumlu; RIPE (Reseaux IP Europeens) Avrupa bölgesinden ve APNIC ise Asya Pasifik ülkelerinden sorumlu organizasyonlardır. RIPE, Avrupa'daki internet servis sağlayıcıların ortak örgütlenmesidir. DNS ve IP numarası dağıtım görevleri ayrıdır ve aynı organizasyon tarafından yerine getirilmesi zorunlu değildir (OECD, 1999). Bu nedenle ABD'de iki işlev IANA'da toplanmış olmasına rağmen, diğer bölgelerde adı geçen kuruluşlar sadece IP numarası verme konusunda yetkilidirler. İnternetin ticarileşmesi süreci ile birlikte, IANA .com adreslerinin dağıtılması işini 1993'ten itibaren InterNic isimli bir organizasyona devretmiştir. IANA'ın varlığı 1998 yılına kadar sürmüştür.

NSFNET'in hızlı gelişimi sürecinde, ABD'de başka tür bir veri ağı da yaygınlaşmaya başlamıştı. Kişisel bilgisayarların 1970'lerde ortaya çıkışı ve gün geçtikçe yaygınlaşması 1980'lerde BBS (Bulletin Board System –İlan Tahtası Sistemi) denilen hizmetleri mümkün kılmıştı. İlk BBS, 1979 yılında Compuserve tarafından başlatıldı. Kısa süre içerisinde binlerce kullanıcıya ulaştı. Ardından başka firmalar alana girdiler. 1990'lara gelindiğinde kullanıcılara ağ üzerinden hizmet sağlayan bu firmalardan üç tanesi öne çıkmaktaydı: IBM, Sears ve CBS televizyonu ortaklığı ile 1984'te kurulan Prodigy, BBS hizmetini ilk başlatan Compuserve ve 1985'te kurulan America Online. Başlangıçta NSFNET'ten bağımsız bir altyapıya sahip olan bu firmalar, 1990'larda NSFNET'ten hizmet alarak kullanıcılara telefonla internet hizmeti öneren İSS'lerle rekabet etmek zorunda kaldılar. NSFNET 1990'lı yılların başında uyguladığı kabul edilebilir kullanım politikası ile ticari kullanıcıların NSFNET'e erişimini engellemekteydi. 1991 yılında, bu politikayı uygulamaktan vazgeçerek ağa erişimi ticari kullanıcılara açtı. 1990'ların başında İSS'lerin NSFNET'e bağlanmasına izin verilmesiyle ticari kullanıma açılan ağa, 1991 yılında 535.000

ana bilgisayar bağlı hale geldi. Bunların 430.000 tanesi ABD'de yer almaktaydı. 1995 yılına kadarki süre içerisinde internete bağlı sunucu ve bilgisayar sayısı 6,6 milyona ulaştı. Bunlardan da yine 4,3 milyonu ABD'den bağlıydı (OECD, 1996a: 11).

1995'te, NSF en önemli dört ağ erişim noktasını Sprint, Ameritech, MFS ve Pacific Bell'e devrederek internet omurgasını özelleştirdi (Mowery ve Simcoe, 2002: 1376-1377). Özelleştirme sonrasında, internetin ticari kullanımı dünya çapında yaygınlaşmaya başladı. İnternetin 1999 yılında 130,6 milyon aktif kullanıcısı olduğu bilinmektedir (Molitor, 2001).

1990'lar aynı zamanda ABD bilgisayar sanayini oluşturan IBM, DEC, Sun gibi firmalar dışında, çoklu protokol ile çalışan ağ cihazları üreten bir dizi firmanın ortaya çıkışına neden oldu. İlk kurulan şirketler olan Cisco, Bay Networks ve 3Com'un ardından alana pek çok yeni giriş oldu. Geniş bir yerel piyasa oluşması ve bu şirketlerin bazılarının hızlı büyüyüşü, sonraki yıllarda uluslararası piyasada ABD'nin egemenlik kurması ile sonuçlandı (Mowery ve Simcoe, 2002: 1377).

Medya tarihçileri metin tabanlı online enformasyonun grafik-tabanlı içeriğe dönüşmesi sürecinin internetin yayılmasını hızlandırdığı ve bu süreçte de en önemli rolü web'in oynadığı konusunda hemfikirdirler. Minitel dışındaki videotext sistemlerinin hızla gözden düşmesi ve izleyicisinin kalmaması aynı nedenle açıklanmaktadır. İnternetin hızlı yayılmasında web kadar etkili olan diğer yenilikler de kişisel bilgisayarların ve modemlerin hızlı bir biçimde gelişmesi ve ucuzlamasıdır. 1990'larda modemler, kişisel bilgisayarların standart bir özelliği haline gelmiştir. Sonuçta evinde kişisel bilgisayarı olan herkes için internet denenebilir hale gelmiştir ki, bu Rogers'in teknolojinin denenebilir olmasının yayılmayı hızlandırdığı önermesine uygun bir durumdur. Ancak internetin gelişmesi ve yayılması sürecinde ABD ulusal yenilik sisteminin kritik bir role sahip oldu-

ğu da açıktır. ABD, 2. Dünya Savaşı sonrasında gelişen pek çok teknolojik yeniliğin bileşiminden oluşan interneti ilk keşfeden ve ticarileştiren ülkedir. İnternet kullanıcılarının büyük bir kısmı hâlâ ABD'dedir. 1990'ların sonuna dek kuzey Amerikalı kullanıcılar dünya internet kullanıcılarının %43'ünü oluşturmuştur (Mowery ve Simcoe, 2002: 1381).

İnternetin tarihi göstermektedir ki, ABD internetin gelişimi ve yayılması için son derece elverişli bir zemin oluşturmuştur. Bu zemin, Mowery ve Simcoe'ya göre 1945 sonrası ABD ulusal yenilik sistemini karakterize eden bir dizi kurum ve politikanın sık rastlanmayan bir karışımı ile oluşmuştur. Bu karışımda en dikkat çekici olan, 1960'lı ve 70'li yıllarda bilgisayar ağları konusunda gerçekleştirilen tüm araştırmaların ulusal hükümet fonları, federal fonlar ve askeri fonlar tarafından desteklenmesi politikasıdır. Bu fonlar ABD üniversitelerinin bu alanda güçlenmesini ve araştırma yeteneklerini arttırmasını sağlamıştır. ABD hükümetinin internetle ilgili AR-GE etkinliklerini desteklemesi yanında, anti-tröst yasası ile de AT&T ve IBM'in enformasyon ve iletişim teknolojileri alanındaki etkinliklerini kısıtlaması, Mowery ve Simcoe'ya göre internetin evrimini etkilemiştir. 1945 sonrası dönemde pek çok teknolojik yeniliğin kaynağı olan bu iki şirketten AT&T, telekomünikasyon alanı dışındaki etkinlikleri olan Unix ve C programlama dili gibi akademik alanda geniş kabul gören ve TCP/IP'nin akademik alanda yayılmasının temelinde bulunan yeniliklerini ticarileştirememiştir. Unix'in ticarileşmemesi, hem Unix'in hem de TCP/IP'nin akademik alanda hızla yayılması açısından son derece önemlidir. Mowery ve Simcoe, 1984'te telekomünikasyon ağının rekabete açılması ve AT&T-nin parçalanmasının da internetin evrimi üzerinde etkili olduğunu iddia etmektedirler. Bu etki iki yanlıdır. Bir yandan rekabet nedeniyle kiralık hat ücretleri düşmüş ve ticari İSS'ler kendi ağlarını NSFNET'e bağlayabilir hale gelmişlerdir. Yani ticarileşme

kolaylaşmıştır. Diğer taraftan telekomünikasyon alanı rekabete açıldıktan sonra uygulanan ulusal ve federal düzenlemeler, İSS-lere ulaşmak için kullanılan yerel telekomünikasyon hizmetlerinin zaman duyarlı olmayan ve düşük bir biçimde ücretlendirilmesini sağlamış ve internetin kullanıcılar temelinde yayılmasını kolaylaştırmıştır (Mowery ve Simcoe, 2002: 1381-1384).

Yenilik, yayılma ve ticarileşme süreçleri açısından ele alınırsa Ar-Ge desteklerinin yenilik sürecini hızlandırdığı, telekomünikasyon alanındaki sıkı düzenleme rejimlerinin yayılmayı hızlandırdığı, rekabetin ise ticarileşmeyi desteklediği sonucuna varmak mümkündür. Mowery ve Simcoe, ayrıca internetin ticarileşmesi dönemiyle eşzamanlı olarak ABD Ulusal Yenilik Sisteminin de değişim geçirdiğini ifade etmektedirler. Ayrıca, akademik araştırma topluluğunun ABD'de internetin özümsenmesi ve yayılması süreçlerinde son derece etkili olduğu, ayrıca akademik işbirlikleri ile dünya çapında yayılmaya da katkıda bulunduğu açıktır. Bunun yanında internet kullanımını sıradan kullanıcı açısından son derece kolaylaştıran world wide web gibi ara yüzlerin yaratılması da yine bu akademik camianın katkıları ile mümkün olmuştur.

Cep telefonları ise, kısıtlı bir kaynak olan frekans aralığının en verimli biçimde kullanılabilmesi ihtiyacı tarafından yönlendirilen teknolojik bir yeniliktir. Bu yeniliğin temelinde aynı frekans aralığının farklı bölgelerde farklı işletmeciler tarafından kullanılabilmesini sağlayan hücresel radyo sistemi bulunmaktadır. Hücresel radyo sisteminin telefon alanındaki ilk uygulamaları, birinci nesil mobil teknolojiler olarak adlandırılırlar ve 450 megahertz frekansında çalışırlar. Bu frekans genişliği, birinci nesil cep telefonları ağında sadece tek bir işletmeciye izin vermektedir. Teknolojik gelişmeler, kullanıcı başına gereksinim duyulan frekans genişliğinin düşmesini sağlamış ve tek işletmeciye izin veren teknolojik sınırlılıkları ortadan kaldırmıştır. Birinci nesil sistemler daha sonra 900 megahertz'i kullanmaya

başlamıştır. 900 megahertz frekansı, alanın rekabete açılmasını teorik olarak olanaklı kılmışsa da, analog teknolojinin kullanıldığı birinci nesil cep telefonu döneminde pek çok ülke alanın rekabete açılmasını tercih etmemiştir.

Yaşanan asıl büyük teknolojik değişim, sayısal teknolojinin kullanılmaya başlanmasıdır. Sayısal teknolojinin kullanılmaya başlanması ile frekans genişliğinin verimli kullanımı sağlanmış ve kapasitede büyük bir artış gerçeklemiştir. 900 MHz frekansını kullanan, sayısal teknolojinin kullanılmaya başlanması ile birlikte, cep telefonları bir yandan dünya çapında hızla yaygınlaşmaya, diğer taraftan hızlı bir biçimde rekabete açılmaya başlanmıştır. En hızlı yaygınlaşan cep telefonu standardı GSM'dir. GSM Avrupa'da geliştirilmiş bir sayısal telekomünikasyon standardıdır ve 1994'ten bu yana Türkiye'de de sayısal teknolojiyi kullanan cep telefonu ağlarında kullanılmaktadır. GSM, bu yaygınlığına rağmen, ses iletişimi ağırlıklı olduğu için, yeterli veri ve resim iletme kapasitesine ve evrensel boyutta abone kapasitesine sahip değildir. Bu durum, sonraki yıllarda 2.5G (GPRS, CAMEL,...) ve 3G (UMTS, IMT-2000) standartlarının ortaya çıkışına neden olmuştur. 2.5 G sistemi ise 2G sistemi ile 3G sistemi arasında bir geçiş sistemidir (Akçay, 2003).

Cep telefonunun tarihi gelişimi, teknolojik yenilik sürecine eşlik eden bir standart oluşturma sürecini içermektedir. Cep telefonunun yayılma dinamiklerini anlayabilmek açısından bu standart oluşturma sürecinin kavranması son derece önemlidir. Rogers'ın S-eğrisi modelinde yeniliğin uyumluluk özelliğine dikkat çekilmekte ve bu özelliğin özellikle etkileşimli yeniliklerde yayılma sürecine etkileri ortaya konmaktadır. Oysa cep telefonu ile sabit telefon ağına bağlı abonelerin de aranabilmesi düzeyinde tariflenen uyumluluk sorunu, standartlar ile birlikte son derece politik bir boyut kazanmaktadır. İletişim sistemleri standartlar olmadan işlev göremezler. Bu anlamıyla standartların

kullanışlı olduklarını ve iletişimi mümkün kıldıklarını söylemek mümkündür. Ancak yüz yüze iletişimin temel standardı olan dil gibi, elektronik iletişim sistemlerinin standartları da toplumsal, ekonomik ve politik ilişkilerin ürünleridir. Standartların seçilmesi sürecinde teknik olmayan çok sayıda koşul söz konusudur ve "standartlar çok pek çok politik ve ticari taraflılığı şekillendirirler" (Hawkins, 1996: 158).

Standartlar yenilik ve yayılma süreci açısından olumlu olduğu kadar olumsuz özelliklere de sahiptir. Ölçek ekonomisi sağlayarak ve böylece maliyetleri azaltarak üreticiler ve ürün ve hizmet sağlayıcılar açısından yatırımların belirsizliğini engellemeleri; uluslararası ticaretin önündeki tüm engellerin kaldırıldığı DTÖ sonrası dönemde ulus devletler açısından sınırlı da olsa ulusal sanayi çıkarlarını koruma şansı yaratmaları olumlu özelliklerindendir. Diğer taraftan standartların teknik uyumluluğu sayesinde, büyük sistemler uluslararası düzeyde bütünleşik hizmet sunabilir ve kullanıcılar ise verilen hizmetin tüm avantajlarından yararlanabilirler. Ancak genellikle yeniliği ilk ortaya çıkaran tarafından oluşturuldukları için, bu firmanın piyasada egemen bir konum elde etmesine, yeniliğin geliştirilmemesi ya da o firmanın istediği kadar geliştirilmesine ve kullanıcıların da bu firmaya mahkum hale gelmesine, yani yayılmanın bir firmanın denetimine girmesine ve tekelleşmeye neden olabilirler (IPTS, 2001: 56-57).

Cep telefonu örneğinde ise, yeniliği ortaya çıkaranın bir standart haline gelerek piyasaya egemen olması ve yayılma sürecini denetim altına alması durumundan farklı bir süreç gelişmiştir. Bu nedenle cep telefonunun ortaya çıkış sürecinde, teknolojik gelişmelerle birlikte özellikle İskandinav ülkelerinde ve Avrupa'da cep telefonu standartlarının geliştirilmesi süreci ele alınmaktadır.

Cep telefonunun tarihi gelişimi konusunda ise birbiriyle rekabet eden iddialar söz konusudur. Genellikle cep telefonunun tarihi, AT&T'nin 1940'lardan hücresel mobil iletişim kavramı

üzerine yaptığı çalışmalar gerekçe gösterilerek ABD'ye dayandırılmaktadır. Hauknes ve Smith'e göre bu durum, tarihin ABD yanlısı olarak yazılması ve Avrupa kaynaklı gelişmelere dikkat edilmemesinden kaynaklanmaktadır (2002: 31).

Hauknes ve Smith, cep telefonunun tarihini, Ericsson'un 1889'da henüz 13 yıllık bir şirketken İsveç demiryolu işletmesinin, tamir ve bakım çalışmaları sırasında, demiryoluna paralel olarak ilerleyen telefon hatlarına giriş yaparak kullanılabilecekleri bir telefon sipariş etmesi üzerine, bir sabit telefon hattına ihtiyaç duyan, ancak taşınabilir bir kutu biçiminde olan telefon makinesini yaparak başlatırlar. Daha sonra özellikle askeri amaçlarla uzun yıllar kullanılan bu telefonlar, cep telefonlarının ilk hali olarak tanımlanamasa da, İskandinav ülkelerinde taşınabilir iletişim araçlarına duyulan ilginin kanıtıdır. Ericsson, 1900'lü yılların başında araç telefonu üzerine çalışmalar gerçekleştirmiş, ancak o zamanki teknoloji seviyesi ile bu çalışmaların başarıya ulaşma şansı olmamıştır (Hauknes ve Smith, 2002: 31-34).

Sonraki yıllarda radyo dalgaları ile telgraf sinyallerinin gönderilmesi mümkün hale gelince, bu gelişmeye ilk uyum sağlayanlar arasında Norveç'in bulunması bu ilginin sürekliliğini göstermektedir. İskandinav ülkelerinde taşınabilir iletişim araçlarına duyulan ilgi, bu ülkelerin coğrafi özellikleri kadar, denizcilikle uğraşıyor olmalarından da kaynaklanmaktadır (Hauknes ve Smith, 2002: 38). Hauknes ve Smith'e göre dağınık yerleşimi zorlayan coğrafi yapısı ve insanların denizcilik, balıkçılık gibi uğraşlar nedeniyle sürekli hareket halinde olması nedeniyle oluşan kültür, bu ülkelerin iletişim alanındaki teknolojik yeniliklere büyük bir hızla uyum sağlamalarına neden olmaktadır. Böyle bir coğrafi ve kültürel yapı açısından cep telefonlarının son derece önemli bir gelişme olduğu da açıktır (57).

Hauknes ve Smith, cep telefonlarının tarihini, taşınabilir telefon ve radyo dalgaları ile iletişimin başlamasına dek geri gö-

türmekte ve bu tarihi İskandinav ülkelerinin tarihi ile birleştirmektedirler ve bu ülkelerin tarihinin önemini 1895 yılında A.R. Bennet isimli yazar tarafından söylenen "nerede iki ya da üç İsveçli, Norveçli, Danimarkalı ya da Finlandiyalı bir araya gelmişse, kesinlikle hemen bir kilise, bir okul ya da bir telefon santrali kurmaya girişeceklerdir" cümlesi ile vurgulamaktadırlar. Bunun nedeni, hem cep telefonu hem de diğer enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması açısından, İskandinav ülkeleri olarak adlandırılan İsveç, Norveç, Danimarka ve Finlandiya'nın dünya lideri olması, telekomünikasyon alanındaki yeniliklere önemli katkılarda bulunmaları ve Ericsson ve Nokia gibi iki telekomünikasyon şirketinin bu ülkelerden çıkmış olmasıdır (2002: 1).

AT&T'nin cep telefonları tarihi açısından önemi ise, günümüz cep telefonlarında kullanılan hücresel radyo ağını bir kavram olarak 1947 yılında ilk kez ortaya atmasından kaynaklanmaktadır. Ancak aynı dönemde Avrupa ve Japonya'da da benzer teknolojilere ilişkin çalışmaların paralel olarak gerçekleştiği bilinmektedir. Hücresel ağ kavramı, kent bölgelerini daha küçük coğrafi bölgelere ayırarak aynı frekansın farklı alanlarda yeniden kullanımını sağlayan bir yöntemdir (West, 2000: 201). Bu yönteme, radyo dalgalarıyla iletişimin iki problemi nedeniyle gereksinim duyulmaktadır. Birincisi radyo sinyalleri iletilirken enerjilerini ve dolayısıyla da yoğunluklarını yitirirler ve bozulurlar. İkincisi, sınırlı sayıda kullanılabilir frekans vardır. Hücre kavramı, geniş bir alanda bir sinyali bir yerden diğerine gönderirken bu sorunları çözmektedir. Hücre, ortasında sinyali alan ve güçlendirerek yeniden ileten bir istasyonun bulunduğu altıgendir. Bu altıgenler bir araya gelerek geniş bir alanı kaplarlar. Böylece radyo sinyallerinin çok güçlü olmasına gerek kalmaz. Diğer taraftan farklı bölgelerde aynı frekans defalarca kullanılabilir (McKelvey vd., 1997: 14-15).

Hücresel ağ kavramı her ne kadar 1947'de ortaya atılmışsa da, 1970'lerin sonuna kadar bu teknolojiyi kullanan işler bir sistem

kurulamamıştır. Bu süreçte, sadece belli alanlarda kullanılabilen araç telefon sistemleri ya da bir operatör yardımıyla bağlantı kurabilen bazı hizmetler söz konusu olmuştur. Ancak bu sistemlerin sınırlı kapasiteleri ve yüksek maliyetleri nedeniyle yaygınlaşmaları söz konusu olmamıştır (West, 2000: 201). Bunun nedeni hücresel telefon sistemlerinin işler hale gelebilmesi için, bir dizi tamamlayıcı teknolojik yeniliğin gerçekleşmesine gerek duyulmasıdır. Bu tamamlayıcı yenilikler, 1964'te ABD'de başlayan ve kamusal telefon ağının dışındaki bir numaranın doğrudan çevrilebilmesine olanak tanıyan mobil radyo anahtarlamasının kullanılmaya başlanması, 1970'lerde ise hücreler arasındaki frekans karışmalarını gidererek daha etkin bir iletişim sağlayan frekans sentezleyicilerin maliyetinin azalması, mobil telefon sistemlerinin faturalama, gelen aramalar durumunda aranan telefonun hangi hücrede olduğunu bulma, hücreler arası geçişlerde çağrıyı sürekli kılma ve kullanıcıların telefonlarını abone oldukları hizmet alanlarının dışında da kullanabilmesini sağlama gibi karmaşık gerekliliker açısından son derece önemli olan bilgisayarlaştırılmış sayısal santrallerin ortaya çıkması ve mikro işlemcilerin oraya çıkması ile gerçekleşmiştir. Böylece 1970'lerde hücresel telefon sistemleri açısından tüm teknik engeller ortadan kalkmış ve hücresel telefon sistemler mümkün hale gelmiştir (West, 2000: 201-202).

1970'li yıllar, hücresel telefon sistemleri açısından teknik engellerin ortadan kalkmasının yanında, ilk hücresel telefon sistemi standardının da ortaya çıktığı yıldır. 450 megahertz band genişliği ile çalışan NMT450 (Nordic Mobile Telephony) standardı, İskandinav PTT'leri tarafından 1970'te oluşturulmaya başlanmış, 1975-78 arasında ise İsveç, Norveç, Finlandiya ve Danimarka PTT'lerinin oluşturduğu bir çalışma grubu tarafından teknik özellikleri tasarlanmıştır. 1978'de projenin gerçekleştirilmesi sürecine geçilmiş, 1980 yılının Ekim'inde İsveç'te, 1981'de ise Danimarka, Finlandiya ve Norveç'te NMT450 standardıyla

çalışan sistemler kurulmuştur. Ancak, hem ilk analog hücresel telefon sistemi hem de NMT450 standardıyla çalışan ilk telefon sistemi İsveç'ten önce 1980 yılının Ağustos'unda Suudi Arabistan'da işletilmeye başlanmıştır[4] (McKelvey vd., 1997: 16).

1980'lerin ortalarında ABD ve Japonya'da da ticari hücresel telefon sistemleri kuruldu. Birinci nesil olarak adlandırılan bu ilk sistemler, analog teknoloji ile çalışıyordu. Bunun yanında cihazlar büyük, ses kalitesi kötü ve kapsama alanı sınırlıydı. Hücresel telefon sistemleri ile birlikte işletmecilere sınırlı olan frekans spektrumunun tahsisi ve paylaştırılması ile ilgili sorunlar gündeme geldi ve politika problemleri ortaya çıktı. Pek çok ülke bu noktada lisans verme yolunu seçtiler. Bir diğer sorun ise, Avrupa'da kurulan ağlarda NMT450 (Nordic Mobile Telephone) ve TACS (Total Access Communications System) standartlarının, ABD'de ise AMPS (Advanced Mobile Phone System) standardının kullanılıyor olması ve bu standartlar arasındaki uyumsuzluktu. Bu uyumsuzluk, hem ülke içinde bir ağdan diğerine çağrı aktarmayı hem de uluslararası seyahatlerde mobil telefon kullanmayı olanaksız kılıyordu (Banks, 2001: 592-593).

İskandinav ülkelerinin NMT450 standardı, Suudi Arabistan'dan sonra başka ülkelere de ihraç edildi ve Tayland, Cezayir, İspanya, Hollanda, Belçika ve İsviçre'de NMT450 tabanlı sistemler kuruldu. 450 megahertz frekans bandının yetersizliklerinin ortaya çıkması ile, 900 megahertz frekans bandında çalışan benzer bir standart oluşturularak 1986'dan itibaren İskandinav ülkelerinde ve hemen ardından da Hollanda ve Fransa'da kullanılmaya başlandı. NMT450 ve NMT900 standartlarının ulus-

[4] Ericsson'un Suudi krallığı ile yaptığı bu anlaşma şirket açısından iki nedenle son derece önemlidir. Öncelikle Ericsson burada NMT450 standardına uygun olarak geliştirdiği cihazların ve sistemin çalıştığını görmüştür. Ancak daha da önemlisi, bu anlaşma son derece kârlı olmuş ve şirketin hücresel telekomünikasyona ilişkin gerçekleştirdiği yatırımları uzunca bir süre finanse etmiştir (McKelvey vd., 1997: 29).

lararası piyasalardaki başarısı, Nokia ve Ericsson gibi İskandinav ülkeleri kökenli cihaz üreticilerine rekabet üstünlüğü sağladı. 1985'te diğer Avrupa cihaz üreticilerinin payı %10'dan daha azken, Nokia ve Ericsson dünya cep telefonu piyasasının beşte birini kontrol etmekteydi (Bach, 2000: 9-10).

Bu başarının temelinde İskandinav ülkelerinin 1. Dünya Savaşı öncesinde oluşturdukları işbirliği geleneğinin etkili olduğu Thomas Haug tarafından ifade edilmektedir. İlk zamanlar ticari ve işlevsel konularda gerçekleşen işbirlikleri, sonraki yıllarda teknik konulara da genişlemiştir. Bu işbirliği geleneğinin kökeninde bu ülkelerin aynı coğrafyayı paylaşıyor olmaları yanında kültürel faktörler de rol oynamaktadır (Haug, 2002: 101). Bu işbirliği, hem ülkelerin coğrafi konumları gereği uluslararası arabağlantı özelliğini önemli hale getirmiş hem de bu ülkelerin benzerlikleri nedeniyle altyapılarda standartlaşmayı önemli kılmış, böylece bir standart oluşturmaya yönelmeyi sağlamıştır. Bu standart oluştuktan sonra ise, bu ülkelerin PTT'leri ile telekomünikasyon cihaz üreticisi şirketlerin ortak çalışmaları NMT'nin başarısına neden olmuştur. Kurumsal olarak yeniliğe uygun tepkilerin zamanında verilmesinin yenilik sürecini olduğu kadar yayılma sürecini de etkilediği, İskandinav ülkeleri örneğinde açık bir şekilde görülmektedir. ABD ve ABD'nin ulusal yenilik sisteminin internetin gelişmesi ve yayılmasında oynadığı rolü, cep telefonları konusunda İskandinav ülkeleri ve onların ulusal yenilik sistemi oynamıştır.

AVRUPA'DA İNTERNET VE CEP TELEFONLARI

Avrupa'da Akademik Ağlar ve İnternet

Arpanet kurulduğu dönemin ilk paket anahtarlamalı ağ prototipi değildir. Aynı yıllarda İngiltere'de NPL'de (National Physical Laboratory) paket anahtarlamalı teknoloji üzerine çalı-

şan Donald Davies, bir ağ kurulması konusunda adımlar atmış ve İngiltere Genel Posta Ofisi'ne (British General Post Office) bu konuda bir öneri götürmüştür. Önerisi reddedilen ve kaynak bulamayan Davies, sonunda NPL'i sınırlandırılmış ve daha küçük bir ağın kurulması konusunda ikna etmiştir. *Mark I* adı verilen bu ağın kurulması için 1967'de çalışmalar başlamış ve bu ağ uzunca bir süre NPL'deki araştırmacılar tarafından kullanılmıştır. Diğer taraftan, paket anahtarlamalı teknolojinin önemli bir bileşeni olan ve verilerin her biri gideceği yerin adresini taşıyan paketler olarak bir yerden bir yere gönderilmesi, bu arada alternatif yollar izleyebilmesi mantığı ile Avrupa'da başlayan bir deneysel ağ projesi daha söz konusudur. Fransa'da CYCLADES adıyla geçekleştirilmiş olan bu proje Fransız hükümeti tarafından desteklenmiş ve Louis Pouzin ve Hubert Zimmerman tarafından yürütülmüştür (Werle, 2001).

Bu iki prototip sivil amaçlarla geliştirilen sistemlerdir. İngiltere'de fon bulamadığı için tek bir düğüm halinde oluşturulan NPL'in asıl tasarımı, İngiliz bilgisayar sanayisinin bu ağı yaratan ekibi Honeywell ve DEC cihazlarını kullanmaya zorlaması ile piyasadan çekilmiştir. Fransız hükümetinin farklı yerlerdeki bir dizi veri tabanını bütünleştirmek için oluşturulan CYCLADES'e fon aktarılmaya ise 1978'e kadar devam edilmiştir (Movery ve Simcoe, 2002: 1373). CYCLADES'in sonraki yıllarda ortaya çıkacak olan TCP/IP ile son derece benzer olan tasarımının France Telecom tarafından kamusal veri ağına uygulanması için Pouzin ve Zimmerman'ın harcadıkları çaba sonuçsuz almış ve France Telecom veri ağını tüm diğer Avrupa telefon işletmeleri gibi bağlantı temelli bir teknoloji olan ve daha sonra ITU tarafından X.25 olarak uluslararası bir standart olarak kabul edilen teknoloji ile kurmuştur (Werle, 2001). Bu dönemde Arpanet, bir yandan sürekli geliştirme fonlarından yararlanması diğer yandan da büyüyen ölçeği ile İngiliz ve Fransız ağlarından farklılaşmıştır.

Avrupa'nın internete bir diğer önemli katkısı ise www konusundadır. 90'ların başında ABD'de *Minnesota Üniversitesi*'nde geliştirilen Gopher sistemiyle internet üzerinde anında enformasyon görüntülemek mümkün olmuştur. Metin tabanlı olan bu sistem, kısa süre sonra CERN'den Tim Berners-Lee ve Robert Cailliau tarafından geliştirilen www tarafından yerinden edilmiştir. CERN, www için internet üzerinden edinilebilen bir yazılım geliştirmiş ancak bunu ticarileştirmeyi düşünmemiştir. Werle'ye göre paket anahtarlamalı teknoloji ve www konusundaki bu örnekler, Avrupa'nın internet konusunda yenilikçilik açısından ABD'den geri kalmadığının kanıtlarıdır. İlk iki örnek, Avrupa'nın kurumsal olarak önlerine gelen şansı kullanma konusundaki başarısızlıklarını göstermektedir. Werle bunun en önemli nedeninin telekomünikasyon alanındaki tekel yapılanması olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, eğer tekel yapıları olmasa bu buluşları kullanacak ve geliştirecek diğer bazı örgütlenmeler söz konusu olabilir ve böylece bu buluşlar değerlendirilebilirdi (Werle, 2001). Oysa ABD'de internetin ortaya çıkış döneminde AT&T telekomünikasyon alanında özel bir tekeldi. Ayrıca, tıpkı France Telekom ve British General Post Office gibi AT&T de Arpanet projesini devralmayı ve geliştirmeyi kabul etmemişti (Adamson, 2002: 260).

1) İŞBİRLİKLERİ VE DİRENİŞ

1980'lerin başında Avrupa'da araştırmalar için kullanılacak bir ağın yaratılması için bazı çabalar ortaya çıkarken, Avrupa-ABD işbirliği de gündeme gelmiştir. 1982'de ilk uluslararası internet düğümü, Londra'da bir üniversitede ve Norveç'te Norsar adındaki bir araştırma laboratuarında kurulmuştur. Ancak bu düğümler, Arpanet'e bağlı düğümler olarak tasarlanmamıştır. Aynı yıl iki Avrupa araştırma ağı, EUNet (European Unix Network) ve EARN (European Academic and Research Network) başlatılmıştır (Mowery ve Simcoe, 2002: 1375). Sadece e-mektup ve dosya

transferine izin veren bu ağlardan EARN, 80'lerin ortalarında 500 bilgisayar ve 19 ülkenin bağlı olduğu bir akademik ağa dönüşmüştür. EARN, IBM'in kurmuş olduğu BITNET'in Avrupa versiyonudur. Başından itibaren IBM tarafından desteklenen EARN, Avrupa hükümetleri açısından bir dizi problem yaratmıştır. Bu problemlerden birisi, özel hatlardan sınır ötesi veri akışının Avrupa hükümetlerinin telekomünikasyon yasaları tarafından engelleniyor olmasıdır. Bu kural esnetilerek EARN'ün büyümesi sağlanmıştır. Diğer taraftan özellikle Alman hükümeti EARN'e IBM'in piyasadaki egemenliğini güçlendirme stratejisinin bir parçası olabileceği şüphesiyle yaklaşmıştır. Avrupa Komisyonu tarafından da paylaşılan bu şüphe, EARN'e açık sistem standartları zorunluluğu getirilmesine neden olmuştur. Ancak bu zorunluluklar hiçbir zaman uygulamaya geçilememiştir. Bu arada Alman hükümeti ve diğer bazı hükümetler, EARN'e karşılık olarak, kendi ulusal bilgisayar sanayilerinin ürettiği cihazları kullanarak ulusal bilim ağları oluşturmaya başlamışlardır. Avrupa Birliği düzeyinde de 1986 yılında benzer bir çaba gündeme gelmiş ve bu ulusal bilim ağlarının koordinasyonu ve veri ağları ile ilişkili Ar-Ge projelerinin desteklenmesi amacıyla RARE kurulmuştur. Ayrıca COSINE (Cooperation for Open System Interconnection Networking in Europe) adı ile RARE içinde oluşturulan bir inisiyatif tarafından da X.25 standardını temel alan bir uluslararası paket anahtarlamalı araştırma ağının yaratılması çalışmaları başlatılmıştır (Werle, 2001)

1989'da Avrupa'da RIPE (Reseaux IP European) ismi ile kurulan örgütün amacı, Avrupa IP (Internet Protocol) ağının teknik ve yönetsel koordinasyonunu sağlamaktır. RIPE, başlangıçta TCP/IP ile çalışan EUNet ve EARN gibi akademik ağlar tarafından finanse edilmiş ve gönüllülerin çalışmaları ile işlevlerini sürdürmüştür. RIPE'in en önemli işlevleri bütün IP numaralarını tutan bir veri tabanını çalıştırmak ve Avrupa için IP numaraları tahsislerini IANA'dan aldığı yetkiyle gerçekleştirmektir. 1992'de

RIPE, merkezi Amsterdam'da olan bir kuruluşa dönüşmüş ve yasal bir çerçeve kazanmıştır. 1995'te ise yaklaşık 100 çalışanı ve 3.200 üyesi olan büyük bir örgütlenmeye dönüşmüştür. Avrupa dışında, Ortadoğu, Orta Asya ve Afrika ülkelerinin IP numaralarının verilmesi yetkisi de RIPE'a aittir (RIPE, 2003).

Avrupa ülkelerinin NSFNET'e bağlanmaları ilk olarak 1988'de gerçekleşti. 1988'de Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç ve İsveç, 1989'da ise Almanya, İtalya, Hollanda ve İngiltere NSFNET'e bağlandı. 1995 yılına gelindiğinde, Avrupa ülkelerinin tamamı artık NSFNET'e bağlı hale geldi. Diğer taraftan Tablo 5'te görüldüğü gibi bağlı ana bilgisayar sayıları son derece hızlı bir artış gösterdi.

Tablo 5) Bazı Avrupa ülkelerinin NSFNET'e bağlantı tarihleri ve 1991-95 arasında bağlı ana bilgisayar sayıları.

	NSFNET'e Bağlantı Tarihi	1991	1992	1993	1994	1995
Belçika	1990 Mayıs	3	7	189	401	1.875
Finlandiya	1988 Kasım	12	18	102	210	643
Fransa	1988 Temmuz	95	160	453	805	2.003
Almanya	1989 Eylül	144	215	445	777	1.750
İrlanda	1990 Temmuz	3	10	24	56	168
İtalya	1989 Ağustos	30	80	169	270	506
Hollanda	1989 Ocak	52	68	131	207	406
İsveç	1988 Kasım	25	37	87	164	415
İngiltere	1989 Nisan	44	128	420	730	1.436

Kaynak: (OECD, 1996b: 19).

2) STANDARTLAR MÜCADELESİ

Bu ağlar ve inisiyatifler aracılığıyla akademik alanda yaygınlaşan TCP/IP temelli ağ uygulamalarına rağmen, Avrupa Komisyonu ve Avrupa ülkelerinin hükümetlerinin internet ve TCP/IP artan bir biçimde ticarileşene dek, internetin yaygınlaştırılması konusunda herhangi bir çabasının olmadığı Werle tarafından be-

lirtilmektedir (2001). Bunun nedeni, ABD ile Avrupa ülkeleri arasında Drake tarafından 'din savaşları' olarak tanımlanan standartlar tartışmasıdır. OSI, 1984'te geliştirilen, TCP/IP'ye rakip olabilecek bir ağ standardıdır. Katmanlar halinde tasarlanan bu standartta her bir katman bir ya da birden fazla ağ standardını içermektedir (Egyedi, 1999). Avrupa'da sanayi, gönüllü standart geliştirme kuruluşları ve kamu kurumları tarafından oluşturulan 'Açık Sistem Hareketi' tarafından desteklenen OSI, küresel ağa ayrımsız erişme vizyonunun gerçekleşmesi olarak sunulmuştur. Öte yandan Avrupa bilgisayar sanayi, hükümetler ve Avrupa Komisyonu tarafından da OSI programı, Avrupalı üreticileri ABD ile rekabetten korumak için bir sanayi politikası olarak görülmüştür. Daha önce France Telecom'un kamusal veri ağını oluştururken paket anahtarlamalı teknolojiye karşı tercih ettiği X.25 standardını temel alan OSI standardı, gerek ABD internet topluluğunun OSI karşıtı tavrı gerekse de uzunca bir süre OSI standardına göre yapılmış ürünlerin piyasaya sürülememesi nedeniyle alanı TCP/IP'ye terk etmek zorunda kalmıştır. Avrupa'da 1992'ye dek TCP/IP'nin sadece özel ağlarda ve çoklu protokol özelliği olan EBONE (European Network) adı verilen ağda kullanılması bundandır. TCP/IP kullanan ilk ülkeler İskandinav ülkeleri ve Hollanda olmuştur. Sonuç olarak OSI olayı, Avrupa standart politikasının başarısızlığı anlamına gelmekte ve internet kullanım ve yayılma oranı olarak ABD'nin gerisinde kalmasının temel nedeni olarak yorumlanmaktadır (Werle, 2001).

İnternetin Avrupa ülkelerine girişinde ortaya çıkan tüm bu sorunlar, bir sonucu belirginleştirmektedir. Avrupa ülkeleri internetin girişini teknolojik olmaktan çok, sanayi politikaları ve teknoloji politikaları açısından stratejik bir süreç olarak algılamıştır. Bu sürecin sonunda ABD'nin uluslararası alanda kuracağı egemenliği önceden görmüş ve süreç içerisinde buna direnmek için birtakım olanaklar yaratmanın arayışına girmişlerdir.

Avrupa ülkeleri ve Avrupa Komisyonu, internetin Avrupa'ya girişini geciktirmekten ziyade internet teknolojisine rakip olacak bir teknolojiyi ortaya koyabilmek için çaba harcamışlardır.

Avrupa'da Cep Telefonunun Gelişimi

Cep telefonu alanında ikinci nesil sistemler 1990'larda kuruldu. Bu sistemlerin temelinde birinci kuşağın sorunlarından pek çoğunu giderebilen ve sisteme yeni özellikler eklemeyi olanaklı kılan sayısal teknoloji bulunmaktadır. Sayısal teknolojinin birinci kuşağın sorunlarını çözebileceğini öncelikle Avrupa Birliği ülkeleri fark etti. 1980'lerin başında Avrupa Birliği'nin asıl amacı, birinci nesil hücresel telefon sistemleri için tüm Avrupa ülkelerinin kullanacağı bir standart yaratmaktı. 1982'de CEPT (Conference on European Post and Telecommunications) bu amaçla GSM (Groupe Speciale Mobile) adını verdiği bir komisyon oluşturdu. Bu komisyonda Avrupa ülkelerinden PTT temsilcileri ve PTT-lerin araştırma laboratuarlarından araştırma mühendisleri yer alıyordu. Temel amaç mobil sistemleri oluşturan baz istasyonları, santral ve uç cihazlarında uyumluluğun sağlanmasıydı. Bu uyumluluğun sağlanması, aynı zamanda da Avrupalı üreticiler için cihaz pazarını genişletmek anlamına geliyordu. GSM komisyonu, ortak bir standart oluşturmak için başladığı çalışmalarını, 1985-86 arasında mobil iletişimde sayısal teknolojinin sunduğu fırsatları fark edince geleceğin sayısal mobil iletişim standardını yaratmaya yöneltti (Glimstedt ve Krohwinkel-Karlsson, 2002).

1985'te GSM standardının temel özelliklerine ilişkin seçenekler ortaya çıktı. Komisyonda standardın genişband ya da darband radyo iletim teknolojisi kullanması noktasında görüş farklılığı oluştu. Fransız ve Alman PTT'leri Alcatel, SEL, Siemens ve AEG genişband teknolojisinden, İskandinav PTT'leri Nokia ve Ericsson ise darband teknolojisinden yanaydı. Bu sorun, İskandinav

PTT'leri lehine çözüldü. İskandinav PTT'leri 1986-87 döneminde deneysel çalışmalar yaptılar ve üreticilerle görüşerek ilk prototip sistemi kurma çalışmalarına başladılar. 1987'nin Şubat ayında, CEPT, Kopenhag'da toplandı ve 13 Avrupa PTT'si GSM standardına ilişkin resmi olmayan bir anlaşmayı imzaladılar. Bu anlaşmada, GSM hücresel sisteminin kuruluşu gerçekleştirilirken uyulacak yönlendirme ve numaralandırma planları, hizmetin başlaması, ücretlendirme ilkelerinin uyumlulaştırılması ve hesaplaşma ilkelerine ilişkin ortak kararlar da yer alıyordu (Palmberg ve Martikainen, 2003: 15-16). Bu kararın ardından Avrupa Komisyonu'nun önerisi ETSI (European Telecommunications Standards Institute –Avrupa Telekomünikasyon Standartları Enstitüsü) kuruldu. 1988'de GSM projesi Avrupa PTT'lerinin doğrudan temsil edildikleri CEPT'ten, ulus-üstü bir kurum olarak inşa edilen ETSI'ye kaydırıldı. Bu süreç, aynı zamanda ulusal sanayi politikaları ile standartlaştırma süreçleri arasındaki bağları ortadan kaldıran, AB çapında politikaların oluşturulması konusunda önem taşıyan bir ilk adımdı. Başlangıçta Avrupa ulusal PTT'leri tarafından tepki ile karşılanmış olmasına rağmen, ETSI GSM standardının ulaştığı başarılı sonuçlar değerlendirilirse, AB bölgesinde cep telefonunun yayılması açısından önemli bir kurumsal yenilik olarak tanımlanabilir (Glimsted ve Krohwinkel-Karlsson, 2002). Diğer taraftan tüm bir süreç GSM standardının geliştirilmesinde başlangıçta ulusal, daha sonra ise AB sanayisinin çıkarlarının son derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

NMT450 standardının geliştirilmesi sürecine benzer bir süreç sonunda gelişen GSM standardı, 1992'de Finlandiya ve Almanya'da ticari olarak kullanıma açıldıktan sonra beklentilerin ötesinde bir yayılma göstermiştir (Selian, 2001: 8). Bunun temelinde GSM standardının zamanlaması bulunmaktadır. Birinci nesil sistemler yayılmaya ve sınırlılıkları fark edilmeye başlandığında GSM'in ortaya çıkmış olması, GSM standardının özüm-

senmesi ya da bireysel yayılma kuramlarının diliyle kullanıcıların bu standarda kolayca uyum sağlaması açısından önemli olmuştur. İkincisi bütün bir Avrupa için GSM standardına uyumlu cihazların kitlesel üretiminin yapılması, bir süre sonra üreticiler, işletmeciler ve kullanıcılar açısından maliyetlerin düşmesini getirmiştir (Haug, 2002: 107). Diğer taraftan ETSI, telekomünikasyonla ilgili tüm örgütlenmelere açılması ve geleceğin standartlarının üreticiler, kullanıcılar, araştırma kuruluşları ve özel ağ işletmecilerinin katkıları ile oluşturulmasını ilke edinmesi, bu başarıda önemli rol oynamıştır. ETSI'de geniş bir platformda tartışılarak standart haline getirilen tamamlayıcı yenilikler çok kısa sürede kullanıcının hizmetine sunulabilmiştir. Bu tamamlayıcı yeniliklerin, GSM'in yayılmasına etkide bulunan en önemlileri SMS adı verilen kısa mesaj hizmeti ve ön ödemeli kartlardır (Glimsted ve Krohwinkel-Karlsson, 2002).

1991'den bu yana Avrupa standardı olan GSM, ticari uygulanabilirliği ve sayısal standartları küresel çapta desteklemesi ile 100'den fazla ülkede 150'den fazla operatör tarafından kullanılmıştır. Bu anlamıyla GSM standardı, hem Avrupa ülkelerinde cep telefonunun ABD'ye göre daha büyük bir hızla yayılmasını getirmiş, hem de cep telefonu standardı olarak dünya çapında önemli ölçüde yayılmıştır. 2009 yılı verileri GSM standardının pazar payının %85'i aştığını göstermektedir.

Tablo 6) Cep telefonu standartlarının
1999'da bölgelere göre dağılımı ve bu bölgelerdeki pazar payları

	Avrupa	K. Amerika	L. Amerika	Asya	Afrika
GSM	%89	%4	%1	%35	%88
D-AMPS		%27	%39	%3	
CDMA		%9	%9	%14	
Analog Standartlar	%11 (NMT ve TACS)	%60 (AMPS)	%51 (AMPS)	%48 (PDC, PHS, TACS, NMT)	%12 (NMT, TACS)

Kaynak: (Glimsted ve Krohwinkel-Karlsson, 2002).

Küresel telekomünikasyon standartlarını geliştirmekle sorumlu olan ITU, 1988'den bu yana uluslararası telekomünikasyon ağına cep telefonu ile erişim için uluslararası bir standart geliştirmek için çalışmaktadır. Bu standart IMT-2000 olarak adlandırılmaktadır. 2000, hem standardın 2000 yılında kullanılması hedefinden hem de 2000 MHz genişlikte radyo frekans bandı kullanmasından kaynaklanmaktadır. 1997'den beri IMT-2000 FPLMTS (Geleceğin Kamusal Mobil Telekomünikasyon Sistemi) olarak bilinmektedir. IMT-2000 küresel erişim ve multimedya bağlantısını sağlamayı hedefleyen üçüncü nesil sistemleri de temsil etmektedir. Avrupa'da ise üçüncü nesil mobil sistemlere ilişkin UMTS (Evrensel Mobil Telekomünikasyon Sistemi) isimli bir standart geliştirilmiştir (Beauburn ve Pierre, 2001: 144). Avrupa Birliği ülkelerinde üçüncü nesil mobil hizmetler için 2000 yılında ilk lisansla verilmiştir. Avrupa ülkeleri, cep telefonları alanındaki liderliğini ve yenilikçiliğini üçüncü nesil mobil sistemler konusunda da ilk olarak sürdürmüştür.

Avrupa ülkelerinde cep telefonlarının hızlı yayılması ve bunun yanında bir Avrupa standardı olan GSM'in dünya standardı haline gelmesi, ABD'nin cep telefonları alanında, hem gelişmeler hem de yayılma açısından geri kalışını değerlendirme gereksinimi yaratmaktadır (King ve West, 2002). Temel sorun, hücresel telefon kavramsal olarak ABD'de ortaya çıkmasına ve hücresel telefonla ilgili tüm teknolojik engelleri kaldıran yenilikler ABD'de gerçekleşmesine rağmen, ABD neden cep telefonlarının, hem geliştirilmesi hem de yayılması anlamında diğer gelişmiş ülkelerden daha geride kalmıştır? King ve West, bu sorunun yanıtlanabilmesi için öncelikle sorunun yapısal olmadığının kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Sorun, hızlı teknolojik gelişmelerin ve kurumsal değişimlerin yaşandığı alışılmadık bir süreçte ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de bu sürecin özgün unsurları ile açıklanabilir. Böyle bakıldığında ABD'de cep telefonu

yayılma oranlarının diğer gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmasının nedeni, öncelikle AT&T'nin kendi hücresel telefon icadının önemini anlayamaması ve hemen sonrasında Bell sistemi parçalandığında ve piyasa serbestleştirildiğinde ABD'de hücresel telefonun gelişmesi sürecine rehberlik edecek bir otoritenin kurulamamasıdır (King ve West, 2002: 201-202). King ve West'in ABD'nin hücresel telefon sistemi konusunda geride kalmasına dair çözümlemesi, hücresel telefon gibi, kökten ve tamamlayıcı yenilikler bütününün sonucunda ortaya çıkan sistem yeniliklerinin yayılması için, yenilik sürecini takip eden bir standartlaşma sürecinin ve bu sürece rehberlik edecek merkezi bir otorite oluşturulmasının önemini ortaya koymaktadır (Gandal, 2003: 331).

ITU'nun 1999 yılında yayınladığı "World Telecommunication Development Report 1999: Mobile Cellular" isimli rapor ise, Finlandiya'da cep telefonlarının yayılma hızını üç unsurla açıklamaktadır. Bunlardan ilki, Finlandiya'nın 1982'de NMT sistemine, yaklaşık on yıl sonra da GSM sistemine ilk uyum sağlayan ülke olmasıdır. İkincisi, tarihsel olarak Finlandiya'da sabit telefonlar konusunda ulaşılan yüksek yoğunluk ve düşük ücretlerdir. Raporda cep telefonlarının kısa süre içerisinde başarıya ulaşması, sabit telefonlarla rekabet etmek zorunluluğu ile açıklanmaktadır. Ancak yüksek telefon yoğunluğu ve düşük ücretlerin oluşturduğu telefon hizmeti tüketim alışkanlığının cep telefonlarının hızlı yayılmasının nedeni olduğu açıklaması da bu noktada mümkündür. Üçüncü olarak rapor, Finlandiya'da sadece cep telefonunun değil, diğer enformasyon ve iletişim teknolojilerinin de son derece hızlı yayıldığından yola çıkarak, Finlandiya toplumunun teknolojiye kolay uyum sağlayan bir toplum olduğu sonucuna varmaktadır. ITU'nun bu tespitlerine, Finlandiya ve diğer İskandinav ülkelerinin coğrafi özelliklerinin de iletişim araçlarının yayılmasını hızlandırdığını eklemek gerekmektedir.

İNTERNET'İN VE CEP TELEFONUNUN TÜRKİYE'YE GİRİŞİ

1980'li yıllarda, Türkiye'de enformasyon ve iletişim teknolojileri alanında hızlı bir gelişme yaşanmıştır. 1985'lerden itibaren iletişim konusunda büyük yatırımlar yapılmış, temel olarak telefon iletişimi ve düşük hızlı sayısal veri iletişimi için kurulan ağ ülkenin hemen hemen tümünü kapsamıştır. Türkiye'de sayısal iletişime geçilmesi kararı askeri yönetimin atadığı Meclisten güvenoyu alan Bülent Ulusu hükümetince alınmıştır. PTT, 1982 yılında sayısallaşmaya geçiş için "1983-93 Haberleşme Ana Planı"nı hazırlamaya başlamış ve 1983 yılında rapor devletin ilgili birimlerine sunulmuştur. Raporda, yurtiçi haberleşme ihtiyaçlarımız açısından sayısal teknolojinin zorunlu hale geldiği, iletişimin ulusal kalkınmaya doğrudan ya da dolaylı katkıda bulunacağı, ulusal güvenlik ve savunma açısından önemli olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca oluşturulacak iletişim ortamının refahın kitlelere yayılmasında ve büyük şehirlere akının azaltılmasında etkili olacağı da savunulmaktadır (PTT, 1983). Sunulan bu rapor sonrasında başlatılan çalışmalar ile iletişim altyapısı yatırımlarında büyük bir patlama yaşanmıştır. Telefon abonesi sayısı 1983 yılında 1,5 milyon iken bu rakam 1993 yılında 12 milyonu aşmış, telefonu olmayan köy sayısı 26.000'den sıfıra düşmüştür. 1993 yılında telefon yoğunluğu %16'yı aşmıştır (Geray, 1994). Günümüzün klasik söylemi olan '*çağ atlamak*' sözü de ilk defa bu dönemde bir sayısal yönlendiricinin açılışında söylenmiştir. Ancak tüm bu yatırımlara rağmen, uluslararası düzeyde yaşanan teknolojik gelişme hızına yetişilememiştir. Ayrıca Türkiye'nin içinde bulunduğu kronik krizler, 1980'li yılların sonlarından başlayarak yatırımların durma noktasına gelmesine ve 1990'ların ortalarında ulusal iletişim altyapısının tekrar sorgulanmaya başlanmasına neden olmuştur.

Türkiye'de Bilgisayar Ağları ve İnternet

Türkiye'de genel amaçlı bilgisayar ağlarının kuruluşu, EARN'e (European Academic and Research Network) yapılan bağlantı ile başlamıştır. Türkiye üniversitelerinin bu ağa bağlanma çalışmaları ise 1986'da Ege Üniversitesinden Prof. Dr. Oğuz Manas ve ekibinin çabaları ile başlatılmıştır. Bu amaçla kurulan ve ağa bağlı üniversitelerin Bilgisayar Merkezi temsilcilerinden oluşan TÜVAKA (Türkiye Üniversite ve Araştırma Kurumları Ağı) yönetim kurulu, EARN'ün Türkiye'deki etkinlikleri, ağ topolojisi gibi konularda çalışmalarını sürdürmüştür. Ayrıca 1987 yılında TÜVAKA'nın teknik düzeyde iletişimini sağlamak, sorunlarını çözmek amacı ile bir teknik alt komisyon oluşturulmuş ve üniversiteler arası kaynak paylaşımı, teknik destek ve yönetim kurulunun aldığı kararları gerçekleştirmek gibi görevleri sürdürmüştür. EARN ağına ilk önce Aralık 1986 tarihinde Ege Üniversitesi bağlanmış, daha sonra da 1987 yılı içinde sırası ile Anadolu, Yıldız, İstanbul Teknik, Boğaziçi, Fırat, Orta Doğu Teknik, Bilkent ve İstanbul üniversitelerinin bağlantıları gerçekleştirilmiştir. EARN ağına yapılan 9600 bps hızındaki uluslararası bağlantı önce İtalya üzerinden gerçekleştirilmiş bu bağlantı daha sonra EARN tarafından yapılan topolojik düzenleme gereği Fransa'ya alınmıştır. 1993 yılındaki TÜVAKA Topolojisi, EARN ağının iletişiminde kullanılan IBM firmasının RSCS (Remote Spooling and Communication Subsystem) yazılımının açık bir yazılım olmaması ve sağladığı imkanların çok kısıtlı olması nedenleri ile bir süre sonra yetersiz kalmaya başlamıştır. Ayrıca uluslararası hattın kapasitesinin artan kullanım nedeni ile talebe cevap veremez duruma gelmesi de ciddi sorunlar yaratmıştır (Özgit, 1994). Kurulduğu günlerde, sadece üniversiteler ve araştırma kurumları tarafından kullanılan ve finanse edilen TÜVAKA, 1989 yılında tıkanmaya başlamış ve teknolojik gelişmeler karşısında yetersiz ka-

lan bu ağın geliştirilmesi için, ODTÜ (Orta Doğu Teknik Üniversitesi) ve TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu) tarafından yeni ağ teknolojilerinin kullanılması gerektiği öngörüsü ile ortak bir proje başlatılmıştır. Bu proje, Türkiye açısından internetin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. TR-NET (Türkiye İnternet Proje Grubu) adını alan bu proje sonucunda, 12 Nisan 1993'te 64 Kbps hızındaki ODTÜ-Washington (NSF) hattı kullanıma açılarak, internet servisi başlatılmıştır. Aynı yıl, Ege Üniversitesi de, TUVAKA kapsamında kullanılan 64 Kbps hızındaki uluslararası hat üzerinden Bonn bağlantılı internet hizmetini kullanıma açmıştır (Çağıltay, 1997: 24).

1993'te İnternet bağlantısının kullanıma açılması ile başlayan sürecin ilk aşamasının en önemli görünümü, internet ağında akademik kesimin egemenliğidir. Türkiye'de internet ağının, üniversitelerin ve TÜBİTAK'ın başlıca aktör olduğu bir biçimde kurulması, uluslararası gelişmelerle de uyum içindedir. Çünkü aynı dönemde internet alanındaki uluslararası gelişmelere baktığımızda, farklılıkların eğilim düzeyinde var olduğunu, ancak internetin genel görünümünün bir akademik ağ olarak tanımlanabileceğini görürüz. ODTÜ-TÜBİTAK merkezli internet altyapısına ilk bağlantıları üniversiteler gerçekleştirmiştir. ODTÜ-TÜBİTAK bağlantısının, Bilkent, Yıldız ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nin katılımı ile TCP/IP protokolünü kullanan bir ağa dönüşmesi de aynı dönemde gerçekleşmiştir (Akgül, 2001).

1993'ten 1995 sonuna dek ağ genel görünüm itibariyle akademik kesimin egemenliğinde kalmış olsa da, iki yıldan biraz daha uzun olan bu süreç, akademi egemenliğinin tartışılmaya başlanmasına ve bir sonraki dönemin ticari ve yönetsel aktörlerinin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Zaten, TR-NET proje grubu kuruluş amacını, ülkenin geciken internet bağlantısını bir an önce sağlamak ve ardından da internet hizmetini tüm ülkeye yaygınlaştırmak olarak tanımlamıştı.

ODTÜ-TÜBİTAK merkezli ilk internet ağına kısa süre içerisinde, hem çevirmeli hatlar ve X25 ile hem de kiralık hatlarla önemli sayıda kamu kurumu, şirket ve kişinin bağlantısı sağlandı ve 2 yıl gibi kısa bir sürenin sonunda TR-NET üzerinden sunulan internet hizmeti, gerek kapasite açısından gerekse de teknolojik açıdan yetersiz kalmaya başladı. Bu döneme dair bir diğer gelişme ise, merkezi Ankara'da bulunan uluslararası IBM firmasının tesis etmiş olduğu uydu kanalını kullanarak, isteyenlere abonelik karşılığında internet hizmeti veriyor olmasıydı. Ayrıca bu dönemde, TR-NET ile sözleşme yaparak, abone kaydeden, elektronik gazete çıkartan internet servis sağlayıcılar (İSS) ve ticari webler ortaya çıkmaya başlamıştı (Akgül, 2002). TR-NET kamu kurumlarına, şirketlere ve kişilere internet hizmeti verirken, Türk Telekom'un telefon ya da kiralık hatları kullanılıyordu. Ancak hizmetin verilmesi düzeyinde Türk Telekom'un herhangi bir rolü bulunmuyordu. Bu durum, ülkenin tüm telekomünikasyon hizmetlerini tekel konumunda veren Türk Telekom'un görev alanına girildiği biçiminde yorumlandığından, yasal sorunlar gündeme geldi (Çağıltay, 1997: 25).

İnternetin Türkiye'ye girişinden itibaren geçen iki yıl, interneti geliştirme ve yaygınlaştırma amacıyla gündeme getirilen bir dizi çalışmaya sahne oldu. 1995 yılı başında TR-NET (ODTÜ ve TÜBİTAK) iki ardışık girişimde bulunmuştur. Bu girişimlerden birincisi, başlangıçta tümüyle devlet desteğiyle sürdürülecek bir yapının sağlıklı bir geçiş süreci aracılığıyla zaman içinde belli oranda özelleştirilmesi için neler yapılabileceği, buna özel sektör katkısının ne olabileceği gibi konuların tartışılması amacıyla özel sektörün potansiyel 'Servis Sağlayıcı' kuruluşları ile Mart 1995'te bir toplantı yapılması idi. Bu toplantıda TR-NET olarak servis sağlayıcılardan beklentilerin neler olduğu ve nasıl bir işleyiş düşünüldüğü aday servis sağlayıcı kuruluşlara anlatıldı. Servis sağlayıcı adaylarıyla yapılan bu toplantıda görüşülen konular daha

sonra izleyen günler ve haftalarda elektronik ortamda da ayrıntılı olarak tartışıldı. Burada işlenen ana fikir, servis sağlayıcılardan toplanacak yatırım katkılarıyla hızlı bir omurga kurulması, omurganın işletilmesi için hizmetlerin ücretlendirilerek servis sağlayıcılara satılması, diğer bir deyişle omurganın çevresinde servis sağlayıcılar katmanı oluşturulması ve son kullanıcıların servis sağlayıcılar aracılığıyla hizmet almaları idi. Bu yapıya yönelik olarak, servis sağlayıcı adayları tarafından çeşitli görüşler dile getirildi. Servis sağlayıcı adaylarından bir kısmı bu fikrin hemen yaşama geçirilmesini savunurken, bir kısmı da fikre tümden karşı çıktılar. Karşı çıkanlar kendi aralarında farklı görüşlere sahip gruplar olarak belirdiler. Bazıları fikrin daha fazla olgunlaştırılmasını savunurlarken, bazıları ise omurga kurma işinin doğrudan kendilerince yapılmasını savunuyorlardı. Bu sözü edilen ikinci grupta yer alan firmalardan bazıları aynı yılın Haziran ayı içinde, bir sonraki paragrafta anlatılan TR-NET'in ikinci girişimi ile eşzamanlı olarak 'TR-NET AŞ' adıyla bir şirket kurma girişimi başlatarak amaçlarını ortaya koydular (BT Haber, 1995b).

Servis sağlayıcı adayları ile yapılan görüşmelerin ve tartışmaların uzaması ve bir ortak görüşe varılamaması sonucunda, daha fazla zaman kaybetmemek ve hedeflenen sağlıklı altyapıyı bir an önce kurabilmek için, ikinci bir girişim olarak, TR-NET tarafından Türk Telekom'a bir teklif götürüldü. Teklifin içeriği özet olarak şöyle idi: "*ulusal bir omurga ağ kurmak ve bu ağı uluslararası internet ağına ilişkilendirmek için başlangıçta gerekli iletişim hatlarını Türk Telekom'un, gerekli yazılım, donanım ve insan gücünü TR-NET'in sağlayacağı bir model oluşturmak ve elde edilecek gelir ile yatırım yaparak kendini geliştirecek bir yapıyı sağlamak*" (aktaran Özgit ve Çağıltay, 1996).

Böylesi bir teklifin Türk Telekom'a götürülmesinin ardındaki en önemli neden Türk Telekom'un 406 ve 4107 sayılı yasalar

ile temel iletişim olanaklarının sunulması konusunda 'tekel' konumunda olması ve bunun sonucunda çok hızlı bir gelişme sağlanabileceği idi. Bu teklif Türk Telekom tarafından olumlu karşılandı ve 1995 yılı Nisan ile Haziran ayları arasında iki ay boyunca konuya ilişkin sözleşme çalışmaları sürdürüldü. İmzalanma aşamasına gelen ve taraflarca üzerinde görüş birliği oluşturulan sözleşmenin ana fikri, Türk Telekom tarafından IP tabanlı omurga ağını oluşturmak ve uluslararası bağlantıyı sağlamak için gerekli olan ülke içi ve dışı iletişim hatlarının sağlanması; TR-NET tarafından başlangıç için yazılım, donanım ile proje için gereken işgücünün sağlanması; gelirin %60'ının doğrudan internet altyapısı için yatırıma döndürülmesi ve kalan %40'ından giderler çıktıktan sonra kalan kısmın taraflar arasında paylaştırılmasıydı (Özgit ve Çağıltay, 1996). Bu sözleşmeye ilişkin çalışmalar, 1995 yılı Haziran ayı içerisinde durduruldu. Özgit ve Çağıltay, bu konuda Türk Telekom'un çeşitli gruplar tarafından baskı altında olduğu, bu grupların bazılarının siyasi baskı bile uyguladıkları duyumlarının alındığını belirtmektedirler. Sonuçta, Türk Telekom AŞ internet omurgasının ihale yolu ile kurdurulması yolunda adımlar atmaya başladı.

Bu arada dönemin internet bağlantısının iki önemli aktörü, ODTÜ ve TÜBİTAK arasında her düzeyde yaşanan gerilimler gündeme geldi. ODTÜ ve TÜBİTAK'ta kurulu iki farklı merkez ve iki farklı teknik ekip bulunuyordu. Özellikle internet servisi almak isteyenler, yerleşik oldukları bölgeye göre bu iki merkezden birisi ile bağlantı kurmak durumundaydı. Bu iki farklı merkez arasında ise, gerek teknik kadrolar düzeyinde gerekse de işletme anlayışları düzeyinde yaşanan gerilimler vardı. Bu pratik gerilimler dışında, ODTÜ BİDB'lığı ve TÜBİTAK arasında bu işin asli sahibinin kim olduğu ya da bir adım sonrasında kim olacağı konusunda adı konulmamış bir mücadele sürüyordu.

1) İNTERNET TOPLULUĞUNUN OLUŞMASI VE ULUSAL TOPLANTILAR

1993 ve 1994'te Bilişim kongrelerinde interneti tanıtıcı toplantılar yapılmış, TR-NET proje grubu tarafından bir Ulusal Bilgisayar Ağları Politikası önerisi sunulmuş ve konunun belli bir düzeyde tartışılması sağlanmıştı. 1995 ortalarından itibaren ise artık, internetin her yönüyle tartışılması gerekiyordu. Her ne kadar izleyiciler hâlâ interneti nasıl kullanacakları konusunda eğitim toplantılarına ihtiyaç duyuyor olsalar da, Türkiye'nin internet topluluğu diyebileceğimiz bir kesim, toplumun başka kesimleri ile bir araya gelmek ve internet için çizildiğini hissediyor oldukları gelecekte söz sahibi olmak istiyorlardı. TRUUG (Açık Sistem Kullanıcıları Derneği) adı verilen derneğin düzenlediği 'veri iletişimi' başlıklı toplantı önce İstanbul'da düzenlendi ve ağırlıklı olarak internetin tartışıldığı bir toplantıya dönüştü. Daha sonra ise EMO'nun da katkıları ile Ankara'ya taşındı. Öte yandan Bilişim Sektörünün en önemli platformu olan Bilişim Kongrelerinin 1995 yılında gerçekleşeninde 'Türkiye'de İnternet Çalışma Grubu' toplantısı gerçekleştirildi. Mustafa Akgül'ün bu toplantıya ilişkin izlenimleri o dönem açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Mustafa Akgül, öncelikle Bilişim Sektörü örgütlerinden büyük bir kısmının çağrıldıkları halde bu toplantıya katılmadığını; katılanların ise internet konusunda hiçbir fikri olmadığını belirtmektedir. Özel sektörden toplantıya katılan Tam Bilgisayar/Anadolu Net ve Yapı Kredi/Superonline'in, Türk Telekom ve Üniversitelere yönelen "özel sektörün alana girmesi ve kâr etmesi engelleniyor" eleştirisi dışında, toplantıya herhangi bir katkı sunmadıkları ve özellikle Superonline'in tavrının "bu iş bitmiştir; bu iş bana aittir; sizler gölge etmeyin; gidin kumda oynayın" diye yorumlanabileceği Mustafa Akgül tarafından belirtilmektedir. Mustafa Akgül'ün diğer gözlemleri ise internetin nasıl algılandığına ilişkindir. Ona göre, üniversite temsilcilerinin büyük bir bö-

lümünün internete ilişkin bir vizyonu yoktur; toplantıya katılanların büyük bir bölümü "interneti evden PC ile bağlanılan, eğlence yönü ağırlıklı olan geçici bir heves olarak algılamaktadırlar; ulusal veri tabanlarının internetle ilişkilendirilmesi konusunda hiç kimsenin bir fikri olmadığı gibi bu konu konuşulurken salondan 'her şeyi internetle ilişkilendirmeyelim' sesleri yükselmiştir; özel sektör temsilcileri ise interneti kısa vadede önemli kârlar elde edilebilecek bir yatırım alanı olarak görmektedir, ancak onlar da interneti bir eğlence olarak algılamaktadır" (Akgül, 1995).

Aynı yıl, internet alanı ile ilgili olabilecek tüm kesimler, sorun ve çözümleri tartışmak üzere, Kasım ayında Bilkent'te gerçekleştirilen 'Türkiye'de İnternet Konferansı'nda bir araya geldiler. Konferansın hazırlığı için inet-adm isimli listede yapılan tartışmalarda, en önemli amaç internet konusunda tüm toplumun dikkatini çekmek olarak belirmektedir. Öte yandan bu tartışmalarda, özellikle internet altyapısını oluşturan dönemin Türk Telekom altyapısına ilişkin saptamalar, Türkiye'de internete ilişkin durum saptamaları, internet alanının aktörlerinin kimler olması gerektiğine ilişkin beklenti ve öneriler, hukuksal sorunlar dışında, Türkiye'de 'bilgi toplumu teknolojileri'nin geliştirilmesi ve üretimi üzerine oldukça ilginç ve hâlâ geçerliliğini koruyan görüşlere rastlanmaktadır. Daha önce TELETAŞ AR-GE Müdürlüğü yapmış ve bu tartışmaların gerçekleştiği dönemde ODTÜ Elektrik-Elektronik Mühendisliği bölümünde öğretim üyesi olan Yurdakul Ceyhun, konferanstan beklentilerini dile getirdiği 7 Temmuz 1995 tarihli e-postasında internetin geliştirilmesini elbette kabul ettiğini, ancak bunun dışarıdan ithal edilen donanım ve yazılım ile olmasının kabul edilemeyeceğini, bu nedenle "yarının enformasyon altyapısı için yerli AR-GE ve yerli üretimin zorunluluğu" yanında, "Türkiye'yi Bilgi Toplumuna Götürecek Bir Mastır Plan" hazırlanmasının gerekliliğini savunmaktadır (Ceyhun, 1995).

Konferansın yürütme ve organizasyon komitelerinde bulunan isimler ve bu isimlerin geldiği kurumlar, internet alanının gelecekteki aktörlerini de ortaya koyar nitelikteydi. Yürütme komitesi ODTÜ, Ege Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi, IYTE ve DPT'de görevli isimlerden oluşmaktaydı. İsim bazında bakıldığında ise, süreç içerisinde değişik aşamalarda internet alanında isimlerinden söz edilen Attila Özgit ve Mustafa Akgül'le karşılaşılmaktadır. Organizasyon komitesinde ise, üniversitelerin yanı sıra, TÜBİTAK, TÜBİTAK-MAM, Türk Telekom, Türkiye Bilişim Derneği, Türkiye Bilişim Vakfı, TÜBİSAD, TTGV, NETAŞ, BİMEL, İnterpro ve TRUUG'dan temsilcilere ve Yapı Kredi grubu vardı. Bütün tartışmalara rağmen, konferansa damgasını vuran TURNET ihalesinin henüz resmileşmeyen sonucu olmuştur (inet-tr, 1995).

Çalışma toplantısına katılan üniversite bilgi işlem yöneticileri arasında, TÜVAKA omurgası ile TURNET omurgasının mantıksal olarak birbirinden ayrık olması konusunda görüş birliği oluştuğu gözlenmektedir. Bu görüş birliği iki kaygı ile temellendirilmektedir: öncelikle ortaya çıkabilecek idari sorunlar ortaya koyulmakta, ikinci olarak ise TÜVAKA ağının yok olacağı ve üniversitelerin ağ hizmetlerinden yararlanmasının güçleşeceği endişesi dile getirilmektedir. Ancak bunların yanında, üniversitelerin internet ağındaki egemen konumlarını, kendi ağları üzerinde devam ettirme isteklerinin göz ardı edilmemesi gerekir. Ancak, hukuki yapısı henüz belirginleşmemiş olan TÜVAKA'nın fiili durumunu sürdürebilmesi için YÖK ya da üniversiteler bünyesinde kurumsal bir kimliğe bürünmesi gerekmektedir. Toplantıda tartışılan bir başka konu ise, üniversitelerin servis sağlayıcı olarak sektörde yer almasıdır. Bu konunun tartışılmış olması, üniversite bilgi işlemlerinin sektördeki konumlarını kaybetmekten korktuklarını bir kez daha ortaya koymaktadır. Çalışma toplantısının raporunda bu konudaki görüşmeler şöyle özetlenmektedir:

Üniversitelerin ağ teknolojisi ve ağ hizmetlerinin geliştirilmesinde dünyada öncü rolü oynadıkları, bundan böyle Türk Üniversitelerinin bu rolü oynamasının ve başarılarını sürdürmelerinin beklenmesi gerektiği, aksini düşünmenin eşyanın tabiatına aykırı olacağı dile getirildi. Hatta bu nedenle üniversite dışına servis sağlayıcı hizmeti vermelerinin ya da özel şirketlerle birlikte bu hizmeti götürmelerinin herkesin yararına olacağı görüşü ortaya atıldı. Bilhassa metropol olmayan şehirlerin üniversitelerinin bu işe girmelerinin, hem kendi gelirlerini arttırmak hem de yöreye *Internet* hizmetinin götürülmesinde öncü olmaları bakımından çok yararlı olacağı, hatta üniversitelerin bu işi yaparken Türk Telekom'dan indirimli tarife uygulaması istemelerinin içinde bulundukları mali zorluklar göz önüne alındığında haksız rekabet değil, bir nevi akademik teşvik olacağı savı da ortaya atıldı ve taraftar topladı (inet-tr, 1995).

2) DNS OTORİTESİ OLARAK ODTÜ

Dünyadaki internet protokol parametrelerinin düzenlenmesi ve koordine edilmesi görevini üstlenen, İnternet Numara Dağıtma Otoritesi (IANA –Internet Assignment Number Authority) tarafından her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de üst seviye Alan Adı Sistemi (DNS) sorumlusunun belirlenmesi sürecinde, bir idari bir de teknik temsilci istenmiştir. Her ülkenin DNS sorumluları genellikle üniversite bilgi işlem departmanları oluyorken, bazen bir üniversitenin veya araştırma kurumunun sahibi olduğu özel bir şirket; bazen ise bir ülkenin İnternet Servis Sağlayıcılarının oluşturduğu bir organizasyon olabilmektedir. OECD ülkeleri içinde DNS otoritesi hükümet-dışı kurumlar olurken, sadece Finlandiya'da DNS sorumluluğu Ulaşım ve İletişim Bakanlığı'nın elindedir. (OECD, 1997a).

1992 yılında internet Türkiye'ye ilk geldiğinde '.tr' ile biten tüm isimlerin kaydı ODTÜ'de o sıradaki internet sunucusu

olan knidos makinesine yaptırılmıştır. IANA'in temsilci istemesi üzerine, idari temsilci olarak dönemin Bilgi İşlem Daire Başkanı Atilla Özgit, teknik temsilci olarak da ODTÜ BİDB'ndan Kürşat Çağıltay'ın adlarının verilmesinden sonra Türkiye'de DNS adlarının verilme yetkisi ODTÜ'de kalmıştır. Bu durum başlangıçta sorun yaratmamış olmasına rağmen, internette yaşanan ticarileşme ile birlikte, alan adı verilirken uygulanan kurallar ve bu işi ODTÜ'nün yapıyor olması bir dizi tartışmayı ve tekelcilik suçlamalarını da beraberinde getirmiştir.

3) TURNET İHALESİ VE TÜRK TELEKOM

Kendisini internet alanının asli aktörü olarak tanımlayan Türk Telekom, yasadan hareketle, internet altyapısını kurup işletmek konusunda kararlıydı ve bunu da duyurdu. BT-Haber isimli sektör gazetesinde 31 Temmuz 1995'te yayınlanan Türk Telekom açıklamasında, şirketin tabi olduğu yasalardan aldığı yetkiyle, şirket ve kişilere sadece noktadan noktaya ve kendi ihtiyaçlarını temin için kiralık hat hizmeti veriliyor olduğu, bu hatlar kullanılarak üçüncü kişilere abonelik yoluyla ve parası karşılığında başka bir hizmetin satılmasının ise yasal olmadığı söyleniyordu. Türk Telekom'dan kiraladığı hatları kullanarak, abonelerine internet erişimi sağlayan IBM firmasının uyarıldığı ve uyarıya yanıt olarak ücretli hizmet verilmeyeceğinin teyit edildiği aynı açıklamada yer alıyordu. Ayrıca ODTÜ-TÜBİTAK bağlantısı da şu şekilde tanımlanıyordu:

> İnternet servisleri ilk olarak ODTÜ ve TÜBİTAK'IN sadece kendi araştırmaları için 64 kbps'lik bir kanalla Spring Gateway'ine bağlanmasıyla başlamıştır. Ancak zamanla bu hizmetleri kullanmak isteyen kişi ve kuruluşlar ortaya çıkmış ve bunlardan gelen baskılar nedeni ile yaptıkları masraflara karşılık olarak çok ucuz bir ücretle ve ticari kuruluş olmadıklarından kâr amacı gütmeksizin bu hizmet-

leri diğer kullanıcılar için servise açmışlar ve şu anda yaklaşık 1.200 kullanıcıya sahiptirler.
Taleplerin fazla olması nedeniyle 64 kbps'lik kanal, bu sistemde çalışan ODTÜ/TUBİTAK personelinin azlığı ve sistemin zamanında sağlam bir yapıya oturtulmamış olması internet servislerinden maksimum yararlanmayı sağlayamamaktadır (BT/Haber, 1995).

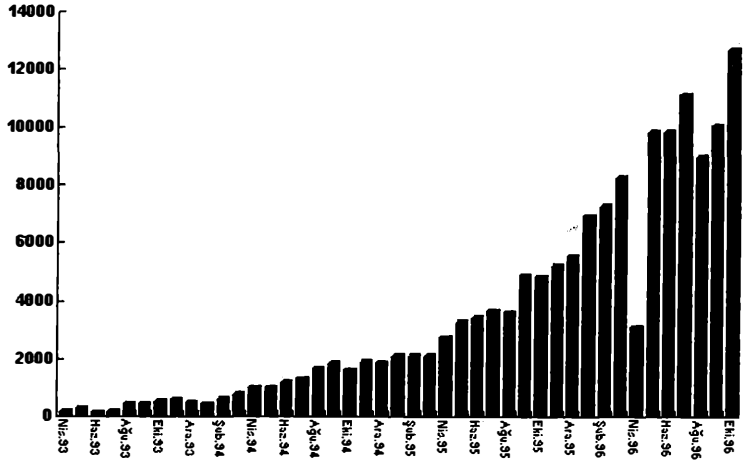
Türk Telekom bu noktada kendisine, internet'in sağlam bir altyapıya oturtulması ve bu altyapı üzerinden internet hizmetinin özel firmalar tarafından verilmesinin sağlanması görevini yüklemekte ve asıl amacın internet hizmetinin yaygınlaştırılması ve isteyenlerin uygun bir ücretle kullanmasının sağlanması olduğunu belirtmektedir. Türk Telekom'un IBM'in internet hizmetini abonelik yoluyla ve para karşılığında verme girişimini engellemesi ise iki yönü olan bir olaydır. Bir yandan Türk Telekom dünya çapında bir bilişim devi olan IBM'in bu girişimi karşısında sadece uyarı ile yetinmiş, herhangi bir yaptırım uygulamamış ve uyarı karşısında IBM'in bu hizmeti para karşılığı vermediğini iletmesi üzerine buna açıklamasında yer vererek IBM'in girişimini meşrulaştırmıştır; ki bunu, görüşmeleri sürmekte olan ve aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız 'ulusal omurga' kurulana değin, alanı kendi haline bırakma hali olarak yorumlamak mümkündür. Diğer yandan aynı yolla internet erişimi sağlamayı planlayan başka şirketlere de, bu yolla genel bir uyarı gönderilmiş olduğu düşünülebilir. Ancak bu durum zaten tartışılmakta olan Türk Telekom'un tekel konumunun o günün internet camiası denebilecek bir grup içerisinde internet ve bilgi toplumu temelinde yeniden tartışılmasını getirmiştir.

İlk internet bağlantısının sağlandığı 1993 yılının Nisan ayından, internet ağının ticari kullanıma açıldığı 1995 yılının Kasım ayına kadar yaklaşık 3 yıl süren internetin Türkiye'ye giriş döneminde, üniversite öğrencileri ve öğretim üyelerinin yanı sıra Tür-

kiye'de 500'den fazla kurum ve kuruluş internet olanaklarından yararlandı. Yapılan tahminlere göre, 1996 yılında Türkiye'deki kullanıcı sayısı en az 100.000 civarındaydı (Özgit ve Çağıltay, 1996). Ayrıca, RIPE kayıtlarına göre, Türkiye'de Nisan 1993'te 194, Kasım 1996'da ise 13.367 bilgisayar internet ağına bağlıydı.

TÜVAKA'dan başlatabileceğimiz, üniversitelerin, özellikle de ODTÜ'nün TÜBİTAK ile birlikte başlıca aktörler olarak Türkiye'nin internet ağını kurdukları, şekillendirdikleri, sınırlı da olsa kurallarını belirledikleri bu dönem, 1995 Kasım ayında TURNET ihalesinin sonuçlanması ile birlikte sona erdi. TURNET omurgasının kuruluşu yeni aktörlerin ortaya çıktığı, internetin daha yaygınlaştığı, düzenleme tartışmalarına ve ana planlara konu olduğu, öte yandan özel sektörün büyük beklentilerle ciddi yatırımlar gerçekleştirdiği yeni bir dönemi başlattı.

Şekil 1. 1993-96 arası Türkiye'de internete bağlı bilgisayar sayısı değişimi

Kaynak: (Özgit ve Çağıltay, 1996)

İnternetin Türkiye'ye girdiği dönemde, internete ilişkin ulusal bir politikadan söz edebilmek olanaklı değildir. Ulusal düzeyde ancak niyetlerden, tavır alışlardan söz edilebilir. Ancak NSF'in TR-NET projesi için TÜBİTAK'a fon sağlamış olması, sürecin uluslararası düzeyde politik olduğunun ifadesidir. Bu dönem, hem internetin Türkiye'ye girişini betimlediğinden hem de sonraki dönemin temel yönelimlerine dair ilk işaretler bu dönemde ortaya çıktığından önem taşımaktadır.

Türkiye'ye Cep Telefonunun Girişi

Türkiye'de birinci nesil cep telefonu hizmeti, 1986 yılında başlamıştır. Araç telefonu olarak bilinen ve NMT450 standardını kullanan analog cep telefonu hizmeti, 1986 yılında Ankara ve İstanbul'da hizmete girmiş ve 1987-94 yılları arasında abone sayısı 5.101'den 93.503'e ulaşmış ve sayısal cep telefonu hizmetinin başladığı 1994 yılından günümüze dek neredeyse sabit kalmıştır. Araç telefonu ağı kurulurken NMT450 standardının seçilmesinin nedenlerine ilişkin olarak ise herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Bu dönemde PTT ve Telsiz Genel Müdürlüğü'nün inisiyatifinde olan standart seçme sürecinin, teknik özellikleri ve maliyeti baz olarak aldığı tahmin edilmektedir (Akçay, 2003). Araç telefonu hizmeti, sayısal cep telefonu hizmeti verilmeye başlandıktan sonra Türk Telekom tarafından sürdürülmektedir (DPT, 2001: 68).

Sayısal cep telefonları hizmetinin başlamasına karar verildiğinde ise, GSM standardı tercih edilmiştir. GSM standardının tercihi sürecinde Türkiye'den bazı firmalar ve PTT-ARGE ETSI toplantılarına katılmakta ve bu toplantılarda bazı standartların geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır. 1991 yılından itibaren NETAŞ adına bu toplantılara katılan Ali Rıza Akçay, GSM standardının bu dönemde şekillenmiş ve küresel bir standart du-

rumuna gelmiş olduğunu, PTT'nin sayısal cep telefonu ağını kurarken GSM standardını tercih etmesinin nedeninin de bundan kaynaklanmış olabileceğini belirtmektedir (Akçay, 2003).

GSM standardını kullanan sayısal cep telefonları hizmeti, PTT ile iki ayrı konsorsiyum arasında imzalanan sözleşme uyarınca 1994 yılında verilmeye başlandı. PTT ile Telekom Finland, Ericsson Telekomünikasyon AŞ, Penta AŞ, Çukurova Grubu ve Kavala Grubu'nun oluşturduğu Türkcell Konsorsiyumu ile 1 Temmuz 1993 tarihinde, Detecon, Alcatel Sel, Siemens, Teletaş ve Simko'nun oluşturduğu Telsim Konsorsiyumu ile 2 Temmuz 1993 tarihinde sözleşmeler imzalandı. Hükümleri aynı olan sözleşmeler, 2983 sayılı kanun ve 233 sayılı KHK hükümlerinde tanımlanan 'Gelir Paylaşımı' esas alınarak hazırlandı. Gelir paylaşımı yoluna başvurulmasının temel nedeni, telekomünikasyonla ilgili yasal mevzuatın başka bir yönteme izin vermemesindendir.

GSM standardı ile çalışacak cep telefonu altyapısına ilişkin gelir paylaşımı sözleşmeleri yapıldığında Türkiye'de 406 sayılı yasa geçerlidir. 21 Şubat 1924 tarihinde kabul edilen 406 sayılı telgraf ve telefon kanunu Osmanlı devletinden devralınan ve asıl olarak özel şirketler elinde bulunan telgraf ve telefon iletişimini düzenlemeyi amaçlamaktadır. Kanunun birinci maddesinde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki telgraf ve telefon tesis ve işletmesinin hükümetin 'inhisarında' olduğu dile getirilmekte ve "bilumum telgraf ve telefon muhaberesi –tarz ve usulü için kullanılacak vesait ve şeklin mahiyeti ne olursa olsun– inhisara dahil..." denilerek sınırları geleceğe uzandırılmakta ve her türlü elektronik iletişimi kapsadığı vurgusu yapılmaktadır. Bu madde ile her türlü elektronik iletişim ağının mülkiyeti PTT'ye ait olmak zorundadır. 1990'lı yıllarda ise Kablolu TV, Mobil Telefon hizmetleri, Çağrı cihazı hizmeti, Uydu hizmetleri, Data hizmetleri ve internet hizmeti gibi katma değerli hizmetler gündeme

gelmiştir. PTT, ayrıştırılmış ve katma değerli olarak tanımlanmış bu hizmetleri 2983 sayılı kanun ve 233 sayılı KHK'lerin verdiği yetkilerle, gelir paylaşımı[5] esasına dayalı olarak 1990'lı yılların başlarından itibaren özel şirketlerin vermesini tercih etmiştir. Mehmet Taşaltın, GSM konusunda gelir paylaşımı anlaşması yapılırken, PTT'nin amacının "mülkiyeti, lisansı her şeyi kendine ait, birbirine paralel iki altyapı oluşturmak" olduğunu ve bu nedenle de ihale şartnamesinde iki altyapı arasında 'roaming' yapılmayacağına dair bir ifade konulduğunu belirtmektedir. Gelir paylaşımı sözleşmesinin iki firma ile yapılmasının nedeni PTT açısından birbirine paralel iki altyapıya sahip olmak kadar, büyük yatırım gerektiren bu projede rekabetin de sağlanmasıdır (Taşaltın, 2002). Ayrıca bu anlaşmanın iki firma ile yapılması, yani mülkiyet PTT'ye ait olmasına rağmen yatırım ve hizmet konusunda bir rekabet ortamının sağlanması konusunda Dünya Bankası'nın 1993 tarihli 'Turkey: *Informatics and Economic Modernization*' başlıklı raporunun temel alındığı görülmektedir (WB, 1993: 200). GSM lisans sözleşmesiyle ilgili hakkında soruşturma başlatılması üzerine Mesut Yılmaz'ı savunmak üzere hazırlandığı görülen ve ANAP'ın web sayfasında yayınlanan GSM dosyası başlıklı belgede ise, iki cep telefonu işletmecisi belirlenmesi ve standardın seçilmesi konusunda ITU'nun önerilerinin dikkate alındığı belirtilmektedir (GSM Dosyası, 2003).

Sözleşmelere göre tesis ücreti, aylık sabit ücret ve mobil orijinli aramalardaki konuşma ücretlerinden elde edilecek gelirler

---

[5] Gelir Paylaşımı, Türk Telekom AŞ'nin Alım Satım Yönetmeliğinde "bir yatırım ve işin, bu yatırım veya işten elde edilecek gelirin belirli oran ve sürelerle ve/veya belirlenen üst limite ulaşıncaya kadar paylaşılması ve o yatırım ve işin mülkiyetinin gelir paylaşımı süresinin sonuna kadar yatırım veya işi yapan firmada kaldığı yatırım ve iş yaptırma yöntemi" olarak tanımlanmaktadır. Aynı yönetmeliğe göre, "gelir paylaşımı yöntemine dayalı ihaleler, yatırım programı veya revize yatırım programında yer almak kaydıyla, Yönetim Kurulu kararı ile yapılabilir".

paylaşılmış, gelirlerin katma değer vergisi ve haberleşme vergisi düşüldükten sonra kalan net tutarının %32,9 Türkcell'e ve Telsim'e ödenecek, %67,1'i PTT'de kalmıştır. Ayrıca PSTN denilen ulusal telefon şebekesi orjinli aramalarda; her dakika için o ay geçerli telefon kontör ücreti PTT tarafından konsorsiyumlara 'air time fee' olarak ödenmiştir.

Ancak gelir paylaşımı sözleşmesi gündeme gelmeden önce 1980'lerin sonunda tekstil alanında etkinlik gösteren Penta isimli şirkete İsveçli GSM firması Conviq'den Türkiye'de iletişim sektörüne ilişkin bir işbirliği çağrısı gelmiştir. Bu işbirliği çağrısı Penta'nın, hem etkinlik alanının dışındadır hem de yatırım miktarı çok fazladır. Bunun üzerine Penta'nın ortaklarından Murat Vargı cep telefonuna ilişkin bir proje hazırlamış ve Türkiye'nin en büyük sermaye grupları olan Koç ve Sabancı'ya bu projeyi önermiştir. Bu konuda her iki gruptan da olumlu bir yanıt alamayınca, bu kez Çukurova grubuna projeyi götürmüştür. Böylece Çukurova grubu 1993 yılında Türkcell'i İstanbul'da kurmuştur (Haskebapçı, 2002: 70-72).

1) LİSANS SÖZLEŞMELERİ

Yapılan gelir paylaşımı sözleşmelerinde ileriki yıllarda katma değerli telekomünikasyon hizmetlerine lisans verilebilmesine ilişkin yasal altyapı oluştuğu taktirde, Gelir Paylaşım Sözleşmelerinin 4 taksitle ödenmek suretiyle 500'er Milyon Dolar karşılığında lisans anlaşmalarına dönüştürüleceği ve Türkiye'deki toplam GSM abonelerinin sayısı 400.000'e ulaşıncaya kadar başka GSM lisansı verilemeyeceği de hükme bağlandı.

1993'ten 1997 sonlarına kadar bu biçimiyle uygulanan sözleşme, 27 Mart tarihinde, Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı Düzenleyici kurum ile Türkcell ve Telsim firmaları arasında yapılan 500 milyon dolar bedel karşılığında lisans sözleşmesine dönüş-

tü. Böylece, 500 milyon dolar karşılığında, cep telefonu pazarına, çoğunluğu Uzan Ailesi'ne ait Telsim ile Çukurova Grubu, Murat Vargı, Ericsson, Kavala Grubu ve Telecom Finland'ın ortak olduğu Türkcell hakim oldu. Lisans anlaşması, 4161 Sayılı Kanunun 4. maddesi ile 406 Sayılı Telgraf ve Telefon Kanununa eklenen geçici 6. maddesinde yer alan, "4000 Sayılı Kanunun yürürlüğe girmesinden önce katma değerli telekomünikasyon hizmetleri kapsamında PTT İşletmesi Genel Müdürlüğü ile imzalanmış ve lisans sözleşmesine dönüştürülmesi öngörülmüş gelir paylaşımı esasına dayalı sözleşmelerin her birinin, lisans sözleşmelerine dönüştürülmesine ve bu sözleşmelerdeki lisans esasına geçiş ile ilgili hükümler saklı kalmak üzere Bakanlar Kurulu'nca karar verilebilir. Danıştay'ın incelemesinden geçirildikten sonra Bakanlık ile firmalar arasında lisans sözleşmesi imzalanır" hükmü uyarınca gerçekleştirilmiştir.

Hem gelir paylaşımı sözleşmesi, hem de lisans anlaşması, cep telefonu abone sayısı 400.000'i geçtiğinde üçüncü bir lisans anlaşması öngörüyordu. Ancak 1994'te toplam 81.968 ile başlayan ve 2000 yılında 14.970.000 abone sayısına ulaşan GSM 900 piyasasında yeni bir lisans verilmemiştir. Bu durum, frekans spektrumunun zaten 400.000 abone için bir lisans vermeye uygun olmaması ile açıklanmıştır. Ancak asıl gerekçe, hızla büyüyen pazarda ilk işletme hakkını elde etmiş olan iki firmanın korunmasıdır. 1998 yılında 4046 sayılı özelleştirme kanununa göre değer tespiti yapılarak, lisanslar verilirken, lisans bedelinde 500 Milyon ABD Doları peşine ilaveten brüt gelirlerden %15'lik bir Hazine payının dikkate alınmasına karar verilmiştir. Özelleştirme yanlıları bile, %25 gibi çok yüksek kâr marjlarıyla çalışan mobil telefon pazarında, iki firma hakimiyetine dayalı sistem tüketiciler lehine olmadığını söylemektedirler. Lisans sözleşmesi Türkcell ve Telsim'in, fiyatlandırma, faturalandırma ve abonelik işlemlerini artık kendilerinin yapması anlamına geliyordu. Yani Türk

Telekom lisansın geçerlilik süresi olan 25 yıl boyunca GSM işletmeciliğini Türkcell ve Telsim'e bırakmış oluyordu.

Gelir paylaşımı sözleşmesinin, lisans anlaşmasına dönüştürülmesi süreci, Gelir Paylaşım Sözleşmesinde 15 yıllık sözleşme süresi öngörüldüğü halde, Lisans Sözleşmesinde lisans süresinin 25 yıl olarak belirlenmesi; Lisans Sözleşmesinde işletmecilerin yükümlülüklerini yerine getirmediği; Lisans Sözleşmesinde, süre sonunda işletmenin idareye devri hususunda, devredilecek işletme varlığının detaylı belirlenmemesi; Lisans Sözleşmesine bağlı olarak yapılan Ara Bağlantı Sözleşmesinde, Dünyadaki ücret uygulamanın aksine, Telekom'un imzaladığı Ara Bağlantı Sözleşmesinde 4 Cent gibi bir ücretin belirlenmiş olması; Lisans Sözleşmesi hükümlerinde kapsama alanı konusunda kamu menfaatlerinin aleyhine hüküm konulduğu, yine kapsama alanının tesisinde işletmecilerin sorumluluklarını yerine getirmedikleri; Lisans Sözleşmesinden sonra işletmecilere abone sayısındaki yüksek artış sonucu yeni frekans tahsisi yapılması nedenleri ile devletin zarara uğratılmış olduğu iddialarına neden oldu. Ayrıca, GSM işleticileri ile Türk Telekom arasında imzalanan asimetrik ara bağlantı anlaşması da, İdare Mahkemesi tarafından EMO'nun başvurusu sonucu iptal edildi. Sonuçta dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz ve Ulaştırma Bakanı Necdet Menzir hakkında "Telsim ve Türkcell firmalarıyla imzalanan sözleşmelere ve Özelleştirme Kanunu Hükümlerine aykırı davranmak suretiyle görevlerin kötüye kullandıkları" gerekçesiyle bir soruşturma önergesi verilmiştir. İddialar soruşturma komisyonunda incelendikten sonra sadece üç iddia sabit görülmüştür. Bunlar: Lisans bedelinin belirlenmesinde objektif ve reel değer tespiti yapılamadığı, Ara Bağlantı Sözleşmesinin Devlet aleyhine hükümler içerdiği, KDV alacağının sözleşme hükümlerine konulmaması suretiyle Devletin zarara uğratıldığı iddialarıdır. Diğer iddiaların doğruluğunu tartışmak bir yana, sadece sabit görülen

bu üç iddia bile Türkiye'de cep telefonları alanında alınan kararların kullanıcıdan ziyade firmalar lehine olduğunu kanıtlar niteliktedir. Cep telefonları hizmetinin yaygınlık düzeyinin son derece sınırlı olduğu 1996 yılında bile Gelir Paylaşımı Sözleşmesi uyarınca Türkcell ve Telsim firmalarına, Türk Telekom'un 1996 karının beşte biri oranına ulaşan 10 trilyon 206 milyar TL'nin gelirlerin %32,9'una karşılık ödendiği düşünüldüğünde, Lisans bedeline ilişkin tartışmanın önemi ortaya çıkmaktadır.

2) İKİ YENİ OPERATÖR

1999 yılının son günlerinde Ulaştırma Bakanlığı, GSM 1800 hizmetlerini başlatma ve biri TT'ye olmak üzere iki yeni lisans verme kararı aldı. Yeni ihale alanda büyük heyecan yarattı. Cep telefonları alanının gelişme hızı ve potansiyeli, Türkiye'de bütün sermaye çevrelerinin dikkatini alana yöneltmiş durumdaydı. İhale iki aşamada gerçekleştirildi. GSM 1800'de ilk lisans için, 12 Nisan 2000 tarihi belirlendi. Kapalı zarf usulü ile alınan tekliflerin açılmasının ardından en yüksek bedeli veren ilk lisansı alacak, daha sonra ise ikinci GSM lisans devri için de birinci ihaleye katılan şirketler davet edilecek ve bu şirketler birinci GSM lisansı ihalesinde belirlenen tutar ya da onun üzerinde teklif vereceklerdi. Türk Telekomünikasyon AŞ'ye verilecek üçüncü GSM lisansı için de, birinci GSM lisansı için belirlenen en yüksek fiyat Türk Telekom tarafından Hazine'ye ödenecekti.

İhaleye, Genpa, Telenor, Demirbank, Atlas Yapı, Atlas Finans 1 milyar 224 milyon dolar, Koç Holding, Koçtel, SBC, Medya Holding 1 milyar 207 milyon dolar, İş Bankası, Telekom Italia 2 milyar 525 milyon dolar, Sabancı, Doğan, Doğuş, Telefonica International 1 milyar 350 milyon dolar, Fiba Hold., France Telekom, Finansbank, Kentbank, Süzer, Nurol 1 milyar 17 milyon dolar teklifle katıldılar ve İş Bankası-Telekom Italia

konsorsiyumu, 2 milyar 525 milyon dolarlık teklifiyle ihaleyi kazandı. İkinci ihaleye ise tüm konsorsiyumlar beş lisansın devreye gireceği Türkiye pazarının kârlı görünmediği gerekçesiyle teklif sunmadılar. Böylece Türkiye cep telefonları pazarında Türkcell, Telsim, İş Bankası-Telekom İtalia konsorsiyumunun GSM 1800 operatörü Aria ve Türk Telekomünikasyon AŞ'nin kurduğu Aycell'le birlikte dört operatör hizmet sunmaya başladılar.

Dört operatörün hizmet sunuyor olması en çok altyapı sektörünü sevindirdi, çünkü yeni bir altyapının maliyeti, lisans bedeli dışında 1 milyar doları buluyordu; ve rekabet için varolan operatörlerin de altyapı yatırımları yapacakları düşünüldüğünde, sınırlı sayıda şirketin faaliyet gösterdiği altyapı pazarına önemli bir nakit akışı oldu. Ancak belirtmek gerekir ki, bu altyapı yatırımları için harcanan paranın tamamı, Türkiye'de yerel teknolojik üretimin olmaması nedeniyle, ülke dışına aktarıldı. Taşaltın, gelir paylaşımı sözleşmelerini kastederek "o ihalede yerli sanayiiyle ilgili birtakım yaptırımlar olabilirdi. O olmadı. 1993'ün bence en önemli eksiği odur" diye belirtmektedir (2002).

DEĞERLENDİRME

İnternetin ve cep telefonlarının tarihi, kökten ya da tamamlayıcı teknolojik yeniliklerin gerçekleştirilmesinde ulusal yenilik sisteminin, uzun erimli planların ve standart oluşturma süreçlerinin önemini gözler önüne sermektedir. ABD, her iki teknolojinin de ortaya çıkış yeridir. Yaklaşık aynı dönemde ortaya çıkan her iki teknolojik yeniliğin de ABD kaynaklı olması, ABD ulusal yenilik sistemini karakterize eden bir dizi kurum ve politikanın önemine işaret etmektedir. Ancak bu kurum ve politikaların cep telefonu ve internet için farklı kombinasyonlarla uygulanması, her iki alanın farklı bir biçimde yapılanmasına neden olmuştur.

İnternet ve world wide web (world wide web Avrupa'da geliştirilmesine rağmen), tüm dünyaya ABD'nin damgasını taşıyan bir teknolojik yenilik olarak yayılmıştır (Flanagin vd., 2000: 423). ABD'nin internet konusunda, öncelikle üniversiteler ve akademik amaçlı ağlar kurarak Neuman'ın bir grup medya kuruluşu için yaptığı araştırmada belirttiği gibi, ticari yatırımın kârlılığı açısından son derece önemli olan potansiyel pazar genişliğini saptamaya, aynı zamanda da etkileşimli yeniliklerde potansiyel kullanıcılar açısından var olan engelleri ortadan kaldırmak için önemli olan kritik kitleyi yaratmaya çalıştığı söylenebilir (Neuman, 1991: 149). Bu amaçlara erişene dek, NSFNET aracılığı ile akademik alanda interneti yaygınlaştırmak için ABD'nin *Stratejik Yaygınlaştırma* modelini esas alan politikalar uyguladığı, bu yolla da TCP/IP'yi internet alanında tek standart olarak yerleştirdiği görülmektedir.

Avrupa'ya internetin giriş sürecinde, standartlar konusunda ABD ile girilen rekabet son derece belirleyici olmuştur. Sonraki yıllarda internet'in Avrupa'da yayılması sürecinde de etkili olan bu rekabet, Avrupa Birliği, Avrupa ülkelerinin hükümetleri ve Avrupalı bilgisayar üreticileri tarafından ABD rekabetine karşı korunmak için sanayi politikalarının bir aracı olarak görülen OSI standardını kullanan cihaz üretiminin gecikmesi nedeniyle TCP/IP karşısında yenilgiye uğraması ile sonuçlanmıştır. Ancak bu başarısızlık, Avrupa ülkelerinin büyük bir bölümünde ve Avrupa Birliği düzeyinde TCP/IP standardını kullanan teknolojilerin ve dolayısıyla da internetin göz ardı edilmesine neden olarak, internetin yayılması konusunda politika oluşturulması sürecinin gecikmesini beraberinde getirmiştir (Werle, 2002).

Cep telefonları ise, Avrupa Birliği'nin standart geliştirme sürecindeki başarısı yanında, İskandinav ülkelerinin bu fikri takip etme konusunda gösterdikleri uzun erimli çaba sonucunda Avrupa ülkelerinin ve Avrupa kökenli şirketlerin egemenliğini güç-

lendirerek yayılmıştır. Nokia ve Ericsson'un ABD kökenli Motorola'yla birlikte, hem altyapı hem de cep telefonu cihazları piyasasında en çok pay sahibi olan ilk üç şirketi olmaları bunun en önemli göstergesidir.

Avrupa Birliği'nde, hem internetin hem de cep telefonunun tarihi göstermektedir ki, Avrupa Birliği bu yeniliklerin kabullenilmesi sürecinde kendi öncelikleri çerçevesinde yaygınlaştırma politikaları uygulamıştır. *Stratejik Yaygınlaştırma* modeli kapsamında değerlendirilebilecek olan bu politikaların hedefi genel olarak Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin iletişim teknolojileri ve bilgisayar sanayisinin çıkarlarının korunması olmuştur. Bu hedefe ulaşmak için en önemli araç ise standartlar oluşturulmasıdır. Avrupa Birliği'nin GSM'i tek Avrupa standardı olarak belirleme konusundaki ısrarlı tutumunun yayılma üzerinde etkili olduğu açıktır. Tüm Avrupa ülkelerinin aynı standardı kullanması pazarın hızla genişlemesine neden olmuştur. Bu geniş Pazar, araç sağlayıcıların ve işletmecilerin maliyetlerinin kısa süre içerisinde düşüşüne neden olmuştur. Böylece ucuz uç araçları ve hizmetin ödenebilir fiyatlarla sunulması mümkün olmuş ve yayılma çabuklaşmıştır. Koski ve Kretschmer, bu süreçte rekabetin önemine değinseler de, her ülkenin bu yeni teknolojinin başarılı olabilmesi için ellerindeki tüm politika araçlarını değerlendirerek en uygun kombinasyonu oluşturmaya çalıştıklarını, bu nedenle de rekabetin her ülke için geçerli olmadığını belirtmektedirler (2003: 68-69). Ayrıca, dünyanın pek çok ülkesinde, telekomünikasyon ağının özel mülkiyete ve rekabete açılan ilk bölümü olma özelliğini taşıyan cep telefonu hizmetleri pazarının zaten hızla rekabet eksikliği ve tekelleşme durumuna girdiği görülmektedir (Melody, 2001).

Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise, internet ve cep telefonlarının Türkiye'ye giriş süreçlerinin daha ziyade teknoloji ithali yoluyla olduğu ve diğer gelişmekte olan ülkelerin dene-

yimleriyle pek çok noktada ortaklaştığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan Türkiye cep telefonları alanında gelişmiş ülkeler dışında, hızla gelişen dört pazardan (Çin, Brezilya ve Güney Kore ile birlikte) biri olarak ele alınmaktadır. Ancak hızla gelişen dört pazardan birisi olmasına rağmen, cep telefonunun yayılması açısından hâlâ Avrupa Birliği ülkelerinin büyük çoğunluğunun ve Avrupa Birliği ortalamasının altında olması, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkları göstermektedir. Bu farklar internet söz konusu olduğunda daha da artmaktadır. Türkiye'nin her iki teknoloji konusunda da ağırlıklı olarak küresel politikaların önerdiği *Sosyal-Darwinist* modeli uyguladığı görülmektedir.

Gelişmiş ülkelerin ürettiği enformasyon ve iletişim teknolojilerini transfer eden ülkelerde, sosyo-psikolojik olgular nedeniyle yayılmanın farklı bir görünüm kazanması şaşırtıcı değildir (Atabek, 2001: 24). Ancak, yeniliği icat sürecinden başlayarak ele aldığımızda, kökten ve tamamlayıcı yenilikler bütününün sonucunda ortaya çıkan sistem yenilikleri olarak enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması açısından gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkları yaratan dinamiklerden birisinin o yeniliğe uygun bir ulusal yenilik sistemi olduğu söylenebilir. Bu ulusal yenilik sisteminin, sistem yeniliklerinin yayılması için yenilik sürecini takip eden bir standartlaşma süreci ve bu sürece rehberlik edecek merkezi bir otorite oluşturulması yanında, yeniliğin doğasına uygun kurumsal yeniliklerle de tamamlanması gereğini ortaya koyan internet ve cep telefonlarının gelişmiş ülkelerde gelişmesi ve yayılması süreci, aynı zamanda yayılma açısından farklılıkların nedenlerinden birisini de açığa çıkartmaktadır.

Ancak kökten bir yenilik ve o yeniliği tamamlayan yeniliklerin geliştirilmesi sürecinin yapılanması, yayılma açısından farkları yaratıyor olmasına rağmen, enformasyon ve iletişim tekno-

lojileri söz konusu olduğunda yayılmayı etkileyen başka unsurlardan da bahsetmek mümkündür. Yeni-Schumpeterciler, enformasyon ve iletişim teknolojilerini, ekonominin her alanında ciddi yenilenmelere neden olduğu, bir tekno-ekonomik paradigma değişimini ifade ettiği ve diğer teknolojik sistemlere göre daha az sermaye gerektirdiği için gelişmekte olan ülkeler açısından bir fırsat penceresi ve gelişmiş ülkeleri yakalama şansını ortaya çıkardığını belirtmektedirler. İlk yenilik ve bu yeniliği tamamlayan yenilikler sürecine dahil olamamış gelişmekte olan ülkelerin bu fırsatı kullanabilmeleri ve enformasyon ve iletişim teknolojilerini avantajlarından toplumun tamamının eşit bir biçimde yararlanabileceği yaygınlığa ulaştırabilmeleri için uygun politikalar uygulamaları da önemlidir. Bu noktadan bakıldığında telekomünikasyon politikalarının oluşturulma süreçleri, dinamikleri, amaçları da yayılmanın gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında farklılaşmasında önem taşımaktadır.

AB VE TÜRKİYE'DE TELEKOMÜNİKASYON POLİTİKALARI

Küresel enformasyon toplumu ve küresel enformasyon altyapısı kavramları, enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler kadar, iletişim alanında uygulamaya konulan özelleştirme, serbestleştirme ve kuralsızlaştırma ya da kuralların yeniden belirlenmesi politikaları ile ilişkilidir. Küresel enformasyon toplumuna ulaşmak için uygulanacak küresel ve ulusal stratejiler, uluslararası düzeyde belirlenmekte ve bu stratejilerin içerisinde, yüksek hızlı ve bütünleştirilmiş ağlar üzerinden küresel düzeyde bir dizi hizmete ulaşılabilmesi önem kazanmaktadır. Böylesi bir enformasyon altyapısının gelişmesinden ise ekonomik gelişme ve üretkenliğin artışına neden olması, yeni ekonomik etkinlikler ve iş alanları yaratması ve hayat kalitesini arttırmak suretiyle toplumsal gelişmeye neden olması beklenmektedir.

Geray, enformasyon toplumu kavramının ortaya çıkış süreci ve bu kavram dolayımı ile oluşturulan politikalar ve süren tartışmaları iki ayrı kuşak olarak tanımlamaktadır. Sanayi sonrası toplum tezleri ile ilişkili birinci kuşak enformasyon toplumu yaklaşımları, politikalarla ilgili olan ikinci kuşak yaklaşımlarından farklıdır. Bu fark, enformasyon toplumu düşünürlerinin kapitalizmin aşılması ya da düzelmesi öncülüne yaslanmalarına rağmen, AB ve

ABD bilgi toplumu politikalarının yeni birikim düzeninin temel unsurlarını oluşturmaya çalışmalarıdır (2002: 132). Enformasyon toplumu politikalarını Ken Ducatel ve arkadaşları ise tarihsel olarak iki döneme ayırarak incelemektedirler. Enformasyon toplumu politikalarının birinci dönemi, enformasyon toplumu kuramlarının ortaya çıkışı ile aynı dönemde oluşturulan politika belgeleri, resmi dokümanlar, eylem planları, hükümetler tarafından hazırlatılan rapor ve strateji belgeleri ile bu konuda oluşturulan inisiyatifleri kapsamaktadır. Bu ilk dönemde Japonya'da *Fifth Generation Computing Initiative, Wired Cities* ve *HDTV* programları oluşturulmuştur. Avrupa'da ise ABD ve Japonya'nın ileri teknoloji alanındaki meydan okumasına karşı koyabilmek amacıyla bir dizi rekabet öncesi programın desteklenmesine bu dönemde başlanmıştır. Fransız hükümetinin hazırlattığı Nora/Minc raporu ve 80'lerin ortalarında her beş haneden birine ulaşan Minitel terminalleri; Almanya'nın kamu telekomünikasyon işletmesinin 25 yıl içerisinde tüm abonelere genişband erişim sağlamak için planlamalara başlaması; Danimarka'nın TV ve telekomünikasyon erişimini tek bir bütünleştirilmiş ağ üzerinden sunmak üzere *Hybrid Network Act* isimli eylem planını hazırlaması bu dönemde Avrupa'da ortaya çıkan gelişmelerdir. Benzer politikalar, 80'ler boyunca İngiltere ve ABD'de de gündeme gelmiştir. Ancak İngiltere ve ABD'nin enformasyon toplumu politikalarının piyasayı temel alan politikalar olduğu belirtilmelidir. Avrupa ülkelerine ait politika belgelerinin kamu yatırımı ve kamu öncülüğünü esas almasına ve hatta Fransa'nın Nora/Minc raporunun neo-merkantilist özellikler taşıyor olmasına karşın (Schneider, 1997: 339), Thatcher'in yönetimde olduğu İngiltere enformasyon toplumuna giden süreçte piyasanın önderlik edeceğini, devletin görevinin ise farkındalığı yaratmak noktasında yoğunlaşacağını vurgulamaktadır (Ducatel vd., 2000: 2). İngiltere'de 1982 yılının 'enformasyon teknolojileri yılı' ilan edilmesi bu döneme

denk gelmektedir (P. Preston, 2001: 26). Ancak aynı dönemde bu konuyla ilgili İngiltere açısından en önemli politika gündemi, telekomünikasyon hizmetleri alanının rekabete açılması ve serbestleştirilmesi, British Telecom'un ise özelleştirilmesidir. İngiltere'nin enformasyon toplumu politikasına içkin olan özelleştirme unsuru, çok kısa bir sürede tüm dünyaya yaygınlaşmıştır. ABD'de ise, 1980'ler piyasa öncülüğünde bir enformasyon toplumu gelişiminin vurgulandığı yıllardır. Bu nedenle, ABD'de enformasyon toplumu konusunda tartışmalar ve eylemler olmakla birlikte, hiçbir bütünsel politik program ilk dönem boyunca söz konusu olmamıştır. Bu yıllarda, ABD bilgisayar ve iletişim alanında açıkça güçlüdür, ancak Japonya ve Doğu Asya ülkelerinin meydan okumaları karşısında kendisini tehdit altında hissetmektedir. Bu nedenle de alanla ilgili çabalarını ulusal değil, uluslararası ticaret düzeyinde yoğunlaştırmıştır. Enformasyon toplumu politikalarının birinci dönemi, gelişmiş ülkelerin enformasyon ve iletişim alanında uygulamaya koydukları bir yeniden yapılandırma süreci olarak tanımlanabilir.

90'ların başlarından itibaren, enformasyon toplumu kavramının tüm gelişmiş, gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerin politik gündemlerine girişine, bölgesel ve uluslararası kurumların, yardım ve kredi kuruluşlarının ve sivil toplum örgütlerinin bu konuda görüş, belge ve politika önerileri oluşturmalarına tanık olunmaya başlanmıştır. Enformasyon toplumu politikalarının ikinci döneminin başlatıcısı ABD Başkan yardımcısı Al Gore'dur. Al Gore'un, 1993'te *National Information Infrastructure (NII): Agenda for Action* ismiyle yayınlanan raporu, ABD açısından piyasayı temel alan ancak birinci dönemden daha geniş bir devlet desteğini içeren enformasyon toplumu politikalarını temsil etmektedir (Ducatel vd., 2000: 3; Audenhove vd., 2003: 4). ABD'nin NII raporuna göre, ulusal enformasyon altyapısı sadece bir altyapı olmanın ötesinde, altyapının işlevleri olması gereken enformas-

yon, uygulama ve yazılımların yayılması, ağ standartları ve arabağlantıları olanaklı kılan gönderim protokolleri ve bunları kullanacak olan insanlar gibi bir dizi unsurun toplamıdır. Ulusal enformasyon altyapısının gelişmesinin, toplumsal yaşamda önemli değişimler yaratacağı ve gelecekte eğitim, kültür, bilim ve sanat, sağlık, istihdam, ekonomi, devlet-yurttaş ilişkileri ve ekonominin genel işleyişi açısından önemli fırsatlar ortaya çıkartacağı beklenmektedir. ABD'ye göre her ne kadar ulusal enformasyon altyapısını kuracak ve işletecek olan temel güç özel sektör olsa da, devlet teknolojik yenilikleri ve açık ağları desteklemek, ağın düzenini, mahremiyetini garanti altına almak, fikri mülkiyet haklarını korumak, evrensel hizmet ilkesine sahip çıkmak gibi konularda gereken yasal düzenlemeleri yaparak ve özel sektörün işlerini kolaylaştırarak bu süreçte kilit bir rol oynayacaktır (IFLA, 1993).

Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU) tarafından Buenos Aires'te 1994'te gerçekleştirilen uluslararası toplantıda, bu kez *Global Information Infrastructures* (GII -Küresel Enformasyon Altyapısı) uluslararası düzeyde tartışılmaya başlanmıştır. Böylece ABD'nin ulusal planları, uluslararası gündeme taşınırken aynı zamanda da enformasyon ve iletişim teknolojileri alanında tüm diğer gelişmiş ülkelere yönelen bir meydan okumaya dönüşmüştür.

Enformasyon toplumunu geliştirmede uluslararası işbirliği için ilk inisiyatif 1995 yılında G7 ülkelerinin Brüksel'de gerçekleştirdikleri 'Enformasyon Toplumu Hakkında Bakanlar Konferansı'nda oluşturuldu. Küresel enformasyon toplumu konusundaki G7 toplantısına katılan tüm bakanlar, daha rekabetçi olmanın ve daha az kısıtlamanın enformasyon toplumunun potansiyellerini arttıracağı konusunda anlaşmaya vardılar. Piyasanın serbestleştirilmesi, rekabete açılması, ağlara ve ulusal enformasyon altyapısına açık erişimin güvence altına alınması bu konferansta başlıca ilkeler olarak kabul edildi. ABD'nin ulusal enformasyon altyapısının temel unsuru olarak kabul ettiği özel

yatırım ve rekabet, böylece küresel enformasyon altyapısının da temel unsurları haline geldi. Toplantıda "daha az gelişmiş ülkelerin göz önüne alınması" gerektiği de vurgulandı (Audenhove vd., 1999: 389). Ancak bu vurguya rağmen, ilkelerin açık bir şekilde gelişmiş/sanayileşmiş ülkelerin çıkar ve ilgilerini yansıtması ve bu ülkelerin ulusal plan ve politika belgelerini izlemesi ise, G7'nin birleşimi göz önüne alınırsa kaçınılmazdı.

Uluslararası düzeyde küresel enformasyon altyapısı ve küresel enformasyon toplumu kavramlarının kabul edilişini temsil eden bu toplantıları, çok sayıda ulusal, bölgesel ya da uluslararası düzeyde toplantılar ve politika inisiyatifleri izledi. Bu süreçte bir dizi OECD raporu da, aynı ilkeleri temel alan bir içerik ile yayınlandı. OECD, 1996 yılında Avustralya, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Almanya, İsveç, İngiltere ve ABD'de oluşturulan konuyla ilgili öneri ve inisiyatiflerin karşılaştırmalı çözümlemelerini içeren *Information Infrastructures Policies in OECD Countries* başlıklı raporunda bu ülkelerin çoğunda ulusal enformasyon altyapısının yeni uygulamaları ve hizmetleri destekleyecek olan genişbandlı iletişim ağları olarak tasarlandığını göstermekteydi. Rapora göre, genişbandlı iletişim ağları, ekonomik gelişme, verimlilik artışı, yeni iş alanları yaratma ve yaşam kalitesinde genel bir düzelmeyi sağlayacak olan enformasyon toplumunun temelini oluşturmaktaydı (OECD, 1996b: 6).

1990'ların başlarından itibaren ortaya çıkan küresel enformasyon toplumu politikaları, Al Gore'un 1994 yılında Buenos Aires'te gerçekleşen ITU toplantısında açıkladığı dört ilkenin etrafında yapılandırılmıştır. Bu ilkelere göre, gelişmeyi sağlamanın en iyi yolu özel sektör ve güçlü rekabettir; düzenleme mutlaka esnek olmalı ve zamanını dolduran düzenlemeler ortadan kaldırılmalıdır; erişim açık olmalıdır ve evrensel hizmet mutlaka garanti edilmelidir (Ducatel vd., 2000: 4). Küresel enformasyon toplumu politikalarını etkisi altına alan bu ilkeler,

bölgesel ve ulusal politika oluşturma süreçlerini de etkisi altına almıştır. Ancak bu etkiye rağmen, ABD'nin ikinci dönem enformasyon politikaları ile diğer gelişmiş ülkelerin politikaları belli noktalarda farklılaşmaktadır (Schneider, 1997: 340). Bu farklılığın temelinde ABD'nin enformasyon ve iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi sürecindeki lider rolü bulunmaktadır.

Enformasyon toplumu politikalarının ikinci döneminin başlarında ulusal politika çerçevesinde, 'ulusal enformasyon altyapısı' kavramı dolayımı ile başlayan tartışmalar, sonraki yıllarda iki ana eğilim sergilemiştir. Bu eğilimlerden ilki, enformasyon toplumu politikalarının tartışılması ve oluşturulmasının coğrafi olarak küreselleşme çerçevesinde uluslararası kuruluşların inisiyatifine geçmesi ve daha sonra da gelişmiş ülkelerin dahil olduğu G-8'ler gibi uluslararası toplantılara taşınmasıdır. İkinci eğilim ise, başlangıçta tamamen altyapı düzeyinde olan politika içeriğinin, giderek enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ekonomi, gelişme ve toplumsal değişim süreçleri üzerindeki etkilerine doğru evrilmeye başlamasıdır (Audenhove vd., 2003: 3). Bu eğilimler, gelişmekte olan ülkelerde ulusal hükümetlerin enformasyon toplumu politikalarının oluşturulması sürecindeki inisiyatiflerini önemli oranlarda azaltmış, aynı zamanda da eski paradigmanın enformasyon toplumu kuramları ile yakınsaması sonucunda oluşan yeni bir gelişme paradigmasını gündeme getirmiş ve bu paradigmanın alternatifsiz bir biçimde tüm diğer alanlardaki politika oluşturma süreçlerini egemenliği altına almasına neden olmuştur.

AVRUPA BİRLİĞİ TELEKOMÜNİKASYON POLİTİKALARI

Avrupa Birliği'nde (AB) tüm üye ülkelerin uygulayacakları ortak bir telekomünikasyon politikasını yaratan süreç, Avrupa Birliği tartışmaları ile birlikte başlamıştır. Bu çabaların temelin-

de, Avrupa Birliği'ne ulaşma yolunda, ekonomik bütünleşme denli, politik ve sosyokültürel bütünleşmenin de önem taşıması ve bu bütünleşme süreçlerinde genel olarak iletişime önemli bir rol yükleniyor olması bulunmaktadır (Preston, 1995). 1980'lere gelinmeden önce, ortak bir telekomünikasyon politikası oluşturmak yönündeki girişimlerden en önemlisi olan ve GSM standardının oluşturulması sürecinde de rol oynayan CEPT (Avrupa Posta ve Telekomünikasyon Birliği) 1959'da, geleneksel PTT'leri yönetimler arası bir yapıda buluşturmak üzere kurulmuştur (Dang-Nguyen vd., 1993). CEPT, öncelikle PTT-lerin tarife prensiplerini belirlemek, uzun vadeli planlama, uluslararası alanda ortak tutum alma gibi konularla ilgilenmiş ve 1970'lerin ortalarından itibaren görev alanına telekomünikasyon ağlarının arabağlantısı için standartları belirlemeyi eklemiştir. Ancak bu önemli çabalara rağmen, ortak bir Avrupa telekomünikasyon politikası asıl olarak 70'lerin son yıllarından itibaren hızlanarak sonuca ulaşmıştır. Yaklaşık 10 yıllık bir süre içerisinde ulusal telekomünikasyon politikalarının dönüştürülerek AB Telekomünikasyon politikasına ulaşılması, hem uluslararası düzeyde yaşanan değişimlerle hem de AB içerisinden kaynaklanan dinamiklerle mümkün olabilmiştir.

Avrupa enformasyon ve iletişim teknolojileri sanayisinin uluslararası piyasalarda rekabet gücünü arttırmak amacı, ortak bir Avrupa telekomünikasyon politikasına doğru atılan adımların belirlenmesinde önemli bir role sahiptir. Bu amaç, çok büyük bir kesim tarafından desteklenmiş ve sektörün serbestleştirilmesi önerilerine göre daha az bir direnişle benimsenen düzenleyici adımların atılmasında ikna edici olmuştur. Çünkü araştırma ve teknoloji alanında ortak ölçütler belirlemek, üye ülkelerden herhangi birinin çıkarları ile çatışma durumunda değildir. Üye ülkelerin hükümetleri ortak araştırma ve teknoloji programlarının getirilerini, ulusal telekomünikasyon sistemleri

üzerindeki düzenleme güçlerini kaybetmeden elde edebilmektedirler (Heritier, 1999).

Avrupa Telekomünikasyon politikasına giden yolda, Avrupa Komisyonu'nun başlangıç adımı, araştırmayı sübvanse ederek araştırma ve teknolojide ortak bir etkinlik sağlamak olarak belirlenmiştir. Komisyon, enformasyon teknolojileri pazarında, ABD ve Japonya ile rekabet edebilmek için projeler geliştirerek işe başladı. Hizmet ve tarifeleri standartlaştırmak ve Avrupa çapında bir telekomünikasyon altyapısının gelişimi için var olan kaynakları harekete geçirmek için EURONET'in (Avrupa Ağı) oluşturulmasını sağladı, ardından da DIANE (Avrupa için Doğrudan Enformasyona Erişim Ağı) projesini destekledi. EURONET/DIANE, tüm Avrupa'daki uzaktan erişime açık veritabanlarını, paket anahtarlamalı bir veri ağında birbirine bağlamak için tasarlanmıştı. Böylece, üye ülkelerin tüm ulusal PTT'lerinin paket anahtarlamalı veri ağları arasında arabağlantı yapılması da mümkün hale geldi. Ayrıca, Komisyon, enformasyonun paylaşılmasının ortak bir Avrupa enformasyon pazarına erişilmesine katkıda bulunacağını düşünüyordu. 1982'de INSIS ve CADDIA programları desteklendi. INSIS programı ile Lüksemburg, Strazburg ve Brüksel arasında kurulan bir ağ ile Avrupa kurumları birbirine bağlandı. Programın elektronik ofis belgelerinin ortak kullanımı gibi pratik yararları vardı; ancak asıl amaç, ofis otomasyon ürünlerinin telematik ağına uyumu sürecini hızlandırmaktı. CADDIA ise, üye ülkeler arasındaki gümrük prosedürlerini bir iletişim ağında bütünleştirmek suretiyle, mal ve hizmetlerin Avrupa topluluğu içinde serbest hareketini kolaylaştırmak amacını taşıyordu. Avrupa Komisyonu, Avrupa'nın rekabet gücünü arttırmak konusunda varılan konsensüsü güçlendirmek için APOLLO (uydu) ve EUROTRA (çeviri sistemi) gibi projeleri destekledi, AR-GE programlarını uygulamaya koydu. ESPRIT (Enformasyon Teknolojisinde Araştırma ve Geliştirme için Avrupa Stratejik Prog-

ramı) komisyonun uygulamaya koyduğu AR-GE programlarından birisidir ve Avrupa çapında yeni telematik hizmetlerin sunumuna başlanması ile ilişkilidir (Buchwald, 1995). Komisyon, bu dönemde, yeni hizmet alanlarında serbestleştirme önerisinin daha kolay kabul görebileceği fikriyle bir müdahalede bulunarak, yeni iletişim teknolojileri pazarında bir uyumu tesis etmeye çalıştı. Ancak bu müdahale, Almanya, Fransa ve İngiltere'nin kendi telematik araçları pazarını uyumlulaştırma konusunda isteksiz olmaları nedeniyle, başarısızlığa uğradı ve uyumlulaştırmanın uzun bir sürece yayılması kararı alındı.

Uluslararası Dinamikler

1980'lere gelindiğinde, telekomünikasyon politikaları açısından uluslararası alanda değişimler yaşanmaya başlandı. Yaşanan değişimlerin en önemli aktörü ABD'dir. ABD'de 1907'den itibaren düzenlenmiş tekel olarak telekomünikasyon pazarına egemen olan AT&T, 8 Şubat 1982 yılında imzalanan 'Consent Decree' ile birlikte ayrışma sürecine girdi. Bu sürecin başlamasında teknolojik gelişmelerin mümkün kıldığı rekabet ortamına ilişkin istekler ve ABD'de çıkartılan anti-tröst yasaları etkili oldu (Teske, 1990: 4). Ancak AT&T'yi ayrışmaya götüren bu ortamın oluşmasında asıl etkili olan, 1970'lerin sonundan itibaren neo-liberal ideolojinin yükselmeye başlamasıdır. AT&T'nin doğal tekel durumunu kaldıracak karar 1982 yılında alınmasına rağmen, fiili ayrışma 1 Ocak 1984'te gerçekleşti. AT&T'ye bağlı olarak çalışan 22 Bell Operating Company, yeni düzenlemeyle yedi ayrı bölgesel şirkete ayrılarak yeniden düzenlendi. Böylece AT&T lokal telekomünikasyon hizmetlerini sağlamak üzere 'Baby Bells' olarak adlandırılan yedi ayrı şirkete bölündü. Ameritech, Bell South, Bell Atlantic, Nynex, Pasific Telesis, Southwestern ve US West'ten oluşan bölgesel şirketler, 1984 yılından itibaren uluslar-

arası düzeyde rekabet eden birer dev haline geldiler. Lokal telefon hizmetlerinden çekilen AT&T, uzun mesafe telefon hizmetlerini vermeye ve Western Electric fabrikalarında cihaz üretimine yine devam etti. Ayrıca AT&T'nin ayrışması sonucu AT&T için çalışacak 'Bell Labs' ile Baby Bells'ler için çalışacak 'Bellcore' adlı iki ayrı araştırma laboratuarı oluştu. Bu arada, federal düzeyde telekomünikasyon alanını düzenlemekle yetkili olan, FCC (Federal İletişim Komisyonu), başta MCI olmak üzere diğer şirketlere de 'uzun mesafe' haberleşme hizmeti verme hakkı tanıdı.

Benzer gelişmeler, Japonya telekomünikasyon sektöründe de yaşandı. 1984 Şubat ayında Nippon Telgraph Telephone Public Corporation'ın özelleştirilmesi doğrultusunda çıkan yasadan sonra, 1985'in Nisan ayında NTTPC ikiye ayrıldı ve NTT özelleştirildi. Japonya telekomünikasyon sektöründe iki farklı kategoride şirketler oluştu. Birinci tip şirketler, altyapıya sahip, ikinci tip şirketlerse, kiraladıkları telekomünikasyon ortamı üzerinden hizmet veren şirketlerdi (Nakamura ve Hiraki, 1997).

ABD ve Japonya'da yaşanan bu serbestleştirme ve deregülasyonların baskısı, en başından itibaren Avrupa'da hissedildi. Bu baskı, Avrupa şirketlerinin enformasyon teknolojileri pazarında rekabet gücünü arttırmak amacı ile birleşerek, üye ülkeler arasında telekomünikasyon politikaları açısından derin farklar bulunmasına, çatışan amaç ve çıkarlara rağmen, ortak bir Avrupa Telekomünikasyon politikasının tesis edilmesinde önemli bir rol oynadı.

1984'te Avrupa Konseyi, uluslararası baskılara karşı, ne korumacılığın ne de bireysel devlet tepkilerinin uygun bir yanıtı oluşturmadığı konusunda karara vardı ve bu görüşü desteklemeye başladı. Uygun olan tek yanıt konusunda herkes hemfikirdi, piyasaları açmak, Avrupa politikasını oluşturmak ve Avrupalı karar vericilerin gücünü arttırmak. Bir kez bu görüş egemen hale geldikten sonra, komisyon düşen başlıca görev, konsensüsü yaratmaktı (Heritier, 1999).

İçsel Dinamikler

1983 ve 1986 arasında Komisyon, Özel Görev Güçleri (Special Task Force) oluşturdu. Bunların amacı, destek sağlamak ve telekomünikasyona dair politika oluşturma alanına dair bir farkındalık yaratmaktı. Farkındalık yaratma stratejisi, üç hedef çerçevesinde düzenlendi: AB etkinliklerinin meşruiyetini sağlamak; bu etkinliklerden yaralanacak olan, ancak politika oluşturma noktasında etkin olmayan aktörleri hareketlendirerek bir destek gücü yaratmak; ve telekomünikasyon politikası oluşturulması sürecinde etkin olan aktörleri daha verimli bir süreç için harekete geçirmek ve koordine etmek (Dang-Nguyen vd., 1993). Özel görev gücü, Avrupa telekomünikasyon sanayisinin ABD'li rakipleri karşısındaki gerilemesinin boyutlarını gösteren çalışmalar yaparak ve koordine bir etkinliğin gerekliliğini göstererek işe başladı (Heritier, 2000).

Bu dönemde, komiteler kurulması da önemli bir araç olarak kullanıldı. 1983'ün Kasım ayında, üye ülkelerin üst düzey resmi devlet görevlilerinden oluşan SOGT (Senior Official Group for Telecommunications), telekomünikasyon ile ilgili konularda Komisyonun danışma meclisi olarak kuruldu. Aynı dönemde, GAP (Groupe d'analyse et de Prevision) telekomünikasyon alanında yaşanacak uzun vadeli gelişmeleri tahmin etme konusunda komisyona yardımcı olmak üzere oluşturuldu. Her iki komite de PTT'lerin egemen olduğu yapılardı ve bu süreçte iktidarın paylaştırılması ve dengelenmesi yanında destekleyici bir konsensüsün da oluşturulması noktasında son derece yararlı oldular. Bunlara ek olarak komisyon, kullanıcı gruplarını harekete geçirdi. PTT'ler karşısında güçsüz ve işlevsiz durumda olan ulusal telekomünikasyon kullanıcıları, Avrupa düzeyinde temsil edilmeye başladılar; INTUG (Uluslararası Telekomünikasyon Kullanıcıları Grubu) ve UNICE (Sanayi ve İşveren Konfederasyonları Birliği) Komisyo-

nun telekomünikasyon politikası ilgili konularda danışacağı yapılar olarak sürece katıldılar. 1989'a kadar enformasyon ve iletişim teknolojileri konusunda çok sayıda danışma kurulu oluşturuldu. Tüm bunlar, Avrupa Telekomünikasyon Politikası için kurumsal bir temel oluşturdu (Dang-Nguyen vd., 1993: 19).

Telekomünikasyonun teknik, ekonomik ve uluslararası boyutlarındaki değişimin tanımlanması ve düzenleyici çerçevenin yenilenmesinin sağlanması ile gerçekleştirilecek Avrupa telekomünikasyon politikasına ulaşmak için köşe taşı olacak "Dinamik Avrupa Ekonomisine Doğru: Telekomünikasyon hizmetleri ve araçları için ortak bir pazarın oluşturulması hakkındaki Yeşil Kitap"[1] (Green Paper) 1987'de yayınlandı. Yeşil Kitap'ın öne sürdüğü temel koşul, kuralsızlaştırma ve rekabeti arttırmaktı. Ancak, ağ altyapısının ve temel servislerin var olan ulusal PTT'ler tarafından sağlanma biçimi sorgulanmaksızın, uç araçları ve geliştirilmiş servisler için radikal bir serbestleştirme öneriliyor ve PTT'lerin işletme etkinlikleri ile düzenleme etkinliklerini ayrıştırmaları isteniyordu. Yeşil Kitap'ta yer alan önerilere ilişkin geniş bir danışma süreci başlatıldı (Heritier, 2000). 1988'de Komisyon kırk dokuz örgüt ve birliğe yazılar göndererek, Yeşil Kitap hakkındaki görüşlerini istedi. Kamusal işletmeciler hükümetler arası danışma süreçlerinde zaten temsil ediliyor olduklarından, işleticileri temsilen iki kamusal olmayan işletmeci, British Telecom ve Swedish Televerkt; üreticileri temsilen üç uluslararası şirket, dört ulusal ve sektörel örgüt, işverenlerin zirve örgütü olan UNICE ve Avrupa Telekomünikasyon Üreticilerinin örgütü (ECTEL); kullanıcı çıkarlarını temsil etmek üze-

[1] Yeşil Kitap terimi, komisyon tarafından belirlenmiş politika alanlarına ilişkin tartışma başlatma amacıyla basılan dokümanları tanımlamak için kullanılmaktadır. O politika alanı ile ilgili tüm parti, örgüt ve kişilere dağıtılarak görüşülen ve tartışılan Yeşil Kitap, bu süreçte Beyaz Kitap'a dönüşebilir ya da bazı durumlarda daha sonra geliştirilecek olan mevzuatın başlangıcı olabilir.

re, çeşitli büyük firmalar, ulusal ticaret odaları ve çok sayıda ulusal, bölgesel ve uluslararası kullanıcı örgütü; işçi ve bireysel kullanıcıları temsilen, üç örgüt ve bunların dışında standartlar üzerine çalışan yapılar, Avrupa örgütleri ve ABD hükümeti kendilerinden görüş istenenler arasında yer aldı. Sonuçta tüm bu görüşmelerin yönlendirdiği değişik ölçütler ve bunların hayata geçirilmesi için bir zaman çizelgesinden oluşturuldu. Bütün bu süreç serbestleştirme noktasında desteği ifade eden Konsey kararı ile güçlendirildi. (Dang-Nguyen vd., 1993: 21)

1987'de yayınlanan Telekomünikasyon konusundaki Yeşil Kitap'ın ardından, 1990'da Uydu İletişimi hakkında Yeşil Kitap,[2] 1992'de Telekomünikasyon hakkında Yeşil Kitap'ın yeniden değerlendirilmesi,[3] 1994'te mobil ve kişisel iletişim hakkında Yeşil Kitap,[4] Ekim 1994 ve Ocak 1995'te Altyapının serbestleştirilmesi hakkında Yeşil Kitap[5] gibi bir dizi belge daha oluşturuldu. Ayrıca, bu kitaplarda belirlenen ve danışma süreçlerinde üzerinde anlaşmaya varılan yönelimleri destekleyen Avrupa Parlamentosu kararları alındı. Anlaşmazlık konusu olan bazı kararların, değişik ülkeler tarafından Avrupa Adalet Divanına götürülmesi sonucunda, Avrupa Adalet Divanı'nda alınan Komisyonu destekleyici kararlar[6] da bu süreçte oluşan belgeler arasına katıldı (EC, 1999).

---

[2] Avrupa çapında Sistem ve Hizmetlere Doğru: AB'de Uydu Haberleşme Alanında Ortak bir Yaklaşım Konusunda Yeşil Kitap 20.11.1990.

[3] Telekomünikasyon Hizmetlerinin Durumunu Gözden Geçirme 21.10.1992.

[4] Kişisel İletişim Otamına Doğru: AB'de Mobil ve Kişisel İletişim Hizmetleri Alanında Ortak bir Yaklaşım için Yeşil Kitap 27.04.1994.

[5] Telekomünikasyon Altyapılarının ve Kablolu TV ağının serbestleştirilmesi konusunda Yeşil Kitap 25.10.1994 ve 25.01.1995.

[6] Avrupa Topluluğu hukukunda kaynaklar Birincil ve İkincil kaynaklar olarak ayrılır. Kaynak bir kural oluşturulurken dayanılan temeli, kararın arkasındaki nedeni, motifi ifade eder. Kaynak sözü hukukun dışavurumu ve orijinini de ifa-

Bu süreç, uç araçları alanının ve iş çevrelerince kullanılan veri hizmetleri alanının serbestleştirilmesi ve ağın bir kısmının rekabete açılması ile sonuçlandı. Ancak Schneider ve Werle, bu sürecin sonunda iletişimin "zorunlu bir toplumsal görev olarak anlaşılmaktan" çıktığını ve 'bir meta olarak' görülmeye başlandığını belirtmektedirler (Schneider ve Werle, 1990: 102).

Bangemann Raporu

Komisyon; Konseyin de desteğiyle yayınladığı, 'Gelişme, Rekabet ve İstihdam konusunda Beyaz Kitap'[7] ile, telekomünikasyon politikasını AB'nin tüm genel politika geliştirme süreçlerinin merkezine yerleştirdi. Servaes ve Heinderyckx, Komisyona Fransa'nın sosyalist maliye bakanı Jacques Delor'un başkanlık ettiği dönemde çıkan Beyaz Kitap'ın, istihdam ve fırsat eşitliği gibi konulara daha fazla eğilen yeni-Keynezyen bir rapor olduğunu belirtmektedirler (2002: 94). Beyaz Kitap'ın devamında

---

de eder. Birincil kaynaklar Topluluğu kuran antlaşmalar, bunların ekleri ve bu antlaşmaları değiştiren antlaşmalar (Maastricht, Amsterdam ve Nice Antlaşmaları) ile Avrupa Tek Senedidir. Bunlar topluluğun Anayasası olarak da kabul edilir. Yazılı olan ve olmayan genel hukuk ilkeleri, topluluğa katılma anlaşmaları birincil hukuk kaynakları olarak kabul edilir. İkincil kaynaklar, Topluluk organları tarafından yaratılan hukuktur. Topluluk Antlaşmasının 249. maddesi Avrupa Parlamentosuna (Konseyle birlikte hareket ederek), Konseye ve Komisyona hukuki kararlar alma yetkisi tanımıştır. Bunları *tüzük (regulation), direktif (directive), karar (decision), tavsiye (recommendation)* ve *görüş (opinion)* olarak sıralamak mümkündür. Tüzük, direktif ve karar bağlayıcı niteliktedir. Avrupa Adalet divanının kararları da ikincil kaynaklar arasında değerlendirilmektedir. Avrupa Adalet divanının görevi Topluluk sözleşmesinin uygulanması ve yorumlanmasında hukukun korunması olarak tanımlanmıştır (EU, 2003).

[7] Beyaz Kitap, genellikle Yeşil Kitap'ı izler. Yeşil Kitap'ın tartışılması sonucunda gerekli görülürse yayınlanır. Uygulanabilir öneriler içerir. Konsey tarafından kabul edildikten sonra Birliğin eylem planı haline gelir. Politika ve stratejiyi kapsar ancak yasal detayları kapsamaz. Bu nedenle yasal yükümlülük yaratmaz.

çıkan Bangemann raporu ise, AB'nin telekomünikasyon alanında yapacağı düzenlemeler ile ilgili gündemini daha neo-liberal bir çizgiye doğru çekmiştir. Bangemann raporu, diğer taraftan ABD'nin NII raporuna ve enformasyon toplumu meydan okumasına Avrupa'nın yanıtı niteliğini taşımaktaydı.

Bangemann Raporu diye bilinen bu rapor, 1993 Aralık ayında Brüksel toplantısında alınan bir karar gereği, 24-25 Haziran 1994'te gerçekleştirilen Corfu toplantısında sunulmak üzere hazırlanmıştır. Bir grup uzman tarafından hazırlanan rapor 'Avrupa ve Küresel Enformasyon Toplumu; Avrupa Konseyine Öneriler' başlığını taşımaktadır. Avrupa Konseyi'nin, bilgi alanında gerçekleştirilecek altyapıları belirlemek, topluluğun ve üye devletlerin enformasyon toplumuna geçerken göz önünde bulundurmaları gerekenleri tanımlamak amacındaki Bangemann raporu, Avrupa telekomünikasyon politikasına, topluluğun tüm diğer politika geliştirme süreçleri içinde yeni bir rol yüklemektedir. Çünkü rapor, Avrupa Birliği'nin ekonomik geleceğini 'enformasyon toplumu' politikaları ile bütünleştirmekte; işbirliklerini ve pazarın serbestleştirilmesini enformasyon toplumuna geçişin temel şartları olarak koymaktadır. Üye devletlerin 1998 yılına kadar tüm telekomünikasyon hizmetlerini serbestleştirmesi, enformasyon toplumuna hızla geçişin temel şartıdır. Rapora göre, enformasyon ve iletişim teknolojileri, yeni bir sanayi devrimini, tüm dünyada yaratmaktadır. "Bu bilgi tabanlı devrim, insan zekasına büyük ve yeni kapasiteler eklemekte ve birlikte yaşama, birlikte çalışma biçimlerimizi değiştiren bir kaynak oluşturmaktadır" (Bangemann, 1994).

Raporda 'enformasyon toplumu'nun Avrupa Birliği'nin amaçlarına ulaşması için iyi bir araç olduğuna dikkat çekilerek, Avrupa'nın yeni teknolojilere ve onların yaratacağı olanaklara katılması, uyum sağlaması ve onları kullanabilmesi için kişi, kurum, sendika ve hükümetlerin işbirliği yapması gerektiği vurgu-

lanmaktadır. Tüm 'devrim'lerin 'belirsizlik, kesinti ve şanslar' yarattığını hatırlatan rapor, enformasyon toplumunun yaratacağı şansların gerçek yararlara dönüştürülmesini, Avrupa'nın enformasyon toplumuna geçiş hızı ile bağlantılandırmaktadır:

> Enformasyon toplumuna ilk giren ülke en büyük ödülü kazanacaktır. Onu izleyenlerin gündemini oluşturacaktır. Enformasyon toplumuna girişi geçiştiren ya da kısmi çözümleri tercih edenler ise on yıldan daha kısa bir sürede yatırımların azalması, işsizlik gibi ciddi sorunlar ile karşı karşıya kalacaklardır (Bangemann, 1994).

Enformasyon toplumuna geçişin etkilerini anlayarak ve belirleyerek değişimleri kontrol etmenin Avrupalı yurttaşın yaşam seviyesini yükselteceği, büyüme ve rekabet açısından sunacağı olanaklarla, birleşmeyi sağlayacağını iddia eden rapor, yeni servislerin muazzam potansiyelleri ile üretim, tüketim, kültür ve boş zaman geçirme konularında çok sayıda yeni iş sahası yaratacaklarını da eklemektedir. Bunlar otomatik olarak gerçekleşmeyecektir. Bu iş alanlarının yaratılmasını sağlamak için bir an önce harekete geçilmelidir. Tüm bunlar için devlet ve özel yatırımcılar birlikte hareket etmeye çağıran rapor, bu işbirliğinde devlete, bir yandan korumacılık ve evrensel hizmeti sağlama görevini biçerken diğer yandan bir dizi koşula dikkat çekmektedir:

> Bu, Avrupa ölçeğinde ve üye devletlerde, Avrupa'yı rekabet etmekten alıkoyan sağlam pozisyonların yerle bir edilmesini sağlayacak manevraların gerçekleştirilmesi,
> – Yeni dinamik sektörlere girişi sağlayacak yatırımcı mantığın teşvik edilmesi,
> – Avrupa çapında, enformasyon servis pazarında rekabeti doğuracak genel bir düzenleme yaklaşımının oluşturulması,
> – Kamu sermayesi, finansal yardım, teşvikler ve korumacılık olmadan tüm bunların gerçekleşmesi anlamına geliyor (Bangemann, 1994).

Raporda enformasyon toplumuna geçişin bir dalga olduğu, bu dalganın yakalanması gerektiği, Avrupa'nın bu dalgayı yakalayabilmek için bilginin yayılmasını hızlandırma ve ucuzlatma sorumluluğu olduğu hatırlatılmakta ve Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin siyasi otoriteleri uyarılmaktadır.

> Neden Acil? Çünkü Avrupalı olmayan rakip network ve servis sağlayıcılar gitgide Avrupa pazarında aktif hale gelmektedirler. Onlar biliyorlar ki: eğer Avrupa kendi teknoloji ve servis sağlayıcılarına ulaşmakta gecikirse, ticari gücünü kaybedecek ve büyük küresel fırsatları kaçıracaktır. Avrupa şirketleri, iş yapabilmek için başka bölgelere göç edecektir. Avrupa'nın ihraç pazarları buharlaşıp, yok olacaktır. Onların tüm bu inançları boşa çıkartılmalıdır (Bangemann, 1994).

Raporun sonunda yer alan hareket planında ise özel yatırımların önemi ile birlikte kamu ve özel sektörlerin işbirliklerinin esas alındığı vurgulanmaktadır:

> Bu raporda kamu ve özel sektörlerin bağlanması ile oluşacak işbirliklerinin özel inisiyatifleri esas alınmıştır. Birleşmelerin amacı, kritik kitleye daha çabuk ulaşabilir hale gelebilmesi için pazarı stimule etmektir. Özel yatırımlar çekici güçtür. Rekabetçi olmayan, tekelci çevreler hâlâ bu gelişmenin en büyük engelleridir (Bangemann, 1994).

Raporun başlıca hedefi, üye devletleri, enformasyon toplumunun gelişmesi için pazara güvenmeye zorlamak ve karar alma gücünün ulusal düzeydense, bölgesel düzeyde yoğunlaştırılmasını sağlamaktır. Üye devletler, yeni sanayi alanlarının açılması için girişimciliği geliştirmeye teşvik edilmektedir. Bangemann raporu, ayrıca üye devletlere enformasyon hizmetleri pazarında rekabetin gelişmesine yardım etmek için ortak düzenleyici yaklaşımlar geliştirmelerini önermektedir. Bangemann raporunun ey-

lem planı ise, tekelci telekomünikasyon alanlarının pazar rekabetine açılmasını ve telekomünikasyon işletmecilerini engelleyen düzenlemelerin kaldırılmasını içermektedir. Enformasyon toplumunu kurmak için tarif edilen on uygulama şunlardır: teleçalışma, uzaktan eğitim, bir üniversite ve araştırma merkezleri ağı, küçük ve orta ölçekli girişimler için telematik hizmetler (e-mail, dosya aktarımı, video konferans gibi), yol trafik yönetimi, hava trafik denetimi (tüm Avrupa hava trafik kontrol sistemleri ve uçakların arasındaki iletişim sistemlerini entegre ederek), sağlık ağları (genel pratisyenler, hastaneler ve sosyal merkezlerini bağlantılandıran), elektronik ödeme, bir Avrupa kamu yönetim ağı ve şehir enformasyon otoyolları (haneleri mültimedya ve eğlence hizmetlerine bağlamak için) (Bangemann, 1994).

Bangemann raporu, komisyon tarafından olumlu bulundu ve eylem planı onaylandı. Fakat toplumsal ve kültürel konulara sınırlı bir ilgi gösterilmesinden dolayı üye devletler, AB parlamentosu ve ekonomik ve sosyal komiteden eleştiriler aldı (Buchwald, 1995). Ancak bu eleştiriler göz önüne alınmaksızın, Şubat 1994'te küresel enformasyon toplumu konusundaki G7 minitoplantısına katılan AB bakanları, daha rekabetçi olmanın ve daha az kısıtlamanın enformasyon toplumunun potansiyellerini arttıracağı konusunda anlaşmaya vardılar; hükümetler ve şirketler yatırım, yenilik ve ağ standartlarının yaratılmasıyla altyapı geliştirmeye özel sektörün önderlik edeceğini beklediklerini bildirdiler ve 1998 Ocak ayında ağların ve ses hizmetlerinin tamamen serbestleştirilmesi kararını da ilan ettiler (Buchwald, 1995).

Görüş Farklılıklarının Aşılması

Avrupa Birliği'nin 1998 yılına kadar telekomünikasyon alanının bütünüyle rekabete açılması kararına ve Bangemann Raporu'nun önerilerine rağmen Avrupa Birliği'ne üye devletlerin

tamamı bu görüşleri uygulama noktasında ortak bir düşünceye sahip değildi. Bu durum, enformasyon toplumu kavramının Avrupa'da kabul görmesinin çok gecikmiş olması, Avrupa devletlerinde tüm alanlarda ulusalcılığın hâlâ önemini koruyor olması, politik farklılıklar ve hükümetlerin öncelikleri kavramlarıyla açıklanmaktaydı (PNE, 1995). Ancak asıl sorun, Avrupa'da enformasyon toplumu kavramının ele alınışının iki farklı çizgide gelişmiş olmasından kaynaklanıyordu. Enformasyon toplumu bir çizgi tarafından telekomünikasyon alanının serbestleştirilmesi ve enformasyon teknolojilerindeki gelişmelere vurgu yaparak kavramlaştırılırken, diğer çizgi tarafından daha toplumsal boyutları ile ele alınıyordu. Sonuçta Avrupa enformasyon toplumu politikalarının niteliğini, bu iki çizgi arasındaki salınım belirledi (Servaes ve Heinderyckx, 2002: 94).

Ancak Avrupa açık bir biçimde, ABD'nin başlattığı enformasyon toplumuna geçiş sürecinin ardında kalmak istemiyordu ve bu nedenle de enformasyon toplumu politikalarının, toplumsal boyutlarına vurgu yapılarak ve diğer ilgili politika alanları ile bütünsellik içerisinde değerlendirilmesi ertelendi (Servaes ve Heinderyckx, 2002: 96). Öncelikle Komisyon, telekomünikasyon alanının serbestleştirilmesi ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi politikaları konusunda tüm görüş ayrılıklarının aşılması ve üye devletlerin tamamının ortak bir noktada buluşturulması yolunu tercih etti. Komisyonun başarı olarak nitelediği bu sürecin temelinde ise, öncelikle Avrupa Telekomünikasyon politikasının enformasyon teknolojileri alanında bir sanayi politikası oluşturma sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmesi ve sunulması bulunmaktadır.

1970'lerin sonlarından itibaren Avrupa Komisyonu, telekomünikasyonu, enformasyon teknolojileri sanayisinin bir parçası olarak ele almış ve bütün bir on yıllık telekomünikasyon politikası oluşturma tartışmasını, Avrupa şirketlerinin uluslararası en-

formasyon teknolojileri pazarında zemin kaybediyor olduğu önermesi etrafında şekillendirmiştir (Dang-Nguyen vd., 1993). Diğer önemli faktör ise, ülkeler ve aktörler arası çatışmaların giderilmesi ve çıkarların farklı uyumlulaştırılması konusunda Avrupa Komisyonu'nun son derece stratejik davranmış olmasıdır: öncelikle, ulusal sistemlerin uyumlu hale getirilmesi uzun bir sürece yayılmış; ikincisi, dünya piyasasındaki rekabet ve hızlı teknolojik gelişmeler gibi dış baskılar sürecin hızlandırmak için son derece iyi kullanılmış; üçüncüsü, serbestleştirme taraftarlarından bir ağ oluşturularak sürekli genişletilmiş ve çatışan görüşlerin uzun süren danışma süreçlerinde uzlaşması sağlanmış; son olarak da karar alma süreçlerinde tıkanmalara neden olan sorunlar Avrupa Adalet Divanı'na kaydırılarak çözüm süreci hızlandırılmıştır (Heritier, 1999: 31-35).

'1998 AB Düzenleyici Çerçevesi' olarak adlandırılan mevzuatın tüm üye ülkeler tarafından benimsenmesinin ardından, telekomünikasyon pazarı 1 Ocak 1998'den itibaren çoğu üye ülkede, 1 Ocak 2001 itibariyle de tüm AB ülkelerinde tamamen serbestleştirildi (İKV, 2002: 11). Tüm bu süreçlerin sonucunda ulaşılan Avrupa telekomünikasyon politikasının 'enformasyon toplumuna erişmek' ana başlığı altında üç hedefi vardır: Avrupa telekomünikasyon sanayisinin uluslararası piyasalardaki rekabet gücünü arttırmak; tüm üye ülkelerin telekomünikasyon sitemlerinin hizmet ve ürünleri arasında koordinasyon ve uyumlulaştırılmayı sağlayarak tek bir Avrupa telekomünikasyon pazarına doğru yönelmek; telekomünikasyon pazarının serbestleştirilmesi.

Avrupa Birliği düzenleyici çerçevesinin temel başlıkları, Avrupa telekomünikasyon politikasının oluşturulması sürecinde belirlendi. 1998'e kadar temel telefon dışındaki tüm hizmet alanları, 1998 itibariyle de temel telefon hizmetleri tam olarak serbestleştirildiğinde, Avrupa Komisyonu'nun en önemli gündemi olan serbestleştirme tamamlanmış oldu. Serbestleştirmeden bekleni-

len telekomünikasyon piyasasının rekabete açılması, telekomünikasyon cihazları açısından, ulusal sanayiyi ya da belli cihaz sağlayıcılarını kayıran ulusal standartlar, onaylar ve koruyucu mekanizmaların minimuma indirilmesi, hizmetler açısından ise, belli hizmetleri sağlamak üzere birden fazla şirketin lisans anlaşmaları yoluyla pazara girmesinin (Noam ve Kramer, 1994: 275) sağlanmasıydı. Aşamalı olarak gerçekleştirilen telekomünikasyon piyasalarının serbestleştirilmesi sürecinde, 1 Ocak 1998 temel telefon hizmetlerinin serbestleştirileceği son tarih olarak belirlenmesine rağmen, üye ülkelerin her birinin durumları değerlendirilerek, esneklik sağlanmış ve Lüksemburg 1998 Haziran ayında, İspanya 1998 Aralık ayında, İrlanda ve Portekiz 2000 Ocak ayında ve Yunanistan 2001 Ocak ayında temel telefon hizmetlerini serbestleştirmiştir (CEC, 1996d). Telekomünikasyon piyasasının yeniden yapılandırılması açısından, düzenleyici kurumların oluşturulmasında, işletmecilik işlevi ile düzenleyicilik işlevinin ayrıştırılması üye ülkelere önerildi. Ayrıştırma konusunda bazı ülkeler OFTEL gibi tamamen özerk bir düzenleyici kuruluşu seçerken, diğerleri devlete bağlı bir düzenleyici kuruluş oluşturdular (Sandler, 1997: 44). Yeniden yapılandırma politikaları içinde, düzenleme, özel sermaye çıkarları ile kamu çıkarını dengelemek anlamına gelmektedir (Trebing, 1995: 309). Bu noktada, etkin rekabet koşullarında pazarın kendi kurallarının, kaynakları etkin bir biçimde kullanmak, yenilenmiş hizmetleri, kamu çıkarı ve tüketiciyi koruyarak, uygun fiyatlarla sunmak için yeterli olduğu ve pazarın kendi kendini düzenleyeceği düşüncesi (Melody, 1995: 255), telekomünikasyon pazarının ideal rekabetçi pazar modeline ulaşmasının uzun zaman alacağı (Mansell, 1994) görüşü ile birleşerek tamamen kuralsızlaştırma yerine 'düzenleme' kavramı tercih edilmeye başlanmıştır.

Gerçekleştirilecek düzenlemelerin çerçevesi belli aralıklarla Avrupa Komisyonu tarafından belirlenmektedir. Avrupa Birli-

ği'nde düzenlemelerin iki amacı vardır: birincisi, sürekli gelişen telekomünikasyon alanında etkinlik ve verimliliği arttırmak; ikincisi, alandaki serbestleştirmeyi ve rekabeti arttırmayı yönlendirmek ve hızlandırmak. Bu ikinci amaca dönük düzenlemelerin zaman içerisinde kaldırılması planlanmaktadır. Bu çerçevelerin ulusal düzeyde işletilmesinden Ulusal Düzenleme Otoriteleri (NRA) sorumludur. Komisyon NRA'ları varolan telekomünikasyon örgütlenmesinden yasal olarak ayrı, işleyiş olarak bağımsız yapılar olarak tanımlamakta ve direktiflerde belirtilen düzenlemeleri yerine getirmekle görevlendirmektedir. Ancak NRA'ların görev ve yetkileri üye ülkeler arasında değişiklikler göstermektedir. Bunların yanında rekabet kurumları da piyasanın rekabet ilkeleri ile yeniden yapılandırılması noktasında önemli bir işleve sahiptir. Ayrıca, teknolojik alanda ortaya çıkan yöndeşme de, iletişim alanından sorumlu başka düzenleyici yapıların sürece dahil olmasına neden olmaktadır. Düzenleyici yapıların çeşitliliği ve aralarındaki farklılıkların neden olduğu sorunlar Avrupa Komisyonu'nun yeni çerçeve düzenlemeler yayınlaması ihtiyacını ortaya çıkartmaktadır. Temel sorun ulusal düzenleyiciler arasında uyum sağlanması ve farklı düzenleyici yapıların bütünleştirilmesidir. Bu noktada Avrupa Birliği çapında bir düzenleyici otorite oluşturulması önerileri olmasına rağmen, ağır basan eğilim, sektörü temsilen firmalar, tüketiciler, kamu sektörü ve sivil toplum kuruluşlarının da içinde olacağı birimler oluşturarak, AB'deki regülasyona yönelik karar alma mekanizmasında gerekli uyumun sağlanmasıdır (CEC, 2000b).

Avrupa telekomünikasyon sektörünün, belirlenmiş bulunan politika amaçları açısından problemlerinden birisi de pek çok ülkede yerleşik işletmeci olarak anılan eski PTT yapısının devamı işletmecilerin ulusal pazarda egemenliğini sürdürmekte oluşudur. Bu nedenle son zamanlarda yerel abone hatlarının rekabete açılması (local loop unbundling) sorunu gündemdedir. Ayrıca reka-

bete açılan alanlarda tarifelerde ucuzlama sağlandığı halde, kiralık hat tarifelerinin yeterince ucuzlamamış olması da bir sorun olarak ifade edilmektedir. Tüm bu sorunlar nedeniyle, Avrupa Birliği telekomünikasyon politikalarının oluşturulması sürecinin aslında yeni başlıyor olduğu vurgulanmaktadır (Liikanen, 1999). Bu vurgu, aynı zamanda da enformasyon toplumu politikalarının daha bütünsel olarak ele alınması, istihdam politikaları, eğitim politikaları gibi diğer ilgili politika alanları ile bütünleşmesi gerekliliğinin başından itibaren kabul edildiği, ancak rekabet ve serbestleştirmelerin daha öncelikli bir gündem olarak ele alınması nedeniyle bunların Komisyon tarafından sonraya bırakılmış olduğu imasını da taşımaktadır (Servaes ve Heinderyckx, 2002: 95).

2000'e kadar ki, enformasyon toplumu politikalarında internete ilişkin göndermeler olsa da, internetin yaygınlaşmasına ilişkin herhangi bir politika önerisi yer almamaktadır. İnternet altyapı ve işletme açısından diğer telekomünikasyon hizmetleri gibi düzenlenmekte ve diğer düzenleme ya da politikalar üye ülkelere bırakılmaktadır. Avrupa Komisyonu'nun 2000 öncesinde, internetle ilgili düzenleme önerileri daha çok içerik ve güvenlik konularındadır (CEC, 1996a; CEC, 1996b; CEC, 1996c; CEC, 1997). Bu düzenlemeler son derece kritik olsa da komisyon, internete ilişkin yayılma politikaları konusunda pasif kalmayı tercih etmiştir (Werle, 2001). Bu durum, internetin yayılması konusunda AB ülkeleri arasında büyük farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İnternete ilişkin merkezi bir konu olan internet alan adı ve IP numaraları konusunda ise 1997'de ABD internet alanını ticarileştirdikten sonra, yönetimine ilişkin bir RFC yayınladığında, Komisyon sadece uluslararası düzeyde saydam bir sistem oluşturulmasını ve bu sistemde Avrupa'nın yeterli düzeyde temsilinin sağlanmasını istemiştir.[8] Bunun ardından ABD hükümetinin inisiya-

[8] Mektubun tamamı http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/domainname/email/late.htm adresindedir.

tifiyle, internetin yönetiminden ITU gibi uluslararası kuruluşları dışlamak ve sektörü tamamen kendi kendini düzenler hale getirmeyi amaçlayan ICANN (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers) 1998 yılında kurulmuş, iki ay sonra ABD hükümeti tarafından tanınmıştır. Avrupa, dokuz kişilik ilk yönetim kurulunda üç üye ile temsil edilmiştir. ICANN yapısına GAC (Governmental Advisory Comittee -Yönetsel Danışma Kurulu), hükümet memurlarından, uluslararası örgütlerin temsilcilerine kadar her tür kamusal aktörün katıldığı bir forum olarak eklenmiştir. ICANN'in kuruluşunda Avrupa Birliği'nin örgütlenmeye yaptığı tek katkı da budur. Ancak bu forum yoluyla özel sektör ve kamu aktörlerinin etkileşiminin hangi yolla gerçekleşeceği belirsizdir (Leib, 2002: 168-169). Avrupa Birliği, ICANN kurulurken pasif kalmasının sonucunda oluşan yapıyı, genişletmek için 2000 yılında, ITU'nun internetin uluslararası yönetimi ile ilgili görüşme ve inisiyatiflerde etkin bir taraf olması çağrısında bulunarak telafi etmeye çalışmaktadır. Son zamanlarda üst düzey internet alan adı olarak ulusal üst düzey alan adlarını tamamlayıcı bir şekilde '.eu' uzantısının oluşturulmasına yönelik olarak Avrupa Komisyonu'nun gösterdiği çaba, bu süreç düşünüldüğünde sembolik bir etkinlikten daha fazlasını ifade etmektedir (CE, 2000). Bu, Avrupa'nın ağda kendi teknik özellikleri, işlevleri ve hizmetleri ile artık var olduğunun önemli bir işaretidir. Elektronik ticareti mümkün hale getirmeyi ve arttırmayı hedefleyen bir dizi düzenleme çabası da bu resmi tamamlamaktadır. Bu çabalar, elektronik imza, şifreleme, fikri mülkiyet hakları ve güvenlik konularını içermektedir (Werle, 2002).

Avrupa Birliği Politikalarında Yayılma

80'lerde ABD'de düzenlenmiş bir özel tekel olan AT&T'nin ayrıştırılması ile başlayan süreç tüm ülkelerde yeniden yapılandırma sürecinin en önemli itici gücü olmuştur. Mansell,

ABD'de yaşanan bu değişimin etkileri yorumlanırken iki farklı yaklaşım olduğunu belirtmektedir. İdealist model ve stratejik model olarak isimlendirilen bu yaklaşımlar politika oluşturma sürecine ilişkindir.[9] 1980'lerden itibaren Avrupa ülkelerinin ve Avrupa Birliği'nin telekomünikasyon politikalarını oluşturma süreçlerini, tam rekabete dayalı olan idealist yaklaşım ile eksik rekabet, tekel ve oligopol rekabeti kuramlarından yola çıkan stratejik yaklaşım arasındaki gerilim belirlemiştir (1993: 222).

Mansell'e göre idealist yaklaşım, Avrupa Birliği düzeyinde telekomünikasyon politikalarının oluşturulması sürecinin retoriğinde görünür durumdadır (1993: 215). Ancak oluşturulan telekomünikasyon politikalarının varsayımları, hem stratejik modeli hem de idealist modeli anımsatmaktadır. Örneğin, bir yandan en az sayıda standart ve düzenlemenin uyumlulaştırılmasından telekomünikasyonun gelişmesinde en geniş kamu çıkarını güvence altına alması beklenmektedir. Diğer taraftan eksik rekabet ve piyasanın tekelleşme eğiliminden kaygı duyulmakta ve evrensel hizmet sunumuna ihtiyaç duyulmaktadır (222).

Bu durum Avrupa Komisyonu'nun telekomünikasyon politikalarını 1999 gözden geçirmesinde de açığa çıkmaktadır. Avrupa Komisyonu, 1995 yılında internet erişimi gibi serbestleştirilmiş hizmetlerin kablolu televizyon şebekesi üzerinden sunulmasını engelleyen tüm kısıtlamaların kaldırılması kararını almış, ancak 1999'da bu kararı geri alarak aynı piyasa içerisinde telefon şebekesini ve kablo TV şebekesini tek bir tüzel kişinin işletmemesi biçimine dönüştürmüştür (İKV, 2002: 17). 1999 gözden geçirmesinde alınan bir diğer karar ise, NRA'ların yetkilerinin arttırılması ve genişletilmesidir (20). Bu durum, stratejik modelin, tekelleşmeyi belirsiz sonuçları olan devamlı bir süreç olarak ele almasını anımsatmaktadır. Stratejik modele göre

[9] Ayrıntılı bilgi bu çalışmanın 2. bölümünde bulunabilir.

piyasada yer alan aktörler, enformasyon altyapıları ve hizmetleri pazarının denetim noktalarında tekel haline gelmenin sürekli yeni yöntemlerini yaratırlar. Gerek Avrupa'da gerekse de ABD'de piyasa serbestleştirilir ve yeniden yapılandırılırken AT&T, BT, Deutsch Telekom, Telia ve France Telecom, tekel durumunu yitirmemek için bir dizi strateji izlemektedir. Mansell, yerleşik işletmecinin piyasa egemenliğinin tüm serbestleştirme uygulamalarına rağmen hâlâ sürüyor olmasının, ayrıca farklı altyapıların aynı yüklenici tarafından işletilmesi gibi tam serbestleştirme uygulamalarının tekelleşmenin yeni boyutlarının sinyalleri olduğunu ve sürekli yeniden üretilen idealist retoriğin geçerli olmadığını ifade ettiğini belirtmektedir (1997: 976-977). Mansell'e göre bunun görülmesi ve düzenleme sürecinin kurumsal yeniliklerle desteklenmesi, eğer düzenleyiciler rekabeti güçlendirmek niyetindeler ise son derece önemlidir (986).

Avrupa Birliği telekomünikasyon politikalarında stratejik modelin zaman zaman etkili olduğunun bir diğer kanıtı da standartlar ve belirlenmeleri sürecidir. Avrupa Birliği ve Avrupa ülkeleri, gerek GSM gerekse de OSI standartları için uluslararası düzeyde mücadeleye girmiş ve bu mücadele sonunda GSM standardını, hem Avrupa Birliği düzeyinde tek standart haline getirmiş hem de uluslararası yaygınlığını sağlamıştır. Bu durum Avrupa Birliği politika oluşturma süreçlerinde, idealist modelin standartları pazarın ve pazar güçlerinin rekabet halinde belirleyeceği yaklaşımına karşı, stratejik modelin kazandığı üstünlüğün ifadesidir. Avrupa Birliği düzeyinde idealist model ile stratejik model arasındaki bu gerilim, çeşitli Avrupa ülkelerinde Avrupa Birliği düzeyinde belirlenmiş politikalara uyum sağlama süreçlerinde de açığa çıkmaktadır.

Avrupa ülkelerinde, kamusal telekomünikasyon işletmecileri, işbirlikleri tesis ederek ya da piyasayı katmanlarına ayırmak yoluyla serbestleştirerek farklı stratejiler uygulamaktadırlar.

Mansell, bir dizi farklı strateji seçeneği olduğunu ve Avrupa ülkelerinin bu seçeneklerden birisini ya da birkaçını uyguladıklarını belirtmektedir (1993: 166). Bu seçeneklerden birisi, Avrupa kamusal telekomünikasyon işletmecilerinin diğer ülke işletmecileri ile oluşturdukları işbirlikleridir. Bu seçenek çerçevesinde yapılanlar zaman zaman Avrupa Komisyonu'nun tekelleşme-karşıtı uygulamaları ile karşılaşma riskini taşımaktadır.

1992'de France Telecom ve Deutsch Telecom arasında yapılan stratejik ortaklık anlaşması bu seçeneğin örneklerinden birisini oluşturmaktadır. 1994'te bu stratejik işbirliği, ABD'den Sprint'in katılımı ile küresel bir ortaklığa dönüştürülmüştür. Avrupa Komisyonu bu ortaklık kararını ancak Fransa ve Almanya hükümetleri alternatif enformasyon ağlarını Temmuz 1996'dan itibaren serbestleştireceklerini kabul ettiğinde, 1995 yılının Ekim ayında onaylamıştır (Graack, 1996: 343-345). Avrupa kamusal telekomünikasyon işletmecilerinin içinde yer aldığı pek çok küresel stratejik ortaklık kurulmuştur. Bunlardan 2000 yılına kadar dağılmadan süren uluslararası stratejik ortaklıklar Tablo 7'de görülebilir.

Mansell'in Avrupa kamusal telekomünikasyon işletmecileri için diğer üzerinde durduğu stratejik seçenek, tamamen iç pazara yönelmektir. Bu noktada, iç pazarı elinde tutmak için yeni hizmetler sunması ve bu hizmetlerin diğer ülkelerle eşit seviyede ve kalitede olmasına özen göstermesi, büyük müşteri gruplarını yabancı işletmecilere kaptırmaması açısından önem taşımaktadır. Üçüncü seçenek, telekomünikasyon hizmetlerini ayrıştırmayı da içeren bir biçimde saldırgan bir strateji belirlemektir. Bu stratejik seçenekte yeni hizmetleri başlatmak için bazı işbirlikleri gerekir. Bu işbirlikleri maliyeti ve riski başka işletmecilerle paylaşmak anlamına gelmektedir. Ancak bu saldırgan strateji aynı zamanda da ilk seçeneği kapsar hale gelebilir (Mansell, 1993: 166-167).

Tablo 7) 2001 yılında küresel faaliyet gösteren stratejik ortaklıklar.

Ortaklık	Ortaklar[10]
Global One/Phoenix	Deutsche Telecom, France Telecom, US Sprint
Unisource/WorldPartners	AT&T, KPN (Hollanda), Swiss Telecom, Swedish Telia (İsveç), Telecom Italia, KDD (Japon), Telstra (Avustralya), Unitel (Kanada)
Nordic Alliance	Telecom Denmark, Telecom Finland, Norwegian Telenor
Concert	BT, MCI, Portugal Telecom, Telefonica, AT&T

Kaynak: (Chan-Olmsted ve Jamison, 2001: 325-327).

Bu stratejilerden özellikle ilki, stratejik modelin tahminlerini de doğrular niteliktedir. Çünkü iletişim alanında yaşanan teknoloji ve hizmetlerin yakınsaması süreci ile birlikte, stratejik ortaklıkların neden olduğu küresel piyasalar düzeyindeki yatay bütünleşmeye, dikey bütünleşme eklenmiş ve telekomünikasyon piyasası küresel düzeyde hızla birkaç küresel oyuncunun hakimiyetine girmiştir. Diğer taraftan, Avrupa Birliği'nde yerleşik işletmecilerin pazar payları, tüm hizmet alanlarında piyasaya yeni girenlere göre daha fazladır (CEC, 2002). Bu durum, alandaki tekelleşme eğilimleri ile birlikte değerlendirildiğinde Avrupa Komisyonu'nun serbestleştirme politikalarının başarısı problemini gündeme getirmektedir. Ancak Anders Henten ve Markus Schneider, bütün olarak Avrupa ülkelerinde uygulanan telekomünikasyon politikalarının başarısının piyasada rekabet eden işletmeci sayısı ve yerleşik işletmecinin pazar payı gibi kıstaslarla değil, ağ ve hizmetlerin yayılması, çeşitliliği ve hizmet kalitesi ile ölçülebileceğini belirtmektedirler (2003: 30). Avrupa Birliği politikalarının yayılma açısından en önemli politika aracının ise evrensel hizmet olduğu görülmektedir.

[10] Ortaklar sütunu, stratejik ortaklık ilk oluşturulduğundan 2002 yılına kadar dahil olan ya da ayrılan tüm ortakları içermektedir.

Avrupa'da telekomünikasyon hizmetleri uzun yıllar kamu hizmeti olarak verilmiştir. Bu dönemin yaygınlaştırma politikası da *Kamu Hizmeti* modeli çerçevesinde yapılanmıştır. Ancak Noam'ın posta-sanayi ittifakı olarak tanımladığı dönemde, Kamu Hizmeti modeline, ulusal telekomünikasyon araçları sanayisini güçlendirmek ve devamlılıklarını sağlamak için *Stratejik Yaygınlaştırma* modelinin de eşlik ettiği görülmektedir. Ancak, tüm bunların 2. Dünya Savaşı'ndan sonra, telekomünikasyonun ulusal güvenlik, ulusal bütünleşme ve kalkınma çerçevesinde ele alınışı gibi daha genel nedenleri yanında, 2. Dünya Savaşı'nda Avrupa'nın büyük yıkıma uğraması, Avrupa ülkelerinde savaş boyunca faşizme karşı mücadele etmiş olan demokratik temelli hareketlerin temsilcilerinin savaş sonrasında iktidara gelmeleri ve sosyal devlet, gelir dağılımının düzenlenmesi, istihdamın desteklenmesi gibi perspektifler ile kamu işletmeciliğinin ve kamu hizmetlerinin geliştirilmesi gibi Avrupa'ya özgü nedenleri vardır.

90'larda ise AB telekomünikasyon mevzuatı yapılandırılırken, temel amaç olarak telekomünikasyon hizmetlerinin tüm boyutlarının rekabete açılması olarak belirlendikten sonra, kamu hizmeti kavramı serbestleşme ile bağdaşmadığından yeni bir kavram arayışına gidilmiştir. Bulunan evrensel hizmet zorunluluğu kavramı olmuştur. Evrensel hizmet ilkesi bir telekomünikasyon politikası aracıdır. Ancak evrensel hizmetin kaynakların ya da refahın eşit dağıtılması, ya da tahsis verimliliği, hatta yeni dönemde yeniliklerin yaygın bir kullanıcı tabanıyla bağından dolayı ulusal yenilik sisteminin bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiği gibi boyutları ele alındığında, basitçe tek bir tür yaygınlaştırma politikasının aracı olduğunu söylemek mümkün değildir (Valleti ve Hoernig, 2002). Daha önce de bahsedildiği gibi evrensel hizmet ilkesi, ilk olarak 1907'de AT&T Başkanı Theodore Vail tarafından ortaya atılan ve telekomünikasyon ağının bütünleştirilmesini amaçlayan bir kavramdır. Ancak zaman içerisinde evrensel hizmet yükümlülüğü, dü-

yenleyiciler tarafından tekelin gücünün dengelenmesinin bir aracı olarak, işletici tarafından ise tekel konumunun karşılığında ödenen bir fiyat olarak algılanmaya başlanmıştır (Verhoest, 2000: 598). Bu evrensel hizmet ilkesinin ABD'de Kamu Hizmeti modelini temel alan yaygınlaştırma politikalarının aracı olmaktan, tüm dünyada *Dezavantajlıyı Kollama* modelini esas alan yaygınlaştırma politikalarının aracı olmaya doğru değişimini ifade etmektedir. Telekomünikasyon alanı rekabete açıldığında işler farklılaşmış ve evrensel hizmet politika yapıcıların ve akademisyenlerin gündemlerinde telekomünikasyon politikalarının ekonomik amaçları ile ekonomik olmayan amaçlarını birleştiren bir gündem olarak yer almıştır (Hart, 1998: 840). 90'larda ise evrensel hizmet kavramı, ekonomik perspektifin verimlilik tanımı ile paralellik arz eden ödenebilirlik, erişilebilirlik ve servis kalitesi olmak üzere üç öncül temelinde oluşturulmuştur. Bu paralellik, evrensel hizmetin serbestleştirilmiş telekomünikasyon alanındaki anlamını da ortaya koymaktadır. Eksiksiz ekonomi ve tam doymuş telekomünikasyon pazarında, büyük olasılıkla evrensel hizmet düzenlemesine ihtiyaç yoktur. Bu açıdan bakıldığında evrensel hizmet mükemmel olmayan piyasa koşullarının etkilerini azaltmaya, piyasa tökezlemesi adı verilen durumu ortadan kaldırmaya yönelik bir düzenleme olarak görülebilir. Çünkü telekomünikasyon alanı, eksiksiz piyasa durumunu sağlayan koşulların pek çoğunu göstermez. Pazara giriş, telekomünikasyon alanında iş yapmanın oldukça önemli ve görünür ilk maliyetleri nedeniyle son derece sorunludur, sabit maliyetlerin yüksekliği nedeniyle alana girmeye aday olabileceklerin sayısı da son derece sınırlıdır. Böyle olunca alandaki şirketlerin anti-rekabetçi davranmaları ve eksiksiz piyasa ve eksiksiz rekabet koşullarının hiçbir zaman sağlanamaması ile sonuçlanır. Bu noktada genelde regülasyon, özelde evrensel hizmet düzenlemesi sanal bir rekabet yaratmanın ve piyasa koşullarına benzer bir durum yaratmanın başlıca aracı haline gelir (Verhoest, 2000: 599-602).

Evrensel hizmet ilkesinin Avrupa'daki tarihi 1993'te başlamıştır. Telekomünikasyon altyapısı hakkında Yeşil Kitap evrensel hizmete ilişkin ilk Avrupa mevzuatını da oluşturmaktadır. Kavram, Açık Servis Sunumu (ONP) çerçevesinde 1995-98 Ses Telefonu Direktifleri (CE, 1998), 1997 tam rekabet direktifi (CE, 1997a) ve arabağlantı direktifi (CE, 1997b) ile geliştirilmiştir. Yeşil Kitap'ta Komisyon, evrensel hizmeti "coğrafi yerlerinden bağımsız olarak tüm kullanıcılar için erişilebilir olan ve belli ulusal koşullar ışığında ödenebilir bir fiyata sunulan belli kalitedeki tanımlanmış temel hizmetler bütünü" olarak tanımlanmaktadır. Komisyona göre "evrensel hizmet nosyonu, ayrıca sağırlar ya da diğer engelli kullanıcılar gibi dezavantajlı" kesimlere özel hizmetleri de kapsamaktadır (Hart, 1998: 841). Tam olarak *Dezavantajlıyı Kollama* modeline uyan bu tanım doğrultusunda evrensel hizmet ses telefonu, faks hizmeti ve düşük hızda veri iletimi gibi sabit telefon ağı ile doğrudan ilgili hizmetlere erişimi, operatör yardımını, kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli kamu ödemeli telefonu, acil durum çağrısı özelliklerini, engelli kullanıcılara uygun özellikleri içermektedir. Bu hizmetler için kalite gereklilikleri ise 1998'de çıkarılan ses telefonu direktifinde, Komisyon tarafından hazırlanan iletişim belgesine uygun olarak düzenlendi (CEC, 1996e; CE, 1998). "Çevir sesi, çağrı bekletme, ayrıntılı fatura 1998 yılının sonuna dek Avrupa yurttaşlarının çoğunluğu için uygun hale gelecek, 2001 yılı sonunda da tüm AB yurttaşları bu hizmetlerden yararlanabilecektir" (Hart, 1998: 841; Hoernig ve Valletti, 2002).

Avrupa Birliği, tüm Avrupa yurttaşlarına tarife, kalite ve benzeri nitelikler açısından en iyi iletişim altyapısı sunma retoriğine rağmen, evrensel hizmet ilkesinin gerçek uygulamasını üye ülkelere bırakmıştır. Evrensel hizmetin uygulayıcısı her ülkenin kendi ulusal düzenleyici kurullarıdır (NRA). Diğer taraftan Avrupa Birliği, üye ülkelerin evrensel hizmet fonunu nasıl

oluşturacaklarını düzenlemektedir. Avrupa Birliği'nin önerdiği iki fon seçeneği vardır. Birincisi düzenli arabağlantı ücretlerine eklenen ücretler toplanması, ikincisi ise bir evrensel hizmet fonunu oluşturmaktır. Komisyon açıkça ikincisini tercih ettiğini söylemekte ve evrensel hizmet fonuna sadece kamusal telefon ağı işletmecilerinin katkıda bulunması, internet ya da diğer katma değerli hizmetleri sunanların katkıda bulunamayacağını belirtmektedir (Hoernig ve Valletti, 2002).

Üye ülkeler kendi ülkelerinde evrensel hizmetin sınırlarını genişletmek konusunda serbesttir. Fakat bu genişletilmiş hizmetler için pazar katılımcılarından herhangi bir ücret talep edemezler. Bunun anlamı, eğer bir hükümet ya da düzenleyici internet gibi yeni hizmetleri evrensel hizmet zorunlulukları arasına katmayı istiyorsa var olan evrensel hizmet fonu dışında bir finans aracına başvurmak zorundadır (Hart, 1998: 841).

Avrupa Birliği tarafından belirlenmiş olan çerçevede ulusal düzenleyici kurullara bırakılan evrensel hizmetin, tek tek ülkelerde nasıl uygulandığını anlatmak burada mümkün olmasa da, tarihsel olarak evrensel hizmet zorunluluklarının üye ülkedeki serbestleştirme süreci ile karşılıklı bağlı olduğu, üye ülkenin evrensel hizmete ilişkin uygulamalarının, kamu çıkarı, kaynakların eşit dağılımı gibi toplumsal politika amaçlarına verilen öneme dair ulusal bir perspektifi yansıttığı söylenebilir.

Evrensel hizmet zorunluluğu dışında bırakılmış olan cep telefonu ve internet hizmetleri konusunda ise evrensel hizmet zorunluluğu kullanılmasa da, farklı kamusal yaygınlaştırma politikası seçenekleri kullanılarak yayılmanın sağlandığı görülmektedir. İnternet alanında standartlar konusunda ABD ile girilen rekabet son derece belirleyici olmuştur. İnternet'in Avrupa'ya girişi sürecinde de etkili olan bu rekabet, AB, Avrupa ülkelerinin hükümetleri ve Avrupalı bilgisayar üreticileri tarafından ABD rekabetine karşı korunmak için sanayi politikalarının bir aracı

olarak görülen OSI standardının TCP/IP karşısında yenilgiye uğraması ile sonuçlanmıştır. Ancak bu başarısızlık, Avrupa ülkelerinin büyük bir bölümünde ve Avrupa Birliği düzeyinde TCP/IP standardını kullanan teknolojilerin ve dolayısıyla da internetin göz ardı edilmesine neden olarak, internet konusunda politika oluşturulması sürecinin gecikmesini beraberinde getirmiştir (Werle, 2002). İnternet'e ilişkin politika oluşturma süreci, Avrupa Birliği düzeyinde 2000'li yıllarda başlamış ve yayılma konusunda bölgesel projeler oluşturulmuştur. Sürdürülebilir insani gelişme politikası doğrultusunda, kadın dayanışma ağları, bilgisayar ve internet kullanımını geliştirecek kurslar ve kamusal internet erişim mekanları gibi uygulamaları içeren projeler aracılığı ile özel firma, sivil toplum örgütleri ve ulusal ve uluslararası proje fonlarının desteğiyle *Odaklanmış Serpme* modeli çerçevesinde oluşturulan politikalara Avrupa Birliği'nde sıkça rastlanmakla birlikte, AB düzeyinde de *Tekno-Ekonomik Paradigma Yayılması* modeli çerçevesinde makro düzeyde kurumsal, hukuksal ve kültürel altyapı oluşturulmaya çalışılmaktadır.

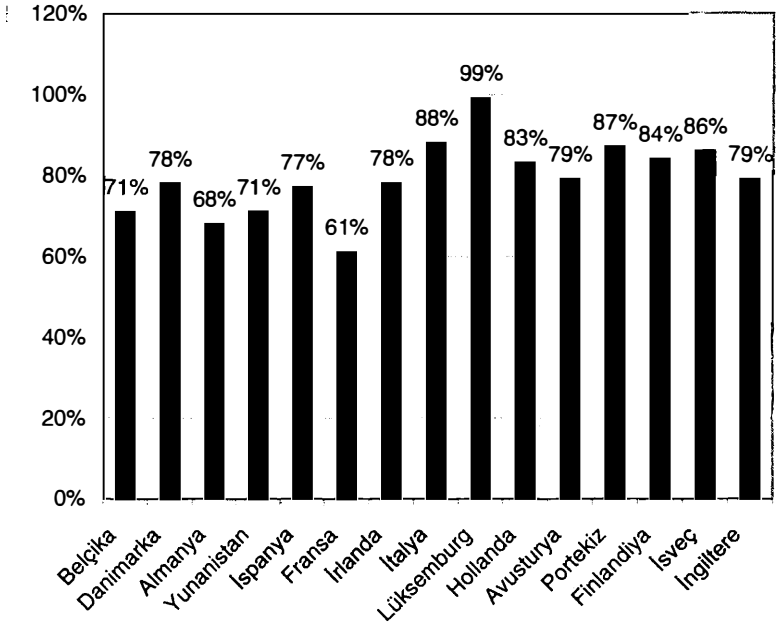
23-24 Mart 2000'de Lizbon'da gerçekleştirilen Avrupa zirvesinde, Avrupa Komisyonu'nun 'her yurttaşı, haneyi ve okulu, her işyerini ve kamu idaresini sayısal çağa ve online duruma geçirmeyi' amaçlayan e-Avrupa önergesi onaylanmıştır. Bu onay, aynı zamanda da Avrupa ülkeleri açısından internete ve TCP/IP protokolünü kullanan teknolojilerin başlangıçta reddedildiği, daha sonra ise açıkça görmezlikten gelindiği dönemin bitişini göstermekte ve AB düzeyinde internete ilişkin politikaların önem kazandığını ifade etmektedir (CEC, 2000a). Lizbon zirvesinden sonra Avrupa Konseyi'nin 21-22 Haziran 2002'de Sevilla'da gerçekleşen toplantıda ise 'e-Avrupa 2005: Herkes için Enformasyon Toplumu Eylem Planı' kabul edilmiştir. Bu eylem planının 'modern kamusal online hizmetler', 'e-hükümet' (e-government), 'e-eğitim' (e-learning), 'e-sağlık' (e-health) ve 'e-ticaret' (e-

business) gibi alt başlıkları vardır ve tüm bunların gerçekleşmesi için genişband erişiminin yaygınlığı ve güvenilir bir enformasyon altyapısı gereksinimi belirtilmektedir (CEC, 2002a: 3). AB'ye üye ülkelerin teknolojiden bağımsız bir düzenleme ilkesi ile tüm enformasyon ve iletişim ağlarına uyguladıkları genel düzenleme çerçevesi dışında internet konusunda daha farklı yayılma politikalarına gereksinim duyduğunun ifadesi olan e-Avrupa, rekabetin sağlanmasının teknolojinin yayılması için yeterli olmadığının da kanıtıdır. Bütünsel olarak e-Avrupa, Odaklanmış Serpme Modeli ile Tekno-ekonomik Paradigma Yayılması Modelinin bir arada uygulanmasına örnek oluşturmaktadır.

Cep telefonlarının AB ülkelerinin pek çoğunda yayılma oranları son derece yüksektir. Ülkeler arası farklılıklar yanında, toplumsal gruplar arasındaki farklılıklar da göz ardı edilebilecek denli azdır. Avrupa Komisyonu, bu durumu daha bütünleşik bir enformasyon toplumuna katkıda bulunacak bir gelişme olarak yorumlamaktadır. Ancak cep telefonları üzerinden veri haberleşmesi yöntemlerinden birisi olan WAP, AB'de cep telefonu abonelerinin %1'i tarafından kullanılmaktadır, üçüncü nesil cep telefonlarının yayılması süreci de ikinci nesil cep telefonları kadar hızlı değildir (CEC, 2001).

ITU'ya göre, AB ülkelerinin lisans anlaşmalarını yaparken işletmecilere tüm ülkeyi kapsama zorunluluğu getirilmesi erişimi arttırmak açısından önemli olmuştur. Ayrıca ETSI'de geliştirilen ve ilk olarak İtalya'da kullanılan ve kısa sürede tüm Avrupa ülkelerinde uygulanmaya başlayan ön ödemeli cep telefonu sistemini de ITU raporu yayılma ve telefon hizmetinin bir kitle pazarı ürünü haline gelmesi açısından önemli bulmaktadır. Ön ödemeli sistemler, kredi riski olan kullanıcıların da telefon hizmeti satın almasını sağlamıştır. Böylece, hem telefon hizmetine ödedikleri ücreti denetim altında tutmak isteyen kullanıcılar hem de bürokratik işlemlerden kurtulan işletmeciler açısından çekici bir alternatif olmuşlar ve yayılmayı hızlandırmışlardır (ITU, 1999).

Şekil 2. Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Cep Telefonu Sahiplik Oranları

Harald Gruber ve Frank Verboven ise, cep telefonlarının yayılmasında en önemli unsurların teknolojinin kendisi ve düzenleyici kararlar olduğunu savunmaktadırlar. Bu unsurları değerlendirdikleri çalışmalarında, bu iki unsur dışında var olan sabit telefon ağının ve kişi başına düşen gelirin de yayılmaya etkisi olduğu sonucuna ulaşmakta, rekabetin ise bunlara oranla daha sınırlı bir etkisi olduğunu kabul etmektedirler. GSM sistemine geçildikten sonra ise, sürekli teknolojik yeniliklerle frekans kapasitesinin arttırılması ve SMS gibi yeni hizmet biçimlerinin ortaya çıkışının yayılma üzerinde önemli etkiye sahip olduğunu belirtmektedirler (2001a: 578). Başka bir çalışmalarında ise, Avrupa ülkelerinde

ABD'nin tersine tek bir standardın GSM'in belirlenmiş olmasının önemine değinmektedirler. ABD, sayısal cep telefonu döneminde standart belirleme işini pazar güçlerine bırakmış ve alanda birbiri ile rekabet halinde birden fazla standardı kullanan sistemler kurulmuştur. Bu durum, Gruber ve Verboven'a göre ABD ile Avrupa Birliği arasında cep telefonunun yayılması açısından oluşan farkın en önemli nedenidir (2001b: 1211). Ancak bütün bunlar yanında, yayılmanın temelinde, Avrupa Birliği'nin cep telefonları alanında standart geliştirme, hedefe yönelik sanayi politikaları gibi araçlarla uyguladığı *Stratejik Yaygınlaştırma* modelinin başarıya ulaşması olduğu belirtilmelidir.

TÜRKİYE'DE TELEKOMÜNİKASYON ALANININ YENİDEN YAPILANDIRILMASI

Türkiye'de telekomünikasyon alanında yeniden yapılandırmalar öncesi politikaların oluşturulması sürecine katılım Devlet Planlama Teşkilatı, Ulaştırma Bakanlığı ve telekomünikasyon alanında hizmet veren kamu kuruluşlarının yönetimleri ile sınırlı görünmektedir. Telekomünikasyon politikalarının oluşturulmasında etkili olan unsurlardan birisi ulusal güvenlik olduğundan, ordu da politika oluşturma sürecinde bu aktörlerle birlikte önemli bir rol oynamaktadır. Ancak ulusal telekomünikasyon sanayisi, bu sanayi kuruluşlarının yabancı ortakları ve telekomünikasyonun kalkınma açısından önemli olduğu varsayımıyla politika önerileri üreten bazı uluslararası kuruluşlar bu süreçte zaman zaman etkili olmuştur. Ayrıca 1980'lerin başında sayısallaşmaya ilişkin ilk taleplerin NATO'dan gelmiş olması (Geray, 1994) gibi örnekler düşünüldüğünde, politika oluşturma sürecine katılımın sınırlarının görünenin daha ötesinde olduğu söylenebilir.

1980'li yılların sonundan itibaren ise, daha önce daha az görünür olan uluslararası kuruluşların telekomünikasyon politikalarının oluşturulması sürecinde daha açık bir biçimde rol oynamaya başladıkları görülmektedir. Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) bu süreçte tüm ekonomik yeniden yapılanma programı ile birlikte telekomünikasyon politikalarına da etkileri ile öne çıkan uluslararası kuruluşlardır. Yeniden yapılandırma pek çok gelişmekte olan ülke gibi Türkiye'de de bütçe açıklarının ve dış borç stoklarının azaltılması gerekçesiyle bu kuruluşlar tarafından gündeme getirilmiştir. Bu dönemde Türkiye'de iletişim ve enformasyon ağına ilişkin politikaların oluşturulmasında idealist model uluslararası kuruluşların etkisiyle giderek egemenlik kazanmaya başlamıştır (Geray, 2002: 144).

Türkiye'nin telekomünikasyon politikaları konusunda çerçeve niteliği taşıyan bir rapor, 1992 yılında Dünya Bankası tarafından tamamlanmıştır. Bu rapor, '*Turkey: Informatics and Economic Modernization*' başlığıyla 1993 Mart'ında yayımlanmıştır ve Dünya Bankası ve Türk Hükümeti'nin işbirliğiyle hazırlanmıştır. Bu ana planın temel hedefi 'enformasyona dayalı bir ekonominin tesisi'dir. Önerilen strateji ise, enformasyon teknolojisinde birikim sağlamak, yabancı yatırımları çekecek önemler almak; yeni enformasyon ve telekomünikasyon hizmetlerinde gelişme sağlayabilmek için özel sektörün geliştirilmesi; enformasyona dayalı bir ekonomik yapıda ihtiyaç duyulacak insan sermayesinin oluşturulması; kamu hizmetlerinin verimliliği için kamu sektöründe enformatik kullanımının arttırılması; veri gizliliği, bilgisayar suçları gibi konuları düzenleyen ve enformasyon standartları koyan bir enformasyon regülasyonunun sağlanmasıdır (WB, 1993: 1-11). Bu raporda, posta ve telekomünikasyon hizmetlerinin birbirinden ayrılması ve telekomun şirketleştirilmesi, bağımsız bir düzenleyici kuruluş oluşturulması, yeni katma değerli hizmetlerin özel şirketler tarafından verilmesi ile birlikte telekomünikas-

yon alanının rekabete açılması önerilmektedir (141-150). Bu raporda sunulan öneriler Göker tarafından telekomünikasyondaki küresel yönetim rejiminin ilkelerinden bile geri olmakla eleştirilmekte ve yeterli bulunmamaktadır (2000a; 2000b). Ancak bu raporun Türkiye'nin telekomünikasyon politikalarını büyük ölçüde belirlediği bir gerçektir.

1990'lı yıllar Türkiye'de telekomünikasyon politikalarını da içine alan enformasyon toplumu politikalarını belirleme noktasında başka inisiyatiflerin de ortaya çıkmasına sahne olmuştur. 31 Mart 1997 tarihinde yasal olarak başlatılan ve Ulaştırma Bakanlığı koordinatörlüğünde, TÜBİTAK bünyesinde oluşturulan Ulusal Enformasyon Altyapısı Anaplan Yürütme Grubu tarafından hazırlanan TUENA bu konudaki en önemli örnektir (TUENA, 1997). TUENA, Cumhurbaşkanı tarafından sanal da olsa temelleri atılmasına ve bir devlet belgesi niteliği kazanmasına rağmen, hiçbir zaman yürürlüğe girmemiştir. Hatta, ihtisas komisyonu raporlarında TUENA'nın hayata geçirilmesi önerileri yer almasına rağmen, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı TUENA'ya hiç değinmemektedir. TUENA, gerek bir politika belgesi olarak oluşturulması süreci açısından, gerekse iletişim ve enformasyon ağlarına ilişkin politika oluşturma süreçlerine yaklaşımı açısından Mansell'in stratejik model tanımına uymaktadır. TUENA'nın bir politika belgesi olarak stratejik modele uygunluğu, Geray'ın 1999 tarihli çalışmasında idealist yaklaşımı benimseyen politika aktörleri arasında tanımladığı DPT'nin TUENA'ya kalkınma planlarında yer vermemesini açıklamaktadır (1999: 507).

Diğer taraftan, TUENA'yı siyasi otoritenin sahiplenmesi de sağlanamamıştır (Göker, 2002a). Göker, bir projenin hazırlanması kadar, 'uygulanması, hayata geçirilmesi' endişesinin de önemli olduğunu ifade ederek, proje sonucunda ortaya çıkan strateji belgesinin "sürekli canlı tutulması ve uygulanmasının izlenmesi için gerekli yapılaşmanın öncelikle ele alınması ve ger-

çekleştirilmeye çalışılmasını" önermekte ve TUENA projesi esnasında bu konunun düşünüldüğünü, gerekli girişimlerde bulunulduğunu, ancak önerilen yapının kurulamadığını, 'TUENA-nın talihsiz sonucundaki' en önemli etkenin bu olduğunu söylemektedir (Göker, 2002a).

Bunun sonucunda, TUENA raporunda önemle vurgulanan 'evrensel hizmet ilkesi' ve bu ilkenin hayata geçirilmesi için bir "evrensel hizmet fonu oluşturulması önerisi, hükümetin IMF ile yaptığı anlaşmalar çerçevesinde bütün fonların tasfiyesine karar verildiği için yasa taslağında olmasına karşın, yasa metninden çıkartılmış; politika kararlarına aşağıdan yukarıya katılımcı bir yapıyla önerilerde bulunmak üzere tasarlanan Bilgi Toplumu Konseyi ve Ulusal Bilgi Teknolojileri Konseyi ismindeki yapılanmalar hayata geçirilememiş; WTO çerçevesindeki telekomünikasyon anlaşmasına katılan Türkiye 2003 yılı sonuna kadar temel telekomünikasyon hizmetleri pazarını rekabete açacağı taahhüdünde bulunmuş ve AB telekomünikasyon politikalarına uyum gerekçesi ile, hem işletmeciden hem de Bakanlıktan özerk bir düzenleyici kuruluş oluşturmuştur" (Geray, 2002: 148).

Bir diğer neden ise, Göker'in bir başka çalışmasında ifade edilen çelişki ele alındığında belirginleşmektedir. Göker, "siyasi tercihini, pazar ekonomilerinin oluşturduğu Dünya Sistemi'nin bir parçası olma yönünde kullanan Türkiye, bu entegrasyondan kopmamak için, kendi şebekesini kurmak ve bu global ağa katılmak zorundadır" dedikten sonra, TUENA'nın da bu durumu verili olarak ele aldığını, ancak TUENA'nın Dünya Bankası'nın raporu ile hedefler ve vizyon itibariyle farklı olduğunu vurgulamaktadır. TUENA'nın sürdürülebilir toplumsal gelişme vurgusu, yerel katkı payını arttırma hedefi ve tüm bunları yapabilmek için geliştirilecek politikalarda ve kurumlarda en geniş toplumsal katılımı öngörmesi karşısında, Dünya Bankası ile işbirliği içinde hazırlanan rapor, Türkiye'nin, enformasyon teknoloji-

sini ve bu teknolojiye dayalı ürün ve hizmetleri iyi kullanacak bir hale gelmesini öngörmektedir. Bu raporun TUENA ile karşılaştırılmasında somutlaşan çelişki, TUENA'nın hiçbir zaman yürürlüğe girememiş olmasını açıklayabilmek yanında, bunun temel nedeni olarak gösterilen siyasi otoritenin TUENA'yı tam olarak sahiplenmemesini de açıklamaktadır. Tüm bunlar göstermektedir ki, TUENA, Türkiye'de enformasyon ve iletişim politikalarının geliştirilmesi sürecinde stratejik model ile idealist modelin mücadelesinin idealist model ve politika oluşturma sürecinin idealist aktörleri lehine sonuçlanması nedeniyle uygulama aşamasına geçememiştir.[11]

Yeniden Yapılandırma Sürecinin Yasal Çerçevesi

Türkiye'de telekomünikasyon alanının yeniden yapılandırılması, 1988'de uç cihazları piyasasının serbestleştirilmesi ile telekomünikasyon cihazları alanında başlamıştır. 1980'li yıllarda, Avrupa Topluluğu tarafından, 1993 yılına kadar telekomünikasyon uç cihazları alanının serbestleştirilmesi kararı alındıktan sonra, Avrupa Topluluğu üyelerinin büyük bir bölümü bu süreyi kullanma ve bir plan çerçevesinde sektörü serbestleştirme kararı alırken, PTT Genel müdürlüğü 1988'de telefon makineleri alanını serbestleştirdiğini açıklamıştır (Yücel, 1997: 175). Santraller alanında ise 1960'lardan beri lisans yoluyla yapılan yerel üretim yapan Teletaş ve Netaş firmaları, Türkiye'de telekomünikasyon sektöründeki ilk özelleştirme uygulamaları olmuşlardır.

---

[11] Bu süreçte Türkiye'nin telekomünikasyon politikalarının belirlenmesi sürecine tarihsel olarak stratejik model doğrultusunda yaklaşan aktörlerden Genelkurmay'ın TUENA'nın ilk adımı olan Bilgi Toplumu Konseyi'ni engellemesi son derece ilginç bir durumdur. Bu durum, Genelkurmay'ın Türk Telekom'un satışının engellenmesini tek hedef olarak belirlediği ve dar bir ulusal güvenlikçi tutumu benimsediği anlamına gelmektedir.

Telekomünikasyon cihazları alanında atılan adımlarla serbestleştirme sürecine giren Türkiye telekomünikasyon sektöründe, önemli dönüm noktalarından birisi hizmetlerin temel hizmetler[12] ve katma değerli hizmetler[13] olarak ayrıştırılmasıdır. Bu ayrıştırma telekomünikasyon hizmetlerinin çok katmanlı bir yapıya dönüşmesini ve farklı katmanların farklı işletmeciler tarafından sunulabilmesini olanaklı hale getirmektedir. Günümüzde kablolu TV, mobil telefon hizmetleri, çağrı cihazı hizmeti, uydu hizmetleri, data hizmetleri ve internet hizmeti, katma değerli hizmet olarak kabul edilmektedir. Telekomünikasyon alanında, ayrıştırılmış ve katma değerli olarak tanımlanmış hizmetler 2983 sayılı kanun ve 233 sayılı KHK'lerin verdiği yetkilerle, gelir paylaşımı[14] esasına dayalı olarak 1990'lı yılların başlarında özel şirketler tarafından verilmeye başlanmıştır (Başaran ve Özdemir, 1998).

---

[12] Temel hizmet tanımı, 4502 sayılı yasada geliştirilen asgari hizmet tanımına uygunluk göstermektedir. Asgari hizmet, "Bakanlık tarafından Kurumun ve işletmecilerin görüşleri alınmak suretiyle konu ve kapsamları belirlenen, coğrafi konumlarından bağımsız olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde herkes tarafından erişilebilir, belirlenmiş kaliteye haiz ve herkesin karşılayabileceği şekilde makul bedel karşılığında sunulacak olan ve ankesörlü telefon, acil telekomünikasyon hizmetleri ve telefon rehber hizmetlerini de ihtiva eden asgarî evrensel hizmet türlerini" tanımlamaktadır.

[13] Katma değerli telekomünikasyon hizmetleri, 4502 sayılı yasa ile "Aboneler arasında iletilen ses ve veri dahil her türlü mesajın formu, muhtevası, kodu, protokolü veya benzer hususları üzerinde bilgisayar işlemleri ile veya başka surette işlem yapıp, aboneye veya kullanıcıya ilave, farklı veya yeniden yapılandırılmış bir mesaj ileten veya yüklenilmiş, kaydedilmiş mesaj ve veriler ile aboneler arası interaktiviteyi sağlayan telekomünikasyon hizmetleri" olarak tanımlanmaktadır.

[14] Gelir Paylaşımı, Türk Telekom AŞ'nin Alım Satım Yönetmeliğinde "bir yatırım ve işin, bu yatırım veya işten elde edilecek gelirin belirli oran ve sürelerle ve/veya belirlenen üst limite ulaşıncaya kadar paylaşılması ve o yatırım ve işin mülkiyetinin gelir paylaşımı süresinin sonuna kadar yatırım veya işi yapan firmada kaldığı yatırım ve iş yaptırma yöntemi" olarak tanımlanmaktadır. Aynı yönetmeliğe göre, "gelir paylaşımı yöntemine dayalı ihaleler, yatırım programı veya revize yatırım programında yer almak kaydıyla, Yönetim Kurulu kararı ile yapılabilir".

GSM standardını kullanan cep telefonları hizmeti ve TURNET adı verilen Ulusal İnternet Ağı projesi de gelir paylaşımı esasına göre başlayan hizmetlerdir. GSM hizmeti, PTT ile Türkcell ve Telsim konsorsiyumları arasında imzalanan gelir paylaşımı sözleşmesi uyarınca 1994 yılında verilmeye başlandı. TURNET ise, 16 Kasım 1995 tarihinde gerçekleştirilen ihale ile Sprint-Satko-ODTÜ konsorsiyumu tarafından kazanıldı. Türk Telekom ile Satko-Sprint 1 Mart 1996'da TURNET sözleşmesini imzaladılar. Daha sonra SATKO ve ODTÜ konsorsiyumdan ayrıldı ve TURNET'te Türk Telekom ile internet gelirini paylaşan Amerikan haberleşme şirketi Sprint kaldı. Ancak teknik işletme yetersizlikleri nedeni ile TURNET omurgası yerine yeni bir omurga arayışına gidildi. Bu arayışın sonucu olarak Türk Telekom TTNet omurgası doğdu.

Yeniden yapılandırma sürecinin ikinci önemli adımı, posta ve telgraf tesis ve işletmesine ilişkin hizmetler için 'TC Posta İşletmesi Genel Müdürlüğü', telekomünikasyon hizmetleri için ise 'Türk Telekomünikasyon Anonim Şirketi' kurulması yoluyla PTT'nin iki ayrı şirkete ayrılmasıdır. 1993 yılında Dünya Bankası tarafından önerilen bu ayrıştırma, 406 sayılı Telgraf ve Telefon Kanunu'nu değiştiren 10.06.1994 tarihli, 4000 sayılı Kanunla gerçekleştirildi. Aynı kanunda, "Bakanlık, mobil telefon, çağrı cihazı, data şebekesi, akıllı şebeke, kablo TV, ankesörlü telefon, uydu sistemleri, rehber basım ve benzeri katma değerli hizmetler konularında sermaye şirketlerine tekel oluşturmayacak koşulları da dikkate almak suretiyle işletme lisans ve ruhsatı (sermaye şirketlerinin devralacakları ve bizzat kuracakları tesislerin işletilmesine yönelik olarak) verebilir" hükmü ile lisans ve ruhsat devirleri öngörüldü.

Lisans ve ruhsat devirlerini öngören bu madde çerçevesinde GSM 900 hizmetine ilişkin gelir paylaşımı sözleşmeleri, 1998 yılında lisansa çevrildi. 25 yıl geçerli olacak lisans sözleşmesi

uyarınca, her iki konsorsiyum 500 milyon ABD doları lisans ücreti ödediler. Bu lisans devir sözleşmelerine ilişkin, dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz ve Ulaştırma Bakanı Necdet Menzir hakkında "Telsim ve Türkcell firmalarıyla imzalanan sözleşmelere ve Özelleştirme Kanunu Hükümlerine aykırı davranmak suretiyle görevlerin kötüye kullandıkları iddiasıyla" bir soruşturma önergesi verildi. Lisans bedelinin belirlenmesinde tarafsız ve gerçekçi bir değer tespiti yapılamadığı, Ara Bağlantı Sözleşmesi'nin devlet aleyhine hükümler içerdiği, KDV alacağının sözleşme hükümlerine konulmaması suretiyle devletin zarara uğratıldığı iddiaları bu önergenin en önemli iddiaları olarak karşımıza çıkmaktadır (Başaran, 2002: 20-21). Ayrıca, GSM işleticileri ile Türk Telekom arasında imzalanan asimetrik ara bağlantı anlaşması da, İdare Mahkemesi tarafından EMO'nun (Elektrik Mühendisleri Odası) başvurusu sonucu iptal edildi.

Yeniden yapılandırmaların son iki adımı, 4502[15] ve 4673[16] sayılı yasalardır. Türk Telekom'u Bakanlık ile imzaladığı görev sözleşmeleri ile hak ve yetkileri belirlenen ve KİT mevzuatına tabi olmayan bir anonim şirket haline getiren; Türk Telekom'un, telekomünikasyon şebekeleri üzerinden sunulan ulusal ve uluslararası ses iletimini ihtiva eden telefon hizmetlerini, 31.12.2003 tarihine kadar tekel olarak yürüteceğini ve telekomünikasyon hizmetlerinin imtiyaz sözleşmeleri, ruhsat ve

---

[15] 27.1.2000 tarihli ve 4502 sayılı, "Telgraf ve Telefon Kanunu, Ulaştırma Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Telsiz Kanunu ve Posta, Telgraf ve Telefon İdaresinin Biriktirme ve Yardım Sandığı Hakkında Kanun ile Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun".

[16] 12.5.2001 tarihli ve 4673 sayılı "Telgraf ve Telefon Kanunu, Posta, Telgraf ve Telefon İdaresinin Biriktirme ve Yardım Sandığı Hakkında Kanun ile Ulaştırma Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanunda değişiklik yapılması hakkında kanun".

genel izin yoluyla özel şirketler tarafından verilebileceğini öngören ve telekomünikasyon kurumunu oluşturan 4502 sayılı yasa ile 406 sayılı telgraf ve telefon kanununda önemli değişiklikler gerçekleştirildi (Gemicioğlu ve Akın, 2002: 6).

4502 sayılı yasanın getirdiği değişikliklerle, yukarıda bahsi geçen gelir paylaşımı anlaşması yoluyla özel şirketlerin verdiği hizmetler de imtiyaz, ruhsat ve genel izin gibi yöntemlerle yeniden düzenlendi. Kanunun, 2813 sayılı Telsiz Kanununda değişiklik yapan 14., 15., 16. ve 17. maddeleri uyarınca, Ulaştırma Bakanlığına telekomünikasyon konusunda tavsiyelerde bulunmak ve 'uygulamaları takip etmek' amacıyla, bir yardımcı birim olarak Başbakan veya görevlendireceği bir Devlet Bakanı, İçişleri Bakanı, Ulaştırma Bakanı, MGK Genel Sekreteri, MİT Müsteşarı ve Genelkurmay Muhabere ve Elektronik Başkanından oluşan 'Haberleşme Yüksek Kurulu' ve telekomünikasyon alanının düzenlenmesiyle görevli, kamu tüzel kişiliğine haiz, özel bütçeli, idari ve mali özerkliğe sahip ve görevlerini yerine getirirken bağımsız olan ve Ulaştırma Bakanlığı ile 'ilişkili' bir Telekomünikasyon Kurumu 27 Ocak 2000 tarih ve 4502 Sayılı Yasa ile kuruldu ve 15 Ağustos 2000 tarihinde faaliyetlerine başladı. Kurumun temel görevleri arasında, telekomünikasyon ve iletişim hizmetleriyle ilgili lisansları vermek, sektördeki oyuncuları denetlemek, kuralların çiğnenmesini engelleyecek önlemleri almak, tüketici haklarını korumak bulunmaktadır (TK, 2000). Lisans verme yetkisi 2001 yılında IMF'nin zorlamasıyla Ulaştırma Bakanlığından alınarak Telekomünikasyon Kurumuna geçmiştir (Geray, 2002: 160). Diğer taraftan internet içeriği, Radyo Televizyon Üst Kurulu[17] ve Basın Kanunu'na tabiidir.

[17] RTÜK 1994 yılında yürürlüğe giren 3984 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun çerçevesinde oluşturulmuş bir düzenleyici kuruldur. Radyo ve televizyon yayınları ile ilgili frekans planlamalarını

4502 sayılı yasanın ardından gerçekleştirilen GSM 1800 ihalesi, ilk uygulama olarak ele alınabilir. Türkcell ve Telsim tarafından işletilen GSM 900'ün bir üst teknolojisi olan GSM 1800 hizmetine ilişkin ilk ihale İŞTİM ismi verilen İş bankası ve Telefonica Italia konsorsiyumu tarafından kazanıldı. Ancak ikinci ihalenin, birinci ihalede verilen fiyat üzerinden açılıyor olması nedeniyle tüm katılımcılar ihaleden çekildi. Türk Telekom'un İş-Tim ile eşzamanlı işletilmesi öngörülen GSM şebekesi AyCell ile GSM 1800 hizmet alanında rekabet oluşturulmaya çalışıldı. 4502 sayılı yasa ile düzenlenen ulusal *roaming*[18] hakkı sayesinde, GSM 1800 ihalesini kazanan İŞTİM ve Türk Telekom'un GSM şebekesi AyCell ilk etapta sadece büyük illerde altyapı yatırımlarını gerçekleştirerek ve diğer yörelerde erişim hizmetini diğer GSM firmalarından satın alarak hizmetlerini sürdürebileceklerdi. Ancak *roaming* konusunda ortaya çıkan sorunlar ve karşılıklı süren davalar bu süreci geciktirdi.[19]

4673 sayılı yasa ile yapılan değişiklikler ise, şirket ana sözleşmesinde yapılacak değişikliklerin, şirketteki kamu payı %50'nin altına düşünceye kadar Ulaştırma Bakanı tarafından onaylanarak yürürlüğe girmesini, Türk Telekom'daki kamu payı %50'nin altına düş-

---

yapmak ve izin ve lisans vermek yanında, radyo ve televizyon yayınlarının içerik açısından denetimini de üstlenen üst kurul, 21 Mayıs 2002'de 4756 sayılı kanununla yapılan değişiklikler sonucunda "her türlü teknoloji ile ve her tür iletişim ortamında" yapılan yayın ve hizmetlerin denetlenmesi görevini üstlenmiştir (Gemicioğlu ve Akın, 2002: 344).

[18] Bir işletmeciye ait hizmetlerin, teknik uyumluluk şartları saklı kalmak üzere, diğer bir işletmecinin müşterilerine ait ekipmanlar üzerinden çalışmasına veya bir diğer sisteme ara bağlantısına imkân sağlayan sistemler arası dolaşımı.

[19] Bu konuda iki önemli gelişme yaşandı. Öncelikle Türk Telekom AŞ'ye ait GSM operatörü AyCell ile İŞTİM'e ait GSM operatörü Aria'nın birleşmesi konusunda, İtalya devlet Başkanı Berlusconi'nin 11 Mayıs 2003'te Türkiye'yi ziyareti sırasında anlaşmaya varıldı. İkincisi, Rekabet Kurumu roaming anlaşmasını yapmayı reddeden Türkcell ve Telsim'e rekor miktarda para cezası verdi.

tüğünde, Türk Telekom'un tüm tekel haklarının 31 Aralık 2003 tarihinden önce de olsa ortadan kalkmış olacağını, altın hisse olarak adlandırılan ve devlete ulusal güvenlik konularında söz ve onay hakkı tanıyacağı öne sürülen %1'lik hisseyi düzenlemektedir.

4673 sayılı yasa, Türkiye'nin IMF'ye verdiği niyet mektubu çerçevesinde oluşmuş bir yasadır. Niyet mektubuna uygun olarak, lisans verme yetkisi yasa ile Ulaştırma Bakanlığı'ndan alınarak Telekomünikasyon Kurumu'na verildi. Telekom'un en çok %45'i yabancı yatırımcıya satılmak koşulu ile, %99'luk hissesinin satışa çıkarılması da yine bu yasa ile karar altına alındı. Bu yasanın temelinde hükümetin verilen süre içerisinde teklif gelmemesi nedeniyle iptal etmek zorunda kaldığı ihale bulunmaktadır. İhaleye teklif verilmemesinin nedeni olarak, başlangıçta %20 olan daha sonra %33,5'e yükseltilen hisse oranının ihaleyi alacak olan yeni ortağa yönetim yetkisi tanımayacak olması gösterildi (Telekom İhalesi İptale, 6.9.2000). Bu durum yeni bir yasal düzenlemenin gerekliliğini ortaya çıkardı. 4673 sayılı yasayla bu duruma neden olabilecek pürüzler ortadan kaldırıldı.[20] Ayrıca devletin %51 pay sahibi olarak, Türk Telekom'un yetkili organlarının denetimini elinde tutması ve görev ve imtiyaz sözleşmesi yapmak, telekomünikasyon ruhsatı ve genel izin vermek gibi düzenlemelere ilişkin yetkinin Ulaştırma Bakanlığı'nda olması, Avrupa Birliği mevzuatı ile de çelişen durumlardı. 4673 sayılı yasa Hazine'ye ait olacak bir adet imtiyazlı hisse dışındaki tüm hisselerin satışına olanak sağladı, devletin Türk Telekom

[20] Teklif veren olmadığı için iptal edilen ihalenin hemen sonrasında stratejik ortağa yönetim yetkisi tanıyacak yeni düzenlemeler yapan bir Kanun Hükmünde Kararnamenin hazırlıklarına başlandı. Ancak hem bu kararname, hem de 4673 sayılı yasanın hazırlıkları döneminde hükümet içinde basına yansıyan anlaşmazlıklar yaşandı. 14 Aralık 2000 tarihinde yeniden çıkılan ihale ise Ankara 6. İdare Mahkemesi'nin 20 Mart 2001 tarihinde verdiği yürütmenin durdurulmasına ilişkin kararı uyarınca durduruldu (Türk Telekom İhalesi İptal, 18.5.2001).

yönetimindeki denetimini ortadan kaldırdı ve Ulaştırma Bakanlığı elindeki düzenleme anlamına gelebilecek yetkileri Telekomünikasyon Kurumu'na devretti ve böylece Avrupa Birliği mevzuatı ile uyumsuzluklardan en önemlilerini ortadan kaldırdı (İKV, 2002: 56). 4673 sayılı yasanın çıkartılması sonrasında.[21] IMF'ye verilen her niyet mektubunda Türk Telekom özelleştirilmesi konusu yer aldı. Ancak 2000 yılından itibaren telekomünikasyon sektörünün küresel düzeyde daralması, yeni bir ihaleye çıkılmasına engel oldu.[22] Ulaştırma Bakanlığının 11 Kasım 2003'te düzenlediği basın toplantısında, Türk Telekom AŞ'nin %51'inin satılmasına ilişkin olarak 31 Mayıs 2004'ten önce ihaleye çıkılmasının planlandığı açıklandı (Telekom Mayıs Sonunda..., 11 Kasım 2003).

Genel olarak ele alındığında, 1990'lı yıllar, TUENA projesinin önerilerinin göz ardı edilmesi durumunda da somutlaştığı gibi Türkiye'de telekomünikasyon politikalarının iç dinamiklerden ziyade dış dinamikler tarafından ve idealist model yaklaşımı çerçevesinde belirlendiği bir dönem olmuştur. Geray, Türkiye'de ağ politikalarını belirleyen aktörleri değerlendirdiği çalışmasında, politikaların oluşturulmasında en önemli aktörler olan Dünya Bankası, ABD ve Avrupa Birliği'ni idealist model içerisinde değerlendirmektedir. Ancak ağ politikalarının geliştirilmesi sürecine dahil olan başka aktörlerde söz konusudur. Bu aktörleri ve devleti bir egemenler bloku olarak düşünmek ise mümkün değildir. Devlet içerisinde eğilimleri itibariyle idealist modelin varsayımlarını kabul ettikleri söylenebilecek oldukça güçlü

---

[21] Yasanın iptali için Anayasa Mahkemesi'ne Refah Partisi tarafından başvuru yapıldı. Ancak Anayasa Mahkemesi, bu istemi oybirliğiyle reddetti (Anayasa Mahkemesi'nden..., 05.07.2002).

[22] Türk Telekom'un özelleştirilmesi için dünyadaki ekonomik krizin sona ermesinin beklendiği Telekomünikasyon Kurumu Başkanı Fatih Yurdal tarafından ifade edildi (Telekom'da özelleştirme.., 18.3.2002).

aktörler vardır. Genellikle hükümetteki politik partiler ve finans bürokratları bu modelden yana davranma eğilimi göstermektedirler. Geray'a göre bunun iki temel nedeni vardır:

> a) istikrarsız bir siyasi sistemde, bütçe açıklarını kapatmak için özelleştirme yoluyla ek kaynaklar bulma gereksinimi, ve b) küreselleşmenin bütün ekonomik problemlere bir çare öneren güçlü retoriği (Geray, 1999: 506).

Hükümetin danışmanlık hizmeti alıyor olduğu yabancı danışmanlık firmaları da idealist modeli benimsiyor olmalarının yanında, raporların kamuoyuna açıklanmaması nedeniyle politikaların oluşturulması sürecini kapatan ve katılımı engelleyen sonuçlara neden olmaktadırlar. Bunların yanında, yerel elektronik ve yazılım sanayi, yerel telekomünikasyon cihaz üreticileri, internet topluluğunun büyük bir bölümü, bilim ve araştırma kurumları, akademik topluluğun bir kısmı, bazı kamu kurumlarından ve ordudan uzmanlar ve bazı sivil toplum örgütlerinin temsilcileri de ağ politikalarının oluşturulması sürecine katılmakta ve stratejik modelin varsayımlarını destekleyen eğilimler göstermektedirler (Geray, 1999: 507).

TUENA ve sonrasında stratejik varsayımları esas alarak gerçekleştirilen politika oluşturma girişimlerinin devlet düzeyinde somut bir uygulamaya dönüşmediği Türkiye'de 2001 yılında 4673 sayılı yasanın çıktığı dönemde, idealist ve dış dinamiklerce yönlendirilen politikalara 57. Hükümetin Ulaştırma Bakanı Enis Öksüz'ün farklı nedenlerle de olsa[23] direnmesi ile gelişen

[23] EMO Başkanı Ali Yiğit, Ulaştırma Bakanı Enis Öksüz ile Türk Telekom Genel Müdürü İbrahim Hakkı Alptürk'ün, Türk Telekom özelleştirmesine 'arpalıklarını' yitirme kaygısıyla karşı çıktığını söyledi. Ali Yiğit, Türk Telekom'un satışının basit bir özelleştirme operasyonu olmadığını, ABD'nin tüm dünya ticaretini denetlemeye yönelik planının bir parçası olduğunu ve Telekom'un satışının buna altyapı hazırlayacağını söyledi (EMO'dan Öksüz'e..., 5.5.2001).

süreç, IMF ve Dünya Bankası'nın politika oluşturma sürecindeki rolünü ortaya koymak açısından önemlidir.

2000 yılının Şubat ayında IMF, yaptığı denetimler sonunda, Türkiye'ye kullandırılacak 305 milyon dolarlık krediyi serbest bırakmak için hükümete, enerjiden Telekom'a, bankaların satışından telekomünikasyon ve bankacılık sektöründe kurulların oluşumuna kadar uzanan taahhütlerinin yerine getirilmesi koşulunu bildirdi. IMF, Telekom'un özelleştirilmesine ilişkin 4502 sayılı yasanın performans kıstası olarak 31 Ocak 2000 tarihine kadar TBMM'den çıkarılmış olmasını olumlu karşılıyor, ancak ihalelerin gecikmesini eleştiriyordu. 9 Aralık 1999 tarihli niyet mektubundaki, "kanunun geçmesini takip eden üç-altı ay içinde bu (düzenleyici) organ tesis edilecektir" (TC Başbakanlık, 1999) sözünü anımsatan IMF, Telekom'un özelleştirilmesinden elde edilen gelirin satıştan kısa bir süre sonra Hazine'ye transfer edilmesinin öngörüldüğünü, kamu finansmanı açısından ve gelir hedeflerinin tutturulması için Telekom ve GSM ihalelerinin gecikme olmaksızın gerçekleştirilmesini istiyordu (IMF ödev..., 26.02.2000). 2000 yılında Türk Telekom'un %20'lik bölümünün satışı için ihaleye çıkıldı. Ancak Öksüz bu süreçte biçilen değerin düşük kaldığında ve yeniden fiyat tespiti gerektiğinde ısrar etti (Demirtaş ve Arpacıoğlu, 2002: 48).

İhale %20'lik payın aday şirketler tarafından az bulunması ve yönetimde stratejik ortağa yetki verilmemesi nedeniyle katılan olmadığı için gerçekleştirilemedi (55). Bunun üzerine ikinci ihaleye hazırlanıldı. İkinci ihalede Türk Telekom'un satışa çıkartılacak oranı %33,5 olması konusu Öksüz'ün direnişi ile karşılaştı. Değer tespiti konusunda Özelleştirme Yüksek Kurulu ile Ulaştırma Bakanı Öksüz arasında yine sorun çıktı. Anlaşmazlık giderek büyürken yaşanan ekonomik kriz ve Dünya Bankası'nın talebi, Öksüz'ün bağlı olduğu partinin genel başkanı ve dönemin başbakan yardımcısı Devlet Bahçeli tarafından ikna edilerek geri

çekilmesine ve ihale sürecinin başlatılmasına neden oldu (70). Ancak kararnamenin imzalanmasından sonra gelişen süreçte Türk Telekom'un %33,5 oranındaki hissesine 10 milyar dolar değer biçilmesi, IMF'nin vereceği ek krediye Türk Telekom'un satışının koşul oluşturması, Türk Telekom'un yönetim kurulunda çoğunluk kamuya ait olmasına rağmen Türk Telekom Genel Müdürü ve yardımcılarının stratejik ortak tarafından atanması ve kararların ancak oy birliği içerisinde alınabileceği zorunluluğunun getirilmesi gibi gelişmelerin gündeme gelmesi Öksüz'ün rahatsızlığını arttırdı (72-75). Bu dönemde Öksüz'ün imza atmasına rağmen Cumhurbaşkanı'na bilgi notu göndererek, kararnamenin Anayasa'ya aykırı olduğu şikâyetinde bulunduğu haberleri basına yansıdı ve Öksüz'ün özelleştirmelerden sorumlu Devlet Bakanı Yüksel Yalova ile karşı karşıya gelmesinin bu nedenden kaynaklandığı iddia edildi (İstifaya Götüren..., 18.07.2001).

Elektrik mühendisleri Odası'nın pek çok hukuksuzluk yanında Dünya Bankası temsilcisinin İhale Komisyonu'nun toplantılarına katılacak olduğunu ve bunun yasaya aykırı olduğunu belirterek ihalenin iptalini isteyeceği açıkladı (Salman, 2001). 15 Aralık 2001'de ihale kararnamesi açıklandı, 10 Ocak 2002'de de ihale şartnamesi çıktı. Ancak herkes tarafından ihalenin iptaline kesin gözüyle bakılıyordu. 2002 Şubat'ında Türkiye ekonomisi bir kriz daha yaşadı. Yaşanan krizden sonra IMF'den yeni destek istenirken, IMF de Telekom'un özelleştirilmesinde kararlılık görmek istedi. Telekom'un tıkanan piyasada satışını mümkün kılacak blok satış oranının artırılması ve yönetimin profesyonelleştirilmesi taahhüdü 3 Mayıs'ta imzalanan niyet mektubuna girdi. Ancak açıklanan ihale, 17 Mayıs 2002'de Ankara 6. İdare Mahkemesinin verdiği kararla iptal edildi. Bunun üzerine 4673 sayılı yasanın çıkarılması sürecine hız verildi. Öksüz, yasa taslağında blok satış oranının %51'e yükseltilmesine ilişkin karara karşı çıktı ve lisans yetkisinin Ulaştırma Bakanlığı'ndan TK'ya devredilmesine diren-

di. Bu arada Türk Telekom'un özelleştirilmesi konusunda Genelkurmay'ın da kimi kaygıları olduğu, ama bunların Derviş'in altın hisse formülüyle aşıldığı da kamuoyuna yansıyan haberler arasında yer aldı (Sirmen, 2001). Enis Öksüz'se "tek altın hisseyle kamusal çıkarların" korunamayacağını ifade etmektedir (Demirtaş ve Arpacıoğlu, 2002: 87). Ancak dönemin Başbakan yardımcısı ve MHP Genel Başkanı Bahçeli'nin uyarısı üzerine yasayı imzalamak zorunda kaldı. Bu süreç içerisinde Türk Telekom'un satışına ilişkin yasa IMF kredilerinin temel şartı haline geldi.

Son anlaşmazlık Telekom Yönetimi nedeniyle yaşandı. IMF'ye yönetime profesyonellerin atanacağı taahhüdü verilirken, Öksüz bu duruma da direndi. Üzerinde ısrar ettiği isimler Türk Telekom yönetimine atandı (İstifaya Götüren..., 18.07.2001). Ancak IMF, Telekom yönetiminin yeniden değiştirilmesini istedi ve Telekom'da yeni bir yönetim oluşturuluncaya kadar kredinin dondurulacağını açıkladı (Yeniden Telekom..., 4.7.2001). IMF'nin isteği üzerine Türk Telekom'a IMF'nin kabul edeceği yöneticiler atandı. Öksüz bütün bu gelişmelerden sonra 17 Temmuz 2001'de Ulaştırma Bakanlığı'ndan istifa etti (İnşallah Yeter... 18.7.2001). Aynı dönemde ordunun da Türk Telekom'un özelleştirilmesinden rahatsız olduğu bilinmekteydi (Demirtaş ve Arpacıoğlu, 2002: 77). Tüm bu süreç değerlendirildiğinde, Türkiye'de de stratejik model ile idealist modelin bir geriliminden bahsetmek mümkündür. Ancak bu gerilim, ordu ve hükümet üyeleri arasında stratejik modelin varsayımları üzerine kurulan politika oluşturma girişimlerini desteklemek ve hayata geçirmek biçiminde değil, ulusal güvenlik çerçevesinde Türk Telekom'un özelleştirilmesine direnmek noktasında tezahür etmiştir.[24]

---

[24] 2004-2005 döneminde ise iletişim alanında büyük değişimlerin yaşandığına tanık olundu. Şüphesiz bu değişimlerin en önemlisi ulusal telekomünikasyon işletmecisi Türk Telekom AŞ'nin özelleştirilme sürecinin tamamlan-

mış olmasıdır. 2005 yılının Ağustos ayında, Türk Telekom'un %55 hissesi özelleştirme ihalesinde 6 milyar 550 milyon dolarla en yüksek teklifi veren Oger Telecom Ortak Girişim Grubu'na devredildi. 2005 yılının ilk 9 ayında 2,1 milyar YTL kâr eden ve toplam geliri 5,5 milyar YTL olarak gerçekleşen Türk Telekom AŞ'nin, 6,55 milyar dolara satışı herkesin izlediği pek çok tartışmayı beraberinde getirdi. Türk Telekom, özelleştirildiği dönemde, 80.000'i ankesörlü 19.580.000 sabit telefon, 21.500.000 hatlık santrale, 35 milyon km. bakır kablo ve 100 bin km optik kablo şebekesine, tüm köylere uzanan iletişim altyapısına, 850 işyerine, 3.000 Telekom bayisine, cep telefonu operatörü AVEA'nın %40 hissesine sahip bir şirketti. 1.200.000 (950.000'i ADSL) aboneye internet erişimi, tüm kamu ve özel sektör kuruluşlarına yüz binlerce kiralık devre, F/R, Turpak, ISDN/PRI, ISDN/BA, NMT hizmeti sağlamaktaydı. TT iç ve dış kredi kullanmayan dünyada çok az sayıdaki Telekom operatörlerinden biri olarak tanımlanmaktaydı ve 2000, 2002, 2003 ve 2004 yıllarında en fazla kurumlar vergisi ödeyen kuruluştu. Tüm bu verilerle birlikte değerlendirildiğinde, Türk Telekom AŞ'nin %55 hissesinin toplam 6,5 milyar dolar karşılığında, 1,3 milyar $ peşin, gerisi 5 taksit olarak satılmış olması, özelleştirmeye yönelik ideolojik itirazları olanlar bir yana, özelleştirmeyi yabancı para girişi, devlet bütçesine kaynak sağlanması ve benzeri gerekçelerle savunanların bile itirazlarına neden oldu. Diğer bir değişim ise 2004 yılında sabit telefon hizmeti vermek üzere Türk Telekomünikasyon AŞ'ye rakip olarak yeni şirketler sahneye çıkışıydı. Telekomünikasyon Kurumu'nun lisans hazırlıklarını tamamlamasının ardından 17 Mayıs 2004'te lisans almak üzere başvuran 74 şirketten 40 tanesi koşulları yerine getirerek 9 adet A Tipi, 20 adet B tipi ve 11 adet C tipi lisans aldı ve böylece sabit telefon hizmeti verme yetkisi kazandı. Bu lisanslar, UMTH (Uzak Mesafe Telefon Hizmeti) lisansı olarak adlandırılan, 13 Nisan 2004 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiş olan "Telekomünikasyon Hizmetleri Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik" ekinde tanımlanmış telefon hizmetleri lisanslarıydı. Bir diğer değişim ise 16 Haziran 2005 tarihinde 5369 sayı ile Evrensel Hizmetin Sağlanması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik yapılması Hakkında Kanun adıyla, Elektronik Haberleşme Kanunu Tasarısının bir bölümünün yasalaştırılması oldu. Bu kanunda, Evrensel Hizmet "Coğrafi konumlarından bağımsız olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde herkes tarafından erişilebilir, önceden belirlenmiş kalitede ve herkesin karşılayabileceği makul bir bedel karşılığında asgari standartlarda sunulacak olan, temel internet erişimi de dahil elektronik haberleşme hizmetleri" olarak tanımlanmaktadır.

Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin telekomünikasyon politikalarına etkisi, Türkiye ile Avrupa Birliği arasında genellikle 'uzun ince bir yol' diye tanımlanan tarihsel ilişkiden kaynaklanmaktadır. Türkiye tarafından 1950'li yılların sonlarında ifade edilen Avrupa bütünleşmesine katılma isteği, 1960'lı yıllarda Ankara anlaşması ile teyit edilmiş ve ondan sonra da Türkiye açısından bekleyiş başlamıştır. 1999 yılının Aralık ayında Türkiye'nin tam üyelik adaylığının kabul edilmesiyle birlikte girilen yeni dönemde ise, Avrupa Birliği üyeliği artık toplumun farklı kesimlerince benimsenen toplumsal bir projeye dönüşmüş; hükümetlerin en önemli görevi Avrupa Birliği'nden müzakere tarihi almak, meclisin en önemli etkinliği ise AB ile katılım müzakerelerinin başlatılabilmesi için belirlenen kıstaslara uyum sağlamanın gereklerini yerine getirmek olmuştur.

Bu kıstaslar, üç ana başlıkta ele alınmaktadır. Bunlardan ilki, demokrasi, hukuk devleti, insan hakları ve azınlık hakları başlığında ele alınan siyasi kıstaslardır. İkincisi, işleyen bir piyasa ekonomisinin varlığı ve Avrupa Birliği içindeki rekabet baskısı ve piyasa güçleri ile baş edebilme kapasitesi olarak formüle edilen ekonomik kıstaslardır. Üçüncüsü ise, Türkiye'nin üyelikten kaynaklanan yükümlülükleri üstlenebilme yeteneğidir. Bu. yükümlülükler, müktesebat olarak bilinen ve Avrupa Birliği'nin amaçlarının uygulanabilmesi için kullanılan hukuki ve kurumsal çerçeveyi ifade etmektedir. Ancak beklenen sadece mevzuatın uyumlulaştırılması değil, aynı zamanda etkin bir biçimde uygulanabilmesi için gereken hukuksal ve kurumsal yapının da geliştirilmesidir. Telekomünikasyon politikaları Avrupa Birliği tarafın-

---

Bu değişimlerin dışında, 2003 yılından başlayarak cep telefonu alanında bir dizi birleşme, isim değişikliği, hisse devri ve satış gerçekleştiği belirtilmelidir.

dan bu üçüncü başlıkta ele alınmaktadır ve Türkiye'nin telekomünikasyon politikalarının, küresel düzeyde yerleştirilmek istenen telekomünikasyon rejimine de uyumlulaştırılması anlamına gelecek düzenlemeler öngörülmektedir. 2001 yılından itibaren başlayan uyum sürecinde gerçekleştirilecek olan çalışmalar üç gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilki, uyumsuz noktaları giderebilmek için yönetmelik veya teknik şartnameler çıkarılmasıdır. Bu çalışmalar, Ulaştırma Bakanlığı, Telekomünikasyon Kurumu ve Radyo Televizyon Üst Kurulu tarafından yürütülmektedir. İkinci grup çalışmalar, kişisel bilgilerin işlenmesi ile ilgili olarak bireylerin korunması ve bu tür bilgilerin dolaşımı ile ilgili Avrupa Birliği mevzuatına uyum çalışmalarıdır. Bu çalışmalarda Adalet Bakanlığı ve Telekomünikasyon Kurumu tarafından sürdürülmektedir. Üçüncü gruptaki çalışmalar ise yine Ulaştrma Bakanlığı, TK ve RTÜK tarafından sürdürülen sayısal yayıncılığa geçiş ve sayısal yayıncılık açısından gereken düzenlemelerin yapılması çalışmalarıdır (İKV, 2002: 51-52). Avrupa Birliği'nin 1998 tarihli düzenleyici çerçevesinin piyasanın serbestleştirilmesini öngören beş adet ve serbest piyasanın ve tek Avrupa pazarının sürdürülebilirliğini öngören uyumlulaştırma ölçütlerini yirmi adet direktif ve tüzükten oluştuğu gerçeğinden hareketle, 2002 yılı itibariyle Türkiye'nin bu tüzük ve direktiflerden on dört adeti ile uyumlu tüzük ve yönetmeliklere sahip olduğu, üç adetine uyum çalışmalarının sürdüğü, bir adetine uyum gerektiği ve sekiz adeti ile ilgili olarak yürürlükte olan mevzuat olmadığı İktisadi Kalkınma Vakfi'nın konu ile ilgili çalışmasında belirtilmektedir (58). Uyumsuz olan noktaların bir kısmı Türkiye'de telekomünikasyon alanında Türk Telekom'un tekel durumunu koruyor olmasından kaynaklanmaktaydı (Özdemir, 2002). Bir diğer uyumsuz nokta ise evrensel hizmet ilkesine ilişkindi.

Türkiye'de politikaların ulusal düzeyde belirlendiği dönemde telekomünikasyon hizmetleri kamu hizmeti olarak kabul edil-

miştir. Kamu hizmeti kavramının 1950'lerdeki algılanışı, PTT hizmetlerinin "memleketin savunması, emniyeti, asayişi ve adaletin tevzii gibi" bir kam hizmeti olduğudur (Postel, 1953). *Kamu hizmeti* kavramının bu açıklaması, yani ulusal güvenlik, ulusal bütünleşme, adli evrakları ve resmi iletişimi taşıma noktasında telekomünikasyon hizmetlerinin kamu hizmeti olarak değerlendirilmesi, telekomünikasyon hizmetlerinin yayılmasının yönetsel ve askeri amaçlarla olmasını da beraberinde getirmiştir (Başaran, 2000: 164). Ancak 1950'lerin liberal ekonomi politikaları, PTT'yi iktisadi devlet teşekkülü olarak yapılandırırken, hizmetlerde kamu hizmeti karakteri ile ekonomik işletmecilik ilkelerini 'optimal bir seviyede' korumayı içermektedir (Danışman, 1956). 1960 yılı Mayıs ayı sonunda, Milli Birlik Komitesi'nin iktidarı ele geçirmesi ve 1961 yılında yeni Anayasa'nın hazırlanmasından sonra ise kamu hizmeti kavramının belli ölçüde değişikliğe uğradığı söylenebilir. Bu anayasanın "toplumsal adalet ilkelerine dayalı yeni bir toplumsal ve ekonomik düzen, her vatandaş için toplumsal ve ekonomik fırsat eşitliğinin sağlandığı bir yapı" amaçlaması ve "bu amacı gerçekleştirmek için devlete doğrudan sorumluluk veriyor" (Kongar, 1998: 161) olması, daha önceki anayasa'dan farklı olarak geniş bir biçimde tanımlanan haklar arasında, herkesin '*Haberleşme hürriyeti*'nin ve 'basın dışı haberleşme araçlarından faydalanma hakkı'nın olduğunun belirtilmesi, (Gözübüyük ve Kili, 1982: 150, 161) bu dönemde kamu hizmeti kavramında bir genişlemeyi ve iletişim hizmetlerine erişimde eşitliğin en azından yasal metinlerde önemsenmeye başlanmasını ifade etmiştir. Türkiye'de telekomünikasyon alanını düzenleyen tek yasal belge olan 406 sayılı kanunun, hukuki niteliği itibariyle telekomünikasyon hizmetlerini kamu hizmeti olarak algılıyor olmasına rağmen, kamu hizmetinin yayılma açısından yorumuna ilişkin herhangi bir vurgu taşımadığı belirtilmelidir. Ancak buna rağmen, bu dö-

nemin yaygınlaştırma politikalarının genel olarak *Kamu Hizmeti modeli* ve özellikle de 1960'tan sonra kurulmaya çalışılan telekomünikasyon sanayisine dayanarak *Stratejik Yaygınlaştırma Modeli* çerçevesinde gerçekleştiği söylenebilir.

1990'larda telekomünikasyon alanı yeniden yapılandırılırken evrensel hizmet ya da erişim ilkesi, asgari hizmet adı altında tanımlanmıştır. 29.01.2000 gün ve 4502 sayılı yasada asgari hizmetin tanımı yapılmaktadır. Yasa, "*Bakanlık tarafından Kurumun ve işletmecilerin görüşleri alınmak suretiyle konu ve kapsamları belirlenen, coğrafi konumlarından bağımsız olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde herkes tarafından erişilebilir, belirlenmiş kaliteyi haiz ve herkesin karşılayabileceği şekilde makul bedel karşılığında sunulacak olan ve ankesörlü telefon, acil telekomünikasyon hizmetleri ve telefon rehber hizmetlerini de ihtiva eden asgari evrensel hizmet türlerini*" asgari hizmet olarak tanımladığını belirtmektedir. Avrupa Birliği telekomünikasyon mevzuatı ile benzerlik taşıyan bu ifadeye bağlı olarak, telekomünikasyon alanında oluşturulan düzenleyici kurul olan Telekomünikasyon kurumunun ilkeleri arasında, herkesin, makul bir ücret karşılığında telekomünikasyon hizmetlerinden ve altyapısından yararlanmasını sağlayacak uygulamaların teşvik edilmesi, aksini gerektiren objektif nedenler bulunmadıkça, eşit şartlardaki aboneler, kullanıcılar ve işletmeciler arasında ayırım gözetilmemesi ve hizmetlerin benzer konumdaki her kişi tarafından eşit şartlarla ulaşılabilir olması, asgari hizmetlerin belli teknik ve ekonomik koşullar çerçevesinde makul surette karşılanabilecek bir bedelle sağlanması, kalkınma plan ve programlarındaki hedeflerin gözetilmesi, milli güvenlik ve kamu düzeni gereklerine ve acil durum ihtiyaçlarına öncelik verilmesi, özürlü, yaşlı ve sosyal açıdan korunmaya muhtaç diğer kesimlerin özel ihtiyaçlarının dikkate alınması ve düzenleyici kurum tarafından belirlenen ilkeler, kurallar ve şartlar uyarınca kullanıcılara eko-

nomik avantajlar ihtiva eden özel programlar sunulması gibi ilkeler, serbest rekabet ortamı sağlanması ve korunması ilkesi ile birlikte yasada belirtilmektedir (Gemicioğlu ve Akın, 2002: 238-239). Bu durum sabit telefon alanında *Dezavantajlıyı Kollama Modelinin* esas alındığını göstermektedir. Ancak yasada yer alan bu ifadelere rağmen, bu ilkelerin uygulama biçimini belirleyecek olan yönetmelikler eksiktir. Bu ilkelerin hayata geçirilmesi için bir evrensel hizmet fonu oluşturulması ise, hükümetin IMF ile yaptığı anlaşmalar çerçevesinde bütün fonların tasfiyesine karar verildiği için yasa taslağında olmasına karşın, yasa metninden çıkartılmıştır. Sonuç olarak yasada Dezavantajlıyı Kollama Modeli esas alınmış olsa bile, bu modelin en temel araçları oluşturulmamıştır.

GSM ve internet gibi hizmetler, Türkiye'de de evrensel hizmet zorunluluğu kapsamında ele alınmamaktadır. GSM konusunda, GSM hizmetleri görev sözleşmesinde kapsama alanı başlığı altında, işletmecinin "sözleşmenin yürürlük tarihinden itibaren iki yıl içinde Türkiye nüfusunun en az %50'sini ve sözleşmenin yürürlük tarihinden itibaren beş yıl içinde ise en az %90'ını kapsama alanı içine alacaktır" hükmünün bulunması GSM'in coğrafi yayılmasının sağlanması açısından alınan tek önlem olma özelliği taşımaktadır (Gemicioğlu ve Akın, 2002: 408). Ancak Stratejik Yaygınlaştırma modelinin bir aracı olan bu önlemin, bütünlüklü bir stratejiyi yansıttığını söylemek zordur. Diğer taraftan, Avrupa Birliği'ne aday ülke statüsü ile Türkiye'nin dahil olduğu eylem planları da söz konusudur. Bu eylem planlarından birisi olan e-Avrupa+ eylem planı, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması açısından önemlidir.

23-24 Mart 2000 tarihinde Lizbon'da on beş üye ülkenin hükümet ve devlet başkanlarının kabul ettiği e-Avrupa önergesi (CEC, 2000a), 19-20 Haziran 2000'de Feira'da e-Avrupa bir

eylem planı haline getirildi. 11-12 Mayıs 2000 tarihlerinde Varşova'da yapılan Avrupa Bakanlar Konferansı'nda, tüm diğer Avrupa ülkeleri, Lizbon'da ortaya konulan stratejik hedefi benimsedi ve bu girişimin bir parçası olma konusunda uzlaşmaya vardı. Avrupa Birliği'nin politik kararlılığına destek olarak, belirtilen bu iddialı hedefe ulaşmayı denemek ve bunda yararlanılacak zemini genişletmek amacıyla, aday ülkeler olarak kendileri için 'eAvrupa-benzeri bir Eylem Planı'nı hazırlamaya karar verdiler. Avrupa Komisyonu, Şubat 2001'de Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Malta ve Türkiye'ye, bu ortak eylem planının oluşturulmasında diğer aday ülkelere katılmaları için çağrısında bulundu. e-Avrupa+ adı verilen bu girişim, e-Avrupa'nın öncelikli amaçlarını ve hedeflerini yansıtmakta ve aday ülkelerin özel durumlarına yönelik eylemler içermektedir (Başbakanlık, 2002: 16).

e-Avrupa+ eylem planı, her şeyden önce Avrupa Birliği'nin enformasyon toplumu ile ilgili alanlarda geliştirdiği politikalara etkin bir biçimde uyum sağlanması ve işleyişinde hızlanma kaydedilmesini gerektirmektedir. Bu gereklilik, Avrupa Birliği ile aday ülkeler arasında, telekomünikasyon sektörünün serbestleştirilmesi, Avrupa Birliği'nin 1998 Telekomünikasyon politikalarının uygulanması ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılma düzeyi açısından farklar bulunması ile açıklanmaktadır. Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin uygulayacağı e-Avrupa eylem planı ve aday ülkelerin uygulayacağı e-Avrupa+ eylem planı açısından çarpıcı olan Türkiye'nin politika gündemine Avrupa Birliği tarafından yeni bir maddenin eklenmiş olmasıdır. Bu konuda Türkiye'de 2002'den başlayarak kısa süre içerisinde düzenlenen ulusal toplantılar, bilişim alanında faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerinin ve kamu kurumlarının çıkardığı yayın ve raporlar enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasına ilişkin politikalara duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Ancak bu eylem planında hedeflenen "ulusal enformasyon altyapısı ve

bunun üzerinde geliştirilecek telematik hizmetlere dair altyapıların oluşturulması" konusu 1990'ların ortalarından bu yana değişik belgelerde önerilmiş olmasına ve TUENA belgesinde planlanarak, gerçekleşmesi için atılacak adımlar belirlenmiş olmasına rağmen, neden Avrupa Birliği'nin itici gücü olmaksızın gündeme alınmadığını açıklamamaktadır. Diğer taraftan Avrupa Birliği düzeyinde Tekno-ekonomik Paradigma Yayılması ve Odaklanmış Serpme modelleri çerçevesinde değerlendirilebilecek olan e-Avrupa eylem planı, Türkiye düzeyinde ele alındığında Avrupa Birliği'ne uyum sağlamak dışında bir ifadeye henüz sahip değildir.

Telekomünikasyon alanının yeniden yapılandırılması sürecini, Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye açısından incelediğimizde, Türkiye'nin uyum sürecinin başarı ile sürdüğü saptamalarına karşın (İKV, 2002: 100), Henten ve Schneider tarafından telekomünikasyon politikalarının başarı ölçütleri olarak ifade edilen ağ ve hizmetlerin yayılması, çeşitliliği ve hizmet kalitesi açısından, II. Kısmın girişinde görüldüğü gibi önemli farklarla karşılaşılmaktadır. Henten ve Schneider'a göre telekomünikasyon politikalarının hedefi, verimlilik de olsa, telekomünikasyon hizmetlerinin demokratik dağılımı da olsa, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ve hizmetlerinin yayılması başarının temel göstergelerinden birisidir (2002: 31). Avrupa Birliği ve Türkiye telekomünikasyon politikalarının uyumlulaştırılması konusunda önemli bir yol kat edilmiş olsa da, bu uyumlulaştırılmış politikaların Avrupa Birliği ülkelerindeki sonuçları ile Türkiye'deki sonuçları arasında bir uyum olmadığı istatistiklere bakarak kolayca görülebilmektedir. Bu da her ülkenin yaşadığı karmaşık gerçekliğin ortaya çıkan sonuçlarda belirleyici (Barrera, 1995: 54) olduğu önermesi çerçevesinde, aynı politikaların her ülkede farklı sonuçlara neden olabileceğini kanıtlamaktadır.

DEĞERLENDİRME

Avrupa Birliği'nin enformasyon toplumu politikalarını oluşturma sürecini diğer ülkelerden farklılaştıran en önemli dinamik, enformasyon toplumu kavramının politikleşmesi ve hükümetler açısından yüksek öncelikli bir gündeme dönüşmesi sürecinin Avrupa ülkeleri açısından farklılaşan özellikleridir. Bu farklılıklar iki düzeyde, öncelikle Avrupa Birliği politikalarının oluşturulması sürecinin ABD ile farklılığında, ikinci olarak özellikle gelişmekte olan ülkeler ile farklılığında ortaya çıkmaktadır.

ABD açısından, enformasyon toplumu politikalarının belirlenmesi bir iç politika kararıdır. 2. Dünya Savaşı sonrasında ve soğuk savaş döneminde ABD'nin enformasyon ve iletişim teknolojilerini geliştirme konusunda kazandığı üstünlük ve soğuk savaş sonrasında bu alanlarda yaşanan sermaye birikiminin ABD teknoloji üreticilerini, her yerde yeni pazarlar aramaya yöneltmiştir. Bu arayış, enformasyon toplumu politikalarının genel çerçevesini belirlemiştir. Bu politikaların amaçlarının ulusal düzeydeki kurumlar ve düzenlemelerin, ABD şirketlerinin, hem enformasyon ve iletişim teknolojileri hem de hizmetleri alanında küreselleşmesine engel olmayacak bir biçimde yeniden yapılandırılması olduğu söylenebilir.

Avrupa Birliği politikalarının başlangıç amacı her ne kadar Avrupa Birliği'ne ulaşma yolunda, ekonomik bütünleşme denli, politik ve sosyo kültürel bütünleşmenin önem taşıması ve bu bütünleşme süreçlerinde genel olarak iletişime yüklenen rol olsa da, politikaları şekillendiren asıl olarak ABD'nin meydan okuması karşısında Avrupa enformasyon ve iletişim teknolojileri sanayisinin uluslararası piyasalardaki rekabet gücünü arttırmak olmuştur. Asıl olarak ABD'den gelen bu uluslararası baskılar Avrupa Birliği'nde enformasyon toplumu politikalarının gündeme gelme bi-

çimini farklılaştıran unsurların en önemlisidir. İkinci bir farklılık ise Avrupa ülkeleri açısından enformasyon toplumu politikalarının Avrupa Birliği gibi ulus üstü bir örgütlenme düzeyinde gündeme alınmış olmasıdır (Schneider, 1997: 345). Enformasyon toplumu politikalarının gündeme geliş süreçlerinde yaşanan bu farklılık, kültürel, ekonomik, endüstriyel ve kurumsal yapılanma farkları ile eklemlenerek 'enformasyon toplumuna giden yolun' ABD ve Avrupa açısından farklılaşmasının zemini olmuştur.

Bu farklılık, öncelikle Avrupa Birliği ülkelerinin enformasyon toplumu politikalarını oluştururken kendi toplumsal ve kültürel deneyimlerini gözetmeye çalışmasına neden olmuştur. ABD yaklaşımının 'kendi kendini düzenleme' ilkesini tercih etmesi; özel hukuku kamu hukukunun üzerinde tutması; sanayi politikası yerine geçmeye başlayan devlet önderliğinde bir ticaret politikası; fikri mülkiyet haklarını giderek ekonomik bir çerçeveye yerleştirmesi; medya, altyapı ve enformasyon sanayilerinin dikey ve yatay bütünleşmesine engel olacak hükümlerin pek çoğunu iptal etmesi; kamu çıkarını içerik sanayilerine dair bir kavram olarak kullanması; buna bağlı olarak düzenlemeyi de yeni medya ve sanal alanda içerik ile ilgili olarak ele alması (Venturelli, 2002: 73-74) gibi yapısal özellikleri karşısında, Avrupa Birliği ülkeleri, kamu hizmeti politik geleneğini sürdürmekte ısrar etmişler; ulusal kimlik ve ulusal kültüre verdikleri stratejik önem çerçevesinde bir içerik düzenlemesi yoluna gitmişler; kamu hukuku ve evrensel hizmet ilkesini, özel hukuk ve özel mülkiyetin üstünde tutmuşlar; enformasyon toplumu kavramına ulus üstü bir bütünleşme gündemi olarak yaklaşmışlar; rekabet kurallarını ve düzenlemeleri ABD'ye göre daha büyük bir ciddiyetle uygulamaya çalışmışlardır (79-80).

Avrupa Birliği, enformasyon toplumu politikalarının belirlenmesi sürecinde, Avrupa Birliği ülkeleri merkezli şirketlerin

enformasyon ve iletişim teknolojileri ve hizmetleri alanındaki rekabet gücünü kaybetmesi tehdidine karşı politikalar üretilmiş, bu anlamıyla da retorik olarak idealist model kullanılsa da, büyük ölçüde stratejik modelin varsayımlarını gözeten politikalar oluşturulmuştur. ABD'nin bu alandaki tehdidi ve meydan okuması karşısında savunma amaçlı bir politika uygulayan, bu politikaların özümsenmesi için politika oluşturma süreçlerini alandaki diğer aktörlerin de katılımına açan ve özellikle standart belirleme konusunda gösterdiği refleksle cep telefonu alanında yayılmayı ABD'nin ötesine taşıyarak Ericsson ve Nokia gibi iki Avrupa şirketini piyasada egemen hale getiren Avrupa Birliği'nin karşısında Türkiye'nin teslimiyetçi davrandığı ve Dünya Bankası, ITU ve IMF gibi uluslararası aktörlerin yetersiz ve Türkiye'yi teknolojilerin sadece kullanıcısı kılan önerilerini tamamen uyguladıkları görülmektedir. Bu durum politikaların olduğu denli, teknolojik gelişmelerin de özümsenmesini engelleyen bir sonuca neden olarak, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yapısal yayılmasını etkilemektedir.

Avrupa Birliği ülkelerinin savunmacı politikaları karşısında, Türkiye'nin teslimiyetçi olarak adlandırabileceğimiz politika oluşturma sürecinin başlıca nedeni yaşanan ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklardır. Bu ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar, Türkiye'yi Audenhove ve arkadaşlarının egemen senaryo olarak tanımladığı gelişmiş ülkeler ve onların oluşturduğu uluslararası organizasyonlar tarafından belirlenen enformasyon toplumu politikaları çerçevesine mahkum kılmaktadır (1999: 389). Özel sektör, güçlü rekabet, esnek düzenleme ve açık erişim ilkeleri ile çerçevelenen bu egemen senaryoya göre, enformasyon ve iletişim teknolojilerine dayalı ve piyasa önderliğinde bir gelişme için tüm gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerin aynı modeli uygulaması gerekmektedir. Dünya Bankası, ITU, WTO ve bölgesel örgütlenmeler aracılığı ile enformasyon ve iletişim sektörlerinin

açılması, telekomünikasyon ve yayıncılık sektörlerinin serbestleştirilmesi, bu alanlardaki devlete ait işletmelerin özelleştirilmesi, gelişmenin sağlanabilmesinin başlıca adımları olarak sunulmaktadır. Devlete ise tüm bu süreçte rekabeti ve piyasanın işleyişini kolaylaştıracak önlemleri almak ve küresel düzeyde belirlenen politikalara uyum sağlamak rolü yüklenmektedir. Bunun yayılma açısından anlamı ise, teknolojik yeniliklerin yayılması sürecine de edilgen bir biçimde uyum sağlayan olarak girmektir.

Politika oluşturma süreçlerinde ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasında Türkiye'nin ve gelişmekte olan ülkelerden pek çoğunun edilgen bir biçimde uyum sağlayan olarak yer alması, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında yayılma açısından ortaya çıkan farklılıkların bir diğer nedenini oluşturmaktadır. Bu edilgen tavır, aynı zamanda da enformasyon ve iletişim teknolojileri ve hizmetleri alanının, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik, kültürel ve toplumsal farklılıkları göz önüne alınmadan gelişmiş ülkelerden ithal edilen stratejilerle yapılanmasına ve yayılmaya ilişkin iyimser tahminler nedeniyle gereksiz yatırımlara gidilmesine neden olmaktadır. Türkiye'de, özellikle internet alanının yapılanması süreci bu duruma örnek oluşturur niteliktedir.

İNTERNET PAZARININ YAPILANMASI

Genel amaçlı teknolojik sistemler, kökten yenilikler ve onları bütünleyen tamamlayıcı yeniliklerin bütünleşmesi ile oluşan çığır açıcı yeniliklerdir. İnternet ve cep telefonu, bir dizi kökten ve tamamlayıcı yeniliğin bir araya gelmesiyle oluşan genel amaçlı teknolojik sistemler olarak kabul edilmektedirler. Bu tür yeniliklerin temel özelliği tüm bir ekonomik alanda yaygın etkilerinin olmasıdır (Freeman, 1992: 163-164). Etkilerinden en önemlisi olan üretkenlik artışı, ilgili kökten ve tamamlayıcı yeniliklerin bir kombinasyonuna bağlıdır. Eğer yeni altyapı yatırımları gerekiyorsa ve teknolojik yenilik kapsamlı ve ekonominin diğer alanlarında çok etkili ise, aynı zamanda bir 'tekno-ekonomik' paradigma değişimi de gerekir (Freeman, 1992: 75). Bu tekno-ekonomik paradigma değişimi ise, teknolojik yeniliğin yanında, onun yayılmasını, uygulamalarının ve hızlı ve süren bir ekonomik gelişme için kullanılmalarının sağlanması için bu teknoloji sistemlerine karşılık gelen kurumsal ve örgütsel yenilikler ve hukuki ve düzenleyici ilkelerin değişimi anlamına gelmektedir. İnternet ve cep telefonları örneğinde ise her iki teknolojinin ekonominin diğer alanlarına yaygın etkileri olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca her iki teknolojik yeniliğe de serbestleş-

tirilmiş piyasalar, rekabet ve düzenlemeler eşlik etmektedir. İnternet ve cep telefonu hizmetleri telekomünikasyon alanının ilk serbestleştirilen parçalarını oluşturmaktadır.

Cep telefonu ve internet hizmet piyasaları, tüm dünyada benzer dinamiklerle şekillenmiştir. Cep telefonu ve internet hizmetlerinin özellikleri, diğer teknolojilerle yakınsamaları ve serbestleştirmenin ilk uygulandığı alanlar olmaları, daha önceden enformasyon ve iletişim hizmetleri alanında varolan sektör yapılarının ve bu sektörlerde varolan aktörlerin sayısının değişmesine neden olmuştur. Artık telekomünikasyon, yayıncılık gibi sektörel ayrımlar yapmak zor olduğu gibi örneğin telekomünikasyon alanında da telekomünikasyon cihaz üreticileri, işletmeciler ve kullanıcılar gibi sınırlı sayıda aktörden söz etmek olanaksızdır. Cep telefonu alanı frekansın kısıtlı bir kaynak olması nedeniyle lisanslama yoluna gidilen, bu nedenle de belli sayıda işletmecinin yer aldığı göreceli olarak düzenlenmiş bir alandır. İnternet alanı ise, devlet tarafından düzenlenmesinin sektörün gelişimini olumsuz yönde etkileyeceği gerekçesiyle sadece rekabeti ihlal eden durumlarda düzenleyici kurumların müdahale ettiği bir alandır. Bu nedenle internet alanı çok sayıda oyuncunun olduğu bir alan olarak gelişmiştir. Ancak, mobil veri hizmetlerini içeren 3G gibi gelişmeler sonucunda da cep telefonu ve internet alanları birbirine yakınsamış bulunmaktadır.

Yakınsama sonucunda, cep telefonu ve internet piyasalarında "bir girişimcinin verili girdileri dışsal bir müşteri için katma değer eklenmiş çıktıya dönüştürmesi için gerçekleştirdiği birincil ve destekleyici etkinliklerin sıralı dizisi" (ICH, 2003) olarak tanımlanan değer zinciri büyük ölçüde değişime uğramış ve genişlemiştir. Bunun anlamı, alanda yer alan aktör sayısının da artmış olduğudur. Türkiye açısından bakıldığında, cep telefonu alanının temel aktörleri, ağ araçları ve uç araç üreticileri ve sağlayıcıları, cep telefonu ağ işletmecileri, Türk Telekom ve Tele-

komünikasyon Kurumu'dur. İnternet alanında ise, başlıcaları internet ve erişim altyapısı sağlayıcı olarak Türk Telekom, ağ araç üreticileri, bilgisayar üreticileri, internet servis sağlayıcılar, içerik sağlayıcılar olan çok sayıda aktör söz konusudur. Bu bölümde, öncelikle bu aktörler bazında internet alanının kurulduğu süreç ele alınmaktadır. 2000'li yılların başında tamamlanan bu kuruluş sürecini, yaşanan krizler, teknolojik değişim, sektördeki yeniden yapılanma izlemiş ve Türkiye internet alanı özellikle aktörler bazında bir ölçüde farklılaşmıştır.

TÜRKİYE'DE TELEKOM VE İNTERNET ALTYAPISI

Türkiye'de sayısal cep telefonu ve internet hizmetleri aynı dönemde başlamıştır. İlk NSFNET bağlantısının gerçekleştirildiği 1993 yılı, aynı zamanda da GSM 900 sistemi için ilk gelir paylaşımı sözleşmelerinin yapıldığı yıldır.

Türk Telekom'un o dönemki altyapısı, bu yeni teknolojileri içerebilecek ve özellikle internet hizmetlerinde kilit bir rol üstlenmesini açıklayacak bir büyüklüğe ve yetkinliğe ulaşmış durumdadır: 10,4 milyonu sayısal santral abonesi olmak üzere toplam abone sayısı 13,6 milyondur, 6 il dışında tüm iller sayısal Radyolink ve/veya fiberoptik kablo sistemleri ile sayısal iletişim şebekesine bağlıdır. İl, ilçe, kasaba ve köyleri birbirine bağlayan fiberoptik şebekesi 30.000 km'ye ulaşmıştır, iller arası iletişim 140 megahertz kapasiteli sayısal R/L ve/veya 140-565 megabit/saniye kapasiteli fiberoptik kablo sistemi ile yaygın olarak kullanılmaktadır. Ankara-İstanbul-İzmir illeri arasında 2.4 Gbit kapasiteli SDH (Synchronous Digital Hierarchy) transmisyon sistemi vardır. TURPAK şebekesi, tüm il merkezlerinde (Bartın, Ardahan, Iğdır ve yeni kurulan iller hariç) kuruludur. Avrupa, Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkeleri ile telefon ve data ha-

berleşmesini sağlayan ve halihazırda serviste olan uluslararası denizaltı fiberoptik kablo sistemlerine yatırımcı ülke olarak iştirak edilmiştir (Çağıltay; 1995).

Ancak Türk Telekom'da birtakım işletme sorunları yaşanmaktadır. Çağıltay, 1995 yılında Türk Telekom tarafından verilen hizmetlerden özellikle internete erişim için data hattı ve X25'i kullanan yetkili teknik personel arasında yaptığı araştırmanın sonucunda bir dizi sorun tespit etmektedir. Öncelikle destek hizmetlerinin kalitesine ilişkin sorunlar yaşanmaktadır. Verilen hizmetin mesai saatleri ile sınırlı kalması, uluslararası internet bağlantısının mesai saatleri dışında ve hafta sonu oluşan arızalar nedeniyle uzun süreler boyuna kapalı kalmasına neden olmaktadır. Türk Telekom'dan alınan hizmetlere ilişkin düzenli bir bilgilendirme faaliyetinin örgütlenmemiş oluşu, kullanıcıların bazı şeyleri deneme yanılma yoluyla keşfetmeye çalışmasına, dolayısı ile zaman ve kaynak israfına neden olmaktadır. Benzer bir sorun ücretlendirme konusunda da yaşanmaktadır. Tarife değişimleri müşterilere bildirilmemektedir. Oluşan arızalar müşterilere bildirilmemekte, arıza kaydı sadece istatistiki olarak tutulmakta ve bir arıza takip sistemi bulunmamaktadır. Arıza durumunda müşteriler kendi olanakları ile arıza bilgisini almak ve sorunun takip edilip edilmediğini anlamak için çaba harcamak zorunda kalmaktadırlar (Çağıltay, 1995).

İSS'lerin Türk Telekom'dan alıyor oldukları üç temel hizmet vardır. TTNet'ten alınan internet çıkış hizmeti bunlardan sadece birisidir. Diğer bir hizmet, özellikle telefon hatları üzerinden kişisel erişim hizmeti sunmak için kullanılan PRI[1] hatlarıdır. PRI

[1] PRI (Primary Rate Interface) yüksek hızlı Tümleşik Sayısal Hizmetler Ağı (ISDN) bağlantı şeklidir. ISND-PA olarak da kısaca adlandırılır. ISDN-BA veya BRI (Basic Rate Interface) ise daha çok internet kullanıcılarının tercih ettiği bir yöntemdir. ISDN-PA 2 Mb/s hızında internet bağlantısı sağlarken, ISDN-BA ancak 128Kb/s hızında bağlantıyı sağlayabilir.

hatları, İSS'e erişim için kullanılacak her bir modeme karşılık bir kablo çekme zorunluluğunu ortadan kaldıran ve sadece 4 telli bir hatla 30 kanal sağlayan sayısal bir teknolojidir. Hem Türk Tele-kom hem de İSS'ler tarafından, işletme kolaylığı, iletim kalitesini artırması ve fiziksel kolaylıklar gerekçesiyle tercih edilmektedir. İSS'ler Türk Telekom'a başvuru yaparak PRI hattı alabilmektedir.

İSS'lere PRI hattı tahsis edilmesinde sıkıntı yaşandığı dönemde Türk Telekom'un vermeye başladığı VPOP adı verilen bir diğer hizmet daha vardır. VPOP kaynakların daha etkin kullanılmasını sağlayan, İSS'lerin PRI hattı ve cihaz yatırımı yapmasına gerek kalmayan, dial-up kullanıcıların İSS'e gelene kadar doğrudan Türk Telekom kapasitesini, sadece internet hizmeti için İSS'in omurgasını kullandığı, ayrıca İSS'lerin bölgesel yatırımlar yapmasına gerek bırakmayan bir teknolojidir (Özdemir, 2002).

Kiralık devre hizmetleri ise, TTNet'in telefon hatları üzerinden internete erişim nedeniyle ortaya çıkan kapasite sorunlarını gidermek üzere başvurduğu bölgesel merkezler uygulamasının ardından, İSS'lerin bölgesel ofislerini birbirine bağlamak üzere kiraladıkları yüksek hızlı devrelerdir. Kiralık devreler ve PRI hatları bu anlamıyla sadece İSS'lere özel hizmetler değildirler. Türk Telekom hizmetlerinden, İSS'lere ulaşabilmek için aboneler de yararlanmaktadır. Hem çevirmeli (dial-up) erişim denilen daha çok bireysel kullanıcılar tarafından kullanılan varolan telefon altyapısı üzerinden İSS'lere ulaşmak için, hem de kurumsal kullanıcıların tercih ettiği kiralık hatlarla İSS'lere ulaşmak için Türk Telekom altyapısı ve hizmetlerinden yararlanılmaktadır.

Bunun dışında, 25.6.1999 tarihinde itibaren TTNet, yani Türk Telekom'un oluşturduğu internet omurgası son kullanıcıya yönelik internet erişim hizmetleri vermeye başlamıştır. Bunlar, İSS'lerin de verdikleri çevirmeli internet erişimi yanında,

ADSL[2] hizmeti, ISDN BA[3] hizmeti ve Kablo TV şebekesi üzerinden verilen internet erişim hizmetidir.[4]

İnternet servis sağlayıcıların kullandıkları kiralık hat ve internet altyapı hizmetleri dışında, internet kullanıcılarının İSS'lere erişim için Türk Telekom hizmetlerinden yararlanmak zorunda olmaları ve internet omurgasının mülkiyetinin ve işletmesinin Türk Telekom'un elinde olması, Türk Telekom'u alandaki en önemli aktörlerden birisi kılmaktadır.

---

[2] DSL teknolojisi kablo kapasitesinin ses trafiğinin kullandığı frekanstan daha yukarıdaki frekansların kullanılması ile arttırılması ilkesine göre çalışmaktadır. ADSL ((Asimetrik Sayısal Abone Hattı) ise, DSL teknolojisinin diğer türlerine göre daha yaygın kullanılan ve maliyeti daha az olanıdır. DSL kısaltmasının başına eklenen A harfi Asimetrik anlamına gelmektedir. Bunun anlamı veri almak ve göndermek için farklı kapasiteler tanımlanmasıdır. İnternet bağlantılarında genellikle daha yüksek veri alma kapasitesi kullanılır. Diğer yandan veri gönderme kapasitasi gereksinimi daha azdır. ADSL teknolojisi ile hat uzunluğu, kullanılan telefon kablosunun çapı, kullanılan bu teknolojiye uygun modemin özelliklerine göre 8 megabit/saniye veri alma, 1 megabit/saniye veri gönderme hızlarına kadar ulaşmak mümkündür.

[3] ISDN, bütünleşik hizmetler sayısal ağı anlamına gelmektedir. Kullanıcı ile telefon şebekesi arasında sayısal hizmetler sunulabilmesi amacıyla tanımlanan bir standarttır. ISDN ağında sayısal iletim gerçekleşir. Bu ağ üzerinden benzeşimli olan ses ya da faks iletiminin yapılabilmesi için bunları sayısal formata geçirebilecek modemlere ihtiyaç vardır. ISDN BA ise bu standardın en düşük kapasiteye sahip biçimidir ve 128 kilobit/saniye veri hızı sağlamaktadır.

[4] Türk Telekom'un ADSL hizmeti, 2002 yılı sonuna kadar sadece Ankara, İstanbul ve İzmir'de vardı ve toplam ADSL portu 3.072 adetti. Aynı dönemde kablolu TV ağı üzerinden internet erişimi ise, Türk Telekom ile gelir paylaşımı ortaklığı yapmış şirketler tarafından verilmekteydi. 2009 yılı sonu itibariyle ise ADLS abone sayısı 6,2 milyona ulaşmıştır. Kablo altyapısı ve bu altyapı üzerinden yürütülen hizmetler (KabloTV, KabloInternet) ise 5335 sayılı Kanun ile 2005 yılında Türksat AŞ'ye devredilmiştir. Ayrıca 2008 yılının Kasım ayında 3G ihalesi yapıldı ve teknik adı "IMT-2000/UMTS" olan 3G hizmet ve alt yapılarına ilişkin A tipi lisansı alan Turkcell, B tipi lisansı alan Vodafone ve C tipi lisansı alan Avea, teknik hazırlıklarını tamamlayarak 30 Nisan 2009'da Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu ile sözleşme imzaladı. 30 Temmuz 2009'da ise 3G hizmeti sunulmaya başlandı.

Türkiye'nin İnternet Altyapısı

İnternet altyapısı, yerel bağlantı ve omurga olarak ikiye ayrılabilir. Türkiye örneğinde, asıl olarak ses iletimi için tasarlanmış olan yerel bağlantı, kişisel internet erişiminin başlıca yoludur ve yasalar gereği işletmecisi Türk Telekom'dur. Omurga noktasında ise, fiziksel hatların işletmecisi olan Türk Telekom başlıca aktör durumundadır. Türk Telekom fiziksel hatların işletmecisi olması dışında, Türkiye'deki tüm İSS'lerin 822'li telefon hatlarından yararlanabilmek için bağlanmak zorunda olduğu omurganın da işletmecisi ve sahibidir. Ancak Türk Telekom'un omurgası dışında, Üniversitelere internet erişim hizmeti veren ve TTNet'den, hem fiziksel hem de teknolojik olarak ayrı bir altyapı olarak oluşturulmuş bulunan UlakNet[5] omurgası ve

[5] Ulusal Akademik Ağ (Ulaknet) planlama çalışmaları Ulakbim'in kurulduğu 1 Haziran 1996 tarihinin hemen ardından başlatılmıştır. Ulakbim'in amacı, ulusal yenilik sisteminin kurumsal öğeleri arasında etkileşimli bir bilgisayar ağı kurmak, işletmek, bilgi üretimine yardımcı olacak nitelikte bilgi teknolojileri desteği sağlamak ve bu ağ üzerinden ve/veya geleneksel yollarla ulusal yenilik sisteminin bilgi birikimini yansıtan ve bilgi üretimine yardımcı olacak bilgi hizmetleri sunmak" olarak belirtilmekte ve "üniversite ve araştırma kurumlarının ve bunların kullanıcılarının bilgi gereksinimlerinin karşılanmasında teknolojik kolaylık sağlamak" hedeflenmektedir. Bu teknolojik kolaylıklar, ağırlıklı olarak akademik kesimin oluşturduğu son kullanıcıların etkinliğini ve üretkenliğini artırıcı nitelikte, başta bilgisayar ağları olmak üzere, bilgi teknolojisi desteği ile bilgi ve belge erişim hizmetleri şeklindedir. Bu amaç ve hedefe yönelik olarak ise, "son kullanıcıları birbirine ve küresel bilgisayar ağlarına bağlayan etkileşimli ve yüksek hızlı bilgisayar ağı kurmak ve işletmek, bu ağın yurtdışındaki benzer ağlarla bağlantılarını sağlamak, işbirliğini geliştirmek ve akademik ve araştırma ağları düzeyinde Türkiye'yi uluslararası platformlarda temsil etmek, bu ağı günün koşullarına göre geliştirmek, yeni ağlar kurmak ve ağ üzerinden bilgi hizmetleri vermek, bilgi teknolojileri konularında araştırma ve geliştirme çalışmaları yürütmek, geleneksel yöntemleri ve gelişen bilgi teknolojilerini kullanarak, son kullanıcılara bilgi ve belge erişim hizmetleri sunmak ve bu hizmetleri günün koşullarına göre geliştirmek ve çeşitlendirmek, bilgi hiz-

İSS'lerin, hem kendi ülke içi bağlantıları hem de uluslararası bağlantıları için oluşturdukları omurgaları vardır. Ayrıca burada

---

metlerinin ulusal ölçekte yaygınlaştırılması yolunda çalışmalar yürütmek ve son kullanıcılar arasında eşgüdüm, paylaşım ve işbirliğine yönelik girişimlerde bulunmak, ulusal kaynaklı bilgilerin sınıflanıp dizinleme işlemlerini yaparak, son kullanıcıların hizmetine sunmak, yurtdışındaki benzer bilgi hizmeti veren kuruluşlar ile bilgi aktarımı temelli işbirlikleri geliştirmek, ulusal enformasyon ve dökümantasyon merkezleri düzeyinde TÜBİTAK'ı uluslararası platformlarda temsil etmek" görevlerini üstlenmiştir (ULAKBİM, 2002).

Ulaknet planlanırken öncelikle finansının devlet tarafından sağlanması, tüm ülkeye ve akademik çevreye yaygınlaştırılması, altyapının ileriye yönelik olarak planlanması, teknolojik ve finansal olarak gelecekte sorun yaratabilecek çözümlerden kaçınılması, bağlantı sağlamanın TÜVAKA ya da TR-NET'de olduğu gibi gelişmişlik, gönüllülük ya da finansal yeterlilik koşullarına bağlanmaması başlıca ilkeler olarak belirlenmiştir (Tekman 1998: 17). Ulaknet altyapısının kurulmasında, Türk Telekom'dan kiralanan veri iletişim devreleri kullanılacağı için, kaçınılmaz olarak Türk Telekom'a işbirliğine gidilmiştir. Ulaknet'in, çalışmaların sürdüğü dönemde hizmete girmiş olan TURNET'e ticari açıdan bir alternatif oluşturmaması Türk Telekom'un üzerinde durduğu konulardan birisi olmuştur. Bu da Ulaknet'in çalışmaların başlangıcında belirlenmiş olan "ulusal yenilik sisteminin kurumsal öğeleri arasında etkileşimli bir bilgisayar ağı kurmak, işletmek, bilgi üretimine yardımcı olacak nitelikte bilgi teknolojileri desteği sağlamak ve bu ağ üzerinden ve/veya geleneksel yollarla ulusal yenilik sisteminin bilgi birikimini yansıtan ve bilgi üretimine yardımcı olacak bilgi hizmetleri sunmak" (ULAKBİM, 2002) amacından daha ilk günlerde uzaklaşmasını ve ağın yalnızca akademinin kullandığı kapalı bir ağ olarak tasarlanmasını getirmiştir. Bu durum, Türk Telekom'un "bilgisayar ağlarının ileri ucundaki gelişmelerin ekonomik fayda ve ulusal çıkara dönük olarak Türkiye'ye taşınmasına" bilmeden engele olması olarak yorumlanmaktadır (Tekman, 1998: 18). Çünkü Türk Telekom, Ulaknet'i herhangi bir servis sağlayıcıdan ayırmamakta, akademi dışı araştırma geliştirme kuruluşlarının Ulaknet'e bağlanmasını, kendi müşteri potansiyelinin küçülmesi ve sonuçta elde edilebilecek kârın azalması olarak algılamaktadır. Bunun dışında, kamu yararı için, herhangi bir ücret talep edilmeden hizmet verecek olan Ulaknet'in yararlanacağı Türk Telekom hizmetlerinin tarifelerinde Ulakbim'e herhangi bir kolaylık ya da indirim uygulanmaması, ULAKBİM'in diğer kurumsal, ticari ya da kişisel müşterilerle birlikte değerlendirilmesi, 'Ulaknett'in finansal yapılanmasına ilişkin gelecekte birtakım sorunlar ortaya çıkacağının işareti olarak değerlendirilmektedir (Tekman, 1998: 18).

bankaların, özel şirketlerin vs. kendi içlerinde kurmuş oldukları, hem kendi iç veri iletişimlerini taşıyan hem de internete erişim sağlayan omurgalarının olduğu belirtilmelidir. Ancak bu altyapılar değerlendirme dışı bırakılacaktır. Değerlendirme yapılırken, asıl olarak Türk Telekom omurgası ve İSS'lerin neden kendi omurgalarını oluşturma gereksinimi içinde oldukları, hem sektörün aktörleri hem de politikalar ve yaygınlaşmayı etkileyen faktörler düzeyinde değerlendirmeye tabii tutulacaktır.

1) TURNET

İnternetin üniversitelerin işlettiği akademik amaçlı bir ağ olmaktan çıkarak, ticarileşmesi 1995 yılının son aylarında Türk Telekom tarafından gerçekleştirilen TURNET ihalesinin sonuçlanması ile birlikte başladı. 1995 yılı Ağustos ayında Türk Telekom, internet omurgasını, gelir paylaşımı yoluyla kurmak için ihaleye çıktı. İhale, '*gelir paylaşımı ortaklığı*' olarak gerçekleştirilmek üzere hazırlanmıştı. Bu yöntem (gelir paylaşımı ortaklığı), Türk Telekom'un çeşitli nedenlerle yatırım yapamadığı durumlarda, tüm kuruluş yatırımını ve ileride gerekecek tüm genişletme/iyileştirme yatırımlarını bir firmaya ya da konsorsiyuma yaptırarak işletimden elde edilecek gelirin belli oranlarda paylaşılması esasına göre çalışmaktadır.

İhalenin şartnamesine göre ülke içi omurga için ve uluslararası iletişim için gereken iletişim hatları, yazılım, donanım ve Türk Telekom elemanlarının eğitimi teklif veren konsorsiyum tarafından karşılanacak; bu işletimden elde edilecek gelir Türk Telekom'un payı en az %45 olacak şekilde paylaşılacaktır[6]

---

[6] "%45'ten başlatılarak '*açık artırma*' modeli ile yapılan pazarlık sonucunda, birinci yıl %70,2 ile başlayıp her yıl 1,5 puan artarak sürecek olan '*TT payı*' *yarım* saat süren bir açık artırma süreci ile saptanmış oldu. İhaleyi SATKO-ODTÜ-SPRINT konsorsiyumu kazandı. Burada dikkat çekici önemli bir ayrıntı da şu-

(Özgit ve Çağıltay, 1996). Ayrıca şartnameye göre, ihaleye ancak "herhangi bir ülkede TURNET benzeri ulusal internet ağı kuran ve/veya işleten" ve "İnternet Society tarafından tanınan bir internet servis sağlayıcı" olan bir firmanın da içinde bulunduğu konsorsiyumlar teklif verebilecekti. Türk Telekom, internet hizmetlerinden yararlanma olanaklarını genişletmek ve yaşanan birtakım kapasite sorunlarını çözmek iddiası ile 28 Eylül 1995 tarihinde TURNET adı verilen Ulusal internet Ağı projesini gerçekleştirmek üzere teklifleri topladı (Özgit ve Çağıltay, 1996).

TURNET ihalesine 1) IBM, 2) IDT-Laserex, 3) LIKOM-Nurol-MCI, 4) Netaş, 5) Satko-ODTÜ-Sprint katıldılar. İhale zarflarının açılması sırasında, Netaş ihaleye itiraz mektubu verdi. İtirazın Türk Telekom tarafından kabul edilmemesi üzerine Netaş ihaleden çekildi. Türk Telekom kalan firmalarla görüşmelerini sürdürdü. Bu firmalardan IBM dışında kalanlar Türk Telekom tarafından açık artırma için çağrıldılar, diğer bir deyişle IBM teknik olarak elendi. İhale 16 Kasım 1995 tarihinde tamamlandı ve ihaleyi Sprint-Satko-ODTÜ konsorsiyumu kazandı. Türk Telekom ile Satko-Sprint 1 Mart 1996 tarihinde TURNET sözleşmesini imzaladılar. TURNET ihalesini kazanan Satko-Sprint-ODTÜ konsorsiyumundan sözleşme imzalanmadan hemen önce ODTÜ, 1997 yılı ortasında ise Satko ayrıldı (Özgit ve Çağıltay, 1996). Yedi yıl için düzenlenen sözleşmeye göre birinci yıl Türk Telekom payı %70,2 olmak üzere her yıl artarak yedinci yıl sonunda %79,6 paylaşım oranları ta-

---

dur: Açık artırmada %45 olarak başlatılan 'Türk Telekom payı', en az 0,1 puan artış adımları kullanılması koşulu ile yarışan üç konsorsiyum tarafından birebiri ardına deklere edilerek saptandı. Yani her konsorsiyumun bir önceki deklarasyonu ile bir sonraki deklarasyonu arasında %0,3 fark bulunuyordu. Kanımızca, bu yöntem kontrol edilmesi pratik olarak oldukça güç bir artırma süreci oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak da kamuoyunun neredeyse tümünün yadırgadığı paylaşım oranları ortaya çıkmıştır" (Özgit ve Çağıltay, 1996).

raflarca kabul edildi. İmzalanan sözleşmeye göre, konsorsiyum, Türk Telekom tesislerine kurulacak olan TURNET omurgasının tüm yatırımlarını karşılayacak ve yedinci yıl sonunda mülkiyeti tamamen Türk Telekom'a devredecekti. İnternet kullanıcıları TURNET omurgasından, ya doğrudan ya da internet servis sağlayıcı (İSS) şirketler aracılığı ile yararlanabileceklerdi. Türk Telekom ile servis sağlayıcılık sözleşmesi yapan İSS'ler kendi kurdukları düğüm noktaları ve Türk Telekom'dan kiralayacakları hatlar ile TURNET ana omurgasına bağlanacaklardı.

TURNET ihalesi 1995 Kasım ayında sonuçlanmış olmasına rağmen, sözleşme görüşmeleri oldukça uzun sürdü. TURNET ancak 1996'nın sonbahar aylarında hayata geçebildi. İhalenin yapılmasını izleyen dönemde Türk Telekom yetkilileri çeşitli ortamlarda TURNET'in kısa zamanda kurularak yaşama geçeceğini bildirdiler. TURNET kuruluşuna ilişkin sözleşme Türk Telekom'la konsorsiyum ortakları arasında 1 Mart 1996'da imzalandı.

Sözleşmenin imzalanmasına değin geçen 3 ay içinde ve imzalanmasını izleyen günlerde iki temel konu tartışmaların belirleyicisi oldu. Birincisi, kurulacağı ve çalışacağı söylenen TURNET ortada yoktu. İkincisi, TURNET için belirlenen fiyat tarifesine ilişkin alınan duyumlar servis sağlayıcılar tarafından yüksek bulunuyordu. Bu dönemde 64 kilobit/saniye hızında bir TURNET bağlantısının aylık 6.000 ABD doları bedel ile sağlanacağı söylenmekteydi. TURNET'in kurulamaması Özgit ve Çağıltay'ın çalışmasında, Türk Telekom'un sözleşme masasında ihaleyi kazanan konsorsiyumu ağır koşullara imza atması için zorlaması, %70,2'lik Türk Telekom payı yarattığı sorunlar; bunlara ek olarak, olası bir internet lisans dağıtımı ve bu durumda Türk Telekom'un konsorsiyumu koruyup koruyamayacağı bir yana, en azından diğerleri ile eşit konumda tutup tutmayacağını sözleşmeye koymaya yanaşmaması ile açıklanmaktadır (1996) Nisan 1996'da ODTÜ, konsorsiyumdan ayrılaca-

ğını ortaklarına ve Türk Telekom'a bildirdi; başlangıçta herhangi bir açıklama yapılmamasına rağmen, sürecin ODTÜ tarafındaki önemli aktörleri olan Özgit ve Çağıltay, "ODTÜ'nün ülke çapında kamu yararına ve hızlı bir biçimde internet kurulması için girişiği bu işin, beklediği şekilde oluşmaması ve evrensel doğrularla uyumlu bir gelişme göstermemesi nedeni ile" ayrılma kararının verildiğini belirtmektedirler (1996).

2 Megabit/saniye hızında bir omurga ve 512 Kilobit/saniyelik bir yurtdışı bağlantısı ile TURNET sözleşme imzalandığı günlerde gereksinimlerin altında kalmış durumdaydı. Türk Telekom omurganın hizmete girdiğini bildiren 1996 Mayıs'ında yaptığı açıklamada "servis sağlayıcı olarak yer alacak kişi, kurum ve kuruluşların beklenilenden fazla olması nedeniyle halihazırda 2x512 Kilobit/saniye'lik yurtdışı bağlantıların yetersiz kalacağı düşünülerek söz konusu bağlantılara ilave yapılması için çalışmalar sürdürülmektedir" demekteydi. Aynı açıklamaya göre, TURNET şebekesinin omurgası Ankara, İstanbul ve İzmir`de kurulan ve birbirine 2 Megabit/saniye hızında devrelerle bağlanan düğümlerden oluşacaktı ve TURNET şebekesinde servis sağlayıcı olmak üzere Türk Telekom ile sözleşme imzalayan kişi, kurum ve kuruluşlar TURNET'e 64 kilobit/saniye ile 2 kilobit/saniye arasındaki kiralık devrelerle bağlanacaklardı. Kullanıcılarsa kiralık devre, TURPAK veya çevirmeli ağ üzerinden (Dial-Up Modem), Türk Telekom ya da servis sağlayıcılara bağlanarak internete erişebileceklerdi.

Omurganın hizmete girdiğini bildiren bu açıklamada yeralan kullanıcıların servis sağlayıcılara ya da doğrudan Türk Telekom'a bağlanmak suretiyle internete erişebilecekleri konusu o günlerde endişelere neden olduysa da, fazlaca tartışma yaratmadı. Türk Telekom'un, alanda kullanıcıya hizmet veren bir oyuncu olarak konumlanmayacağını ifade etmesi, kendisini internet servis sağlayıcıların rakibi olarak görmüyor olması bu konuyu uzunca bir süre tartışma dışı tuttu. Ancak yine açıkla-

mada yeralan İSS'lerin TURNET'e erişim ücretleri uzunca bir süre tartışıldı. TURNET tarifesinde; 64 kilobit/saniye kiralık devre için 1.800 dolar tesis ücreti, 4.000 dolar aylık sabit ücret, 2 kilobit/saniye 18.000 dolar tesis ücreti, 40.000 dolar aylık sabit ücret öngörülüyordu (Türk Telekom, 1996).

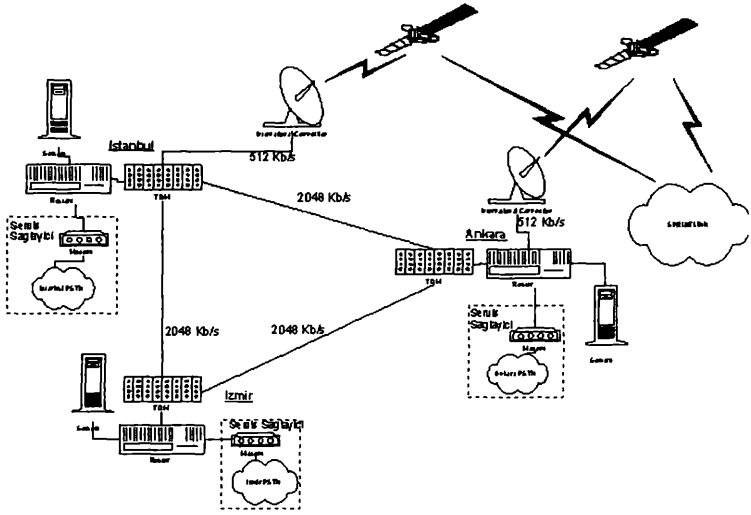
1996 yılı yaz aylarında Türk Telekom, servis sağlayıcıları ivedi olarak sözleşme imzalamaya çağırdı. Türk Telekom'un imzalanmasını istediği sözleşme, pek çok kesim tarafından servis sağlayıcılar aleyhine tek yanlı bulundu. Ancak, TURNET'in bir an önce işletime açılabilmesi için, 20-30 kadar servis sağlayıcı önerilen sözleşmeyi imzaladı. Bunları izleyen diğer kuruluşlar ve servis sağlayıcılar ile, 1996 Kasım ayında TURNET omurgasına bağlı toplam kuruluş sayısının 60'ın üzerinde olduğu sanılmaktadır (Özgit ve Çağıltay, 1996). TURNET'in kullanıma açılması, telefon hatları üzerinden bağlanan kullanıcılar açısından önemli bir yenilik olan 822'li hatları gündeme getirdi.

İnternet abonelerinin İSS'lere ulaşmak için kullandıkları telefonların ücretlerine ilişkin bir düzenleme yapılması, 1996'da Başbakanlık tarafından istenmiştir (Taşaltın, 2003). 822'li hatlar, başlangıçta abonelerden aylık sabit bir ücret alınması[7] düşünülerek başlatıldı. İnternet kullanıcıları, özellikle de Ankara, İstanbul gibi internet servis sağlayıcılarının yoğunlaştığı iller dışından internete bağlanmak isteyen internet kullanıcıları açısından son derece olumlu karşılanan bu uygulamaya göre, normal telefon aboneliğine ek olarak bir internet aboneliği yapılacak ve bu aboneler kullanım süresi sınırlaması olmaksızın sabit ücret karşılığında telefon şebekesi üzerinden internet servis sağlayıcılara ulaşacaktır. Ancak uygulama tam olarak yerleşmeden önemli sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların önemli bir kısmı telefon şebekesinde kullanılan santrallere ilişkin teknik sorunlardır.

---

[7] Başlangıçta belirlenen aylık sabit 10 dolar karşılığı TL'dir.

Şekil 3. Kurulması düşünülen TURNET Omurgası

Kaynak: (Özgit ve Çağıltay, 1996)

Telefon şebekesinde kullanılan santraller tasarlanırken, ses iletimi için ortalama bağlı kalma süresi 90-120 saniye olarak hesaplanmakta, ayrıca şehiriçi hatlardan ve şehirlerarası hatlardan gelecek çağrı sayısına ilişkin de bölgesel özelliklere göre belli tahminlerde bulunulmaktadır. Oysa aynı santraller internet bağlantısı için kullanılmaya başlandığında ortalama bağlantı süresi 15-20 dakikaya ulaşmakta ve şehirlerarası hatlardan gelen çağrı sayısı da daha önceden yapılan kestirimleri büyük oranlarda aşmaktadır. 822'li hatlara süre sınırı olmaksızın bağlanma sonucunda, abonelerin en yakın santralden bağlandıkları telefon şebekesinde, internet çağrıları, Ankara ve İstanbul'a servis sağlayıcıların yoğun olarak bulundukları belli bölgelerin santrallerinde sonlanmaktadır. İlk bağlanılan santrale ilişkin göreli olarak belli bir dağılım sağlansa da, özellikle İstanbul Gayrettepe gibi bazı

santrallere gelen çağrıların ortalama bağlı kalması süresi, tasarım standartlarını çok büyük oranlarda aşmıştır. Bu dönemde Türk Telekom'un yaptığı incelemeler, 822'li hat uygulamasının başlanmasının ardından, bu belli santrallerde sonlanan aramaların %50'sinin şehirlerarası hatlardan geldiğini ve ortalama hattı meşgul etme süresinin 15-20 dakikayı aştığını göstermiştir (ATO, 2003). Bu durum sıkça yaşanan santral kilitlenmelerine neden olmuş, hem Türk Telekom açısından hem de kullanıcılar açısından verimli olmayan bir durum ortaya çıkmıştır.

Bu duruma son vermek amacıyla Türk Telekom, mevcut telefon altyapısını göz önüne alarak, santral kilitlenmelerinin önüne geçmek amacıyla ve aynı zamanda internet erişim ücretini makul bir seviyede tutarak telefon şebekesinde kontör ve bölgesel erişim uygulamasına gidilmesini planlamıştır. Böylece, aylık ortalama internet kullanımının 15-20 saat olduğu kabul edilerek, uygulanan aylık sabit ücrete karşılık gelen kontöre bağlı tarife uygulaması başlatılmıştır. Buna göre Servis sağlayıcılara tahsis edilen 822'li hatlar, 1 Haziran 1997 tarihinden itibaren tüm Türkiye'de kontöre bağlı olarak ücretlendirilmiştir. Bu uygulamayla, şehiriçi şehirlerarası ayrımı olmaksızın, internet abonelerinin, bağlı olduğu İSS'e tahsis edilen 822'li hatları aradıklarında indirimli bir tarifeden ücretlendirileceklerdir. Ayrıca 1 Ekim 1997 tarihinden itibaren bölgesel uygulamaya gidilmesi, tüm Türkiye'nin, daha sonra 7 bölgeye çıkartılmak üzere, Ankara, İstanbul, İzmir ve Marmara bölgesi olmak üzere 4 bölgeye ayrılması, bölge içi yukarıda belirtilen tarifeye göre, bölgeler arası ise yürürlükteki telefon tarifesine göre ücretlendirme yapılması öngörülmüştür. 822'li hatların ücretlendirme yöntemine göre, internete telefon hatları üzerinden erişmenin maliyeti, şehiriçi telefon maliyetinin oldukça altında kalmıştır. Şeref Oğuz, bir röportajda "Belki bu bir sübvansiyon gibi gözüküyor, ancak bunu biri yapmalıydı" demektedir (Tozkoparan,

2001a). Türk Telekom'un 2002 yılında, "*İnternete telefon üzerinden erişimde telefon ücretlerini %84 oranında daha ucuz verecek şekilde katkıda bulunmaktadır. 2001 yılı itibariyle katkı 1.105 katrilyondur. (...) Üstelik bunun sadece %5,6'sından şirketimiz, %94,4'ünden ise İSS aboneleri yararlanmaktadır*" (Seçen, 2002) açıklamasında bulunmuştur. Bu açıklama, şehir içi telefon ücretlerinin, internete telefon hatları üzerinden erişim için kullanılan 822'li hatlara göre 6 kat daha pahalı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu oran şehirlerarası telefon ücretleri ile karşılaştırıldığında daha da büyümektedir. Türk Telekom eski Genel Müdür Yardımcısı Mehmet Taşaltın, 822'li hatların ücretlendirilmesi ile normal telefonların ücretlendirilmesi arasındaki farka ilişkin yaptığı değerlendirmede, telefon hizmetinin ücretlendirilmesinin gerçek bir maliyet analizine dayanmıyor olduğunu, gerçek maliyet belirsiz olduğundan sübvansiyon olup olmadığını söylemenin mümkün olmadığını, ancak bir çelişki olduğunun da kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir (2003). Türk Telekom'un 822'li ve 200'lü hatlar uygulamasının, Türkiye'de internetin yaygınlaşmasının başlıca itici güçlerinden birisi olduğu kabul edilmesi gereken bir gerçektir.

Bölgesel uygulamaya gidilmesi ise İSS'lerin iki gruba ayrılmasına neden olmuştur. Türk Telekom'un belirlediği 7 bölgede ofis tutmanın, uygun bir altyapı oluşturmanın, her bölge için PRI hattı almanın ve bu bölgeleri merkeze bağlamak için kiralık devreleri kullanmanın bedelini ödeyebilenler ulusal düzeyde hizmet verirken, tüm bu maliyetleri karşılayamayanlar ise sadece bulundukları bölgeye hizmet veren yerel İSS'lere dönüştüler. Her bölgede hizmet vermenin özel birtakım hizmetler isteyen kurumsal kullanıcı gruplarının ihtiyaçlarını karşılamak gibi bir avantajı olsa da, pek çok İSS'in bazı bölgelerde yaptıkları yatırımı karşılamak bir yana, aylık işletme maliyetini bile karşılayabilecek müşteri potansiyeline ulaşamadığı ifade edilmektedir (Özdemir, 2002).

1997'de Ankara-SPRINT bağlantısı 2 megabit/saniyeye yükseltildi ve İstanbul'a ek bir 2 megabit/saniye SPRINT bağlantısı kuruldu. Ancak bunlar da yeterli olmadı. 1999'da uluslararası bağlantı, İstanbul ve Ankara'dan her biri 2 megabit/saniye hızında AT&T, SPRINT ve MCI/Worldcom'a giden fiberoptik hatlar eklenerek yükseltilirken, İstanbul-Ankara arası kapasite de, iki yeni Frame Relay devre ve 2 megabit/saniye ve 4 megabit/saniye iki yeni hattın açılması ile %300 arttırıldı. Ancak TURNET omurgası tüm yükseltmelere rağmen Türkiye internet kullanımı açısından yeterli bir duruma gelemedi. Gerek TURNET ortaklarının tutumu, gerekse kapasite ve teknik işletme yetersizlikleri 1998 yılından itibaren, TURNET omurgası yerine yeni bir omurga arayışına neden oldu. TURNET yerine ikame edilecek olan ve TTNet adı verilen yeni omurga 1999 başlarında kuruldu ve TURNET ile paralel çalışmaya başladı. Bundan bir süre sonra da, TURNET tamamen tasfiye edildi.

2) TTNET

TURNET ile verilen hizmetin hızla gelişen Türkiye internet kullanımı karşısında yetersiz kalmasıyla girişilen yeni arayışların sonucunda 1998 yılında TTNet adı ile yeni bir omurganın kurulması çalışmaları başladı. TTNet'in gerek internet dünyasında, gerekse Türkiye internetinde 1995-98 arasında yaşanan değişiklikler sonucunda gereksinim duyulan yeni servis ve uygulamalar için elverişli yeni teknolojilere dayanan bir iletişim altyapısı olması amaçlanmaktaydı. Telefon şebekesinden erişim için darband Tümleşik Sayısal Hizmet Ağı ISDN servislerinin, TTNet ile birlikte yaygın olarak kullanılması planlanmakta ve sadece internet için değil; diğer veri iletişim ve çokortamlı uygulamalara elverişli bir teknik altyapı sağlaması düşünülmekteydi. 1998 yılında yapılan bir söyleşide, TTNet ilgili çalışmaları yürüten Türk Telekom enformatik Dairesi Başkanı Dicle

Eroğul, TTNet'in amacını Türkiye interneti için gerekli olan veri iletişim altyapısının oluşturulması çerçevesinde belirtmekte ve TTNet ile internet erişiminin tüm ülke geneline yaygınlaştırılarak erişimin yerel seviyeye indirilmesi ve ucuzlatılması; iletişim olanaklarının verimli kullanımı ve uçtan uca servis kalitesi sağlanması; evrensel erişimin ya da bulunulan yerden bağımsız olarak tüm kullanıcılara aynı ücretle ve eşit olanaklarla internet erişimi sağlanması; Milli Eğitim gibi kamu projelerinin desteklenmesi, altyapı sağlayarak bilginin sübvanse edilmesi hedeflendiğini söylemekteydi (Eroğul,1998).

Bölge bazında telefon abonesi sayısı, kiralık devre ve TURPAK abone sayıları, 143 ve 822 numaralı özel telefon numaralarının arama istatistikleri ve iletim altyapısı göz önüne alınarak TURNET'ten elde edilen deneyimler ışığında planlanan TTNet altyapısında, Ankara, İstanbul ve İzmir'den olmak üzere toplam 3 adet 34 megabit/saniye'lik yurtdışı bağlantısı planlanmıştır. Böylece, yurtdışı hatlarının farklı iletim ortamlarında taşınması ve farklı taşıyıcılarda sonlanması amaçlanmıştır. Ankara, İstanbul (Avrupa ve Anadolu Yakaları) ve İzmir'de çekirdek düğüm noktaları kurularak, bu noktaların 155 megabit/saniye hızında Asenkron İletim Mod (ATM) protokolü ile birbirine bağlanması planlanmıştır. Adana, Afyon, Antalya, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, İçel, Kayseri, Kocaeli, Konya, Kütahya, Samsun, Trabzon ve Van illeri ile büyük illerde birçok merkezde kurulacak düğüm noktalarının 34 megabit/saniye hızında ATM protokolüyle çekirdek düğüm noktalarına bağlanması planlanmıştır. Tüm il merkezlerinde ve büyük illerde birçok merkezde kurulacak erişim noktalarınınsa 2 megabit/saniye hızında düğüm noktalarına bağlanması öngörülmüştür. Toplam 139 adet bölgesel erişim noktası kurulması planlanmıştır (Eroğul, 1998). Daha sonra bu sayı 141'e çıkarılmıştır. Yaklaşık

35 milyon ABD doları bütçeli TTNet ihalesi 1998 Temmuz ayında sonuçlanmış ve ihaleyi kazanan çokuluslu telekomünikasyon şirketi Alcatel ile sözleşme kısa süre içinde imzalanmıştır. Sözleşmeye göre 1999 yılı başında TTNet altyapısı kurularak işletilmeye başlanmıştır. Ancak TTNet'in işletmeye açılması, Türk Telekom'a omurga konusunda yöneltilen eleştirilerin sona ermesi anlamına gelmemiştir. TURNET döneminde kurulan bölgesel uygulama TTNet sürecinde de aynen uygulanmıştır. Tüm Türkiye'ye hizmet vermeyi düşünen İSS'ler bölgesel yatırımlar yapmayı sürdürmüşlerdir.

TTNet 2002 yılı itibariyle, Türkiye'nin tüm illerindeki 141 teknik merkezden hizmet vermektedir. Farklı noktalara toplam olarak 113/87 megabit/saniye yurtdışı bağlantısı mevcuttur. TTNet omurgasından 95 internet servis sağlayıcı (İSS) şirket yararlanmaktadır (TK, 2003). Ancak tüm internet servis sağlayıcılar TTNet omurgasında ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalındığını ileri sürmektedir. Sorun olarak ileri sürülenlerin en önemlisi, TTNet omurgası için seçilen teknik teçhizatların yetersizliğidir. Bu iddiaya kanıt olarak ise, TTNet şebekesinin yüklenici firması olan Alcatel'e kesilen 6 milyon dolar ceza gösterilmektedir (Uğurlu, 2002). Ancak bu sorun, Türk Telekom ile Alcatel arasında çözümlenmiş bir sorundur. Diğer taraftan İSS'lerin Türk Telekom tarafından TTNet'e bağlanmak zorunda bırakılması, yeni teknolojilerin İSS'lerin kullanımına sunulmuyor olması ve fiyatların yüksekliği başlıca şikayetlerdir. Aslında, görünürde İSS'lerin TTNet'e bağlanması zorunlu değildir. Nitekim İSS'ler kendi aralarında oluşturdukları TİX adı verilen omurga ile yurtiçi internet ağına, uydu bağlantısı ile de uluslararası internet ağına çıkış yapabilir ve TTNet'ten internet çıkışı hizmeti almayabilirler. Ancak şehir içi telefon ücretlerinin yaklaşık 1/6'sı olacak biçimde ücretlendirilen 822'li hatlardan yararlanmak için İSS'lerin TTNet'i kullanmaları zorunluluktur. Yeni

teknolojilerin İSS'lerin kullanımına sunulmuyor olması şikayeti ise, Kablo teknolojisi üzerinden internet hizmeti verilmesini, Türk Telekom'un kendi tekelinde tutması ve İSS'lere açmaması ile ilgilidir. Fiyatlar konusundaki şikayetin asıl nedeni ise, TTNet'den hizmet almanın bedelinden ziyade, PRI hattı ve kiralık devre ücretlerine 2001 yılında yapılan zamlardır.

TTNet'le ilgili yaşandığı iddia edilen sorunların bir kısmı, TTNet omurgasından hizmet alan İSS'ler tarafından, kendi omurgalarını TTNet yokmuş gibi kurmaları ve yüksek kapasiteli uydu hatları üzerinden internet hizmeti vermeleri yoluyla aşılmış durumdadır. Bu nedenle, uydu hizmeti alamayarak TTNet omurgası üzerinden hizmet veren küçük şirketlerin müşteri kaybına uğradıkları ve sektörden çekildikleri düşünülebilir. Ancak buna ilişkin herhangi bir veri yoktur.

Altyapı ile ilgili İSS'ler tarafından ifade edilen sorunların Türkiye'de internet kullanımı üzerinde güçlü etkileri olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak altyapı ile ilgili ücretlendirmelerin düzenlenmesi, özellikle de 822'li hatlar internetin yaygınlaşması konusunda oldukça önemli sonuçlar yaratmıştır.

İnternet Servis Sağlayıcılar

TURNET'in hizmete girmesinin ardından, oluşmaya başlayan Türkiye, internet pazarı kısa süre içerisinde kurulan çok sayıda internet servis sağlayıcı ile bir anda oyuncu sayısının çok olduğu, dinamik bir pazar görünümü kazandı. Ankara Tabip Odası gibi kimi sivil toplum kuruluşlarının da ticari olarak internet servis sağlayıcılık yapmaya başlamaları, bu pazara ilişkin beklentilerin önemli bir göstergesidir. 1997'nin sonunda, TURNET'e kiralık devrelerle bağlı İSS sayısı 69'a ulaştı. Bunun en önemli nedeni, pazara girişte herhangi bir kısıtlamanın ol-

mamasıydı. İnternet servis sağlayıcılığı için herhangi bir lisans söz konusu değildi, ücret ödenmiyordu. Hizmetlere ya da abonelik ücretine dair herhangi bir düzenleme yoktu. Sadece donanım, TURNET'e bağlantı ücreti, Türk Telekom'a ödenen hat kiraları, personel ve işletme masraflarını karşılamak pazara İSS olarak giriş için yeterliydi. Başlangıçta, abonelik ücretleri ve destek servisleri düzeyinde bir rekabet yaşandı. Türk Telekom'un baştaki kısıtlılıklardan vazgeçerek, İSS'lere uluslararası bağlantı kurma hakkı tanımasıyla, Türkiye'nin başlıca sermaye gruplarının desteklediği İSS'ler uydu üzerinden uluslararası internet bağlantısı kurarak, altyapısını geliştirdi ve hızlandırdı. Bu durum, internet pazarında bazı İSS'lerin kalite, hız, kapasite gibi yönlerden kendilerini bir süreliğine farklılaştırmalarına neden olsa da, kısa süre içersinde, büyük İSS'ler yanında, kamu kurumları, üniversiteler ve daha küçük İSS'ler de uydu bağlantısı satın alarak kendi uluslararası kanallarını oluşturdular. Diğer yandan, İSS'lere uluslararası bağlantı kurma hakkının tanınması, Türkiye'de uydu kapasitesi satma hakkı olan üç şirketin, Comsat, Erenet ve Satko'nun da 1997'de internet pazarına önemli aktörler olarak giriş yapmalarına neden oldu. Bu şirketler, ABD'deki uluslararası bağlantı sağlayıcılara ulaşmak için, uydu bağlantısı sağlıyordu.

İnternet'in üniversiteler egemenliğinde olduğu kuruluş döneminin sonunda, e-mail adresine sahip kullanıcı sayısının 100.000 civarında olduğu düşünülürse, internet pazarının başlangıçtaki büyüklüğüne ilişkin bir tahminde bulunmak zor olmayacaktır. II. İnternet Konferansının açılış konuşmasında verilen bu rakamın, büyük bir kısmı üniversitelerden bağlanmakta ve e-mail adreslerini de üniversitelerden edinmiş bulunmaktadır. Bu durum göz önüne alındığında, 1997 yılında 69 İSS'in pek az kullanıcı ile karşı karşıya olduğu ve önlerindeki en önemli işin internet için kullanım değeri yaratmak olduğu açıktır.

Bu dönemde, İSS'ler iki tür hizmet vermekteydi. Bunlardan birisi, kurumsal bağlantı satışı, diğeriyse telefonla internete bağlanan bireysel kullanıcılara, internete erişim ve e-mail adresi sağlanmasıydı. Yaygın olmamakla birlikte web ev sahipliği hizmeti de İSS'ler tarafından veriliyordu. Ülkeye internetin gerçek anlamı ile 1995'te girmiş olması nedeniyle hem kurumsal kullanıcılar hem de bireysel kullanıcı sayısını arttırmak konusunda bazı sınırlar söz konusuydu. Bu sınırların başında, Türkiye'deki bilgisayar sayısı bulunmaktadır. Türkiye'de haneye düşen bilgisayar sayısı, TÜBİTAK Bilgi Teknolojileri ve Elektronik Araştırma Enstitüsü'nün 1997'de gerçekleştirdiği hane halkı saha araştırmasında elde ettiği verilere göre, %6,5 seviyesindedir (TUENA, 1998b). Ayrıca, 1997'de İnterpro Pazar araştırma şirketinin TUENA projesi kapsamında, satış, ithalat/ihracat ve kullanıcı verilerini esas alarak tahmin ettiği Türkiye'de kurulu toplam bilgisayar sayısı, 15.990 adedi anabilgisayar, 4.700 adedi iş istasyonu, 17.330 adedi sunucu ve 1.141.581 adedi kişisel bilgisayar olmak üzere toplam 1.179.601'dir (İnterpro, 1997). Bu tahmini rakam, işyerlerinde, kamu kurumlarında ve evlerde kullanılan bilgisayarların toplamını ifade etmektedir. Bu rakam ve saha araştırması sonucunun değerlendirilmesinden, 1997'de işyeri ve kamu kurumlarında da bilgisayarlaşma oranının düşük olduğu sonucuna varılabilir. Bu rakamlar, bir yandan İSS'lerin kişisel ve kurumsal erişim konusunda ulaşabileceği maksimum kapasiteyi ifade etmektedir, diğer yandan Türkiye'de bilgisayar okur/yazarlığı diye adlandırabileceğimiz bilgisayar kullanıcılarının sayısının ne kadar az olduğunu göstermektedir.

İnternet pazarının oluşmaya başladığı dönemde, İSS'lerin karşısına çıkan ikinci bir sınırlılık internet üzerinde bulunan Türkçe içerik miktarının azlığıdır. Bu da İSS'leri yukarıdaki rakamlarla birlikte, yabancı dil bilen ve bilgisayar kullanma yeteneği olan, iyi eğitim almış kentli nüfusla sınırlandırmaktadır. Üçüncü bir sınırlılıksa, Türkiye'de gelir seviyesinin düşük olmasıdır.

Bu sınırların çevrelediği koşularda, 1997 Eylül-1999 Mayıs ayları arasında, 69 İSS'den 15 tanesi piyasadan çekildi. Ancak bu arada 26 yeni İSS kuruldu. TTNet'in kurulması ile omurga kapasitesi %164 arttı, ancak İSS sayısı sadece %16 arttı (Wolcott, 1999: 23). Ancak 26 yeni İSS kurulmuş olması, pazarın hâlâ dinamik olduğunun önemli bir göstergesiydi. Başlangıçta özellikle internete telefonla erişen ev aboneleri pazarında süren rekabette, artık kalite, destek hizmetleri ve ücret farklılıkları yeterli olmamaya başladı. Pazarın sınırlarının ortadan kaldırılması ve pazarın yeni kullanıcılar yaratarak genişletilmesi gerekiyordu.

1) İSS'LERİN PAZARI BÜYÜTME ÇABALARI

1999 yılı televizyon, radyo, gazete gibi tüm yayın organlarını kaplayan internet reklamları ve kampanyalar furyasına sahne oldu. 1999 yılında ivme kazanan internet kampanyalarına 2000 yılında da her geçen gün bir yenisi eklendi. 2000 yılında televizyonda yer alan reklamların büyük bir yüzdesini internet reklamları oluşturmaktaydı. Yılın ilk aylarında, sektörlerin 3 aylık reklam harcamalarına göre yapılan sıralamada internet-GSM reklamları, 266,8 milyon dolar ile basın-yayın, bankacılık ve kozmetik sektörlerinin önünde, birinci sırada yer alıyordu (Bilgisayar..., 12.06.2000). Ayrıca bu reklamlarda kullanılan dil ve karakterler de dikkate değerdi. Toplumun her kesiminden karakterlerin canlandırıldığı internet reklamlarında, bir yandan internet kullanıcılarının diğer insanlardan farklılığı vurgulanırken, diğer taraftan toplumda olduğu varsayılan teknoloji kullanma korkusu yenilmeye çalışılıyor ve her yaş ve her kesimden insanın internet kullanması özendiriliyordu. Öte yandan, pazara yeni giren internet servis sağlayıcılarının yarattığı ivme ve baskı, pazardaki diğer oyuncuların da hareketlenmesine yol açtı. Türkiye kişisel erişim internet alanında, erişim paketlerinin fiyatları üzerinden kıyasıya bir rekabet yaşandı. 1996-99 döneminde ortalama 55 dolar'dan,

33 dolar'a gerileyen ücretler, 2000 yılında 1 aylık sınırsız internet erişim paketi için ortalama 9-12 dolar arasında sabitlendi. Hatta aynı dönemde piyasaya yeni dahil olan Uzan grubuna ait Rt-Net isimli İSS, aylık kişisel internet erişimini 2 dolar'a sağlamaya başladı. Fiyatlardaki bu düşüşün yanında, İSS'ler düzenledikleri kampanyalarla, bir kez abone ücreti ödedikten sonra ömür boyu sınırsız internet kullanımı ya da daha düşük ücrete sınırlı ve belli saatlerde internet kullanımı için abone kaydetme, ön ödemeli internet kullanımı gibi uygulamalara giriştiler.

Bütün bu kampanya ve uygulamalar içerisinde bir tanesi pazarın sınırlarını görmek ve bu sınırları genişletmek açısından büyük önem taşımaktaydı. Pazarı sınırlayan unsurlardan birisi kurulu bilgisayar sayısı olduğundan, Zorlu grubuna bağlı Vestel iki yöntemle bu sınırı gidermeye yöneldi. Bunlardan birisi, internet satışıyla bilgisayar satışını birleştirmekti. Vestel elektronik tarafından montajı yapılan bilgisayarların ve yine aynı grubun DenizBank isimli bankasının verdiği tüketici kredisinin kullanıldığı kampanyada üç yıl vadeyle bilgisayar alanlara, grubun İSS şirketi VestelNet internet aboneliği sağlıyordu. VestelNet, Mayıs 1999'da ayda 30 dolar taksitle başlattığı kampanyada, 3 ay içerisinde abone sayısını 5 binden 100 bine çıkardı, Vestel Elektronik aynı sayıda kişisel bilgisayar sattı ve Deniz Bank bu tüketicilere kredi kartı ve tüketici kredisi sağladı[8] (Mordoğan, 2003). Daha sonra bu yenilik başka İSS,

[8] VestelNet'in teknik projelendirilmesi ve kurulmasında çalışan Orhan Mordoğan, bu süreçte 5 milyon dolar altyapı yatırımı yapıldığını, aylık işletme giderleri içerisinde en büyük kalemi oluşturan Türk Telekom'a ödenen hat kiralarının ise 300.000 dolar olarak hesaplandığını ifade etmektedir. Türkiye'de montajı yapılan PC'lerin maliyetinin ise son derece düşük olduğunu belirten Mordoğan, bu pazarlama yeniliğinin kâr oranının aslında son derece yüksek olduğunu söylemektedir. Ancak aynı dönemde VestelNet'in aylık 1 milyon dolar civarında bir reklam harcamasının olduğunu ve bu harcamalar ve başka hatalı işletme uygulamaları nedeniyle VestelNet'in bu süre içerisinde hiçbir zaman kâr etmediğini vurgulamaktadır. Mordoğan'a göre yayılmayı son derece arttırabile-

banka ve bilgisayar satıcıları tarafından da uygulandı. İkinci yöntem ise, Vestel Elektronik tarafından üretilen internet TV'ler oldu. 1997'de üretilmeye başlanan internet TV'ler, Türkiye pazarına sunuldu ve yaklaşık 10 bin adet satıldı. İnternet TV'lerin Türkiye satışlarının başarısız olduğunu kabul eden VestelNet yönetim kurulu üyesi Orhan Göksal, 1997'nin "böyle bir ürünü pazara sunmak için çok erken" olduğunu, 'internet kullanımı ve yerel içerik' artmadan internet TV'lerin pazara sunulmuş olduğunu belirtmektedir (BTHaber, 2000). Bunun dışında bu ilk üretilen internet TV'lerin internet alanında hızla gerçekleşen teknolojik gelişmelerle uyumsuz olması da satışları sınırlandırmıştır. Ancak Vestel Elektronik bu ürünle 2000 yılından itibaren yurtdışına açılmıştır.

Bu dönemin bir diğer görünümü, internet üzerindeki Türkçe içerik miktarında yaşanan olağanüstü artıştır. Bu artış, İSS'lerin yatırımları yanında, kamu kurumları ve özel şirketlerin de kendi portallarını oluşturmaları sonucunda yaşandı. İnterneti yaygınlaştırmak için Türkçe içerik yaratmak gereğinden hareketle, İSS'ler iki yöntemle içerik oluşturmaya girişti. Bu yöntemlerden birisi, İSS'lerin kendi içerik birimlerini kurmalarıydı. Bu yöntemi, güçlü sermaye gruplarının ve medya holdinglerinin yatırım yaptığı İSS'ler uyguladı. Diğer bir yöntem ise, içerik ortaklıkları yoluyla içerik üretimi gerçekleştirmekti. İçerik ortaklığı, içeriği sağlayan firmaya, içeriğini her hafta aksatmadan güncelleme ve hitlerini yüksek tutma görevini yüklemekteydi. İSS ise, siteye ev sahipliği yapmak ve reklam bulmakla görevliydi. Bulunan reklam belli yüzdeler ile İSS ve içerik sağlayıcı arasında paylaştırılıyordu (Yaşaroğlu, 2002). Her iki yöntemde de, içeriğin alınacak reklamlar sayesinde bir süre sonra paraya dönüşeceği beklentisi söz konusuydu. İSS'ler kurumsal ve bireysel erişim, e-mail adresi sağ-

---

cek ve Türkiye'nin sosyoekonomik durumunu hesaba katan, aynı zamanda da çok kârlı olan bu yenilik, iyi değerlendirilememiş ve VestelNet'in kapanmasına ve abonelerini Superonline'a devretmesine neden olan bir süreç yaşanmıştır (2003).

lama gibi alanlar dışında, içerikten de orta vadede gelir umuyorlardı. Bu hizmetler yanında, Türkçe içeriğin artışına neden olan, büyüklü küçüklü pek çok şirketin kendi web sayfasını oluşturma çabası, İSS'ler açısından yeni bir hizmet alanının açılmasına neden oldu. İSS'ler verdikleri hizmetlerin arasına, internete telefon altyapısı üzerinden bağlantı sağlayan ancak web sayfası kurmak isteyen şirketlere web ev sahipliği yapmayı da eklediler.

İnternet bağlantı ücretlerinin olağanüstü düşüşü, reklam ve kampanyalar, içeriğe yapılan yatırımlar İSS'ler tarafından "abone kitlesini genişletme ve bu kitleyi bilinçlendirme çalışmaları" (Tozkoparan, 2001b) olarak toplumsal bir sorumlulukla açıklanmaya çalışıldı. Ancak Superonline'ın başını çektiği ve tüm büyük İSS'lerin de katıldığı bu fiyat savaşının temelinde, küçük İSS'lerin piyasadan çekilmesini sağlama amacı yanında, "kullanıcı sayısını arttırarak, sektörü yabancı yatırımcılar için cazip hale getirmeye çalışmak" (Kayhan, 2002) beklentisi rol oynamaktaydı. Bu beklentinin temelinde, 1990'ların ikinci yarısında internetin, medyada ve dünya borsalarında 'dot.com' patlaması ile anılmaya başlaması vardır. ABD'de 1990'lı yılların sonunda web adreslerinin sonu '.com' ile biten şirketlerin borsa değerleri inanılmaz yükseliş göstermeye başladı. 'Yeni ekonomi' şirketleri olarak anılan bu şirketlere büyük yatırımlar yapıldı. 'Yeni ekonomi' şirketlerinin çoğunluğu kâr etmemesine karşılık, borsa değerleri hızla arttı (Ertürk, 2002: 198). Bu gelişme ABD dışına hızla yayıldı. Türkiye'de de internet pazarının büyük oyuncuları, güçlü reklam kampanyaları ile marka haline gelmek, kullanıcı sayısını arttırmak ve bu sayıların da hesaba katılması ile belirlenen büyük borsa değerleri ile hisselerini halka arz etmek amacını taşıyorlardı. Bu arada, gerçek kâr oranları da göz ardı ediliyordu.

2000 yılının Eylül ayında tamamlanan ve "sorgulama alanları, örneklem büyüklüğü ve örneklemin temsil yeteneği anlamında Türkiye'de bu konuda gerçekleştirilmiş en kapsamlı saha araştır-

ması" olma özelliğini taşıyan TÜBİTAK-Bilgi Teknolojileri ve Elektronik Enstitüsü'nce gerçekleştirilen Bilgi Teknolojileri Yaygınlık ve Kullanım Araştırması bütün bu sürecin sonunda hane bazında internet bağlantısı olanların oranının %6,9 olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı araştırma, bilgisayar sahipliği oranının ise %12,3 olduğunu ve bilgisayar sahiplerinden sadece yarısının internet bağlantısına sahip bulunduğunu göstermektedir. Hanelerdeki internet sahipliğinin gelir gruplarına göre dağılımına bakıldığında ise, toplamın %2,8'ini oluşturan üst gelir grubunda %51,92 olan sahiplik oranının, üst orta gelir grubunda %27,87'ye düştüğü görülmektedir. Orta gelir grubundaki hanelerin %12,02'sinde internet bağlantısı varken toplamın %33'ünü oluşturan alt orta gelir grubundaki sahiplik oranı %3,9'a, ve toplamın %42'sini oluşturan alt gelir gruplarındaki sahiplik oranı ise %0,55'e düşmektedir (TÜBİTAK, 2001). Ancak %6,9'luk internet sahipliği oranı hakkında, TUENA kapsamında 1997'de gerçekleştirilen bir diğer araştırmanın sonuçları ile karşılaştırıldığında bir gelişmeden bahsedebilmek mümkündür. 1997 yılının sonuçları, internet sahipliğinin hanelerde %1,2 olduğunu, işyerlerinde ise %1,9 olduğunu ortaya koymaktadır (TUENA, 1998b). 1997'den 2000'e hane bazında internet sahipliği oranının %6,9 olması, yaklaşık 6 kat bir artışı ifade etmektedir. Ancak kabul edilmelidir ki, gerçekleştirilen yatırımlar, pazarlama teknikleri, reklam ve kampanyalar düşünüldüğünde bu sağlanan artış hiç de beklenen artış değildir.

Öte yandan internet sahipliğinin gelir gruplarına göre dağılımına bakıldığında ortaya çıkan tablo, gruplar arasındaki gelir farklılıklarının çok fazla olduğu Türkiye'de İSS'lerden internet servisi alanların sayısının ulaşabileceği son noktanın da bu oranın çok uzağında olmayacağını göstermektedir. Öte yandan aynı süreç, pazar paylaşımını etkilemiştir. Büyük reklam giderlerini karşılayabilen güçlü sermaye gruplarının ve hatta medya holdinglerinin yatırım yaptığı İSS'ler bu dönemde internet pazarındaki

paylarını büyütmüşlerdir. 2000 yılında, Türkiye bireysel internet hizmetleri pazarının %70'lik bölümünü dört İSS paylaşmıştır.

2000 yılının Ekim ayında IBS tarafından, İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Diyarbakır, Samsun ve Erzurum illerinde gerçekleştirilen araştırma, Türkiye'de ev kullanıcıları pazarının %42,1'ini Superonline, %14,8'inin İxir, %8,4'ünün E-Kolay ve %4,8'inin Turk.net kullandığını ortaya koymaktadır (Ev Kullanıcısı..., 19.02.2001). Bu araştırmanın sonuçları veri alındığında 1997'den 2000'e kadar geçen 3 yıl içerisinde bu 4 şirketin dial-up internet pazarının yaklaşık olarak %70'ine sahip oldukları görülmektedir. Bu İSS'lerin profilleri incelendiğinde ise, Superonline'ın Çukurova grubunun, İxir'in Doğuş grubunun, E-Kolay'ın Doğan Şirketler grubunun, Turk.Net'in ise Sabancı grubunun yatırımları olduğu gözlenmektedir. 2000 MediaScape Raporu, bu yılın en belirgin özelliklerinin yeni iletişim araçlarına yatırımı arttırmaları ve ilişkilerini sanal ortama taşıma eğilimleri olduğunu belirtmektedir (BYAUM, 2000). Ayrıca 2000 yılında internet alanında faaliyet gösteren şirketler arasında, pazarın %70'ini paylaşan bu şirketler dışında, Uzan grubunun RTNet, Bilgin grubunun Turkport ve ZD.net, Koç grubunun Koç.Net, İhlas grubunun İhlas.net, Avrupa ve Amerika holdingin Anet isimli şirketleri bulunmaktadır.

Tablo 8) 2000 yılında ev kullanıcıları pazarında en yüksek paya sahip olan İSS'ler

İSS	Pazar Payı
SuperOnline	%42,1
İxir	%14,8
E-Kolay	%8,4
Turk.net	%4,8
Diğer	%29,9

Kaynak: (Ev Kullanıcısı..., 19.02.2001).

2) KRİZ VE BEKLENTİLERİN SONU

2000'nin sonundan itibaren, Türkiye internet pazarı pek çoklarına göre daralmaya başladı. Tüm İSS'ler tarafından, Türkiye'de telefon hatları ile internete bağlanan kullanıcı sayısında 2000'e göre, 2001'de %30 oranında bir azalma olduğu dile getirilmektedir. Bu süreç incelendiğinde, daralmada etkili olan iki farklı etken ele alınabilir. Öncelikle, Türkiye ekonomisinde tüm sektörlerin daralmasını beraberinde getiren ekonomik kriz sonucu, kullanıcıların alım güçlerinin azalması bu daralmada etkili olmuştur. İkinci olarak, pazarın oluşma dinamiklerine ilişkin ulusal ve uluslararası düzeyde yaşananlardan bahsetmek mümkündür.

2000 yılının Kasım ayında patlak veren siyasi ve ekonomik krize eşlik eden, uzun süredir denetim altında tutulan döviz kurlarının serbest dalgalanmaya bırakılması süreci, 2001 yılının Şubat ayında yaşanan finansal krizle birleşerek, sadece mali piyasaları sarsmak ve durgunluğa yol açmakla kalmadı, üretim ve istihdamın büyük ölçüde gerilemesine, enflasyonun hızlanmasına, yoksulluğun artmasına neden oldu (BSB-İG, 2001). Bu kriz, eski sermaye birikim düzeninin iflası ve yeni bir sermaye birikim düzeninin oluşturulmaya çalışılması ile açıklanmakta ve yeni birikim düzeninin temel hedefinin de dışa açılma olduğu ifade edilmektedir (Sönmez, 2002: 9). Ancak, dışa açılma hedefli yeni birikim düzeninin istikrarı ve kalıcılığına ilişkin tartışmalar bir yana, kriz sonrası oluşan sayısal veriler, mal ve hizmet üretimi, istihdam, milli gelir gibi gelişme göstergelerinin büyük oranda düştüğünü göstermektedir. 2000 yılında, 3.063 dolar olan milli gelirin, 2001 yılında 2.235 dolar seviyesine gerilemiş olması yanında işgücüne yapılan ödemelerin 58,2 milyar dolardan, 41 milyar dolara inmesi, bu süreçte paylaşımının da bozulmuş olduğunu ve ücretlilerin gelir kaybına uğradığı ortaya koyar niteliktedir. Ekonomik daralmanın sonucunda, işverenler ücretlere hiç zam yapmama ya da enflasyon rakamı altında zam yapma uygulamasına

gitmiş ve pek çok sektörde bir aylık ücretsiz izin uygulaması gündeme gelmiştir. Sermaye kesiminin krizi aşmak için başvurduğu tüm bu uygulamalar, işten çıkarmalar ile de birleşmiştir. İşten çıkarmalar, reel gelirlerin düşmesi ve geleceğe dönük kaygılar ailelerin tüketim harcamalarını kısmasına neden olmuştur. 2001 yılında özel tüketim harcamaları %9 oranında azalmıştır. (Sönmez, 2002: 15-47). Tüm bu göstergelerle birlikte değerlendirildiğinde, internet sektörü açısından sürecin sadece %30 oranında bir küçülmeyle atlatılmış olması, internetin önemli bir tüketim maddesi haline geldiğinin de göstergesi olarak yorumlanmalıdır.

Türkiye'de yaşanan ekonomik kriz, internete yatırım yapan firmalar açısından bir dizi sorunu tetikledi. Yatırımlar durdu, finansal sorunlar baş gösterdi. Bu sürece, 2000 yılı sonlarında 'dot.com' olarak anılan internet temelli şirketlerin 2000 yılının sonlarından itibaren batmaya ya da borsada değer kaybetmeye başlaması ve 2001 yılında teknoloji hisselerini içeren NASDAQ indeksindeki düşüşle açığa çıkan kriz eşlik etti. Bu kriz uluslararası düzeyde, bir yandan internete ilişkin oluşan bütün bu yanılsamanın sonu oldu, ancak diğer taraftan internet pazarındaki oyuncu sayısını azalması sonucunu yarattı (Yeşiltepe, 2002).

Bu dönemde Türkiye'de hisselerini borsaya açmış internet şirketi yoktu. Ancak büyük sermaye gruplarının ve medya holdinglerinin internet temelli şirketlerini borsaya açılmak beklentisi yönlendirmekteydi. Yatırımların, internet pazarının büyüklüğü, büyüme eğilimi, bu pazardan elde edilecek gelir gibi rasyonel birtakım veriler tarafından yönlendirilmemiş olduğu, bir kez abone olduktan sonra, ömür boyu sınırsız ve ücretsiz internet hizmeti gibi kampanyalardan kolaylıkla görülmekteydi.

1995 yılından itibaren önce Superonline'ın, daha sonra da VestelNet, Anet gibi İSS'lerin altyapılarının kurulmasında görev almış bulunan Mordoğan, Türkiye'de internet şirketlerinin yaşadığı sorunları sıralarken, öncelikle ABD'de gördüklerini doğru-

dan Türkiye'de uygulamaya çalışan yöneticiler ve bu yöneticilerin yetersizlikleri üzerinde durmaktadır. Mordoğan'a göre 1999-2000 yıllarında gerçekleştirilen yatırımları yanlış beklentiler yönlendirmiştir. Ancak yanlış beklentilerle yönlendirilen altyapı yatırımları, sadece kısa vadede sorun yaratmaktadır. Asıl sorun yanlış teknoloji[9] seçimi ile yapılmış yatırımlardır. Bu yatırımlar, hem İSS'lerin önemli kayıplar yaşamasına neden olmuş hem de Türkiye'nin çok kısa sürede IP temelli teknolojiler açısından bir çöplüğe dönmesini beraberinde getirmiştir (Mordoğan, 2003).

Diğer taraftan internet servis sağlayıcıların içerik alanına yaptıkları yatırımlar da reklamlar yoluyla gelire dönüşmemiştir. İnternet'in 2000 yılı sonuna kadar gösterdiği büyüme eğilimi, internete reklam verenlerin sayısında herhangi bir büyümeye neden olmadı. 'İnternet reklamveren'i olarak tanımlanabilecek kesimin önemli bir kısmını zaten 'içerik sağlayıcı şirketler' oluşturdu (Boytorun, 2002). Büyük firmalar, internet reklam alanı olarak daha çok gruba ait olan siteleri kullandılar. Sonuçta, 2000 yılının sonunda, Superonline ile içerik ortağı olan mizah ve eğlence sitesi Graffi2000.Com sayfasının henüz hiçbir reklam almamış olması (Yaşaroğlu, 2002), bu süreçte içeriğe yapılan yatırımların nasıl sonuçsuz kaldığını oraya koyar niteliktedir.

2.1) İxir Örnek Olayı

1999 ve 2000 yılı boyunca yaşanan şirket el değiştirmeleri, küçük İSS'lerin büyük sermaye grupları ya da bankalar tarafından satın alınması gibi olaylar sona erdi ve İSS'ler açısından küçülme, istihdam azaltma ve hatta kullanıcılarını ücretsiz başka

---

[9] Mordoğan, bu süreçte sayısal tabanlı sistemler var olmasına rağmen, Superonline gibi büyük İSS'lerin analog teknolojiyi seçtiğini ve çok kısa süre içerisinde bu yatırım gereksiz hale geldiğinden altyapısını sayısal tabanlı sistemlerle yenilemek zorunda kaldığını anlatmaktadır.

İSS'lere devrederek kapanma olayları yaşanmaya başladı. Yeniden yapılanma olarak adlandırabileceğimiz bu sürecin başladığını işaret eden olaylardan ilki, Bilgin grubuna ait Medya Holding çatısı altında kurulan Turkport'un portalını kapatmasıydı. Turkport, portalını kapatırken, kullanıcılarına e-posta ve internet erişim hizmeti vermeye devam edeceğini açıkladı (Turkport ve İxir'de..., 19.01.2001). Bu olayın temelinde, Bilgin grubuna ait EtiBank'a BDDK'nın el koymasının ardından Medya Holding"in Etibank'a olan borçları nedeniyle zor durumda kalması bulunuyordu. Medya Holding'e ve bağlı şirketlere ait hisselerin alım satımının durdurulmasının ardından, Dinç Bilgin ve ailesi Medya Holding'e ait tüm medya yatırımlarını Etibank ve diğer bankalara olan borçları karşılığında elden çıkartarak piyasadan çekildi. Turkport da kısa süre sonra sektörden çekildi ve abonelerini İşNet'e devretti (İşNet'den..., 6-4-2001).

Aynı günlerde, 2000 Kasım ayında %22 pazar payına ulaştığını açıklayan Doğuş grubuna ait İxir'in de, içerik portallarını kapatarak sektörden çekilmeye varacak olan küçülmeyi tercih etmesi sektör açısından önemli bir gelişmeydi (İxir 4 Portalını..., 19.01.2001). Doğuş Grubu, 1999 yılında internet ve GSM alanına girme kararı almıştı. Bu kararın ardından İxir kuruldu. Kuruluşundan 5 ay sonra internet erişim hizmeti vermeye başladı. İlk yılın sonunda, günde 1.700 yeni aboneyle abone artışında en yüksek rakama ulaştı. İki yıl sonra ise, yani 2000 yılının sonlarında abone sayısını 265 bine, pazar payını ise %22'ye çıkarttığını duyurdu. Kurulan altyapının iyi bir altyapı olmasının bu büyümede rolü olduğu düşünülse bile, asıl olarak kullandıkları pazarlama stratejileri sektör açısından öncü durumundaydı. 'Önceden ödemeli ürünler' olarak adlandırılan, kullanıcı bakımından, herhangi bir kayıt gerektirmeyen, sadece CD'den yüklenerek internete bağlanmayı sağlayan yöntem ilk olarak İxir tarafından uygulandı. İxir'in ardından diğer bireysel kullanıcıyı hedefleyen diğer

İSS'ler de pazarlama stratejilerini bu yönde değiştirdiler. İxir, sektör açısından pek çok ilkle anılmaktadır. Bunlardan en önemlisi portal oluşturma ve içerik sağlamadır. Bu alanda uygulanan modelin hedefini Babür Özden, "İçerikten zengin kuleler inşa etmek istedik" diye özetlemektedir (Tozkoparan, 2001c). İxir, chilek, basamax ve chivi gibi portalları markalı siteler yaratmayı ve markalı sitelerin radyo ve televizyondan izlenmesini planlamıştır. Ekim 2000 itibarıyla İxir'in sayfaları, 24 milyon ziyaretçi aldığını belirtiyordu.[10] Kısa süre içerisinde cep telefonları üzerinden internet içeriği sağlanması İxir'in organizasyon yapısına dahil oldu. E-ticaret alanında ise İxir 10 Temmuz'da açtığı Zakki.com ile on çeşit kategoride 88 değişik markanın satışına başladı.

İxir, sektöre girdiği andan itibaren büyük bir reklam kampanyasına başladı. Son derece renkli olan bu kampanya yine Babür Özden'e göre şirketi büyütmek için gereksinimdi (Tozkoparan, 2001c). İxir'in reklamlarının ardından, sektördeki diğer İSS'lerin de büyük reklam kampanyaları başlattıkları bir gerçektir. İxir'e yapılan yatırım miktarı, Babür Özden tarafından kuruluşundan 2000 yılı sonuna kadar 60 milyon dolar olarak açıklanmaktadır. Bu süre içindeki geliri ise 14 milyon dolardır. Babür Özden, aynı zamanda Superonline'ın da kurucu yöneticisi olduğundan, Superonline'ın yatırımlarının parasal büyüklüğünün 150 milyon dolar olduğunu söylemektedir (Tozkoparan, 2001c).

İxir %22'lik pazar payına ulaştığı açıklamasını yaptıktan sadece 1 ay sonra, 300 çalışanından 55'ini işten çıkardı (İxir: Sa-

[10] Bir internet sitesine kaç kişinin eriştiğini teknik olarak hesaplayabilmek mümkün değildir. Ancak sitenin içindeki sayfaların kaç adedinin kaç ayrı ziyaretle görüldüğü tam olarak tespit edilebilir. Bu verilerden yola çıkarak ziyaret eden kişi sayısına ilişkin bazı tahminler yapılmaktadır. Ancak bu yolla ziyaretçi sayısı oldukça büyük aralıklar içinde tahmin edilebildiğinden bu rakamlar internet izlenme oranlarında dikkate alınmaz.

dece Aşırı..., 12-12-2000). Sonraki ay 4 portalını birden kapatan İxir, 25 çalışanı daha işten çıkardı. İxir'de yaşananların, dünyadaki gelişmelere paralel olarak alınan birtakım stratejik kararların sonucu olduğu ve tıpkı ABD'nin en büyük İSS'i AOL gibi kâr etmeyen alanlardan hızla çekildikleri Genel Müdür Babür Özden tarafından açıklandı. Babür Özden, Ixir'in, Doğuş Grubu içindeki bir misyonunu, ilk etapta başarıyla tamamladığını, Doğuş Holding'in Ixir'den beklentisinin, grubun faaliyet gösterdiği alanlarda ülkenin lider online markalarının yaratılmasına öncülük etmesi olduğunu ve bu bağlamda, medya ve perakendecilikte online sektörün lideri konumuna geldiklerini, 2001 yılı stratejilerinin ise, grubun finans, otomotiv ve seyahat sektörlerinde online olma konusunda destek vermek olacağını söylüyordu (Tozkoparan, 2001e). Ancak bu sözlerde bile şirketin sadece grup faaliyetlerine yönelerek küçülmeyi planladığı açıkça görülüyordu. Bu strateji doğrudan açıklanmasa bile sektördeki firmalardan özellikle bir sermaye grubu içinde yer alanlar tarafından uygulandı. Kişisel erişim yatırımlarını durdurup, öncelikle gruba ait diğer şirketlerin veri trafiklerini taşıyarak ayakta kalmak, daha sonra ise kurumsal aboneye yönelerek krizden çıkmaya çalışmak bu firmaların başlıca görünümü oldu. Ancak İxir için bu strateji yeterli olamadı. 80 çalışan daha işten çıkartıldı, içerik portalları tek tek kapatıldı ve 2001'in sonunda İxir, abonelerini Superonline'a devrederek sektörden çekildi. Bu kararda İxir yönetimiyle holding yönetimi arasındaki birtakım anlaşmazlıkların etkili olduğu açıklamaları geldi. Ancak Doğuş grubundan yapılan açıklama dikkate değerdi. Grup, internet erişim hizmetleri sektöründen çekilmeyi, böylece sektörün şu anda en çok ihtiyacı olan konsolidasyon konusunda da öncü olmayı, yeniden yapılanma stratejisine en uygun karar olarak belirlemişti. Çünkü bu sektörde gereğinden fazla oyuncu vardı ve sektörün bu kadar oyuncuyu kaldıramayacağı açıktı (Tozkoparan, 2001d).

2001 yılının başında İxir'de yaşananlar, Türkiye'de internet pazarının büyüme hızına başka bir deyişle yayılma hızına ilişkin yapılan yanlış tahminlerin sonunu işaret ediyordu. Çünkü İxir'in pazarlama yöntemleri, diğer İSS'ler tarafından izlenmesine, altyapı yatırımları diğer İSS'lerden farklı olmamasına ve %22 gibi pazar payına ulaşmış olmasına rağmen 2001 yılının sonunda sektörden çekilmesinin temel nedeni, Doğuş grubunun hedeflerinin değişmiş olmasıyla açıklansa da, internet sektörüne yatırım yapmanın öncüllerinin değişimini ifade etmektedir. Türkiye'nin içinde olduğu ekonomik krizle birleşen bu süreç Türkiye'deki İSS'ler arasında hızlı bir yeniden yapılanmayı beraberinde getirmiştir.

3) YENİDEN YAPILANMA SÜRECİ

Türkiye'de ekonominin bütün alanlarıyla birlikte krize giren internet sektöründe, neredeyse tüm İSS'ler altyapı, işletme ve hizmet yatırımları karşısında mevcut gelirlerinin yetersiz kalması durumunu yaşamaktaydı. Ancak, borsaya açılıp hisse satışlarından büyük kârlar elde etme beklentisi, bu durumun bir kriz olarak tanımlanmasını engelliyordu. Ancak, iki yıl içerisinde, hem borsaya ilişkin beklentilerin hem de gelirlerin artmasına ilişkin beklentilerin sonu geldi.

Yeniden yapılanmanın en önemli ayağının sektörde varolan gereğinden fazla oyuncunun azaltılması olması gerektiği konusunda bir fikir birliği vardı. İSS yöneticilerine göre uzun vadede internet sektörünün kâr edebilme ve abonelerine sunduğu hizmetin kalitesini yükseltebilme olanağı ancak internet sektöründeki oyuncu sayısının azaltılması ile mümkün olabilecekti. Ancak bu uzun erimli bir hedefti ve bu süreçte sektörde kalmaya devam edebilmek için İSS'lerin birtakım önlemler alması gerekiyordu.

Bu önlemlerin ilk adımı eleman azaltımı ve küçülme oldu (Nebil, 2001a). İxir yanında, sektörün diğer büyüklerinden olan

e-kolay'dan 2001'in hemen başında özellikle içerik bölümünden olmak üzere 43 kişi işten çıkartıldı (E-Kolay 43..., 23.02.2001). Daha sonra ise Doğan Grubu tüm internet yatırımlarını Doğan Online adı ile aynı çatı altında toplayarak küçülmeye gitti (Doğan İnternet..., 06.02.2001; Doğan Online'da..., 20.12.2001). Superonline, önce çağrı merkezini grubun diğer yatırımlarından Digiturk ile birleştirdi, daha sonra içerik bölümünden 40 elemanın işine son verdi, içerik miktarını azalttı ve küçülmeye gitti (Tozkoparan, 2001f). 1999 yılında kurulan ve Türkiye'nin en çok ziyaret edilen sitelerinden birisine sahip olan NetBul, önce yürürlükte olan projelerini durdurdu ve 30 çalışanını işten çıkardı, ardından da 2001 yılının Mart ayında tüm hisselerini Uzan grubuna sattı. Bünyesinde star.com.tr, stargazete.com, Rt.Net ve Webbee olmak üzere 4 internet şirketi bulunduran Uzan grubu ise, tüm internet şirketlerini, tek bir çatı ve yönetim altında toplayarak eleman sayısını azalttı (NetBul.com Uzan..., 12.02.2001; NetBul Resmen..., 01.03.2001).

İçeriğe yapılan yatırımlar hızla azaldı, reklamlar ve kampanyalar kesildi. Sektörün uzmanlarına göre sorun içerik ile ticaret dengesinin iyi kurulmamış olmasıydı. İçeriğe yapılan büyük yatırımların geri dönüşü olmamıştı. İnternet reklamcılığı beklenilen hızla büyümemişti. Diğer taraftan markaya yatırım yapmak ve bu markayı halka açarak yüksek kârlar elde etmek düşüncesinin yanlışlığı da ortaya çıkmıştı. Bunun anlamı, büyük reklam kampanyaları ile marka haline gelip, hisselerini sermaye piyasalarında büyük kârlarla satma fikrinden vazgeçilmesiydi.[11] Nite-

[11] Bu noktada, borsaya açılma kurallarından söz etmek gerekiyor. Türkiye'de 2000 yılının son aylarında NASDAQ benzeri bir piyasanın kurulması düşüncesi gelişti (Uşaklıgil, 2000). Ancak hisselerini halka arz ederek borsaya açılmak isteyen şirketlerin, öncelikle bazı işlemleri tamamlaması gerekiyordu. Bir şirketin hisselerini halka arz edebilmesi için, 3 mali yılını tamamlamış ve son iki mali yılı pozitif net kârla kapatmış olması zorunluydu. Eğer şirket, %25'ten fazla oranda

kim başından bu yana hedef olarak bunu belirlemiş olan internet servis sağlayıcısı şirketlerin hiçbiri borsaya açılamadı ve 2001 yılı İSS reklamlarına pek az rastladığımız, yeni kampanyaların olmadığı bir yıl oldu. Bu arada, internet erişim ücretleri de hızla yükseldi ve 18-20 dolara sabitlendi.

4) TÜRK TELEKOM VE İSS'LER

2001 yılından itibaren, bir yandan TTNet'in son kullanıcıya verdiği hizmetlerde fiyat rekabetine başlaması, diğer yandan İSS'lerin kullandıkları hizmetlerin ücretlerine yapılan zamlar, Türk Telekom ve İSS'ler arasında, düşük yoğunluklu olarak başlangıcından beri süren ve sık sık internet üst kuruluna taşınan sorunların su yüzüne çıkmasına neden oldu. Bu dönemde, TTNet ile İSS'ler arasındaki problemler Telekomünikasyon Kurumu ve Rekabet Kurumuna taşındı.

2000 yılı başından itibaren TTNet İSS ilişkilerini etkileyen gelişmeler yaşandı. Bu gelişmelerden birisi, Türk Telekom'un kontrolü altında Gelir Paylaşım Ortaklığı modeli ile Kablo TV şebekesi işleten kuruluşlardan Kablonet, Ultra ve Interaktif'in abonelerine internet hizmeti sunmaya başlamasıydı (Aşut, 2000). 100 milyon TL + KDV sabit ve 32 milyon 500 bin TL aylık maliyetle, kullanıcılara 24 saat kesintisiz hizmet sunan kablolu TV üzerinden internet hizmeti, İSS'ler tarafında büyük tepkiyle karşılandı. İSS'ler tarafından kurulan TİSSAD (Türkiye İnternet Servis Sağlayıcıları Derneği) kablo internet konusunda bir

---

halka açılıyorsa, son bir yılda kar etmiş olması yeterliydi. Bu kural, kısa sürede marka haline gelip, büyük sayıda abone kaydederek hisselerini sermaye piyasalarında halka arz ederek kâr sağlamak amacında olan İSS'ler açısından süreci uzatan ve zorlaştıran bir unsurdu (Kudat, 2000). Türkiye'ye internetin girişi, sektörün gelişim süreci, İSS'lerin yaptıkları büyük yatırımlar ve bu yatırımların sadece %40'ının (Tozkoparan, 2001g) dönmüş olduğu düşünüldüğünde, borsada işlem gören İSS şirketi hissesi olmamasının nedeni de açığa çıkmaktadır.

rapor hazırlayarak İnternet Üst Kuruluna sundu. Raporda, gelir paylaşımı ortaklarının 'isteyerek ya da istemeyerek' İSS haline getirilmeye çalışıldığı, gereken altyapı hazır olmasına rağmen şebekenin servis sağlayıcıların kullanımına sunulmamış olması yoluyla haksız rekabet ortamı yaratıldığı, ayrıca hem ücretlendirme hem de faturalandırma aşamasında yasal olmayan uygulamalara gidildiği belirtilerek, tüm bunlara ilişkin yetkililerden bir çözüm ya da hiç olmazsa bir tepki talep edildi (TİSSAD, 2000).

Diğer bir gelişme, Türk Telekom yönetiminde yaşanan değişikliğin ardından geldi. Görevi devralan yeni Genel Müdür İ. Hakkı Alptürk, devir teslim töreninin ardından yaptığı açıklamada, TTNet'e ilişkin bir dizi iyileştirme projesini açıkladı, yıllardır İSS'lerle aralarında süren altyapıya ilişkin gerilimlere dair "Türk Telekom'u kötülemekle kendilerinin yüceldiğini zannediyorlar. Bu sistemin bir parçası da onlar. TTNet kötü, İSS'ler çok mu iyi" sorusunu sordu. Bu açıklamanın asıl önemli yanı ise, Türk Telekom'un TTNet üzerinden özellikle İSS hizmetlerinin ulaşmadığı bölgelerden internete erişilmesini kolaylaştırmak için kurmuş olduğu 145 ve 146'lı hatlardan verdiği İSS hizmetinde bugüne kadar fazla abone olmaması politikasının izlendiği ve sadece 7.900 abonelerinin olduğu, ancak piyasada rekabetin kızıştığı bu günlerde TTNet'in de İSS olarak rekabete girmeye karar verdiğinin bildirilmesiydi (G. Göker, 2000). Hem TURNET hem de TTNet sözleşmesinde varolan İSS'lere altyapı hizmeti verilmesi yanında, son kullanıcıya da internet hizmeti verebilme yetkisi, bu açıklama sonrasında TTNet tarafından tam olarak kullanılmaya başlandı. TTNet, kişisel kullanıcılara bağlantı ücretini yıllık 15 milyon TL'ye düşürdü ve internet pazarının asli oyuncularından birisi olarak yerini aldı. 2001 yılı içerisinde toplam çevirmeli internet erişiminde 145 hizmeti %6,1, 146 hizmeti ise %3,1 ağırlığa sahip kaldı. Türkiye'deki ekonomik krizin etkileri derinleştikçe bu oranlar değişmeye baş-

ladı. Abonelik yoluyla alınan 145 hizmetinin, 2000 yılı sonunda 13.093 olan abone sayısı, 2001 yılı sonunda 197.666'ya, 2002 yılının Mart ayında ise, 223.853'e ulaştı. Abone olunmadan kullanılabilen 146 hizmetinin ortalama kullanıcı sayısı ise 20.000 olarak sürdü (Güngör ve Evren, 2002).

Bu kararın nedenine ilişkin farklı yorumlar yapılabilir. 2000 yılında tüm İSS'lerin büyük dial-up hedefleri belirlemiş olmaları, PRI hatları için yoğun başvurular yapmalarına neden olmuştur. Türk Telekom yatırımın bir kısmını karşılayabilmek için başvurular sırasında ücretin dörtte birini peşin olarak almış, ama hem hedeflerin gerçekçi olmaması hem de 2001 yılında yaşanan kriz, PRI hatlarının Türk Telekom'un elinde kalmasına neden olmuştur. Ücretin peşin ödenen kısmı ise İSS'lere geri iade edilmiş ya da sonraki ödemeleri yerine sayılmıştır (Özdemir, 2002). Yapılan PRI hattı yatırımları asıl olarak ISDN kapasitesi anlamına geldiğinden ve başka amaçlarla da kullanılabileceğinden, Türk Telekom açısından önemli bir sonucu olmadığı düşünülebilir. Sorun sadece kısa vadede tüketilemeyecek bir ISDN kapasitesi yatırımıdır. Ancak, Türk Telekom'un dial-up erişim hizmeti vermeye girişmesinin ve diğer İSS'lerle bu alanda bir rekabete başlaması, aynı zamanda bu fazladan altyapı yatırımı nedeniyle olanaklı hale gelmiştir. Elbette bu noktada yanlış yayılma tahminlerini temel alan hedeflerin tutmaması İSS'ler açısından da PRI hatlarının İSS tarafında kullanılmak üzere satın alınmış bulunan erişim sunucusu (Access server) adı verilen cihazların depolarda kalması anlamına gelmiştir. Oldukça pahalı olduğu ifade edilen bu cihazlara İSS'lerin yaptığı yatırımlar düşünüldüğünde, süreçten sadece Türk Telekom'un değil İSS'lerin de zararlı çıktığı görülmektedir. Yanlış tahminlerin yönlendirdiği fazladan yatırımlardan kârlı çıkanlar ise, gerek Türk Telekom'un gerekse de İSS'lerin bu yatırımları yaparken kullandıkları telekomünikasyon cihazlarının üreticisi olan uluslararası telekomünikasyon firmalarıdır (Özdemir, 2002).

Bu iki gelişme, İSS'lerin Türk Telekom'u Telekomünikasyon Kurumu ve Rekabet Kurumu'na şikayet etmesine dek uzanan sürecin başlangıcı oldu. Türk Telekom, İ. Hakkı Alptürk'ün Genel Müdürlük görevine başlarken yaptığı açıklamaya uygun olarak öncelikle TTNet kişisel erişim hizmetlerine dair ücretlerini ciddi oranlarda indirdi. 2000 yılı sonunda TTNet kişisel erişim ücreti, yıllık 15 milyon TL'ye kadar indi. Bu durum başlangıçta fazla problem yaratmadı. Çünkü, fiyat savaşları ortamında sürekli yer değiştiren bir abone kitlesi vardı. İSS'lerin piyasa değerlerini abone sayısı belirliyor olduğu için, abonenin hangi İSS'i daha çok kullanıyor olduğundan çok, bir kez abone olması önemliydi. 2001 krizi, bu konuyu son derece önemli hale getirdi. Özelikle de Türk Telekom AŞ, Nisan 2001 tarihinde geçerli olmak üzere, özellikle İSS'lerin internet hizmet sunumu maliyetlerinde önemli bir kalem olan ISDN PRI hatları ve kiralık hatlara ortalama %100 oranında zam yapıp, TTNet kişisel erişim hizmetine zam yapmayınca sorun daha açık hale geldi (Nebil, 2001b). Ancak bu yaşanan sorunların, İSS'lerin internet pazarının büyüme eğilimine ilişkin beklentilerinin gerçekleşmemesiyle de ilgili olabileceği düşünülmelidir. Bu kısa vadede gelir getirmeyecek olan yatırımın Türk Telekom'u ISDN PRI hat kiralarına zam yapmaya götürdüğü düşünülebilir.

Superonline, E-kolay ve Turk.net, 2001 yılının Mayıs ayında, kendi aralarında yaptıkları bir anlaşma gereği, internete TTNet ve kablo net ile bağlanan abonelere portallarını kapattılar. Portalların, TTNet'in IP numarasını kullanarak bağlananlara kapatılma gerekçesi olarak, "TTNet'in yüksek maliyetler ile üretilen içeriğin bedelini ödememesi" gösterildi. Turk.net, bu kararla birlikte, içeriği de ücretli hale getirdi. Portalını 7 milyon 500 bin lira Web abonelik bedelini ödeyenlere veya anlaşma yaptığı İSS abonelerine açık tutacağını belirtti. Türk Telekom'un İSS'lerin kullandığı hizmetlere yaptıkları zamlar, TTNet'in yeni fiyat poli-

tikası ile alanda önemli bir güç durumuna gelmesi yanında Türk Telekom Genel Müdürü tarafından yapılan İSS'lerin altyapı ile ilgili vermekte oldukları hizmetlerden çekilip, içerik konusuna ağırlık vermeleri gerektiği yolundaki açıklamaya[12] duyulan tepkinin, bu kapatma kararında önemli bir rol oynadığı, üç şirketin yetkililerinin açıklamasında açık bir biçimde görünmektedir (Büyüklerden TTNet'e..., 23.05.2001).

TİSSAD, 22.3.2001 tarihinde Türk Telekom'un internet servis altyapısının kullanılmasına dair tarifelerde aşırı fiyat artışına gitmiş olmasına rağmen, TTNet kişisel erişim ücretlerinde herhangi bir fiyat artışına gitmeyerek 406 sayılı yasanın 4. maddesinin (1) bendini ihlal ettiği ve 4054 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanuna aykırı davrandığını ileri sürerek Telekomünikasyon kurumu ve Rekabet Kurumuna başvurdu. İkinci bir başvuru ise, Superonline, Global One, Comsat, İş-Net tarafından Türk Telekom AŞ'nin milletlerarası noktadan noktaya uydu data hizmetlerinin, uydu yer istasyonları işletmecileri tarafından verilebilmesini sağlamak için imzaladığı SCPC-VSAT ve benzeri sözleşmelerde talep ettiği ücretleri %600 arttırmak yoluyla sektördeki rekabet koşullarını bozduğu ve telekomünikasyon hizmetleri alanındaki hakim durumunu kötüye kullandığı gerekçesi ile yapıldı. Yaklaşık bir yıl süren toplantı ve değerlendirmeler sonunda, Telekomünikasyon Kurumu kiralık hat ücretlerine ilişkin olarak Türk Telekomünikasyon AŞ ve TTNet'in maliyet çalışmalarını gerçekleştirerek, 11.01.2001 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan Tavan Fiyat Tebliği'nin 31.12.2002'den itibaren fiyat artışlarının maliyet esasına göre onaylanacağı hükmünü uygulanabilir hale getirmesine, TTNet

[12] Türk Telekom Genel Müdürü, daha sonra da "Biz sadece erişim sağlıyoruz, içerik sunmuyoruz. Bize teşekkür etmeleri gerekiyor. İnternet'e erişenler doğrudan onların içeriğine yöneliyor" (BTNet, 2001) diyen bir açıklama yapmıştır.

kişisel erişim ücretlerinin 28 Aralık 2001'de Resmi Gazete'de yayınlanan Tarife Yönetmeliği hükümleri doğrultusunda sektörde TTNet ile aynı hizmeti veren İSS fiyatları analiz edilerek, en düşük tarifeyi uygulayan üç İSS'in fiyatlarının ortalamasından daha az olmayacak şekilde 1 ay içinde yeniden belirlenerek uygulamaya konulmasına, TTNet ve Kablo-Net'in Türk Telekom'dan ayrılarak ayrı tüzel kişilikler olarak oluşturulması için Ulaştırma Bakanlığı'na öneri götürülmesine, internetin yaygınlaştırılması için birtakım ücretsiz servisler oluşturulması ve Türk Telekom AŞ'nin bu ücretsiz servisler nedeniyle uğrayacağı faaliyet zararının karşılanabilmesi için bir fon yaratılması konusunda öneri raporu hazırlanmasına, VSAT-SCPC sözleşmelerinden alınan hak kullanım ücretleri ve özel devre ve PRI hat ücretlerine yapılan zamlara ilişkin herhangi bir değişiklik yapılamamasına, diğer şikayetlerin giderilebilmesi için Türk Telekom AŞ'nin iş planları hazırlamasına karar verdi (Büke, 2002).

Rekabet Kurulu ise, 28 Mart 2001'de başlayan soruşturmayı 4 Ekim 2002 tarihinde sonuçlandırdı. Soruşturma sonucunda Türk Telekom'un, rekabeti bozmaktan 2000 yılı gelirlerinin on binde beşi oranında para cezasına çarptırılmasına karar verildi. Bu 1 trilyon 136 Milyar lira etmekteydi. Rekabet kurumunun verdiği karar ilişkin yorumlar, bunun çok cesaretli ve tarihi bir karar olduğunda birleşiyordu (Büke: 2002). Ancak gerek bu kararın, gerekse de bu karara neden olan sürecin asıl etkisi Türk Telekom ile İSS'ler arasındaki ilişkinin daha da gerilmesi oldu.

Türkiye İnternet Pazarı

2001 ve 2002 yılı boyunca, sektörde beklenen konsolidasyona dair önemli göstergeler ortaya çıktı. 2002 yılının Ağustos ayında, Vestel-Net ve Superonline'nın güç birliği adı altında imzaladıkları anlaşmayla, Vestel-net aboneleri Supeonline'a devre-

dildi (Vestel Abonelerine..., 29.08.2002). 2002 yılının son aylarında ise Başarı Telekom, kullanıcılarını Koç.Net'e devrederek sektörden çekildi. Böylece arkasında büyük sermaye grupları olan ve bu alandan beklentilerini sürdüren İSS'ler ayakta kalırken, diğer İSS'ler, ya bireysel kullanıcıyı hedeflemekten vazgeçerek katma değerli hizmetler üretmeye yöneldiler ya da sektörden çekildiler. Öte yandan büyük reklam kampanyaları ile yüzünü bireysel kullanıcıya dönmüş olan büyük sermaye gruplarının desteklediği İSS'ler de reklam ve benzeri uygulamalara son vererek, kurumsal aboneleri hedeflemek gibi yeni bir strateji geliştirdiler.

İnternet sektörünün yeniden yapılanması sürecinde yaşanan bir başka gelişme, telekomünikasyon alanının düzenleyici kuruluşu olan Telekomünikasyon Kurumu tarafından hazırlanan 2. Tip Telekomünikasyon Ruhsatı ve Genel İzin Verilmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ'in 4 Şubat 2002 tarihinde resmi gazetede yayınlanması oldu. Bu tebliğe göre, İSS'ler kuruma başvurarak Genel İzin almak zorundaydılar. Bu başlangıcından bu yana her türlü düzenlemeden muaf kalan ve sadece Türk Telekom AŞ ile sözleşme yapmak suretiyle internet servis sağlayıcılık yapan şirketler açısından yeni bir durum olarak nitelenebilir. Genel İzin alabilmek için İSS'lerin, 1.000 dolar başvuru ücreti yatırması ve başvuru formunda istenen bilgileri kuruma iletmesi gerekmektedir. Ayrıca her yıl 1.000 dolar ödenerek belge geçerlilik süresinin uzatılması gerekmektedir. Başvuru için son tarih olan Temmuz 2002 tarihi itibariyle, Türk Telekom AŞ ile sözleşme imzaladığından internet servis sağlayıcılık faaliyetini sürdürdükleri düşünülen 88 şirketten 69'u Genel İzin almıştır (TK, 2002a).

Telekomünikasyon Kurumunun, İSS'lere uyguladıkları anketin sonuçları, 2002 yılı ortalarında sektörün durumuna dair önemli bilgiler sunmaktadır. Kurumun anketine katılan İSS sayısı 49'dur. Bu 49 İSS'den 34'ü İstanbul, 9'u Ankara, 3'ü İzmir,

2'si Konya ve 1 tanesi de Eskişehir'de bulunmaktadır. 49 İSS'in toplam sermayesi 136 trilyon ve bu İSS'lerde çalışanların sayısı 1.995'tir. Ancak, bu İSS'lerin tamamının son kullanıcıya erişim hizmeti sunmadığı, bir çoğunun sadece grup şirketlerine internet erişimi sağlamak üzere İSS sözleşmesi imzalamış oldukları anlaşılmaktadır. Araştırmanın bir diğer çarpıcı sonucu, mevcut ücret tarifelerinin ve kâr marjlarının farklılıklar gösteriyor olmasıdır. Bazı İSS'lerin %72'ye varan oranlarda zararına satış yapıyor oldukları da belirtilmektedir (Güngör ve Evren, 2002).

49 İSS'den elde edilen veriler, bu İSS'lerin toplam aktif kurumsal ve bireysel internet abonesi sayısının 2001 yılında 682.743 olduğunu göstermektedir. %25 oranında bir yanılma payının olabileceği belirtilen bu 682.743 kullanıcının %26'sı Superonline, %25'i TTNet, %19'u e-kolay, %16'sı Vestel-Net, %4'ü İş-Net, %3'ü Turk.Net ve %7'si ise diğer İSS'lerin abonesidir. 2002 yılında Vestel-Net ile Superonline arasında yapılan anlaşma düşünülürse, Superonline'ın pazar payının %40'lara yükselmiş olduğu söylenebilir. Ancak açık olan pazarın %93'lük kısmının 6 İSS tarafından paylaşılıyor olduğudur ve bu İSS'lerin TTNet dışındaki her birisi de büyük sermaye gruplarının şirketleridir.

Tablo 9) 2001 yılında abone sayılarına göre İSS'lerin pazar payları

İSS		Pazar Payı
Superonline	177.513	%26
TTNet	170.685	%25
E-Kolay	129.722	%19
VestelNet	109.238	%16
İşNet	27.310	%4
Turk.Net	20.483	%3
Diğer	47.792	%7

Kaynak: (Güngör ve Evren, 2002).

İnternet pazarında beklenen konsolidasyonun sağlandığı, bu tabloda açıkça ortaya çıkmaktadır. Telekomünikasyon Kurumu'nca yapılan çalışmada da pazarın durumunun "konsolidasyon ya da çok kutuplu tekel gibi rekabetçi Pazar şartlarına uygun olmayan uygulamalar yönündeki riskleri" taşıdığı belirtilmektedir. Ancak Telekomünikasyon Kurumuna göre, bu durum "internet pazarının düzenlemelere çok fazla tabi tutulması prensibi çerçevesinde müdahaleci bir yaklaşımı gerektirmemektedir" (Güngör ve Evren, 2002).

Genel bir değerlendirmeye gidilirse, Türkiye'de internetin yayılması üzerinde etkili olan en önemli adımlardan birisi, 822'li hatların açılmasıdır. 822'li hatlar uygulaması, *Stratejik Yaygınlaştırma Modelinin* esas alındığı bir yaygınlaştırma politikasının aracı gibi görünmektedir. Ancak buradaki temel hedefin pazarın genişletilmesi olduğu belirtilmelidir. Petrazzini ve Guerrero, Arjantin'de internetin gelişmesine ilişkin yaptıkları çalışmalarında kullanıcıların İSS'lere erişiminde benzer ücret düzenlemeleri gerçekleştirmenin internetin yayılması açısından önemli bir stratejik karar olduğunu vurgulamaktadırlar (2000: 96). Bu uygulama Türkiye'de internetin yayılmasını olduğu kadar, internet pazarının büyümesini de sağlayan önemli bir karardır. Diğer taraftan 1998'den itibaren başlayan reklamlar ve kampanyalar süreci ve İSS'lerin başlattığı fiyat rekabetinin yayılma üzerindeki etkileri değerlendirilmek zorundadır. Bu noktada üç temel etkiden bahsetmek mümkündür. VestelNet'in başlattığı, bilgisayar ve internet aboneliğinin beraber satılması gibi yenilikçi pazarlama uygulamaları ve Türkçe içerik yaratma işini İSS'lerin üstlenmesi yayılmanın önündeki engellerin kaldırılması noktasında önemli işlevleri yerine getirmişlerdir. Yoğun TV reklamları kamuoyunda internete ilişkin belli düzeyde bir farkındalık yaratmıştır. Türkiye internet piyasasındaki fiyat rekabetinin ise yayılma konusunda son derece sınırlı etkilerinin

olduğunu söylemek mümkündür. Yayılmanın internet abonelerinin nicel artışı olarak değil de, internet kullananların sayısındaki artış olarak tanımlanması durumunda, yayılmaya asıl etkide bulunan unsurun internete ilişkin reklamlar yoluyla kamuoyunda yaratılan farkındalık olduğu söylenebilir. Çünkü bu reklamlar sayesinde pazar genişlemese de, üniversiteler, kamu kurumları ve internet kafeler aracılığı ile interneti kullananların sayısında önemli bir artış sağlanmıştır.

DEĞERLENDİRME

1990'ların ikinci yarısında internet pazarı tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de 'yeni ekonomi' kavramı çerçevesinde yapılanmıştır. Enformasyon ve iletişim teknolojileri alanının gelecekteki gelişmenin anahtar sektörü olduğu görüşü doğrultusunda yaygınlık kazanan 'yeni ekonomi', enformasyon ekonomisi tartışmalarının bir devamı olarak iş çevrelerinde ortaya çıkmış bir kavramdır. Kavramın temelinde dünya ekonomisinin iki temel eğilimi yeralmaktadır. Bunlardan ilki küreselleşmedir. İkincisi ise enformasyon ve iletişim teknolojileri 'devrimi'dir. Günümüzde neredeyse tüm ekonomik, toplumsal, politik ve kültürel çözümlemelerin başlangıç noktası olan bu iki eğilim, yeni ekonomi kavramını ortaya atanlar tarafından yorumlanırken bazı farklı özellikler kazanmaktadır.

Küreselleşme, sosyalizmin yıkılışının ardından kapitalizmin tüm dünyaya yayılması, piyasaların açılması, ticaretin ve sermaye akışının kuralsızlaşması, uluslararası yatırım ve ticaretin tüm ülkelerin ekonomik politikalarında daha büyük bir rol yüklenmeye başlaması gibi bir dizi süreci ifade eder bir biçimde kullanılmaktadır. Enformasyon ve iletişim teknolojileri ise, 1990'ların ortalarında yarı iletkenlerin üretiminde yaşanan değişimler, piyasala-

rın dünya çapında bütünleşmesi ve tüm geleneksel sınırların ortadan kalkmasını sağlayan internetin ortaya çıkışı ve bu iki gelişmenin sağladığı, hem hizmet hem de mal üretiminde yaşanan verimlilik artışı nedeni ile yeni ekonomi kavramının temeline yerleştirilmektedir (Pohjola, 2002: 134). ABD'de 1990'lı yılların ilk yarısında yaşanan verimlilik rakamlarındaki düşüşün, ikinci yarıda yükselişe geçişi, yeni ekonominin en önemli varlık kanıtı olarak gösterilmektedir (Söylemez, 2001: 36). Enformasyon ve iletişim teknolojileri, enformasyon ve iletişim teknolojileri üretim sanayisinin çıktısı ve diğer sanayi dallarının da girdisi olarak, 1990'lı yıllarda düşen fiyatlarına rağmen ulusal gelirler içerisindeki paylarını büyütmüşlerdir. Bu nedenle yeni ekonominin göstergeleri, sadece verimlilik artışı değil, enformasyon ve iletişim teknolojileri sanayilerinin istihdam, ihracat ve AR-GE harcamalarındaki oranı gibi ekonomik verilerin sonucudur. İkinci bir gösterge, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin kullanımıdır. Üçüncü gösterge ise internetin büyüklüğüdür. Bu üç göstergenin sonucu, bir ülke ekonomisinin işlemesinde yeni ekonominin oynadığı rolü göstermektedir. Ülkeler açısından yeni ekonomiye uyum sağlamanın en önemli getirisi ekonomik büyümedir (Pohjola, 2002: 136-139). Bu ekonomik büyüme, özellikle ABD'de web adreslerinin sonu '.com' ile biten şirketlerin borsa değerleri inanılmaz yükseliş göstermeye başlaması ile gözlemlenmiş ve 'yeni ekonomi' şirketleri olarak anılan bu şirketlere büyük yatırımlar yapılmasına neden olmuştur.

Yeni ekonomi şirketlerinin borsa değerlerinin gösterdiği bu yükseliş, bankacılık, yayıncılık gibi 'eski ekonomi' aktörlerinin de etkinliklerinin bir kısmını internete taşımalarına, e-ticaret'e uyum sağlamaya çalışmalarına neden olmuştur. Bu şirketleri yönlendiren iki temel dürtüyü, United Business Media Groupun yöneticisi Clive Hollick, korku ve açgözlülük olarak tanımlamaktadır. Eski ekonominin aktörleri, yeni ekonomiye uyum

sağlayamamaları durumunda pazar paylarını ve hatta işlerini kaybetme korkusuna kapılmışlar, diğer taraftan da internetin bankacılık alanında eleman istihdamını minimuma indirmeyi sağlayan, yayıncılık ve pazarlama alanında dağıtım sorununu çözen özelliklerini fark etmeleri nedeniyle, büyük kâr oranları vaat ettiği düşüncesiyle internet yatırımlarını yoğunlaştırmışlardır (Hollick, 2001: 18-19).

'Yeni ekonomi' şirketlerinin çoğunluğu kâr etmemesine karşılık, borsa değerleri hızla artmış ve bu gelişme ABD dışına hızla yayılmıştır (Ertürk, 2002: 198). Güçlü reklam kampanyaları ile marka haline gelmek, kullanıcı sayısını arttırmak ve bu sayıların da hesaba katılması ile belirlenen büyük borsa değerleri ile hisselerini halka arz etmek, tüm dünyada yatırımcıların temel amacına dönüşmüş ve enformasyon ve iletişim teknolojileri ve hizmetleri alanına büyük yatırımlar yapılmıştır. Bu yatırımların amacı işin kendisinden kâr etmekten ziyade, kullanıcı sayısını arttırmak ve kullanıcı başına biçilen değerler ile borsada kâr etmek olarak belirmektedir. Bu doğrultuda ilk İSS abone değeri çalışması Ted Stevenson (ISP-Planet's founder) tarafından 1999'un Ağustos ayında yapıldı. Bu dönemde ABD'de İSS'ler pek çok ürün satıyor ve bu işin değerinin nasıl ölçülebileceği araştırılıyordu. Ölçümlemenin abone değeri bazında olması geniş kabul gördü.

Tablo 10) ABD'de bazı İSS'lerin abone değerleri

İSS Adı	1 Abone Değeri	Piyasa Değeri	Abone Sayısı
AOL	4.182 $	143.886 (M $)	34.400.000
Earthlink	345 $	1.692 (M $)	4.900.000
United Online	150 $	188 (M $)	1.250.000
Internet America	24 $	3,5 (M $)	148.000

Kaynak: (Amerika'da 1 İSS..., 14.12.2001).

2000 yılında, 'ücretsiz (free) İSS' yöntemi ortaya çıktı ve 1 ücretsiz İSS abone değeri 541 dolar olarak kabul edildi. Aynı dönemde dial-up abonelerinin değeri ise 2.417 dolar olarak belirlendi (Goldman, 2001). 2001 yılının son aylarında, ABD'de bazı İSS'lerin abone değeri Tablo 10'da gösterilmektedir.

Türkiye açısından bu sürecin sonucu, birtakım danışman şirketlere hazırlatılan şablon raporlarda ileri sürülen yayılma hızı beklentileri ile hem İSS'lerin hem de Türk Telekom'un büyük çaplı yatırımlara girişmesidir. Analog ve sayısal TCP/IP temelli teknolojilere yapılan bu yatırımlar, kullanılamadan eskimiş ve değiştirilmesi gerekmiştir. Bugün Türkiye'de TCP/IP temelli cihazların bir ikinci el pazarı oluşmuştur. İkinci el cihaz satan *Canna Bilgisayar* isimli şirketin sahibi Ümit Şencan, gerçekleştirilen e-mektup söyleşisinde ürün listelerinde henüz kutusu bile açılmamış ürünler bulunduğunu ve bu ürünleri büyük ölçüde piyasadan çekilmiş İSS'ler ile batan bankalardan sağladıklarını söylemektedir. Piyasada etkinlik gösteren İSS'lerin ise bu ürünleri teknoloji yenileme zorunluluğu nedeniyle kendilerine sattığını söyleyen Şencan, şu anda ikinci el piyasasında internet altyapısı kurmak isteyen orta ölçekli firmaların ihtiyacı olan ürünlerden, sadece İSS'ler tarafından kullanılan ürünlere kadar pek çok IP temelli teknolojik cihazın satıldığını belirtmektedir (Şencan, 2003). Bu durum, Türkiye'de internet servis sağlayıcıları yönlendiren iyimser yayılma beklentilerinin, uluslararası TCP/IP temelli cihaz sağlayıcı birkaç şirket lehine sonuçlarını ortaya koymaktadır.

İnternet pazarının yapılanmasının bu görünümü, tüm enformasyon ve iletişim teknolojileri alanına genellenebilir. Gelişmiş ülkelerden kopyalanan iş modelleri ve bu ülkelerdeki yayılma hızını temel alan iyimser beklentiler, gereksiz yatırımlara neden olduğu kadar, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkelerde yayılmanın farklılaşmasına da neden olmaktadır. Transfer

edilen teknolojik yenilikler ve kopyalanan kurumsal yenilikler, bu farklılaşmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Çünkü enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması, sadece yenilikleri kopyalamak ya da transfer etmek yerine onu yerel koşullara uygun hale getirecek, özümsenmesini ve etkin kullanabilmesini sağlayacak tamamlayıcı yenilikler yapmayı zorunlu kılmaktadır. Bunun sadece ekonomik bir gereklilik değil, aynı zamanda da politik ve kültürel bir gereklilik olduğu Yeni-Schumeterciler tarafından belirtilmektedir. Yayılma üzerinde güçlü etkileri olan özümseme ve etkin kullanabilme sürecini yaratabilecek olan ise ülkenin ulusal yenilik sisteminin bütün unsurlarıdır.

SONUÇ

Bu çalışmada, toplumsal yaşamın bütün alanlarında yaygın etkileri olan ve gelişmekte olan ülkeler açısından bir 'fırsat penceresi' ve gelişmiş ülkeleri yakalama şansını ortaya çıkardığı ileri sürülen enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde eşitsiz bir biçimde yayılması sorunu kamu politikalarıyla etkileşimi içerisinde ele alınmıştır.

İletişim alanındaki ana akım kuramlar, yayılmayı gelişme sürecinin bir parçası olarak ele almakta ve bu doğrultuda enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması gelişmenin en önemli ölçütü olmaktadır. Ancak gelişme için, hem üretimde hem de tüketimde her şeyin daha fazlasının öngörülüyor olması, bu yaklaşım içerisinde gelişmenin 'daha iyi yaşam' olarak değil de 'daha çoğuna sahip olmak' olarak ele alınması anlamına gelmektedir. Günümüzde ise neo-liberal ekonomi yanlıları, tüm ülkelere serbest piyasayı genel bir ilke olarak sunarken, buna 'yeni gelişme stratejisi' adını vermekte ve gelişme modeli, üretim sürecinde kullanılacak yeni teknolojilerin ya da doğrudan tüketime sunulan teknolojilerin ülkeye girişi ve yayılması üzerine kurulu olmaya devam etmektedir. Sonuç olarak hedef toplumsal ve ekonomik gelişmedir, gelişme modeli işbölümünde ya

da üretimde değişiklik yaratan belli teknolojik gelişmelere uyum sağlanması üzerine kuruludur. Bu tabloda değişen gelişmenin, dolayısıyla da teknolojik yeniliklerin yayılmasının başlıca aktörünün piyasa ve piyasa güçleri haline gelmiş olması ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının ise pazarın büyümesi anlamı kazanmasıdır.

Yayılmanın gelişme sürecinin bir parçası olarak ele alınması, gelişmenin ise içsel etkenlerle açıklanması ve gelişmemiş toplumların mutlaka gelişeceği ve kapitalist toplumlara erişeceği doğrultusundaki çizgisel kavramsallaştırma, bir toplumsal sistemdeki bireylerin yeniliğe uyum sağlama yeteneklerine vurgu yapan yayılma yaklaşımının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yaklaşımın iletişim alanındaki temsilcisi olan Rogers'ın S-eğrisi modeli, 1960'lardan günümüze kadarki süreçte yeni iletişim teknolojilerinin yayılması çözümlenirken başvurulan en önemli akademik araç konumundadır. Yeniliğin ortaya çıkışı, yeniliğin özümsenmesi ve başka yeniliklere neden olması gibi olguların göz ardı edildiği Rogers'ın S-eğrisi modelinde, yeniliklerin coğrafi olarak ve niceliksel yayılması esas alınmakta, bu da uyum gösterme ve taklit kavramlarını önemli kılmaktadır.

Rogers'ın S-eğrisi modelinde içsel olan yayılmanın bireysel tercihlere ve birey özelliklerine bağlı olduğu varsayımı gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılaşmayı açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasıyla kamu politikaları arasındaki etkileşim ve bu etkileşimin gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkelerde yayılmanın farklı biçimler göstermesiyle ilişkisini ele alabilmek için, Marx'ın kapitalist gelişmeyi ve bunalımları açıklamak için oluşturduğu kuramdan yola çıkılarak geliştirilen 'uzun dalgalar' kuramı, bu kuramın akademik yorumlarından yola çıkan yeni-Schumpeterci yaklaşım ve eşitlik, adalet, kamu yararı gibi kavramları öne çıkaran iletişime ekonomi politik yak-

laşımın oluşturduğu kuramsal zeminde enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının ekonomi politiğinin başlıca kavram ve göstergeleri oluşturulmaya çalışılmış ve bu kavram ve göstergelerden yola çıkarak bir araştırma çerçevesi çizilmiştir.

Bu çerçeve içerisinde iletişime ekonomi politik yaklaşım, kamusal politikaları, bu politikaların oluşturulma süreçlerini, aktörlerini, uygulanma araçlarını, yasalar, düzenlemeler, kurumlar gibi bir dizi olguyu, verimlilik konusunun ötesine geçerek bütüncül, tarihsel ve adalet, eşitlik ve kamu yararı gibi değer yargıları çerçevesinde inceleyebilmek açısından önemlidir. Teknolojik gelişmelerin kapitalizmin tarihsel gelişim sürecindeki rolünü daha bütünlüklü bir biçimde çözümleyen ve bu bağlamda enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeleri ele alan Marksist 'uzun dalgalar' kuramı ve yeni-Schumpeterci yaklaşım ise iletişim çalışmalarının disiplinlerarası niteliğini güçlendirmek açısından önemli olduğu kadar, teknolojik yenilik ve toplumsal gelişme arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek açısından da son derece önemlidir.

İletişimin ekonomi politiği, Marksist uzun dalgalar kuramı ve yeni-Schumpeterciliğin çerçevesini oluşturduğu bu yaklaşım içerisinden yayılma ile politikaların etkileşimine bakarken, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmiş ülkelerde ortaya çıkış süreçleri, diğer ülkelere giriş süreçleri, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde enformasyon ve iletişim teknolojilerine ilişkin politikaların geliştirilme süreçleri, enformasyon ve iletişim teknolojileri sektörünün ulusal yapılanması, varolan enformasyon ve iletişim altyapısı, ulusal yenilik sistemi, bilim-teknoloji ve sanayi politikaları, yayılma politikaları ve bunların yanında yenilik ve yayılma süreci ile ilişkili diğer politikalar (eğitim, istihdam, iletişim politikaları gibi) önem kazanmaktadır. Yeni teknolojinin yayılmasının temel şartı onu özümsemek ve etkin kullanabilmektir. Özümsemek için de hem ekonomik, hem de politik ve kültürel

gereklilik olarak bağımsız AR-GE kapasiteleri gerekmektedir. AR-GE kapasiteleri ulusal yenilik sistemi kavramının da bir parçasıdır. Ancak ulusal yenilik sistemi kavramı sadece AR-GE ile sınırlı değil, yenilik ve teknolojik yayılmanın hızını ve yönünü etkileyen tüm kamu ve özel sektör kuruluşları ve politikalar bütünü olarak ele alınmaktadır. Bu politikalar bütünü, yenilik sürecinin aşamalarına göre bilimsel buluşlara yönelik olarak bilim sisteminin geliştirilmesi ve temel araştırma ve eğitim etkinliklerinin desteklenmesi politikaları ve teknolojik yenilik sürecinin en önemli girdilerinden biri olan AR-GE etkinliklerinin desteklenmesi politikaları yanında, hem verimlilik artışı sağlaması beklenen teknolojik sistemlerin sanayiye yaygınlaştırılması politikalarını hem de teknolojinin kullanıcılar temelinde yayılması politikalarını kapsaması gerekmektedir.

Ele alınan bu yaklaşımların iletişim teknolojilerini yaygınlaştırma konusundaki önerileri dikkate alınarak, altı farklı model ayırt edilmiştir. Bu modeller, Kamu Hizmeti modeli, Sosyal-Darwinist model, Dezavantajlıyı Kollama modeli, Tekno-Ekonomik Paradigma Yayılması modeli, Stratejik Yaygınlaştırma modeli ve Odaklanmış Serpme modeli olarak adlandırılmıştır. Bu modellerden hiçbirinin en saf haliyle uygulanmadığı, farklı teknoloji ve hizmetler için farklı modeller uygulandığı ya da aynı anda birden fazla modelin birlikte uygulandığı söylenebilir. Tablo 11'de bu farklı modeller genel özellikleriyle gösterilmektedir.

Bu kuramsal zemin ve modeller, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında yayılma sürecinin farklılaşmasının nedenlerini de açığa çıkartmaktadır. AB ve Türkiye arasında sabit telefon, internet ve cep telefonlarının yayılması açısından önemli farklar olduğu görülmektedir. Özellikle internet alanında daha da fazla olan bu farklar, bütün gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere genellendiğinde büyümektedir. Bu farklılaşmanın nedeni öncelikle uygulanan yaygınlaştırma politikalarının esas aldığı modellerde aranmalıdır. An-

cak bu modellerle son derece bağlantılı olmasına rağmen, ayrıca belirtilmesi gereken bir dizi unsur vardır. Farklılaşmaya neden olan unsurları açığa çıkartmak için öncelikle enformasyon ve iletişim teknolojilerinin tarihine uzanmak gerekmektedir.

İnternet ve cep telefonunun tarihi, kökten ya da tamamlayıcı teknolojik yeniliklerin gerçekleştirilmesinde ulusal yenilik sisteminin, uzun erimli planların ve standart oluşturma süreçlerinin önemini gözler önüne sermektedir. ABD, her iki teknolojinin de ortaya çıkış yeridir. Yaklaşık aynı dönemde ortaya çıkan her iki teknolojik yeniliğin de ABD kaynaklı olması, ABD ulusal yenilik sistemini karakterize eden bir dizi kurum ve politikanın önemine işaret etmektedir. Ancak bu kurum ve politikaların cep telefonu ve internet için farklı kombinasyonlarla uygulanması, her iki alanın farklı bir biçimde yapılanmasına neden olmuştur.

İnternet ve world wide web (world wide web Avrupa'da geliştirilmesine rağmen), tüm dünyaya ABD'nin damgasını taşıyan bir teknolojik yenilik olarak yayılmıştır. Cep telefonları ise, Avrupa Birliği'nin standart geliştirme sürecindeki başarısı yanında, İskandinav ülkelerinin bu fikri takip etme konusunda gösterdikleri uzun erimli çaba sonucunda Avrupa ülkelerinin ve Avrupa kökenli şirketlerin egemenliğini güçlendirerek yayılmıştır. Her iki yeniliğin de yayılma süreçlerinde, standartlar konusunda ABD ve AB arasındaki mücadelenin sonuçlarının önem taşıyor olması, standartların ve standart geliştirme süreçlerinin belirleyiciliğini ortaya koymaktadır. Avrupa'ya internetin giriş sürecinde, AB, Avrupa ülkelerinin hükümetleri ve Avrupalı bilgisayar üreticileri tarafından ABD rekabetine karşı korunmak için sanayi politikalarının bir aracı olarak görülen OSI standardını kullanan cihaz üretiminin gecikmesi nedeniyle TCP/IP karşısında yenilgiye uğraması, Avrupa ülkelerinin büyük bir bölümünde ve AB düzeyinde TCP/IP standardını kullanan teknolojilerin ve dolayısıyla da internetin göz ardı edilmesine neden

olarak, internetin yayılması konusunda politika oluşturulması sürecinin gecikmesini beraberinde getirmiştir. Diğer yandan, AB'nin GSM'i tek Avrupa standardı olarak belirleme konusundaki ısrarlı tutumu, yayılmanın hızını arttırmıştır. Bu aynı zamanda AB'nin standart oluşturmak yoluyla uyguladığı Stratejik Yaygınlaştırma modelinin cep telefonu alanında başarıya ulaşmış olduğu anlamına gelmektedir.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise, internet ve cep telefonlarının Türkiye'ye giriş süreçlerinin daha ziyade teknoloji ithali yoluyla olduğu ve diğer gelişmekte olan ülkelerin deneyimleriyle pek çok noktada ortaklaştığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan Türkiye cep telefonları alanında gelişmiş ülkeler dışında, hızla gelişen dört pazardan (Çin, Brezilya ve Güney Kore ile birlikte) biri olarak ele alınmaktadır. Ancak hızla gelişen dört pazardan birisi olmasına rağmen, cep telefonunun yayılması açısından hâlâ Avrupa Birliği ülkelerinin büyük çoğunluğunun ve Avrupa Birliği ortalamasının altında olması, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkları göstermektedir. Bu farklar internet söz konusu olduğunda daha da artmaktadır.

Gelişmiş ülkelerin ürettiği enformasyon ve iletişim teknolojilerini transfer eden ülkelerde, yayılmanın farklı bir görünüm kazanması şaşırtıcı değildir. Ancak, yenilik ilk ortaya çıkışından başlayarak ele alındığında, kökten ve tamamlayıcı yenilikler bütününün sonucunda ortaya çıkan sistem yenilikleri olarak enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması açısından uygun bir ulusal yenilik sistemi, sistem yeniliklerinin yayılması için yeniliği takip eden bir standartlaşma süreci ve bu sürece rehberlik edecek merkezi bir otorite oluşturulması yanında, yeniliğin doğasına uygun kurumsal yeniliklerle de tamamlanması gereği ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkları yaratan dinamiklerden birisi bu gerekliliğin, gelişmekte olan ülkeler tarafından yerine getirilemiyor oluşudur.

Tablo 11) Yaygınlaştırma politikalarının esas aldığı modeller.

Modelin Adı	Dayandığı İlke	Tanımı	Araçları	Örnek
Kamu Hizmeti Modeli	Eşitlik, içerme	Ülkenin bütününe ve edinilmesini kolaylaştıracak fiyatlandırma sistemleriyle hizmet götürmek, dışlanmayı olabildiğince engellemek	Devlet işletmeciliği; güçlü regülasyon; ödenebilir hizmet bedelleri	Sabit telefon
Sosyal-Darwinist Model	Rekabetçi piyasa. İdealist yaklaşım	Ödeme gücü olana ve piyasa koşullarında erişilen coğrafyada hizmet verilmesi	Düzensizlik ya da zayıf regülasyon	Bilgisayar
Dezavantajlıyı Kollama Modeli	Piyasa tökezlemesini düzeltmek	Piyasa şartlarına göre özel şirketlerin çok pahalıya geleceği veya yeterince kârlı olmayacağı için hizmet götürmeyeceği coğrafi bölge ve kesimlere devletin müdahelesiyle fiyatının altında hizmet götürülmesinin sağlanması	Güçlü regülasyon, evrensel hizmet fonları ve kurumları	Serbestleştirme sonrasında Sabit telefon
Tekno-Ekonomik Paradigma Yayılması Modeli	Paradigmayı kurmak ve hayata geçirmek	Makro düzeyde paradigmanın gerektirdiği kurumsallaşma, hukuksal altyapı, kültürel altyapı gibi yapıların kurulması bağlamında kamusal bir yaygınlaştırma politikası	Hukuksal, kültürel, kurumsallaşma, gibi altyapıları kurmak	E-ticaret, okullara bilgisayar, evrensel hizmet fonu, Kamuya Açık İnternet Erişim Mekanları
Stratejik Yaygınlaştırma Modeli	Çeşitli (sanayi; güvenlik vs.)	Ülkelerin kendi öncelikleri çerçevesinde belli bir mal veya hizmeti yaygınlaştırma politikası izlemesi	Sanayi politikası; düzenleme; standart oluşturma	Posta-sanayi ittifakı döneminde telekomünikasyon Cep telefonu
Odaklanmış Serpme	Sürdürülebilir insanı gelişme (stratejik yaklaşım)	Sürdürülebilir insani gelişme politikası doğrultusunda, öncelikleri belirlenen hedefler doğrultusunda, projeler bağlamında teknolojinin yaygınlaştırılması	Kalkınma projeleri; uluslararası bağışlar; özel firma bağışları	1) Kırsal alan internet ağları (el sanatları-tarım fiyatları) 2) Kadın dayanışma ağları

Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin, ekonominin her alanında ciddi yenilenmelere neden olduğu, bir tekno-ekonomik paradigma değişimini ifade ettiği ve diğer teknolojik sistemlere göre daha az sermaye gerektirdiği için gelişmekte olan ülkeler açısından bir fırsat penceresi ve gelişmiş ülkeleri yakalama şansını ortaya çıkardığı kabul edilmektedir. İlk yenilik ve bu yeniliği tamamlayan yenilikler sürecine dahil olamamış gelişmekte olan ülkelerin bu fırsatı kullanabilmeleri ve enformasyon ve iletişim teknolojilerini avantajlarından toplumun tamamının eşit bir biçimde yararlanabileceği yaygınlığa ulaştırabilmeleri için uygun politikalar uygulamaları önemlidir. Bu noktadan bakıldığında telekomünikasyon politikalarının oluşturulma süreçleri, dinamikleri, amaçları da yayılmanın gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında farklılaşmasında önem taşımaktadır.

Günümüzde enformasyon ve iletişim teknolojileriyle ilgili politikalar, enformasyon toplumu politikaları çerçevesinde ele alınmaktadır. ABD açısından, enformasyon toplumu politikalarının belirlenmesi bir iç politika kararıdır ve amaçları ulusal düzeydeki kurum ve düzenlemelerin, ABD şirketlerinin, hem enformasyon ve iletişim teknolojileri hem de hizmetleri alanında küreselleşmesine engel olmayacak bir biçimde yeniden yapılandırılmasıdır.

ABD'nin belirlediği bu uluslararası çerçevede, AB enformasyon toplumu politikalarının belirlenmesi sürecinde, Avrupa Birliği ülkeleri merkezli şirketlerin enformasyon ve iletişim teknolojileri ve hizmetleri alanındaki rekabet gücünü kaybetmesi tehdidine karşı politikalar üretilmiş, bu anlamıyla da retorik olarak idealist model kullanılsa da, büyük ölçüde stratejik modelin varsayımlarını gözeten politikalar oluşturulmuştur. ABD'nin bu alandaki tehdidi ve meydan okuması karşısında savunma amaçlı bir politika uygulayan, bu politikaların özümsenmesi için politika oluşturma süreçlerini alandaki diğer aktörlerin de katılımına açan ve özellikle standart belirleme konusunda gösterdiği

refleksle cep telefonu alanında yayılmayı ABD'nin ötesine taşıyarak Ericsson ve Nokia gibi iki Avrupa şirketini piyasada egemen hale getiren AB'nin karşısında Türkiye'nin teslimiyetçi davrandığı ve Dünya Bankası, ITU ve IMF gibi uluslararası aktörlerin yetersiz ve Türkiye'yi teknolojilerin sadece kullanıcısı kılan önerilerini tamamen uyguladıkları görülmektedir. Bu durum, politikaların olduğu denli, teknolojik gelişmelerin de özümsenmesini engelleyen bir sonuca neden olarak, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasını etkilemektedir.

Avrupa Birliği ülkelerinin savunmacı politikaları karşısında, Türkiye'nin teslimiyetçi olarak adlandırabileceğimiz politika oluşturma sürecinin başlıca nedeni yaşanan ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklardır. Bu ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar, Türkiye'yi gelişmiş ülkeler ve onların oluşturduğu uluslararası organizasyonlar tarafından belirlenen idealist enformasyon toplumu politikaları çerçevesine mahkum kılmaktadır. Özel sektör, güçlü rekabet, esnek düzenleme ve açık erişim ilkeleri ile çerçevelenen bu egemen senaryoya göre, enformasyon ve iletişim teknolojilerine dayalı ve piyasa önderliğinde bir gelişme için tüm gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerin aynı modeli uygulaması gerekmektedir. Dünya Bankası, ITU, WTO ve bölgesel örgütlenmeler aracılığı ile enformasyon ve iletişim sektörlerinin açılması, telekomünikasyon ve yayıncılık sektörlerinin serbestleştirilmesi, bu alanlardaki devlete ait işletmelerin özelleştirilmesi gelişmenin sağlanabilmesinin başlıca adımları olarak sunulmaktadır. Devlete ise tüm bu süreçte rekabeti ve piyasanın işleyişini kolaylaştıracak önlemleri almak ve küresel düzeyde belirlenen politikalara uyum sağlamak rolü yüklenmektedir. Bunun yayılma açısından anlamı ise, teknolojik yeniliklerin yayılması sürecine de edilgen bir biçimde uyum sağlayan olarak girmektir. Aynı zamanda da, bu küresel politikaların önerdiği başlıca yaygınlaştırma politikası modeli olan Sosyal-Darwinist model gereği, yayılma piyasa koşullarına bırakılmaktadır.

Politika oluşturma süreçlerinde ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasında Türkiye'nin ve gelişmekte olan ülkelerden pek çoğunun edilgen bir biçimde uyum sağlayan olarak yer alması, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında yayılma açısından ortaya çıkan farklılıkların bir diğer nedenini oluşturmaktadır. Bu edilgen tavır, aynı zamanda da enformasyon ve iletişim teknolojileri ve hizmetleri alanının, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik, kültürel ve toplumsal farklılıkları göz önüne alınmadan gelişmiş ülkelerden ithal edilen stratejiler ile yapılanmasına ve yayılmaya ilişkin iyimser tahminler nedeniyle gereksiz yatırımlara gidilmesine neden olmaktadır. Türkiye'de özellikle internet alanının yapılanması süreci bu duruma örnek oluşturur niteliktedir.

1990'ların ikinci yarısında internet pazarı tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de 'yeni ekonomi' kavramı çerçevesinde yapılanmıştır. Güçlü reklam kampanyaları ile marka haline gelmek, kullanıcı sayısını arttırmak ve bu sayıların da hesaba katılması ile belirlenen büyük borsa değerleri ile hisselerini halka arz etmek, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yatırımcıların temel amacına dönüşmüş ve enformasyon ve iletişim teknolojileri ve hizmetleri alanına büyük yatırımlar yapılmıştır. Bu yatırımların amacı işin kendisinden kâr etmekten ziyade, kullanıcı sayısını arttırmak ve kullanıcı başına biçilen değerler ile borsada kâr etmek olarak belirmektedir. ABD'de NASDAQ krizi olarak bilinen borsa krizinde yeni ekonomi şirketlerinden pek çoğu piyasadan çekilirken, Türkiye açısından bu sürecin sonucu, birtakım danışman şirketlere hazırlatılan şablon raporlarda ileri sürülen yayılma hızı beklentileri ile hem İSS'lerin hem de Türk Telekom'un büyük çaplı yatırımlara girişmesidir. Bu yatırımların büyük bir bölümü hızlı teknolojik gelişmeler nedeniyle kullanılamadan eskimiştir. Bu durum, Türkiye'de internet servis sağlayıcıları yönlendiren iyimser yayılma beklentilerinin, uluslararası TCP/IP temelli cihaz sağlayıcı birkaç şirket lehine sonuçlarını ortaya koymaktadır.

İnternet pazarının yapılanmasının bu görünümü, tüm enformasyon ve iletişim teknolojileri alanına genellenebilir. Gelişmiş ülkelerden kopyalanan iş modelleri ve bu ülkelerdeki yayılma hızını temel alan iyimser beklentiler, gereksiz yatırımlara neden olduğu kadar, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkelerde yayılmanın farklılaşmasına da neden olmaktadır. Transfer edilen teknolojik yenilikler ve kopyalanan kurumsal yenilikler, bu farklılaşmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Çünkü enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması, sadece yenilikleri kopyalamak ya da transfer etmek yerine onu yerel koşullara uygun hale getirecek, özümsenmesini ve etkin kullanabilmesini sağlayacak tamamlayıcı yenilikler yapmayı zorunlu kılmaktadır. Bu, sadece ekonomik bir gereklilik değil, aynı zamanda da politik ve kültürel bir gerekliliktir. Yayılma üzerinde güçlü etkileri olan özümseme ve etkin kullanabilme sürecini yaratabilecek olan ise ülkenin ulusal yenilik sisteminin bütün unsurlarıdır. Ancak ulusal yenilik sistemi yaklaşımında, her ülkede uygulanacak bir şablon model yoktur. Her ülke kendi gerçekliğinden yola çıkarak ulusal yenilik sistemin yeniden oluşturmak zorundadır.

Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının temel şartı onu özümsemek ve etkin kullanabilmek olduğundan ve özümseme için bu teknolojileri tamamlayıcı yeniliklerle yerel şartlara uygun hale getirecek AR-GE kapasitelerini de içeren bir ulusal yenilik sistemine gereksinim olduğundan, ülkenin koşullarına uygun bir ulusal yenilik sisteminin tüm unsurları ile oluşturulması konusu, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması sürecini farklılaştıran unsurlardan birisi haline dönüşmektedir.

Türkiye'de 1990 yılı sonrasında, gerek ulusal yenilik sistemini oluşturan kurumlarını, gerekse de enformasyon ve iletişim teknolojilerini temel alan ve kullanıcılar arasındaki yayılmayı sorun edinen önemli politika belgeleri ortaya çıkmıştır. Ancak bu

politika belgelerinin hiçbir zaman uygulama aşamasına gelemediği görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi 'sahip çıkan' bulunmaması olarak ifade edilmektedir. Ancak 1993 sonrasının bilim ve teknoloji politikasını hayata geçirmede yeterince başarılı olunamamasının, üzerinde durulması gereken başka nedenleri de vardır. Bu nedenlerden önemli bir tanesi, DPT gibi politika oluşturma ve uygulama açısından önem taşıyan bazı kurumların uzun erimli bir bakış açısı ve stratejik planlama anlayışından yoksun olmalarıdır. Bir diğeri ise 1980'lerin ortalarından itibaren küresel düzeyde uygulamaya konulan neo-liberal ekonomik politikalardır. Neo-liberal ekonomik politikalar, devletlerin ekonomideki etkinliklerini ve müdahale alanlarını kısıtlamaya yönelik kurumsal düzenlemeler önermektedirler. Oysa Türkiye gibi ulusal yenilik sistemini gerekli bütün unsurlarıyla kuramamış ülkeler açısından devletin destek mekanizmaları, eğitim, bilim, teknoloji ve AR-GE konusunda daha fazla harcama yapması zorunludur. Gelişmekte olan ülkelerin bu zorunluluğun farkına varmaları, küresel aktörler eliyle uygulamaya konulan neo-liberal ekonomik politikaların çerçevelediği son derece dar manevra alanını iyi kullanarak, kendi koşullarına uygun bir ulusal yenilik sistemi ve teknoloji politikası oluşturmaları ve bunu bütünsel ve uzun erimli bir planın parçaları olarak ele almaları önem kazanmaktadır. Bu çerçeveye uygun yaygınlaştırma politikaları da eklenmek zorundadır.

Küçük bir grup gelişmiş ülke ile gelişmekte olan ya da azgelişmiş ülkeler arasında giderek açılan aranın kapatılmasında ülkelerin teknolojik yeniliklerin yayılması ve bu yeniliklerin içselleştirilmesi konusunda uygulayacakları politikaların önemini vurgulayan Freeman ve Soete'yi (2003: 361) izleyerek denilebilir ki, Tekno-Ekonomik Paradigma Yayılması modeli gelişmekte olan ülkeler açısından son derece önemlidir. Ancak açıktır ki, her ülkenin kendi koşulları uygulanacak politikaların seçiminde

kritik bir önem taşımaktadır. Bu noktada, Kamu Hizmeti modelinin esas alındığı yaygınlaştırma politikalarının uygulandığı dönemde, temel enformasyon ve iletişim hizmetlerinin neredeyse nüfusun tamamına eşit bir biçimde dağılmasını sağlamış olan ülkelerin seçecekleri yaygınlaştırma modelleri ile, bu konuda hâlâ eşitsizliklerin olduğu, iletişim hizmetlerine erişemeyen toplumsal kesimlerin ve coğrafi bölgelerin bulunduğu ülkelerin seçmesi gereken yaygınlaştırma modeli birbirinden farklı olmak zorundadır. Zaten tekno-ekonomik paradigma yayılması açısından yeni-Schumpeterci yaklaşımda önemi vurgulanan ulusal yenilik sistemi konusunda da, her ülkede uygulanacak bir şablon model yoktur. Her ülke kendi gerçekliğinden yola çıkarak ulusal yenilik sistemini yeniden oluşturmak zorundadır. Gelir ve hizmetlerin dağılımının görece daha eşit olduğu ülkelerde daha az önemli olan enformasyon ve iletişim teknolojileri ve hizmetlerinin kullanıcı temelinde yaygınlaştırılması politikaları, gelişmekte olan ülkelerde kamu hizmeti modeli çerçevesinde ulusal yenilik sisteminin bir bileşeni olarak ele alınmak zorundadır. Çünkü, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin etkileşimli olması nedeniyle, bu alanda gerçekleştirilecek yenilik süreçleri üreticiler ve kullanıcıların deneme ve öğrenme süreçlerinde buluşmasını zorunlu hale getirmektedir. Bu zorunluluk karşısında ülkenin bütününe, dışlanmayı engelleyecek ve edinilmesini kolaylaştıracak fiyatlarla tüm enformasyon ve iletişim teknolojilerinin sağlanması önem kazanmaktadır. Bu biçimde ele alındığında ulusal yenilik sistemi kavramı ve enformasyon ve iletişim teknolojilerinin kullanıcılar düzeyinde yayılması sorunu birbirine karşılıklı olarak bağlanmaktadır. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının temel şartı, onu özümsemek ve etkin kullanabilmek anlamındaki özümsemedir. Özümseme için bu teknolojileri tamamlayıcı yeniliklerle yerel şartlara uygun hale getirecek AR-GE kapasitelerini de içeren bir ulusal yenilik sistemine ge-

reksinim vardır. Aynı zamanda da yaygınlaştırma politikaları ulusal yenilik sisteminin önemli boyutlarından birisini oluşturmaktadır. Tüm bu sürece öncelikler ve hedefler doğrultusunda oluşturulmuş uzun erimli bir planın eşlik etmesi gereği de, Stratejik Yaygınlaştırma modelini, Tekno-Ekonomik Paradigma Yayılması ve Kamu Hizmeti modeline eklemlemektedir.

Bu çalışma'da yanıt aranan "Avrupa Birliği ve Türkiye'de internet ve cep telefonu teknolojilerine ilişkin hangi yayılma politikaları uygulanmaktadır" sorusu bütün bu kuramsal yaklaşımlar ve araştırma verileri çerçevesinde yanıtlanabilir. Avrupa ülkeleri, serbestleştirmeler öncesi dönemde Kamu Hizmeti modeli ve Stratejik Yaygınlaştırma modelini birlikte uygulamıştır. Bu Avrupa ülkelerinin önemli bir kısmında, iletişim hizmelerinin görece eşit dağılımını ve telekomünikasyon sanayisinin gelişmesini sağlamıştır. Avrupa Birliği telekomünikasyon politikaları oluşturulurken temel amacın Avrupa bilgisayar ve telekomünikasyon sanayisinin dünya piyasasında rekabet gücünün arttırılmasının öcelikli amaç olarak belirlenmesi, Stratejik Yaygınlaştırma modelinin sürekliliğini göstermektedir. Serbestleştirmeler döneminde temel hizmetlere ilişkin evrensel hizmet fonlarının kurularak Dezavantajlının Korunması modelinin esas alındığı, cep telefonu alanında Stratejik Yaygınlaştırma modelinin standartlar oluşturulması yöluyla sürdürüldüğü, internet konusunda ise standart oluşturarak Stratejik Yaygınlaştırma modelinin uygulanmaya çalışıldığı ancak başarılı olunamadığı gözlenmektedir. Son dönemde ise internet konusunda, özellikle e-Avrupa projesi ve ülkeler bazında uygulanan başka projeler Tekno-Ekonomik Paradigma Yayılması ve Odaklanmış Serpme modellerinin eklemlendiği bir yaygınlaştırma politikasını ifade etmektedir. Türkiye açısından bakıldığında ise, serbestleştirmeler öncesi dönemde yaygınlaştırma politikalarında Kamu Hizmeti modeli ve Stratejik Yaygınlaştırma modelinin birlikte uygulan-

dığı görülmektedir. 1965'ten itibaren telekomünikasyon araçları sanayisinin oluşturulmaya çalışılması, Stratejik Yaygınlaştırma modelinin ifadesidir. Aynı zamanda da diğer gelişmekte olan ülkelere göre, Türkiye'de sabit telefon hizmetinin görece daha yüksek oranlarda ve daha eşit yayılmış olmasının temel nedeni budur. Ancak yeniden yapılandırmalar döneminde Türkiye'nin küresel aktörlerin önerdiği idealist politikalara uyum sağladığı ve hem sabit telefon, hem de yeni teknolojiler alanında Sosyal-Darwinist modeli benimsediği söylenebilir. Türkiye'de internet ve cep telefonu alanları neredeyse bütünüyle kendi kendini düzenlemeye ve piyasa güçlerine terk edilmiştir. Telekomünikasyon alanının yasal çerçevesini oluşturan 4502 sayılı yasada yer alan asgari hizmet tanımıyla, temel hizmetler alanında Dezavantajlıyı Kollama modeli ifade edilmesine rağmen, gerekli araçlar oluşturulamadığından piyasa tökezlemesini gidermeye dönük bu model bile uygulanamamaktadır.

Cep telefonu alanında lisans anlaşmalarına eklenen kapsama alanı zorunluluğu, internet alanında da internet erişiminde telefon altyapısını kullanmaktan kaynaklanan ücrette indirimi amaçlayan 822'li hatlar uygulaması dışında Türkiye'nin bu hizmetleri yaygınlaştırmaya dönük herhangi br önlem almadığı söylenebilir. Ancak bu konuda daha detaylı bir araştırmanın gerektiği de belirtilmelidir. Türkiye'de sivil toplum örgütleri aracılığı ile uluslararası fonlar kullanılarak gerçekleştirilen bazı projeler (KADER'in kadınlar arasında bilgisayar ve internet kullanımını yaygınlaştırma projesi gibi) sürdürülmektedir. Ayrıca, e-Türkiye kapsamında çeşitli bakanlıkların projeleri söz konusudur. Tüm bunlar, bu çalışmanın kapsamı gereği detaylı olarak ele alınmamıştır. Burada çizilen genel çerçeveye uygun olarak bu projelerin incelenmesi, yaygınlaştırma politikalarının daha detaylı olarak ortaya koyulabilmesi açısından önemlidir. Ayrıca bu projelerin kaynaklarının, bu kaynakların kullanım koşullarının ve ya-

zılım ve donanım maliyetlerinin ortaya çıkarılması da, yaygınlaştırma konusunun bu teknolojilerin üreticisi olma gerekliliğiyle bağlantısını ortaya koyacaktır.

Gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması açısından oluşan farklılıkların ya da eşitsizliklerin nedenleri, bu çalışmanın kuramsal zemini ve araştırma verileri çerçevesinde yaygınlaştırma politikaları ve bu politikaların temel aldığı modeller bağlamında ortaya konmaya çalışılmıştır. Ancak enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması açısından ortaya çıkan bu farklılıkların ya da eşitsizliklerin, uluslararası düzeyde daha derin ve tarihsel eşitsizliklerin yansıması olduğu da unutulmaması gereken bir gerçektir.

İletişim alanında eleştirel geleneğin önemli temsilcilerinden olan ve bu daha derin ve tarihsel eşitsizliklere vurgu yapan Schiller, iletişim araçlarının gelişmekte olan ülkelere girişini, Amerika'daki ekonomik ve siyasal doğuş koşullarına ve uluslararası güç dengeleri içinde oynadıkları role bağlamaktadır (Schiller, 1983: 539). Schiller'e göre enformasyon ve iletişim teknolojileri, gelişmiş ülkelerin, özellikle de ABD'nin ekonomik çıkarları ve askeri-sanayi yapıları yararına üretilmektedir (Tsui, 1991:73). Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin dünya çapında yayılması ise, ABD'nin dünya sisteminde iktidar olmaktan doğan ekonomik ve askeri çıkarlarının gereği ve sonucu olarak gerçekleşmektedir. Schiller'e göre gelişen enformasyon teknolojilerinin olanakları, çok uluslu sermayenin dünya çapında ulusal politikaları ve ekonomik uygulamaları düzenleyen bir güç haline gelmesine neden olmaktadır (Tsui, 1991: 292). Öte yandan gelişmiş ülkelerin sermayesinin ve istihbarat örgütlerinin diğer ülkelerin toprakları, kaynakları ve projeleri hakkında o ülke yöneticilerinden daha fazla bilgi sahibi olmasını sağlamaktadır. Smythe ise, iletişim araçlarını kapitalizmi süreklileştiren, toplumları birer tüketici olarak kapitalizmin ideolojisine mah-

kum kılan araçlar olarak ele almakta, piyasa kapitalizminin kurumlarının teknolojileri izleyicilerin katılımları ile şekillendirmek yerine önceden belirlediğine dikkat çekmektedir (Singh, 2003: 195-196). Schiller ve Smythe'ın eleştirileri önemli genel doğrulara işaret etmektedir. Ancak bu eleştirilerin, çevre ülkelerin dünya sisteminden koparak kendi kaynaklarına dayanan gelişme politikaları izlemeleri, dünya iletişim sisteminden koparak kendi kültürel gelişmelerini sağlamaları yönündeki politik önermeleri günümüzde gelişmekte olan ülkeler açısından bir alternatif oluşturmamaktadır.

Bu noktada iletişim araçları ile sömürgecilik arasındaki ilişkileri inceleyen Kanadalı tarihçi ve iletişim bilimci Harold Innis'e başvurmak yararlı görünmektedir. Innis'e göre toplumsal değişim, iletişim araçlarının gelişimine bakarak anlaşılabilir. Her iletişim aracının, örgütlenme ve enformasyonu denetleme açısından bir yanlılığı olduğunu iddia eden Innis, taş ve kili ağır ve kalıcı olmaları nedeni ile, kullanıldıkları toplumları zaman üzerinde yayan, öte yandan taşınması kolay iletişim araçlarının kullanıldıkları toplumları coğrafi olarak yayan özelliklerine vurgu yapmıştır[1] (Innis, 2006). Innis çalışmalarına Kanada'nın gelişmesinin Avrupa ülkelerinin ihtiyaçları tarafından nasıl şekillendirildiğini inceleyerek başlamıştır. 'Hammadde tezleri' olarak adlandırılan ve bölgesel gelişmelerin çoğunlukla başlıca güç merkezlerinin bölgenin hammadde ve doğal kaynaklarını sömürmekten kaynaklanan çıkarlarına hizmet ettiği iddialarına yer

[1] Innis, zaman ve uzam taraflı iletişim araçlarının, kullanıldıkları toplumları da bilgi tekelinin olduğu dini ve ahlaki toplumlar ile seküler ve karasal toplumlar olarak tanımlamaktadır. Ayrıca iletişim biçiminde zaman taraflı olandan uzam taraflı olana geçiş sırasında toplumlarda düzenin bozulduğunu ve bu iki biçim arasında bir denge sağlanamadığı durumda bunun imparatorlukların çöküşüne neden olduğunu iddia eden Innis'e göre, tüm modern iletişim araçları güçlü bir uzamsal taraflılık gösterirler.

verdiği çalışmalarında Innis, sonuçta düzensiz ve çarpık gelişmenin yaşandığı ve bölgenin güç merkezlerine bağımlılığının arttığını belirtmektedir (Melody, 1981: 4). Innis, sonraki çalışmalarında, sömürgeci güçlerin yayılma sınırlarını etkin iletişim olanaklarının belirliyor olduğu, iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmelerin de bu sınırların genişleme olanaklarını büyük oranda artırıyor olduğuna yer vermektedir. Ancak, gelişmekte olan ülkelerin içinde bulunduğu konumu bu biçimde ortaya koyan Innis, bu konumun yol açtığı olumsuzluklarla mücadele etmenin çeşitli yollarını da vurgulamıştır. Innis'in 1930'larda gerçekleştirdiği çalışmalar günümüz gelişmeleri ışığında ele alındığında, bu mücadele yollarından özellikle bir tanesi, 'bilgi tekellerine karşı etkin bir uğraş içinde olmak' vurgusu önem kazanmaktadır. Innis için bilgi tekellerine karşı etkin bir uğraşın anlamı, Strategy of Culture isimli kitabından Arthur Kroker'in alıntıladığı "çekici kılıklara bürünmüş Amerikan emperyalizmine karşı stratejik noktalarda çeşitli iletişim araçlarının kültürel olasılıklarını ortaya çıkarmak ve onları metalaşmadan uzak bir biçimde geliştirmek için kurucu çabalara başvuran ısrarcı eylemleri" vurgulayan sürekli bir strateji önerisi ile tamamlamaktadır (Kroker, 2001: 123).

Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki eşitsizliklerinin bu çalışmada ortaya konan nedenlerini ortadan kaldırmaya yönelik adımlar da ancak, Innis'in tariflediği uğraş ve strateji önerisi çerçevesinde ve ekonomi politikaları, gelişme politikaları, eğitim politikaları ve sosyal politikalar bütünü içerisinde anlamlı olabilecektir.

KAYNAKÇA

Adamson, Greg (2002), "Internet Futures: A Public Good or Profit Center", *Science as Culture*, 11(2), 257-275.

Akçay, Ali Rıza (2003), 18, 20 Kasım ve 6 Aralık 2003 tarihli e-mektuplar.

Akgül, Mustafa (1995), "Bilişim95", *12 Ekim 1995 tarihli e-mektup*, http://listweb.bilkent.edu.tr/inet-adm/02.

Akgül, Mustafa (2001), Türkiye İnternetinin ve İnternet Kurulu'nun Kısa Tarihi, *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, 409, http://www.emo.org.tr.

Amerika'da 1 İSS abonesi 1175 $, Turk.internet, 14.12.2001, http://turk.internet.com.

Anayasa Mahkemesinden Telekom Yasasının İptaline Ret, NTV-MSNBC, 05.07.2002, http://www.ntv-msnbc.com.tr.

Aşut, Mahir B. (2000), "Kablo İnternet Konusunda Abone Artıyor Tartışma Büyüyor", *BT-Haber*, 263, 10-16 Nisan 2000.

Atabek, Ümit (2001), *İletişim ve Teknoloji*, Ankara, Seçkin Yayıncılık.

ATO (2003), *Bunları Biliyor musunuz?*, http://www.ato.org.tr/konuk/telefon/d_4.html.

Audenhove, Leo Van (1999), "South Africa Information Society Policy: an Overview", *Communicatio*, 25(1-2), http://www.unisa.ac.za.

Audenhove, Leo Van vd. (1999), "Information Society Policy in te Developing World: A Critical Assessment", *Third World Quarterly*, 20(2), 387-404.

Audenhove, Leo Van vd. (2003), "Discourse and Reality in International Information Society Policy", *Yayınlanmamış Makale.*

Bach, David (2000), "International Cooperation and the Logic of Networks: Europe and the Global System for Mobile Communications (GSM)" (July 1, 2000), *Berkeley Roundtable on the International Economy*, Working Paper BRIEWP139, http://repositories.cdlib.org/brie/BRIEWP139.

Bangemann, Martin vd. (1994), *Europe and the Global Information Society*, http://www.medicif.org/Dig_library/ECdocs/reports/Bangemann.htm.

Banks, Christopher J. (2001), "The Third Generation of Wireless Communications: the Intersection of Policy, Technology and Popular Culture", *Law and Policy in International Business*, 32(3), 585-642.

Bar, François ve Riis, Annemarie Munk (2000), "Tapping User-Driven Innovation: A New Rationale for Universal Service", *The Information Society*, 16(2), 99-108.

Baran, Paul (1964), "Some Positive Attributes of the Distributed Adaptive Message Block Networks", *On Distributed Communications*, http://www.rand.org/publications.

Barrera, Eduardo (1995), "State Intervention and Telecommunication in Mexico", *Journal of Communication*, 45(4), 51-69.

Başaran, Funda (2000), *İletişim ve Emperyalizm: Türkiye'de Telekomünikasyonun Ekonomi Politiği*, Ankara, Ütopya Yayınevi.

Başaran, Funda (2002), "Neo-Liberal Telekomünikasyon Politikalarının Deney Alanı: Cep Telefonları", *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, 416, 18-23.

Başaran, Funda ve Özdemir, Önder (1998), *Telekomünikasyonda Özelleştirme: İddialar, Örnekler, Gerçekler*, Ankara, KİGEM.

Başbakanlık (2002), *Herkes İçin Bilgi Toplumu: E-Türkiye Girişimi 1. Ara Raporu*, Ankara, TC Başbakanlık.

Bauer, Johannes M. (1994), "Conceptual Frameworks for the Design of Telecommunications Policy", *Telecommunications in Transition*, Charles Steinfield vd. (der) içinde, 18-35, California, Sage.

Bauer, Johannes M. (1997), "Market Power, Innovation and Efficiency in Telecommunications: Schumpeter Reconsidered", *Journal of Economic Issues*, 31(2), 557-565.

Beam, Susan (1991), "Surveying the Territory: Re-examining MacBride and Theories of Development", *Gazette*, 50(2-3), 109-145.

Bell, Daniel (1973), *The Coming of Post-Industrial Society*, New York, Basic Books Publisher.

Bilgisayar utangaçları utanmazlaştı, Türkiye Gazetesi, 12.06.2000.

Bolatoğlu, Belma (1997), *Enformasyon ve İletişim Teknolojileri: Mobil Komünikasyon Sistemleri, Tuena Çalışma Belgesi*, http://www.tuena.tubitak.gov.tr.

Boytorun, Bülent (2002), "İnternet Reklamcılığının 2001 Yılı Nasıl Geçti", *2001 Nasıl Geçti* içinde, http://turk.internet.com/dosya/0201/yazilar.

Braman, Sandra (1995), "Horizons of The State: Information Policy and Power", *Journal of Communications*, 45(4), 4-23.

Brundtland, Gro Harlem (1991), "Sustainable Development: The Challenges Ahead", *European Journal of Development Research*, 3(1), 32-41.

BSB-İG (2001), *BSB-İktisat Grubu Basın Duyurusu*, http://www.bilkent.edu.tr/ ~yeldanbs/Yazilar_BSB/BSBKasim2001.htm.

BTHaber (1995a), "İnternet Sorununa Türk Telekom'un Yanıtı", *BT-Haber*, 27.

BTHaber (1995b), "Atilla Özdemiroğlu, Söyleşi", *BTHaber*, 36.

BTHaber (2000), "Vestel, İnternet TV ile Avrupa pazarında", *BTHaber*, 260.

BTNet (2001), "Alptürk: 'ISS'ler bıktırdı'", *BTNet*, 21.12.2001, http://www.btnet.com.tr.

Buchwald, Cheryl (1995), *Canada in context: An overview of information policies in four industrialized countries*, Information Policy Research Program, Faculty of Information Studies, University of Toronto, Working Paper No. 2, Toronto.

Buğra, Ayşe (2002), "Uluslararası Bilgi Toplumunda Bilginin Ekonomi Politiği", *Bilgi Toplumuna Geçiş: Sorunsallar/Görüşler, Yorumlar/Eleştiriler ve Tartışmalar*, İlhan Tekeli vd. (der.) içinde, 85-98, Ankara, TÜBA Yayınları.

Burgelman, Jean Claude (1998), "Theoretical Assumptions Policy Debates with Regard to the Notion 'access' in Communications", *21st Scientific Conference and General Assembly for the IAMCR*, University of Strathclyde, 26-30, July, Glasgow, Scotland.

Büke, Murat (2002), "Rekabet Kurumu Kararı Türkiye'de Bir İlk", *Turk.internet*, 04.10.2002, http://turk.internet.com.

Büyüklerden TTNet'e Geçiş Yok, Turk.internet, 23.05.2001, http://turk.internet.com.

BYAUM (2000), *Mediascape Raproları: Türkiye'de Medya2000*, Ankara, AÜ İletişim Fakültesi.

Carey, James W. (1993), "The mass media and democracy", *Journal of International Affairs*, 47(1), 1-22.

Castells, Manuell (1996), The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, *Society and Culture*, Vol. I, Padstow, Blackwell Pub.

CE (1997a), Directive 97/51/EC of the European Parliament and of the Council of Amending Council Directives 90/387/EEC and 92/44/EEC For the Purpose of Adaptation to a Competitive Environment in Telecommunication, http://europa.eu.int/ISPO/infosoc/telecompolicy/en/dir97-51en.htm.

CE (1997b), Directive 97/33/EC of the European Parliament and of the Council of 30 June 1997 on interconnection in Telecommunications with regard to ensuring universal service and interoperability through application of the

principles of Open Network Provision (ONP), http://europa.eu.int/ISPO/infosoc/telecompolicy/en/dir97-33en.htm.

CE (1998), Directive 98/10/EC of The European Parliament and of the Council of 26 February 1998 on the application of open network provision (ONP) to voice telephony and on universal service for telecommunications in a competitive environment, http://europa.eu.int/ISPO/infosoc/telecompolicy/en/dir98-10en.htm.

CE (2000), *Council Resolution of 3 October 2000 on the organisation and management of the Internet* (2000/C 293/02), http://www.paemen.com/websitecontent/domainnames.

CEC (1996a), *Illegal and Harmful Content on the Internet (Communication) Brussels, 16 October 1996: Com (96) 487*, http://www2.echo.lu/legal/en/ internet/content/communic.html.

CEC (1996b), 'Green Paper On The Protection Of Minors And Human Dignity In Audiovisual And Information Services Brussels, 16 October 1996: Com (96) 483, http://www2.echo.lu/legal/en/internet/content/gpen-toc.html.

CEC (1996c), *Working Party Report: 'Illegal and Harmful Content on the Internet'*, http://www2.echo.lu/legal/en/internet/content/wpen.html.

CEC (1996d), Commission Directive 96/19/EC of 13 March 1996 amending Directive 90/388/EEC with regard to the implementation of full competition in telecommunications markets, http://europa.eu.int/ISPO/infosoc/legreg/docs/9619ec.

CEC (1996e), Universal Service For Telecommunications in the Perspective of a Fully Liberalised Environment, http://europa.eu.int/ISPO/infosoc/legreg/9673.html.

CEC (1997), *'Ensuring Security and Trust in Electronic Communication*, http://www.ispo.cec.be/eif/policy/97503.html.

CEC (1999), *Status Report on European Union Electronic Communication Policy*, Brussels, EC.

CEC (2000a), *EEurope: An Information Society for All, COM (2000) 130 final*, http://europa.eu.int/ISPO/docs/policy/docs/e_europe/prog_rep_en.doc.

CEC (2000b), Proposal for a Directive of the European Parliament and the Council on the authorisation of electronic communications networks and services, COM(2000) 386 final, http://europa.eu.int/ISPO/infosoc/tele-compolicy/review99.

CEC (2001), *Comission Staff Working Paper: e-Inclusion The Information Society's potential for social inclusion in Europe, SEC (2001) 1428*, http://europa.eu.int/comm/employment_social/knowledge_society/eincl_en.pdf.

CEC (2002a), eEurope 2005: An information society for all, An Action Plan to be presented in view of the Sevilla European Council, COM(2002) 263 final, http://europa.eu.int/information_society/eeurope/2002/news_-library/documents/eeurope2005/eeurope2005_en.pdf.

CEC (2002b), *eEurope Benchmarking Report, COM(2002) 62 final*, Brussel, Commission of the European Communities.

Ceyhun, Yurdakul (1995), "Re: Internet Konferansı", *e-mektup*, http:// listweb.bilkent.edu.tr/inet-adm/02.

Chan-Olmsted, Sylvia ve Jamison, Mark (2001), "Rivalry Through Alliances: Competitive Strategy in the Global Telecommunications Market", *European Management Journal*, 19(3), 317–331.

Curtis, Terry (1998), "Broadband Network Policy in Developing Countries: Innovation, Standardization, and Industry Structure", *Communications and Trade*, D.M. Lamberton (der.) içinde, 119-146, New Jersey, Hampton Press.

Çağıltay, Kürşat (1995), "Kullanıcı Gözü ile TT Servisleri", "*Turkiye'de Internet" Konferansı -inet-tr '95*, http://www.metu.edu.tr/~kursat/papers/ inet-tr95/tt.html.

Çağıltay, Kürşat (1997), *Internet*, Ankara, Metu Press.

Dang-Nguyen, Godefroy vd. (1993), *Corporate Actor Networks in European policy-making: Harmonizing of Telecommunications Policy*, Max-Planck Institut für Gesellschaftsforschung Discussion Paper, Köln, MPI.

Danışman, R. (1956), "Mali Bahisler: Mevzuatımızın Mali ve İktisadi Cephesi", *PTT Magazin*, 1(3), 1-3.

De Boer, S.J. ve Walbeek, M.M. (1999), "Information Technology in Developing Countries: A Study to Guide Policy Formulation", *International Journal of Information Management*, 19(3), 207-218.

Demirtaş, Gül S. ve Arpacıoğlu, M. Cemal (der) (2002), *IMF Kıskacında Telekom, THY ve Enis Öksüz*, Ankara, Sam Yayınları.

Dobb, Maurice (1981), *Kapitalizm, Sosyalizm, Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma*, çev. Mehmet Selik, Ankara, AÜ SBF Yayınları.

Doğan Internet Yatırımları Aynı Çatı Altında, Turk.internet, 06.02.2001, http://turk.internet.com.

Doğan Online'da Yeni Dönem, Turk.internet, 20.12.2001, http:// turk.-internet.com.

DPT (2001), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Haberleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı.

Ducatel, Ken vd. (2000), "Information Infrastructures or Societies", *The Information Society in Europe: Work and Life in an Age of Globalization*,

Ken Ducatel, Juliet Webster, Werner Herrmann (der.) içinde, 1-20, USA, Rowman & Littlefield Publishers.

Duff, Alistair S. (2001), "On the Present State of Information Society Studies", *Education for Information*, 19(3), 231-244.

Egyedi, T.M. (1999), *Tension Between Standardisation and Flexibility Revisited: A Critique*, http://www.tbm.tudelft.nl/webstaf/tinekee/SIITEgyedi.pdf.

E-Kolay 43 kişiyi İşten Çıkartti, Turk.internet, 23.02.2001, http://turk.internet.com.

EMO'dan Öksüz'e arpalık suçlaması, 05.05.2001, *Radikal*.

Ercan, Fuat (1998), *Sosyal Bilimleri Açın: Toplumlar ve Ekonomiler*, İstanbul, Sarmal Yayınevi.

Ercan, Fuat (2001), *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, İstanbul, Sarmal Yayınevi.

Ertürk, İsmail (2002), "İnternet ve Ekonomik Etkileri", *Cogito, İnternet Üçüncü Devrim mi?*, 30, 195-203.

EU (2003), *The Legal Sources of Community Law*, www.europa.eu.int/eur-lex/en/about/abc/abc_19.html.

Ev Kullanıcısı "Superonline" Diyor, Turk.internet, 19.02.2001, http://turk.internet.com.

Flanagin, Andrew J. vd. (2000)i "The Technical Code of tha Internet/World Wide Web"i *Critical Studies in Media Communication*, 17 (4), 409-428.

Flynn, Roderick ve Preston, Paschal (1999), "The Long-run Diffusion and Techno-economic Performance of National Telephone Networks: A Case Study of Ireland, 1922-1998", *Telecommunications Policy*, 23(5), 437-457.

Freeman, Chris ve Soete, Luc (2003), *Yenilik İktisadı*, çev. Ergun Türkcan, Ankara, TÜBİTAK Yayınları.

Freeman, Christopher (1989), "New Technology and Catching Up", *European Journal of Development Research*, 1(1), 85-99.

Freeman, Christopher (1992), *The Economics of Hope*, London, Pinter Pub.

Freeman, Christopher (Ed.) (1986), *Design, Innovation and Long Cycles in Economic Development*, London, Frances Pinter (Publishers).

Gandal, Neil vd. (2003), "Standards in Wireless Telephone Networks", *Telecommunication Policy*, 27 (5-6), 325-332.

Garnham, Nicholas (1997),"Editorial", *Media Culture and Society*, 19(4), 499-501.

Garnham, Nicholas, (1990), *Capitalism and Communication*, London, Sage.

Geray, Haluk (1994a), *Yeni İletişim Teknolojileri: Toplumsal Bir Yaklaşım*, Ankara, Kılıçaslan Matbaacılık.

Geray, Haluk (1994b), "İletişim Ağlarında Özelleştirme ve Türkiye", *İLEF Yıllık 94*, 225-240.

Geray, Haluk (1999), "Network Policy Formation Between İdealist and Strategic Models: a Political Economy Perspective from Turkey", *Telecommunications Policy*, 23(6), 465-518.

Geray, Haluk (2002), İletişim ve Teknoloji: Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları, Ankara, Ütopya Yayınevi

Giddens, Anthony (1987), *Nation State and Violence*, UK, Polity Press.

Giddens, Anthony (1997), *Sosyoloji: Eleştirel bir Yaklaşım*, Çev., M. Ruhi Esengün ve İsmail Öğretir, İstanbul, Birey yayıncılık.

Giddens, Anthony (1999), *Toplumun Kuruluşu*, çev. Hüseyin Özel, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları.

Gile, Laurent (1986), "Growth and Telecommunications", *Information, Telecommunications and Development*, ITU içinde, 25-61, Geneva, ITU.

Glimsted, Henrik ve Krohwinkel-Karlsson, Anna (2002), "Re-Constructing Cellular Communication Markets: From Autocratic 'Clubs of Manufacturers' to Institutions for 'Reciprocally Negotiated" Services?", *The Historical Construction of Markets Workshop*, İdöborg, July 5-6.

Golding, Peter ve Murdock, Graham (1991), "Culture, Communications, and Political Economy", *Mass Media and Society*, James Curran, M. Gurevitch (der.) içinde, 15-32, London, Edward Arnold.

Goldman, Alex (2001), "Amerika ISS Sıralama Listesi ve Kriterleri", *Turk.internet*, 14.12.2001, http://turk.internet.com.

Göker, Aykut (2000a), "Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Ana Plânı", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 29 Temmuz 2000.

Göker, Aykut (2000b), "Dünya Bankası'nın Enformatik Ana Plânı", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 12.08.2000.

Göker, Aykut (2002), "Türkiye İçin Yol Haritası", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 04.05.2002, http://www.freecfm.com/i/inovasyon.

Göker, Gamze (2000), "TT yeni Genel Müdürü hızlı başladı", *BT-Haber*, 265, 24-30.05.2000.

Gözübüyük, A. Şeref, Kili, Suna (1982), *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara, AÜ SBF Yayınları.

Graack, Cornelius (1996), "Telecom Operators in the European Union: Internationalization Strategies and Network Alliances", *Telecommunications Policy*, 20(5), 341-355.

Gruber, Harald (2000), "Competition and Innovation: The Diffusion of Mobile Telecommunications in Central and Eastern Europe", *Information Economics and Policy*, 13(1), 19-34.

Gruber, Harald ve Verboven, Frank (2001a), "The diffusion of mobile telecommunications services in the European Union", *European Economic Review*, 45(3), 577-588.

Gruber, Harald ve Verboven, Frank (2001b), "The evolution of markets under entry and standards regulation -the case of global mobile telecommunications", *International Journal of Industrial Organization*, 19 (7), 1189-1212.

GSM Dosyası (2003), "GSM Dosyası: Gerçekler Nedir?", http://www.anap.org.tr/anap/dokuman/sorusturma/GSM_Dosyasi/GSM_2.htm.

Güçlü, Serdar (2002), "Yarısı Boş Bardağı Fonlayarak Doldurmak", *Turk.internet*, 31.05.2002, http://turk.internet.com.

Gülalp, Haldun (1995), *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul, Belge Yay.

Güngör, Müberra ve Evren, Gökhan (2002), *İnternet Sektörü ve Türkiye İncelemeleri*, Ankara, Telekomünikasyon Kurumu.

Güngör, Müberra ve Evren, Gökhan (2002), *İnternet Sektörü ve Türkiye İncelemeleri*, Ankara, Telekomünikasyon Kurumu.

Hamdouch, Abdelillah ve Samuelides, Esther (2001), "Innovation's dynamics in mobile phone services in France", *European Journal of Innovation Management*, 4(3), 153-163.

Hart, Thomas (1998), "A Dynamic universal service for a heterogenous European Union", *Telecommunications Policy*, 22(10), 839-852.

Haskebapçı, Aydın (2002), *Gizemli Patron: M. Emin Karamehmet*, Karakutu, İstanbul.

Haug, Thomas (2002), A Commentary on Standardization Practices: Lessons form the NMT and GSM Mobile Telephone Standart Histories", *Telecommunication Policy*, 26 (3-4), 101-107.

Hauknes, Johan ve Smith, Keith (2002), Corporate Governance and Innovation in Mobile Telecommunications: How Did the Nordic Area Become a World Leader?", *STEP Report series*, *The STEP Group*, http://www.step.no/reports/Y2002/1202.pdf.

Hawkins, Richard (1996), "Standarts for Communication Technologies: Negotiating Institutional Biases in Network Design", *Communication by Design: The Politics of Information and Communications Technologies*, Robin Mansell, Roger Silverstone (der.) içinde, 157-186, Oxford, Oxford University Press.

Henten, Anders ve Schneider, Markus (2003), "Has Liberalisation of Telecommunications Failed in Europe?", *Communications&Strategies*, 50(2), 19-48.

Heritier, Adrienne (1999), *Policy-Making & Diversity in Europe: Escape from Deadlock*, NY, Cambridge University Press.

Hirschman, Albert O. (1996), "Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi", *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi*, Fikret Şenses (der.) içinde, 23-52, İstanbul, İletişim Yayınları.

Hobsbawm, Eric (1996), *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*, Çev., Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi.

Hoernig, Steffen H. ve Valletti, Tommaso M. (2002), "The Interplay between Regulation and Competition: The Case of Universal Service Obligations", *CESifo Economic Studies*, 48(1), 57-73.

Hollick, Clive (2001), "After the Ball was Over", *CentrePiece*, 6(3), 18-21.

Horwitz, Robert Britt (1989), *The Irony of Regulatory Reform*, New York, Oxford University Press.

Hudson, Heather E. (1983), "The Role of Telecommunications in Development: A Synthesis of Current Research", *Proceedings From The Tenth Annual Telecommunications Policy Research Conference*, O.H. Gandy vd. (der.) içinde, USA, Ablex.

Hugill Peter, J. (2003), "Technology, its Innovation and Diffusion as the Motor of Capitalism", *Comparative Technology Transfer and Society*, 1(1), 89-113.

Hulsink, Willem ve Davies, Andrew (1997), "The Emergence of National Champions in Global Telecommunications", *Telematics and Informatics*, 14(4), 349-356.

ICH (2003), *Interoperability Clearinghouse Glossary of Terms*, http://www.ichnet.org/glossary.htm.

IFLA (1993), *The National Information Infrastructure: Agenda for Action*, http://www.ifla.org/documents/infopol/us/nii.txt.

IMF ödevini bitirdi, 26.02.2000, Cumhuriyet.

Innis, Harold A. (2006), *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, çev. Nurcan Törenli, Ankara, Ütopya Yayınevi.

IPTS (2001), Future Bottlenecks in the Information Society, Report to the European Parliament, Committee on Industry, External Trade, Research and Energy (ITRE), Spain, IPTS.

ITU (1986), *Information, Telecommunications and Development*, Geneva, ITU.

ITU (1999), *World Telecommunication Development Report 1999: Mobile Cellular -Summary*, http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/wtdr_99/page1.html.

ITU (2009), *Measuring the Information Society: The ICT Development Index*, Geneva, ITU.

ITU (2010), *Key Global Telecom Indicators for the World Telecommunication Service Sector*, http://www.itu.int/ITU-D/ict/statistics/at_glance/KeyTelecom.html.

İKV (2002), Avrupa Birliği'nin Telekomünikasyon ve Bilişim Teknolojileri Politikası ve Türkiye'nin Uyumu, İstanbul, İKV Yayınları.

İnet-tr (1995), "*Turkiye'de Internet" Konferans-inet-tr '95*, http://inet-tr.org.tr/inetconf/cagri.txt.

İnşallah Yeter, 18.07.2001, *Radikal*.

İnterpro (1997), *Donanım ve Yazılım Envanteri*, http://www.tuena.-tubitak.gov.tr/rapor/pdf/1302-M-T-A-02.pdf.

İstifaya götüren olaylar, 18.07.2001, *Radikal*.

İş Net'ten, Turkport abonelerine internet hizmeti, Turk.internet, 06.04.2001, http://turk.internet.com.

İxir 4 Portalını Kapattı, Turk.internet, 19.01.2001, http://turk.internet.com.

İxir: Sadece Aşırı İstihdam Azaldı, Turk.internet, 12.12.2000, http:// turk.internet.com.

İxir'den Yine Eleman Çıkarıldı, Turk.internet, 01.02.2001, http://turk.-internet.com.

Jussawalla, Meheroo (1986), "The Information Ecnomy and Its Importance for the Development of Pacific Region Countries", *Information, Telecommunications and Development*, ITU içinde, 63-86.

Kahn, Robert E. (1994), "The Role of Government in the Evolution of the Internet", *Revolution in the US Information Structure*, USA, National Academy of Sciences, http://www.nap.edu/readingroom/books/newpath/notice.html.

Kamu-Net'te Kavga Var, BT-Haber, 28 Şubat-5 Mart 2000, no: 258.

Katz, Harry C. (1997), *Telecommunications: Restructuring Work and Employment Relations Worldwide*, USA, ILR Pres.

Kayhan, Kemal (2002), "İnternetin Gelişimi, Fiyatlar ve Kâr Marjı" *Turk.internet*, 19.09.2002, http://turk.internet.com.

Klopfenstein, Bruce C. (2001), "The Role of the United States in Global Internet Innovation and Diffusion", *Cyber Path to Development in Asia: Issues &Challenges*, Sandhya C. Rao (der.) içinde, 17-35 USA, Greenwood Publishing.

Kongar, Emre (1998), *21. Yüzyılda Türkiye*, İstanbul, Remzi Kitabevi.

Koski, Heli ve Kretschmer, Tobias (2003), "Regulation and Market Evolution in 2G Telecommunications Markets: Some Observations", *Communications & Strategies*, 49(1), 67-79.

Kroker, Arthur (2001), "Technological Realism: Harold Innis' Empire of Communications", *Technology and Canadian Mind: Innis/McLuhan/Grant* içinde, 87-124, Kanada, New World Perspective.

Kudat, Beliz (2000), "Bilişim Şirketlerinin Yeni Hedefi Borsa", *BT-Haber*, 266, 1-7.05.2000.

Kuhn, Thomas S. (1995), *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul, Alan Yayıncılık.

Kumar, Krishan (1991), *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*, England, Penguin Books.

Kumar, Krishan (1999), *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Toplu-ma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. Mehmet Küçük, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

Leib, Volker (2002), "ICANN -EU can't: Internet governance and Europe's role in the formation of the Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN)", *Telematics and Informatics*, 19(1), 159-171.

Lenert, Edward M. (1998), "A Communication Theory Perspective on Telecommunications Policy", *Journal of Communication*, 48(4), 3-24.

Liikanen, Erkki (1999), "The communications revolution and the EU Response", *Telecom '99 Conference*, Geneva 10 October.

Lundvall, Bengt-Åke vd. (2002), "National systems of production, innovation and competence building", *Research Policy*, 31(2), 213–231.

Lyytinen, Kalle ve King, John L. (2002), "Editorial: Around the Cradle of the Wireless Revolution: the Emergence and Evolution of Cellular Telephony", *Telecommunications Policy*, 26(3-4), 97-100.

MacLean Donald J. (1997), "Ethical Dilemmas In the Glbal Tele-communications Revolution", *A European Review*, 6(3), 175-183.

Mahajan, Vijay vd. (1990), "New product diffusion models in marketing: A review and Directions for Research", *Journal of Marketing*, 54(1), 1-26.

Mahler, Alwin ve Rogers, M. Everett (1999), "The Diffusion of Inter-active Communication Innovations and Critical Mass: the Adoption of Telecommunications Services by German Banks", *Telecommunications Policy*, 23(10-11) 719-740.

Mandel, Ernest (1988), "Kapitalizmin Tarihinde Uzun Dalgalar", *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Nail Satlıgan ve Sungur Savran (der) içinde, İstan-bul, Alan Yayıncılık.

Mandel, Ernest (1991), *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. Doğan Işık, İstanbul, Yazın Yayıncılık.

Mansell, Robin (1993), *The New Telecommunications*, London, Sage.

Mansell, Robin (1994), "Information and Communication Technology Policy Research in The United Kingdom: A Perspective", *Canadian Journal of Communications*,19(1), http://www.cjc-online.ca.

Mansell, Robin (1996), "Communications By Design", *Communications By Design: The Politics of Information and Communications Technologies*, Robin Mansell, Roger Silverstone (der.) içinde, 15-43, Oxford University Press.

Mansell, Robin (1997), "Strategies for maintaining market power in the face of rapidly changing technologies", *Journal of Economic Issues*, 31(4), 969-989.

Mansell, Robin ve Silverstone, Roger (1996), *Communications By Design: The Politics of Information and Communications Technologies*, Oxford University Pres.

Mansell, Robin ve Wehn, Uta (1998), *Knowledge Societies: Information Technology for Sustainable Development*, New York, Oxford Univ. Press.

Marx, Karl (1978), *Kapital 1. cilt*, çev. A. Bilgi, Ankara, Sol Yay.

Marx, Karl (1979), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Engels Friedrich (1976), *Kutsal Aile ya da Eleştirel eleştirinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer, Ankara, Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich (1993), *Komünist Manifesto*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara, Sol Yayınları.

Mattelart, Armand (1994), *Mapping World Communication: War, Progress, Culture*, çev. Susan Emanuel and James A. Cohen, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Mattelart, Armand ve Mattelart, Michele (1998), *İletişim Kuramları Tarihi*, çev. Merih Zıllıoğlu, İstanbul, İletişim.

Mawdsley, Emma ve Rigg, Jonathan (2002), "A Survey of the World Development Reports I: Discursive Strategies", *Progress in Development Studies*, 2(2), 93-111.

Mbarika, Victor W.A. (2002), "Rethinking Information and Communication Technology Policy Focus on Internet versus Teledensity Diffusion for Africa's Least Developed Countries", *The Electronic Journal on Information Systems in Developing Countries*, 9(1), 1-13.

McChesney, Robert W. (1997), "The Communication Revolution: The Market and The Prospect for Democracy", *Democratizing Communication? Comparative Perspectives on Information and Power*, Mashoed Bailie, Dwayne Winseck (der) içinde, USA, Hampton Press.

McChesney, Robert W. (2001), "Global Media. Neoliberalism and Imperialism", *Monthly Review*, 52(10), http://www.monthlyreview.org/301rwm.htm.

McKelvey, Maureen vd. (1997), "The Dynamics of High Tech Industry: Swedish Firms Developing Mobile Telecommunication Systems, 'Innovation Systems and European Integration'", *Tema T working Paper No. 187*, http://www.tema.liu.se/tema-t/sirp/PDF/325_4.pdf.

McPhail, Thomas L. (1981), *Electronic Colonialism: Te Future of International Broadcasting and Communication*, London, Sage.

McPhail, Thomas L. (1991), "Yeni Uluslararası Enformasyon ve İletişim Düzeni", *Enformasyon Devrimi Efsanesi*, Yusuf Kaplan (der.) içinde, İstanbul, Rey Yayıncılık, 141-164.

Melkote, Srivinas R. (2003), "Theories of Development", *International and Development Communication*, Bella Mody (der.) içinde, 129-146, London, Sage.

Melody, William H. (1981), "Introduction", *Culture, Communication, and Dependency*, William H. Melody vd. (der.) içinde, 3-11, Norwood, Ablex.

Melody William H. (1995), "Privatization and Developing Countries", *Telecommunications Politics*, Bella Mody vd. (der.) içinde, 249-260, New Jersey, LEA Publishers.

Melody, William H. (2001), "Assessing Highly Imperfect Mobile Markets", *Telecommunication Policy*, 25(1-2), http://www.tpeditor.com/editorials/2001/ed25-1+2.htm.

Mody, Bella (1995), "State Consolidation through Liberalization of Telecommunications Services in India", *Journal of Communication*, 45(4), 107-124.

Mody, Bella (der.) (2003), *International and Development Communication*, London, Sage.

Mody, Bella, vd. (1995), *Telecommunications Politics: Ownership and Control of the Information Highway in Developing Countries*, New Jersey, LEA Publishers.

Mordoğan, Orhan (2003), 21 Kasım günü yapılan derinlemesine Söyleşi.

Mosco, Vincent (1988), "Toward a Theory of State and Telecommunications Policy", *Journal of Communication*, 38(1), 107-124.

Mosco, Vincent (1997), "Political Economy, Communication and Policy", *Democratizing Communication? Comparative Perspectives on Information and Power*, Mashoed Bailie, Dwayne Winseck (der.) içinde, 10-23, Hampton Press.

Mosco, Vincent (1998), "Political Economy, Communication, and Labor", *Labor in the Making of the "Information Society"*, Gerald, Sussman, John A. Lent (der.) içinde, 13-38, USA, Hampton Press.

Mowery, David C. ve Simcoe, Timothy (2002), "Is the Internet a US Invention? An Economic and Technological History of Computer Networking", *Research Policy*, 31(4), 1369-1387.

Mueller, Milton (1995), "Why Communications Policy Is Passing 'Mass Communication' by: Political Economy as the Missing Link", *Critical Studies in Mass Communication*, 12 (4), 459-473.

Murdock, Graham (1994), "İletişim, Modernlik ve İnsan Bilimleri", *Medya, İktidar ve İdoloji*, M. Küçük (der) içinde, 365-381, Ankara, Ark Yay.

Murphy, Paula M. (1996), "Negotiating International Communications: Structure and Infrastructure", *Canadan Journal of Communication*, 21 (2), http://www.cjc-online.ca.

Nakamura Kiyoshi ve Hiraki S. (1997), "Japan" *Telecommunications: Restructuring Work and Employment Relations Worldwide*, Katz Harry C. (der) içinde, ILR Pres, 228-262.

Nebil, Fusun S. (2001a), "İnternet İşi Kötüye mi Gidiyor ?", *Turk.-internet*, 26.01.2001, http://turk.internet.com.

Nebil, Füsun S. (2001b), "Rekabet Kurulu TT'ye Karşı Tedbir Kararı Aldı", *Turk.internet*, 06.07.2001, http://turk.internet.com.

Netbul, Resmen Uzan Grubu ile Birleşti, Turk.internet, 01.03.2001, http://turk.internet.com.

Netbul.com Uzan Grubuna Geçti, Turk.internet, 12.02.2001, http://turk.-internet.com.

Noam, Eli (1993), "Reconnecting Communications Studies with Communications Policy", *Journal of Communication*, 43(3), 199-206.

Noam, Eli ve Kramer, R. (1994), "Telecommunications Strategies in the Deve-loping World: A Hundred Flowers Blooming or Old Wine in New Bottles?", *Telecommunications in Transition*, C. Steinfield vd. (der) içinde, 272-286, Sage.

OECD (1996a), *Communications Outlook 1995*, France, OECD.

OECD (1996b), *Information Infrastructures Policies in OECD Countries*, Paris, OECD.

OECD (1999), *Communications Outlook 1999*, France, OECD.

Oskay, Ünsal (1985), *Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş*, Ankara, AÜ BYYO Yayınları.

Özdemir, Önder (2002), 9 Ekim 2002 tarihinde gerçekleştirilen görüşme.

Özenç, Köksal (2002), AB'de Telekomünikasyon Politikaları, AB Müktesebatı ve Türkiye Tarafından Alınması Gereken Tedbirler Üzerine Bir Araştırma, Telekomünikasyon Kurumu Uzmanlık Tezi, http://www.tk.gov.tr/index5.html.

Özgit Atilla vd. (1994), "A Proposal for National Policy on Wide Area Networks in Türkiye", *Proceedings of 11th National Informatics Symposium, Information Processing Society of Turkey (TBD)*, Bilişim'94, İstanbul.

Özgit Atilla ve Çağıltay Kürşat (1996), *Türkiye'de İnternet: Dünü, Bugünü, Yarını*, http://staff.metu.edu.tr/kursat.

Palmberg, Christopher ve Martikainen, Olli (2003), "Overcoming a Technological Discontinuity: The Case of the Finnish Telecom Industry and the GSM", *ETLA Discussion Papers*, No: 855, http://brie-etla.org/ publications.

Petras, James (2002), *Küreselleşme ve Direniş*, İstanbul, Adonis.

Petrazzini, Ben A. (1996), *Global Telecom Talks: A Trillion Dollar Deal*, Washington DC, Institute for International Economics.

Petrazzini, Ben A. ve Guerrero, Agustina (2000), "Promoting Internet Development: The Case of Argentina", *Telecommunications Policy*, 24(1), 89-112.

PNE (1995), "Europe Place in World Telecommunications", *Public Network Europe*, 5(9), 37-38.

Pohjola, Matti (2002), "The New Economy: Facts, Impacts and Policies", *Information Economics and Policy*, 14(2), 133-144.

Preston, Paschal (2001), *Reshaping Communications: Technology, Information and Social Change*, London, Sage.

Preston, Paschal ve Flynn, Roderick (2000), "Rethinking Universal Service: Citizenship, Consumption norms, and the telephone", *The Information Society*, 16, 91-98.

Preston, Peter W. (1999), "Development Theory: Learning the Lessons and Moving On", *The European Journal of Development Research*, 11(1), 1-29.

Rai, Arun vd. (1998), "How to Anticipate the Internet's Global Diffusion", *Communications of the ACM*, 41(10), 97-106.

Reynolds Lloyd G. (1996), "Üçüncü Dünya Ülkelerinde Uzun Vadeli Büyüme-Tarihsel Perspektiften Ekonomik Kalkınma", *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi*, Fikret Şenses (der) içinde, 53-64, İstanbul, İletişim Yay.

RIPE (2003), *About RIPE NCC*, http://www.ripe.net/ripencc/about.

Riaz, Ali (1997), "The Role of telecommunications in Economic Growth: Proposal for an Alternative Framework Analysis", *Media, Culture and Society*, 19(4), 557-584.

Robetrs, Lawrence G. (2000), "Packet Switching or Optical Switching", *IEEE Internet Computing*, 4(1), 50-51.

Rogers, Everett M. (1983), *Diffusion of Innovations*, Third Edition, New York, The Free Press.

Rostow, W.W. (1970), *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, çev. Erol Güngör, İstanbul, Devlet Kitapları.

Rowland, Willard D. (1993), "The Traditions of Communication Research and Their Implications for Telecommunications Study", *Journal of Communication*, 43(3), 207-217.

Salman, Banu (2001), "Telekom iptal yolunda", *Cumhuriyet*, 02.01.2001.

Samarajiva, Rohan (2001), "The ITU Considers Problems of Fixed-Mobile Interconnection", *Telecommunications Policy online*, 25(1/2), http://www.tpeditor.com/contents/2001/25-1+2.htm.

Samarajiva, Rohan ve Shields, Peter (1990), "Integration, Telecommunication and Development: Power in Paradigms", *Journal of Communications*, 40(3), 84-105.

Sandler, Peter (1997), "Recent Developments in Telecommunications Policy in the European Union", *IEEE Communications Magazine*, April, 42-48.

Schech, Susanne (2002), "Wired for Change: The Links Between ICT's and Development Discourses", *Journal of International Development*, 14(1), 13-23.

Schiller, Herbert I. (1983), "The Privatization of Information", *Mass Communication Review Yearbook*, V. 4, E. Wartella, D.C.Whitney (der) içinde, 537-567, CA, Sage.

Schiller, Herbert I. (1991), "Dünya Ekonomik Sisteminin Ulusal Egemenlikleri Aşındırması", Enformasyon Devrimi Efsanesi, Yusuf Kaplan (der) içinde, 279-303, İstanbul, Rey Yayıncılık.

Schiller, D. (1999), *Digital Capitalism*, USA, MIT Press.

Schneider, Volker (1997), "Different Roads to the Information Society? Comparing U.S. and European Approaches from a Public Policy Perspective", *The Social Shaping of Information Superhighways*, H. Kubicek, W.H. Dutton, R. Williams (der.) içinde, 339-357, Frankfurt, Campus Verlag.

Schneider, Volker ve Raymund, Werle. (1990), "International regime or corporate actor? The European Community in telecommunications policy", *The political economy of communications: International and European dimensions*, K. Dyson ve P. Humphreys (der) içinde, 77-106, London, Routledge.

Seçen, Turgay (2002), "Türk Telekom'dan Serdar Güçlü'ye Yanıt", *Turk.internet*, 11.06.2002, http://turk.internet.com.

Selian, Audrey N. (2001), "From 2G to 3G-The Evolution of International Cellular Standards", *The 29th Research Conference on Information, Communication, & Internet Policy*, TPRC 2001, http://arxiv.org/ftp/cs/papers/0110/0110046.pdf.

Servaes, Jan ve Heinderyckx, Francois (2002), "The 'new' ICTs environment in Europe: closing or widening the gaps?", *Telematics and Informatics*, 19(2), 91–115.

Shields, Peter ve Samarajiva, Rohan (1990), "Telecommunications, Rural Development and the Maitland Report", *Gazette*, 46(2), 197-217.

Silverstone, Roger ve Haddon, Leslie (1996), "Design and Domestication of Inormation Technologies: Technical Change and Everyday Life", *Communication by Design: The Politics of Information and Communications Technologies*, R. Mansell, R. Silverstone (der.) içinde, 157-186, Oxford Uni. Press.

Singh, J.P. (2003), "Communication Technology and development", *International and Development Communication*, Bella Mody (der.) içinde, 189-207, London, Sage publications.

Sirmen, Ali (2001), "Telekom Gerçeği", *Cumhuriyet*, 10.05.2001.

Soete, Luc (1986), "Long Cycles and the International Diffusion of Technology", *Design, Innoation and Long Cycles In Economic Development*, Christopher Freeman, (der.) içinde, 214-230, London, Pinter Publishers.

Soete, Luc (1990), "Opportunities for and Limitations to Technological Leapfrogging", Technology, Trade Policy and The Uruguay Round, Papers and Proceedings of a Round Table Held in Delphi, Greece, 22-24.04.1989, Newyork, United Nations.

Sorensen, Georg (1991), "Strategies and Structures of Development: The New 'Consensus' and the Limits to Its Promises", *European Journal of Development Research*, 3(2), 121-145.

Soyak, Alkan (1996), *Teknolojik Gelişme ve Özelleştirme: Telekomünikasyon Sektörü Üzerine Bir Deneme*, İstanbul, Kavram Yay.

Sönmez, Mustafa (2002), *100 Göstergede Kriz ve Yoksullaşma*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Söylemez, Alev S. (2001), *Yeni Ekonomi*, İstanbul, Boyut Yayıncılık.

Sparks, Colin (1995), "The survival of the state in British broadcasting", *Journal of Communication*, 45(4), 140-160.

Steinfield, Charles (1994), "An Introduction to European Telecommunications", *Telecommunications in Transition*, Charles Steinfield vd. (der) içinde, 3-17, California, SAGE.

Steinfield, Charles vd. (1994), *Telecommunications in Transition*, California, Sage.

Stevenson, Robert Louis (1988), *Communication, Development and the Third World: the Global Politics of Information*, USA, Longman.

Stevenson, R. Louis (2003), "National Development and Communication", *Encyclopedia of International Media and Communications*, vol.3, Elsevier Science.

Stokke, Olav (1991), "Sustainable Development: A Multi-Faceted Challenge", *European Journal of Development Research*, 3(1), 8-31.

Straubhaar, Joseph D. (1995), "From PTT to Private: Liberalization and Privatization in Eastern Europe and the Third World", *Telecommunications Politics*, Bella Mody vd. (der.) içinde, 3-30, NewJersey, LEA Publishers.

Straubhaar, Joseph D. vd. (1995), "Telecommunications Restructuring: The Experience of Eight Countries", *Telecommunications Politics*, Bella Mody vd. (der.) içinde, 225-248, NewJersey, LEA Publishers.

Sussman, Gerald (1995), "Transnational communications and the dependent-integrated state", *Journal of Communication*, 45(4), 89-106.

Şen, Serdar (1996), *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, İstanbul, Sarmal Yay.

Şencan, Ümit (2003), 5.11.2003 tarihli e-mektup mesajı.

Şenses, Fikret (1996), "Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?", *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi*, Fikret Şenses (der) içinde, 93-128, İstanbul, İletişim Yayınları.

Taşaltın, Mehmet (2003), 7 Ocak 2003'te gerçekleştirilen görüşme.

Taymaz, Erol (2001), Ulusal Yenilik Sistemi: Türkiye İmalat Sanayiinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Süreçleri, Ankara, TÜBİTAK/TTGV/ DİE, http://www.inovasyon.org.

Tekman, Erhan (1998), *Akademi ve Araştırma Ağları Çalışma Belgesi*, http://www.ubak.gov.tr/tuena/rapor/pdf/2205-M-T-A-02.pdf.

Telekom İhalesi İptal, *Cumhuriyet*, 18.05.2001.

Telekom İhalesi İptale Doğru Gidiyor, Cumhuriyet, 06.09.2000.

Telekom Mayıs Sonunda Görücüye Çıkıyor, BT Net Günlük Haber Bülteni, 11.11.2003.

Telekom'da özelleştirme krizi bekliyor, NTV-MSNBC, 18.03.2002, http://www.ntv-msnbc.com.tr.

Teske, Paul (1990), *After Divestiture: The Political Economy of State Telecommunications Regulation*, USA, State Uni. of New York Press.

TISSAD (2000), *Kablo Internet Konusunda TISSAD Raporu*, http://kurul.ubak.gov.tr/m06.php#.

TİDEB (2003), AR-GE Yardımı Projelerine İlişkin İstatistikler, http://www.tideb.tubitak.gov.tr/dokumanlar/sayisal/sld001.htm.

TK (2002a), "04.02.2002 tarihli 2. Tip Telekomünikasyon Ruhsatı ve Genel İzin Verilmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ", *Düzenlemeler/Hukuki Düzenlemeler/Tebliğler*, http://www.tk.gov.tr.

TK (2003), İnternet Servis Sağlayıcılığı Hizmeti Veren İşletmeciler, http://www.tk.gov.tr/doc/lisans/ISS.html.

Tozkoparan, Gülden (2001a), "Oğuz: Bilgi Konseyi'ni Kuralım", *Turk.internet*, 26.07.2001, http://turk.internet.com.

Tozkoparan, Gülden (2001b), "Savaş Ünsal: 2001, Kârlılık Yılı Olacak", *Turk.internet*, 11.01.2001, http://turk.internet.com.

Tozkoparan, Gülden (2001c), "Özden: İki Yabancı Şirketle Görüşüyorum", *Turk.internet*, 23.06.2001, http://turk.internet.com.

Tozkoparan, Gülden (2001d), "Beklenen Gelişme; Ixir ISS Sektöründen Çekildi", *Turk.internet*, 05.12.2001, http://turk.internet.com.

Tozkoparan, Gülden (2001e), "İxir'de Sular Duruluyor", *Turk.internet*, 25.01.2001, http://turk.internet.com.

Tozkoparan, Gülden (2001f), "Savaş Ünsal: 'Çözüm Yolları Arıyoruz'", *Turk.internet*, 16.02.2001, http://turk.internet.com.

Tozkoparan, Gülden (2001g), "İxir: Maliyetin % 40'ı Tüketiciye Yansıyor", *Turk.internet*, 28.09.2001, http://turk.internet.com.

Trainer, Ted (1990), "Whatever Happened to Development?", *Social Alternatives*, 9(1), 17-22.

Trebing, Harry M. (1995), "Privatization and Public Interest: Is Reconciliation Through Regulation Possible?", *Telecommunications Politics*, Bella Mody vd. (der.) içinde, 309-328, New Jersey, LEA Publishers.

Tsui, Lai Si (1991), "The Use of New Communication Technologies in Third World Countries: A Comparison of Perspectives", *Gazette*, 48(2), 71-72.

TUENA (1997), Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Anaplanı Proje Ofisi, Ulusal Enformasyon Altyapısı Konusundaki Gelişmeler, http://www.tuena.tubitak.gov.tr/dokuman/gelisme.html.

TUENA (1998b), *Durum Saptaması: Yetenek ve Kullanım Saptaması Alt İş Paketi Raporu*, http://www.tuena.tubitak.gov.tr/rapor/pdf/1200-G-T-A-02.pdf.

Turkport ve İxir'de Yaprak Dökümü, Turk.internet, 19.01.2001, http://turk.internet.com.

TÜBİTAK (2001), Tübitak-Bilten, İletişim Teknolojilerinin Yaygınlık ve Kullanım Haritasını Çıkardı, Tübitak Bülteni, http://basin.tubitak.gov.tr/bulten/bilten.htm.

Türk İSS'leri da eleman çıkartıyor, Turk.internet, 08.12.2000, http://turk.internet.com.

Türk Telekom (1996), *Türk Telekomun Açıklaması: Ulusal TURNET Şebekesi Tam Kapasite Hizmete Giriyor*, http://web.bilkent.edu.tr/sanal.

Türk Telekom (2001a), "1994-2001 Yılları Hizmet Büyüklükleri -Özet Tablo", *Sayısal Büyüklükler*, http://www.telekom.gov.tr/buyukluk/1994-2001hizmetleri.xls.

Uğurlu, Rıdvan (2002), "Rekabet Kurulu İşlevini Yerine Getirdi", *Turk.internet*, 20.09.2002, http://turk.internet.com.

ULAKBİM (2002), *Ulakbim Hakkında*, http://www.ulakbim.gov.tr/hakkimizda.

ULAKNET (2002), *ULAKNET Altyapısı*, http://www.ulakbim.gov.tr/ulaknet/proje.

Urey, Gwen (1995), "Telecommunications and Global Capitalism", *Telecommunications Politics*, Bella Mody vd. (der) içinde, 53-83, New Jersey, LEA.

Uşaklıgil, Emine (2000), "Birsen: Hedef yeni ekonomi", *Ntv-msnbc*, 16.05.2000, http://www.ntvmsnbc.com.tr.

Venturelli, Shalini (2002), "Inventing e-regulation in the USA, EU and East Asia: Conflicting Social Visions of the Information Society", *Telematics and Informatics*, 19(2), 69-90.

Verhoest, Pascal (2000), "The Myth of Universal Service: hermeneutic considerations and political recommendations", *Media Culture and Society*, 22, 595-610.

Vestel Abonelerine Hizmet Superonline'dan, Turk.internet, 29.08.2002, http://turk.internet.com.

Wallerstein, Immanuel (1998), *Liberalizmden Sonra*, çev. Erol Öz, İstanbul, Metis Yayınları.

WB (1993), Turkey: Informatics and Economic Modernization, Washington DC, The World Bank.

WB (1999), *World Development Report 1998/99: Knowledge for Development*, USA, World Bank.

Werle, Raymund (2001), "Internet@Europe: Overcoming institutional fragmentation and policy failure", *European Integration online Papers* (EIoP), 5 (7), http://eiop.or.at/eiop/texte/2001-007a.htm.

Werle, Raymund (2002), "Lessons learnt from the Internet, Hands off, hands on, or what role of public policy in Europe?", *Druzboslovne Razprave (Journal of Social Science Studies)* XVIII (40), 63-82, http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de/internet/Text.III_8.pdf.

West, Joel (2000), "Institutional Constraints in the Initial Deployment of Cellular Telephone service on Three Continents", *Information Technology standarts and Standardization: A global Perspective*, Kai Jacobs (der.) içinde, 198-219, USA, Idea Group Pub.

Winseck, Dwayne (1997), "Power Shift?: Towards a Political Economy of Canadian Telecommunications and Regulation", *Canadian Journal of Communication*, 20(1), http://www.cjc-online.ca.

Wolcott, Peter (1999), *The Diffusion of Internet in the Republic of Turkey*, http://www.istis.unomaha.edu/isqa/wolcott/gdi/ TURK_PUB.pdf.

Wolf, Alexandrina Benedicto ve Sussman Gerald (1995), "Privatization of Telecommunications: Lessons From the Philippines", *Telecommunications Politics*, Bella Mody vd. (der.) içinde, 201-224, NewJersey, LEA Publishers.

Wolff, Edward N. (2002), "The Impact of IT Investment on Income and Wealth Inequality in the Postwar US Economy", *Information Economics and Policy*, 14(2), 233-251.

Yaşaroğlu, Varol (2002), "Grafi2000'in Kaleminden: 2001'de Neler Yaşadık", *2001 Nasıl Geçti* içinde, http://turk.internet.com/dosya/0201/yazilar.

Yeniden Telekom açmazı, 04.07.2001, Cumhuriyet.

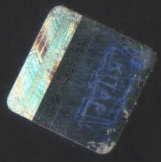
Yeşiltepe, Ahmet (2002), "Mavi yakalılar saftır -Wall Street'e eleştirel bir bakış", *Ntv-msnbc*, 27 Temmuz, http://www.ntvmsnbc.com/news/ 166312.asp.

Yücel, Fikret (1997), *Elektronik Sanayimizin Bir Kesitinin Anıları*, Ankara, EMO.

Zakon, Robert H'obbes' (2003), *Hobbes' Internet Timeline*, http:// www.zakon.org/robert/internet/timeline.

Günümüzde neo-liberal ekonomi yanlıları, tüm ülkelere serbest piyasayı genel bir ilke olarak sunarken bunu toplumsal gelişme adına yaptıklarını öne sürmektedirler. Ancak günümüzdeki gelişme kavramsallaştırması da, tıpkı 1960'lardaki gibi üretim sürecinde kullanılacak ya da doğrudan tüketime sunulacak teknolojilerin yayılması üzerine kurulu olmaya devam etmektedir. Temel amaç iş bölümünde ya da üretimde değişiklik yaratan belli teknolojik gelişmelere uyum sağlanması ve böylelikle toplumsal ve ekonomik gelişme kaydedilmesi olmaktadır. Değişen, gelişmenin, dolayısıyla da teknolojik yeniliklerin yayılmasının başlıca aktörünün piyasa ve piyasa güçleri haline gelmiş olması, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasının piyasa koşullarına bırakılmasıdır.

Yayılmanın piyasa koşullarına bırakılması, toplumsal gelişme açısından önem verilen enformasyon ve iletişim teknolojilerinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında nicelik ve nitelik olarak farklı biçimlerde yayılmasını beraberinde getirmektedir. Bu çalışmada, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılması açısından oluşan farklılıkların ya da eşitsizliklerin nedenleri, bütün bunların uluslararası düzeyde daha derin ve tarihsel eşitsizliklerin yansıması olduğunu unutmaksızın, yaygınlaştırma politikaları ve bu politikaların temel aldığı modeller bağlamında ortaya konmaktadır. Farklılık ve eşitsizliklerin nedenlerinin açığa çıkartılmasının, bu farklılık ve eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için verilecek uğraşa güç vermesi umut edilmektedir.

ISBN 9786055580063